

2024⁵
(578)

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

**Російсько-українська війна:
сучасні та історичні контексти,
компаративні ретроспекції,
повсякденні практики**

*Повсякдення російсько-української
війни: усна історія*

«...якось організм мобілізується на
самовиживання»: Воєнне повсякден-
ня в розповіді мешканця с. Нова Буда
на Київщині (інтерв'ю записала та
підготувала до друку *О. Воробей*) 5

Історичні студії

Білоус Н. Єлисей Плетенецький: ос-
новні віхи життя й діяльності (до
400-х роковин смерті архімандрита
Києво-Печерської лаври) 16

Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомо-
дерний володар 40

CONTENTS

**Russo-Ukrainian War: Modern
and Historical Contexts,
Comparative Retrospectives,
Everyday Practices**

*Everyday Life of the Russo-Ukrainian
War: An Oral History*

“...Organism Mobilizes for Survival So-
mehow”: War Everyday Life in a Narra-
tive of the Resident Nova Buda Village
in Kyiv Region (record and publication
by *O. Vorobiei*) 5

Historical Articles

Bilous N. Yelysei Pletenetskyi: Major Mile-
stones in His Life and Activities (On the
400th Anniversary of the Death of the Archi-
mandrite of the Kyiv-Pechersk Lavra) 16

Sokyрко O. Ivan Mazepa as an Early Mo-
dern Ruler 40

<i>Колесник В., Чеберяко О.</i> Під кутом національно-політичного виміру: Державна дума в публіцистиці українських громадсько-політичних діячів (1906—1917 pp.)	62
<i>Тинченко Я.</i> Переслідування радянськими каральними органами прихильників незалежності України в 1920—1923 pp.	78
<i>Baumann A.</i> Scientists as Forced Labourers: the Case of Researchers from Kharkiv in the South German Province during World War II	102
<i>Бондарчук П.</i> Відродження Української автокефальної православної церкви (1989—1991 pp.)	121
<i>Головко В.</i> Взаємовідносини державної влади та великого капіталу в Україні (від початку 1990-х до 2013 р.)	136
<i>Ілюк Т., Гетманенко К.</i> Формування іміджу України в медіапросторі Іспанії (1991—2013 pp.)	156

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

<i>Новосіолов О.</i> Радянська спецоперація в Південній Бессарабії у вересні 1924 р.: спроба деміфологізації «Татарбунарського повстання»	174
<i>Любовець Н.</i> Мемуари у фокусі досліджень учених діаспори: за матеріалами часопису «Український історик»	190

Дискусії

<i>Кіс О.</i> Як деколонізувати студії ГУЛАГУ? Панівні російські наративи та перспективи відновлення епістемологічної справедливості	205
--	-----

Публікації

Медико-астрологічний трактат «Жиль стреканіє» в контексті українського Ренесансу (вступна стаття й публікація <i>Н. Заторського</i>)	217
---	-----

<i>Kolesnyk V., Cheberiako O.</i> From the Angle of the National-Political Dimension: the State Duma in the Journalism of Ukrainian Social and Political Figures (1906—1917)	62
<i>Tynchenko Ya.</i> Prosecuting of Supporters of Ukrainian Independence by Soviet Repression Bodies in 1920—1923	78
<i>Baumann A.</i> Scientists as Forced Labourers: the Case of Researchers from Kharkiv in the South German Province during World War II	102
<i>Bondarchuk P.</i> Revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1989—1991)	121
<i>Holovko V.</i> Relations between State Power and Big Capital in Ukraine (From the Early 1990s to 2013)	136
<i>Iliuk T., Hetmanenko K.</i> Formation of the Ukraine's Image in the Media Space of Spain (1991—2013)	156

Methodology. Historiography. Sources

<i>Novosiolov A.</i> Soviet Special Operation in Southern Bessarabia in September 1924: An Attempt to Demythologize the “Tatarbunar Uprising”	174
<i>Liubovets N.</i> Memoirs in the Focus of Research by Diaspora Scholars: Based on the Materials of the “Ukrainian Historian” Journal	190

Discussions

<i>Kis O.</i> How Can We Decolonize the Gulag Studies? Prevailing Russian Narratives and Prospects to Achieve Epistemological Justice	205
---	-----

Publications

Medical and Astrological Treatise “Zhyl Strekanie” in the Context of the Ukrainian Renaissance (introductory article and publication by <i>N. Zatorskyi</i>)	217
---	-----

Ювілеї

Гурич І. До 90-річчя доктора історичних наук, почесного голови НТШ
Олега Купчинського 257

In Memoriam

Мешко Іван Михайлович 263

Anniversaries

Hyrych I. To the 90th Anniversary of
Doctor of Historical Sciences, Hono-
rary Chairman of the Shevchenko Scien-
tific Society Oleh Kupchynskyi 257

In Memoriam

Meshko Ivan Mykhailovych 263

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 24.09.2024)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 23.10.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 21,61. Обл.-вид. арк. 21,07. Тираж 151 прим. Зам. № 7442.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.005>
УДК 327.8:341.324(470:477.41)“2022/...”

«...ЯКОСЬ ОРГАНІЗМ МОБІЛІЗУЄТЬСЯ НА САМОВИЖИВАННЯ»: ВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ В РОЗПОВІДІ МЕШКАНЦЯ с. НОВА БУДА НА КИЇВЩИНІ

Інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Воробей

Мета — запровадити до наукового обігу записані у серпні 2023 р. свідчення чоловіка похилого віку, який став очевидцем швидкого наступу ворожих сил на півночі Київської обл. в лютому — березні 2022 р., висвітлити становище мешканців сіл, що опинилися впритул до вже захоплених територій і перебували під загрозою подальшого просування російської армії в напрямку Києва, під артобстрілами й бомбардуваннями. **Методологія** базується на отриманні інформації суб'єктивного характеру шляхом напівструктурованого інтерв'ювання з використанням заздалегідь визначених запитань, залишаючи місце для гнучкості залежно від відповідей особи про події з її життя. В подальшому індивідуальний досвід може бути зіставлений з іншими джерелами щодо реалій початку повномасштабної фази російсько-української війни. **Наукова новизна** полягає у відтворенні повсякденних практик виживання селян, які опинилися під загрозою окупації внаслідок просування ворога на Київ. **Висновки.** Матеріали інтерв'ю відображають «живу історію», що постає у тривимірному розрізі: місце, час, обставини. Зважаючи на швидкоплинність подій, неможливість їх невідкладної документальної фіксації, усноісторичні матеріали про персональний досвід виживання пересічної людини в надзвичайних воєнних обставинах можуть бути включеними до майбутнього мегаісторичного наративу.

Ключові слова: війна Росії проти України, усна історія, стратегії виживання, воєнне повсякдення, цивільне населення, Київщина, с. Нова Буда.

Цитування: «...якось організм мобілізується на самовиживання»: Воєнне повсякдення в розповіді мешканця с. Нова Буда на Київщині (інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Воробей). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 5—15. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

Від початку широкомасштабного вторгнення російської армії на територію України в лютому 2024 р. в рамках проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» започатковано документування усних свідчень очевидців подій перших місяців війни, що розгорнулися на Чернігівщині. У 2023 р. географію експедиційних виїздів було розширено, зокрема шляхом фіксації спогадів жителів Київщини, чії населені пункти опинилися на межі між окупацією, облогою та активними бойовими діями.

Північ Київської обл. перебувала серед найбільш загрожених територій понад місяць. Чимало сіл і невеликих міст відразу після деокупації опинилися під прицільною увагою представників різних професійних спільнот, які зосередилися на процесі запису пережитих досвідів. Так, результатом журналістських досліджень стали збірки інтерв'ю з жителями Бучі, Ірпеня, Гостомеля [1—2]. В рамках проекту, ініційованого Державним архівом Київської обл., було розпочато формування колекції документів подій російсько-української війни на Київщині [3]. Свідчення з усної історії, а саме 35 текстів від найвідоміших українських письменників та інтелектуалів, представлено в англомовному виданні, покликаному донести світові інформацію про переживання та воєнні реалії, зокрема в Бучі [4]. Опубліковано також свідчення мешканки смт Бородянка Бучанського р-ну [5]. Усноісторичні відеоматеріали, зокрема з досліджуваної нами Нової Буди, представлено у проєкті «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова [6]. Одна з потужних документаційних ініціатив, пов'язаних із фіксацією подій на Київщині, належить О. Стяжкіній [7]. Почали з'являтися аналітичні розвідки, що базуються на порівняльному аналізі стратегій виживання цивільного населення під час Другої світової й поточної російсько-української воєн [8, С. 158—172].

Наведене нижче інтерв'ю записане від мешканця с. Нова Буда, розташованого у 13 км на північний захід від зайнятої ворогом Бородянки. Це — розповідь про особистий досвід виживання 70-річного чоловіка в умовах загрози захоплення села ворожими військами. Інтерв'ю висвітлює становище літньої цивільної людини, не готової сприйняти навіть думку про можливість повномасштабної війни. Опинившись в епіцентрі трагічних подій, фактично на лінії зіткнення, вибір попри всі небезпеки був однозначним — надання прихистку тим, хто цього потребував, допомога в організації евакуації місцевих жителів, піклування про біженців, самотніх людей похилого віку, котрі не мали змоги виїхати, а також гасіння пожеж після артилерійських обстрілів, порятунків від вогню сусідських хат, догляд за покинутою односельцями худобою, птицею.

Навіть такий стислий перелік ключових подій, яких інформант торкнувся під час інтерв'ювання, свідчить про те, що бесіда мала особистий, в якійсь мірі біографічний характер. Чоловік неодноразово згадував про свою дружину, дітей, близьке оточення — це ті, хто просив допомоги (та не просив, як у випадку гасіння палаючих хат, годівлі покинутої худоби, собак тощо) й кому він беззастережно її надавав. Це «власна історія» у вигляді життєопису індивідуального повсякденного досвіду в надзвичайних обставинах війни. Та ще й окремого звучання набувають самі події (або випадки), про які згадує респондент. Вочевидь,

вони становили для нього неабияку цінність, якщо виринули з пам'яті, якщо йому захотілося про них розповісти. Ці деталі в подієвому потоці можуть залишитися непоміченими. У цьому й полягає цінність усної історичної джерела, сформованого в умовах події, яка настала і триває. Воно, попри драматичність, насиченість емоціями та особистими переживаннями, а отже неминучу суб'єктивність, усе ж репрезентує різні сторони воєнного повсякдення надзвичайної ваги. Правдивість, здавалося б, усталеної тези про те, що індивідуальні спогади становлять «складний комплекс селективного відбору та означення лише певних сегментів прожитого минулого і “забування” інших» [9, С. 165], в умовах нової реальності (війни, що триває, та водночас — роботи дослідників усної історії «в полі» тут і тепер) має бути переосмислена.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Podobna, Ye. Mista zhyvykh, mista mertvykh: Istorii z viiny u Buchi ta Irpeni. Kharkiv: Folio, 2023 [in Ukrainian].
[Подобна Є. Міста живих, міста мертвих: Історії з війни у Бучі та Ірпені. Харків: Фоліо, 2023. 224 с.].
2. Podobna, Ye. Yii viina: 25 istorii pro smilyvist, sylu i liubov. Kharkiv: Vivat, 2024 [in Ukrainian].
[Подобна Є. Її війна: 25 історій про сміливість, силу і любов. Харків: Vivat, 2024. 288 с.].
3. Kolektsiia dokumentiv rosiisko-ukrainskoi viiny na Kyivshchyni. *Katalog dokumentatsiinykh initsiatyv*. URL: <https://mostdocumentedwar.org/project/kolektsiya-dokumentiv-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-na-kyivshchyni/> [in Ukrainian].
[Колекція документів російсько-української війни на Київщині. *Каталог документальних ініціатив*. URL: <https://mostdocumentedwar.org/project/kolektsiya-dokumentiv-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-na-kyivshchyni/> (дата звернення: 02.07.2024)].
4. State of War: Anthology. Chernivtsi: Publisher Svyatoslav Pomerantsev, 2023. 256 p.
5. Makhovska, S. "...kadyrivtsi khodiat po budynkakh, kydaiut hranaty u pidvaly, rizhut liudej i gvaltuiut": (Ne)vidoma istoriia okupatsii smt Borodianka navesni 2022 r. (interviu zapysala ta pidhotuvala do druku S. Makhovska). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 3: 43-58. doi.org/10.15407/uhj2024.03.043 [in Ukrainian].
[Маховська С. «...кадирівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2024. № 3. С. 43—58. doi.org/10.15407/uhj2024.03.043].
6. Mistse podii: Nova Buda. Katehoriia: Istorii myrnykh. *Muzej "Holosy myrnykh" Fondu Rinata Akhmetova*. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/stories/aviabomby-padali-s-neba-nas-nakrylo-vzryvnoj-volnoj-vse-vokrug-gorelo> [in Ukrainian].
[Місце подій: Нова Буда. Категорія: Історія мирних. *Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова*. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/stories/aviabomby-padali-s-neba-nas-nakrylo-vzryvnoj-volnoj-vse-vokrug-gorelo> (дата звернення: 01.07.2024)].
7. Shchodennyk «Kyiv. Kozhnogo dnia liutoho». *Katalog dokumentatsiinykh initsiatyv*. URL: <https://mostdocumentedwar.org/project/shchodennyk-kyiv-kozhnogo-dnya-dovgogolyutogo/> [in Ukrainian].
[«Щоденник «Київ. Кожного дня лютого». *Каталог документальних ініціатив*. URL: <https://mostdocumentedwar.org/project/shchodennyk-kyiv-kozhnogo-dnya-dovgogolyutogo/> (дата звернення: 02.07.2024)].

8. Vorobiei, O. Spilne ta vidminne u Druhii svitovii ta rosiisko-ukrainskii viinakh na prykladi usnoistorychnykh svidchen kyianky 1929 r. N.: *Istorychna pamiat pro Druhu svitovu viinu: kompleks zhertvy*. Kyiv: Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy, 2023 [in Ukrainian]. [Воробей О. Спільне та відмінне у Другій світовій та російсько-українській війнах на прикладі усноісторичних свідчень киянки 1929 р. н. *Історична пам'ять про Другу світову війну: комплекс жертви*. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2023. С. 158—172].
9. Sereda, V., Males, L. Usna istoriia yak metod i metodolohiia: deaki problemy stvorennia ta interpretatsii usnoistorychnykh dzherel. *Ukraina moderna*. 2007. 11: 159-165 [in Ukrainian]. [Середа В., Малес Л. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел. *Україна модерна*. 2007. Т. 11. С. 159—165].

Надійшла / Received 21.07.2024

Ольга ВОРОБЕЙ

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут всесвітньої історії НАН України (Київ, Україна)
olianna20@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

Olha VOROBIEI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Institute of World History of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olianna20@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

* * *

Н.: Знаєш, 23-го (лютого 2022 р. — О. В.) сильно горіло і бомбили, і 24-го теж горіло [...].

О. В.: Чи були у вас передчуття, що почнеться війна? Можливо, сні які-небудь снилися?

Н.: Снилися, але передчуття було таке, що скоро має розпочатися. Через інформацію в новинах. Телебачення, все. Нагніталася обстановка. Ну, чекав... От я проснувся 24-го (лютого 2022 р. — О. В.), буквально, як війна розпочалася. Подивився по телефону — вже все... [...]

Почалося з того, що нічого хорошого, я знав, що нічого хорошого це не буде... Позвонив син з Бучі, каже: «Ми до вас їдемо». У Бучі вони жили. «Їдьте, а що ж». Вони швидко приїхали, речей не брали, швидко приїхали вони. Буквально десь в одинадцять-дванадцять чи в чотирнадцять, до обіду вони вже були в нас. Через годину, дві чи три дзвонить знайомий: «Можна, ми до вас приїдемо?». Ну, приїжджайте, що ж... Приїхали вони втрюх, сім'я. Жінка Альона, це Міша, і Кароліна, це їхня дочка. І ще й собачка такий, кімнатний. Ну, собачку ми приготували йому на літню кухню — це ж 24 лютого, ще ж воно холодно на дворі. Тобто собачка жив у літній кухні. А вона, собака свій, німецька овчарка, то він спочатку реагував. Нехорошо реагував на це, бо постороння собака. Але жив він у літній кухні, там я йому топив піч, грубку.

А ми жили — сіли зразу на жорсткий режим економії. Чогось я так і передчував, що будуть перебої. Значить, в нас було, в нас вдома було картопля. Ну, на нас. Боршно було, цукор був, мед був, масло було, м'ясо було. Все було, ну, так, в межах розумних запасів. Ну, таке. Потім цілий жорсткий режим економії, тому що ми не знали, скільки воно буде, як воно буде і що воно буде. Пожили вони в нас десь до числа 2-го чи 3-го березня. Внуки мої виїжджали із жінкою. Вони до них пристроїлися і ще бучанці, і теж виїхали. Вони буквально виїхали, а тут з Бородянки приїхали, знайомі V. Невістки знайомі. Приїхала сім'я з трьох чоловік і ще до них якась прибилась людина, кума. То вони вчотирьох приїхали. Були вони в нас до 8-го (березня — О. В.). Це із 4-го чи з 3-го березня і до 9-го. 8-го світло погасло і 9-го вони виїхали. Теж був такий режим економії, тому що, все, запаси тасували. Ну, а як? Ми з дружиною живемо вдвох, а зараз — вісім душ і ми. Десять душ. Відро картоплі вніс — хоп! — і нема вже! То було і кролячу картоплю їли — я кролям варив, кролів в мене було 12 штук, то невеличку картоплю варив, то сідали, перебирали її, і була картопля-мундірка. Але так розподілили, що голодні не були, не схудли, жили нормально. 8-го був сумашедший рев такий! [...]. Вони приїхали близько села. Ну, воно нас минуло. Напруга пропала. Це 8-го. І 9-го ці київські виїхали теж уже.

Остались наші діти і ми, шість душ. І ми по-всякому думали, щоб якось... А тут пішов потік. Людей потік по селу. Всі туди йшли, тому що на Пісковку (селище міського типу в Бучанському р-ні Київської обл., розташоване у 8 км західніше Нової Буди — О. В.). З Пісковки там ще була дорога. Там Пісковка, Мигалки (село в Бучанському р-ні Київської обл., розташоване в 1 км південніше Пісківки — О. В.) і на Радомишль (місто у Житомирській обл. — О. В.). Ще можна було їхати. Тобто, вся основна маса людей із Бородянки тікала сюди. Ну, хто проривався із Бучі, чи як там вже получалося в людей. Ну, в основному, вся маса з Бородянки йшла сюдою. І поселялися тут. Тут організувався штаб у нас, роздавали пайки. Ну, в принципі, люди не голодували і жили нормально. Бувало, що в примітивних умовах жили, ну не під відкритим небом. Людей розселили всіх. І жили нормально. Ну, я не можу сказати, що нормально.

О. В.: Відносно того часу, так?

Н.: Якщо вважати на те, то так. Прийшли з бухти-барахти і... Ну, в нас там, наприклад, були постільні принадлежности, все це було. А в деяких людей не було такого на заміну. В нас була вода в хаті.

О. В.: У вас було централізоване водопостачання чи криниця?

Н.: Централізована пропала, як і електрика пропала, і вода централізована пропала. У нас був генератор, я міг накачати води.

О. В.: Генератор у вас ще до війни з'явився?

Н.: Не того, що... Так, просто ще колись, як було світло, потухло, а в нас був такий газовий котел, що як не мав електрики, не палився. То ми собі купили, тоді бензин був по 6 чи по 5 грн, і ще можна було бензином, ще дешевше платити, а не газом, розумієте? То потім він у нас так стояв. Ну, тоді ми почали його

задіювати. Ну, холодильник зразу ми відключили, тому що генератора на холодильник не вистачає. Там телефон зарядить, чи що-небудь, там новини включали, на пів години, подивився телебачення. Тому що інформації як такої вже не було нормальної.

О. В.: Що ви робили з продуктами з холодильника, коли зникло світло? Можливо, тушонку варили?

Н.: Ні, це використовував дідовський метод. У кладовці в мене було підлога холодна, значить, я зразу там розіслав плівку, і як дивився, що через два чи три дні вже холодильна камера починала туди [текти], значить, я послав його на ту плівку і накидав багато зверху одєжі. Потім воно проходить десь дві, три, чотири доби, дивлюся там. В цей момент я поліз на чердак, знайшов, у мене колись було там пів мішка солі старої і чотири відрові каструлі емальовані. Це вже було як діти виїхали. Як вони були, то ще воно в мене було хранилося в кладовці. І все м'ясо яке було, значить, я в каструлю сунув. Значить, я собі... ще тоді газ був, кип'ятив воду і налив більше, ніж пів каструлі води. І ще стаскав тоді солі. Вона була готова, її вже розсолили. Тільки воно почало розтавати все, я вже все м'ясо і сало кинув туди. І виніс у погріб.

О. В.: І гарно стояло?

Н.: І так воно стояло! Діти до нас приїжджали в червні, в липні (після деокупації, у 2022 р. — *О. В.*), і ще було те м'ясо. Вимочувати треба. Концентрація, велика концентрація солі — «як ропа», говориться в народі. І воно нормально зберіглося, ніякого запаху, нічого не було. Перед вживанням треба було налити там, приміром, 5 л води та кинути пів кіло сала, м'яса. І воно простоє добу і можна було користуватися. Їли суп, робили котлети. Ми нічого не викинули зовсім.

О. В.: Це добре. А так що?

Н.: До 20-го вже в основному народ виїхав, до 20-го березня. І приїжджає син, і говорить, так і так, що ось мають зайти до нас ці рашисти. Ну, я чогось ще до останнього в це не вірив. Але дружині кажу: «Знаєш що, ти так, цей, бери, збирайся і їдь». То ми серед ночі її зібрали і вранці її завезли в Мигалки. З Мигалок у Рівне. Там у Рівному вона перебула трошки, там буквально час-два-три, і в Луцьк. В Луцьку вона жила. Жила вона там непогано, але вони сильно хвилювалися за мене. Я залишився сам.

О. В.: А чого ви залишилися сам?

Н.: Ну, не хотів я їхати з дому.

О. В.: А, може, через хазяйство, чи ні?

Н.: Ну, хазяйство. Тоді, знаєте, якось воно не дуже-то, цей, думалось чого. Ну, так, в принципі, в мене все було. І м'ясо ж було, і сало. Сусідка попросила, щоб я глядів її курей. В неї сорок курей — це й яєць було. Рашисти, вони не дійшли до нас. Ось ви приїжджали на переїзд, то от там вже вони були. Але далі не зайшли вони. Потім активна фаза воєнних дій — і вони почали стріляти по селу, це 23-го (березня 2022 р. — *О. В.*). Перед тим ще стріляли туди далі, на

Спартак (залізнична станція у с. Нова Буда — *О. В.*), за станцією, там повалили хати. Почали горіти хати з тієї сторони, от з станції Спартак. І почало тоді ж і в містах горіти, часу мало було, хто ж його скопував тоді, не кошене все. І тоді сильно було сухо. Почала горіти трава, все в отакують круговину. А людей-то вже немає. А перед цим ще був обстріл. Ми стоїмо, *С.* був, сусід мій навпроти. Почався обстріл, і я так буквально кажу, що тікаємо по погребках. Він до себе побіг, собаку схватив, і забігли ми в пригребіцію. В погреб сам не вважали, бо думаю, там невідомий погреб, не дуже глибокий. А в пригребіції там такі стіни, будемо сидіти. Я тоді шеферину знімав з чердака, щоб мені легше було сидіти. Ми довго там не сиділи. Справа в тому, що лупнуло. Лупнуло одразу далі, потім близько, так близько лупнуло, що наче кастрюлю взяти з сковорідкою над вухом і молотком вдарити з усієї сили. Перебушувало, це хвилин 10—15, і я виходжу. Повний двір пінопласту оцього, дрібненького. Думаю, це обнесло хату, бо в нас пінопластом обложена хата. Ні. Нормально. Хату обійшов — тільки одне вікно, одна шибка розбита. Як я через забор переглядав, сусіда забора немає, а десть стільки метрів п'ять від забора воронка. У нас тільки дирка в заборі невеличка. І хата, яку, ну, підняло і впустило, тому що натрушено було, дорога біля вікон. Пісок сипався. Проводів нема. Стопи голі стоять, вся проводка лежить.

О. В.: А воно ж під напругою?

Н.: Та яке там! Вже світла ж не було. Ще з 8-го числа світла не було, а це вже було десть з числа 20-го, чи якогось, обстріл. І потім, дивлюсь, починається пожега на станції, і все. Якраз воно йде на нашу сторону! Вітер був західний, весь час західний вітер був. Горить же страхіття... Ну, і що робити? А, це ж за пінопласт... Пінопласт, це в сусіда через хату, в сусіда у дворі влупнув снаряд, міна. І в нього теж було обложено пінопластом. І вона звернула ця вибухова хвиля, понесла ж мені на мій двір. Сарай закритий, а це дивлюсь — відкритий, я ж сарай наче закривав, як біг у погріб. Отакий язичок металевий був, а його вивернуло, і двері відкрило. І в хату двері відкрило. Взагалі, ну, сильна вибухова хвиля. Вибухова хвиля була, от аж близько.

І що я ще цікаве таке. Начебто мені бджоли гудуть, чи що. До сусіда хожу, там пора, чи тих курей, гуде щось. Ну, то гелікоптери ці літали, безпілотники. А то ще й лупають. Це тільки йду курей порати, так і лупають міні ці. А потім я дослідив те, що воно біля мене ці осколки. «Луп», «луп», а вони засадять. Та вже після того, як воно втихне, тоді я ходив порати курей. А потім пішов я, тут сусід прийшов і дивиться на свою хату. Під'їхав він і ще в нього один. Та кажу: «Хлопці, М і S!». Кажу: «Хлопці, пішли, згорять вони, дивіться, хати повалає вогонь зараз!». Ну, попросив їх. Вони, правда, послушали. І це ми втрюх. Потім ще завклуба покойного і син, теж вже він умер, К. Він ще вийшов із одним квартирантом, своїм біженцем. І це ми вп'ятьох десть годин три отбивали хати.

Потушили ми його (вогонь — *О. В.*), не пустили, а так би погоріли, і вся ця вулиця була б згоріла. От як він пройшов, я ще супроводжував його, супроводжував десть аж далі, ще метрів 400, поки воно не стихло. Але воно перекинулось до залізничної колії. Біля залізничної колії, там очерет, і воно пішло на в'їзд аж,

аж на виїзд з Нової Буди. А там далі, там один будинок згорів. Горів він аж довго, до півночі горів, я дивився. Це 23-го (березня — О. В.) було. А 24-го, я думав, що буде все вже.

Я знаю, що у хлопця одного (сусіда — О. В.) там є тимчасова така будівля, времяночка, там є плита, під дрова, і можна там варити їсти. Значить, поліз на чердак, знайшов чавуни, казанок. Хазяїв немає. Значить, риби наловиш, якої хочеш. Вудку знайшов. Заховав вудку. І ось вже під вечір потухло воно все. Хлопці прийшли (односельці — О. В.), хочуть втікти, так нема на чому. Мотоцикл новий, К-650, «Днепр», з коляскою, ще і 5 тис. км не проїхав. Кажу: «Нате, забирайте». Завели вони його, поїхали. Кажуть: «Їдьмо з нами!». «Ні, кажу, не поїду. Буду вдома. Не хочу». Ну і так спав вдітий.

О. В.: *А вдома чи в підвалі?*

Н.: Вдома. Їсти в мене було шо. Це 24-го (березня — О. В.). Встаю вранці, знов обстріл і знов починається, горить з тієї сторони (*показує напрямом*). Що вчора не вигоріло, сьогодні починає горіти. Горить там будинок, обложений був пінопластом. Диму ж було! До часу дня не можна було дихати. Якраз по вулиці йде воно. І погоріли хати. Тоді ще три хати згоріли. І на зустріч, як йти. Вобщем, куток вигорів. Там десь хат 10 чи 12, вигоріли всі. Одне від одного і від обстрілів. Знов, я дивлюся, вже годин п'ять пройшло, потухло все. Хлопці приїхали знову, кажуть: «Поїхали додому. Поїхали, ми вас завеземо в Тетерів, а там сини прийдуть і заберуть». Кажу: «Не». Ось вже годин у 17, десь так було, і йдуть наші троє хлопців, військових. Питають: «А ви чого тут?». Кажу: «Буду тут, не хочу нікуди їхати». А вони: «Ні, їдьте, їдьте». Ні, буду тут. Тут ми ще зустрілися з І., він оставався з дружиною. О. там, сусід і я. Це ми вирішили, що завтра о 8-й годині зустрінемось. У 8 годин ранку махаємо один одному руками. Я ліг спати — а одітий же ж спиш, хто там його роздягається?! Роззувся і спиш. Думаю: «Н, а чому ти тут будеш?». Думаю: «Чого я тут буду?». Дружина моя дзвонить, там у сусіда питає: «Ти його бачив?». А вийти на зв'язок нереально, в мене телефон такий, що я ходжу десь там, піду, позвоню, скажу, що я жив-здоров, да і все. «Бачив. Він там, дим йшов, значить, топить». І тушив пожар, каже. А дружина: «А в нього з головою все в порядку?». Ну, а я за дружину питав. Каже: «Да у нас-то все нормально». От... І от я ліг собі і думаю: «Що я тут буду, як уже всьо — автоматні черги були на буквально 300 чи 400 м від села?! Ну, заїдуть вони, гади, поставлять там танк, на виїзді з села. І буде демаркаційна лінія». Це ж були такі мислі. «Я не виїду, не побачу своїх! Все. Поїду».

О. В.: *І яке це число було?*

Н.: Це було з 24-го на 25-те березня. Це я, значить, полежав десь до часу чи до двох, пішов, повикидав кролів з кліток, повипускав курей сусідських, наносив їм сім мішків зерна, висипав їм води. Собаці своєму — в мене було півтора мішка сухого корму, я держав запас, держав запас, то висипав. Чотири відра поставив води йому. Повиносив, теж повиносив, бо 24-го ж виносив знову все. Я прикинув, що у дві години має моя хата горіти. О 14-й год., потім як вони

йшли, по череді хати палило. Але палило, я розраховував, що там такий потічок, і воно тормознулося, не пішло далі. А так би вся вулиця згоріла. От...

О. В.: І куди ви виїхали?

Н.: Значить, я склався — вже не було мені торби, не знайшов — я у мішок, де що було, харчі в мішок склав. От... А найшов якусь там торбу, що не застібнується, яку одержу. І я без десяти шість (ранку — *О. В.*) обняв собаку, замкнув фіртку і поїхав на Пісковку на велосипеді. Десь на узліссі мене зустріли (військовики — *О. В.*), питають: «Куди ви?». Кажу: «Тікаю». Це вже було ранок 25-го (березня — *О. В.*). Провірили мій паспорт. І в мене був знайомий, особливий колега. Я поїхав до нього. У вісім годин, чи в пів восьмої, а там я вже був там у нього. Ну, по лісі більше йшов, як їхав, тому що пісок, проїхати на велосипеді не можна було.

О. В.: У вас велосипед такий звичайний?

Н.: Да. Ну, вже, по-перше, мопед, не заведу я його, а мотоцикл отдав. Машина поїхала. В мене був тільки велосипед. Ну, і то добре, що велосипед. Хоч і не їхав, а вів у руках, але ж все речі лежать.

О. В.: Скільки кілометрів ви з цим велосипедом їшли?

Н.: У сусіднє село, вісім кілометрів.

О. В.: Вісім кілометрів?

Н.: Так. Пісковка. Вісім кілометрів.

О. В.: А там де ви зупинилися?

Н.: А там я знайшов цього свого знайомого. Ми пішли в сільську раду, а поставили мене на облік десь в якомусь такому приміщенні, що я вибув. Провірили паспорт і написали, що я вибув. І я ждав голову сільської ради і інших там в Пісківській селищній раді. Вони кажуть, що вчора поїхав автобус в Луцьк, сьогодні десь має бути десь в 10 годин. Ну, жду 10 годин. Приїжджає мер їхній, тут десь о 12, він каже, що десь о 10, чи в 11 він сказав, що не буде сьогодні автобуса. Буде автобус завтра на Луцьк. Ну, мені Луцьк треба. Десь годин 10—11 я вже був в Луцьку. Ввечері.

О. В.: То скільки ви там були, в Луцьку?

Н.: У Луцьку — десять днів. 5 квітня приїхали назад. Основна маса приїхала 5-го. Комендантська година була п'ять днів. 5 квітня приїхали — в хаті холодіна, криша пробита.

О. В.: А ви їхали, то ще криша не була пробита?

Н.: Вікна побиті були. Одне вікно було побито. А то ще і друге вікно побито було. І на чердаку вікно побито, і двері на чердак вивалилися. Ну, от зривної хвили, тому що ще на городі в нас кілька вибухів було. То це воно побило, вже посікло. А вже прожили день чи два, і не бачили, що потолок супруги висить на обоях. І в другій кімнаті так само. Протекло. Тоді вологи не було. А 5-го (квітня — *О. В.*) приїхали, почали топити. Топити хату. У нас котел ще є й дров'яний, не тільки газовий. Ми троє суток топили, поки ми ж натопили. Нагріли. Нагріли... [...]

Ну, оцей, коли обстріли, я вам розкажу таку історію. От тоді якось, от не боїться організм... Роботає на самовиживання, ви розумієте, на самозахист. От сижу в погребі — лупає. Осьо рядом лупає, бо погріб дрижить. Виліз, осьо (*показує рукою*) — воронка, осьо — воронка, знайшов трьохлітрову банку свяченої води. І кружку взяв, бо супруга кричить, щоб не розливав і посвятив кругом хати, отак по периметру облив. Потом же ж не думаєш, що в хаті якісь там драгоценності остаються, а чавун треба. Чавун там, на чердаку, два чавуни зніс, казанок, вудку, бо три копанки остаються безхозні і треба буде ловить рибу. Просто там, якось організм мобілізується на самовиживання. Дрельки, електродрельки лежать, так я знайшов ручну дрель, косу. Електрокоса і бензокоса — для чого вони мені. Бензину ж то не достанеш. Значить беру косу звичайну. Вила, лопати. Оце так організм мобілізується, дуже мобілізується. Каже супруга: «А чого ти посуду не поховав? Ножі поховав, казанки поховав, а те інше з хати не виніс?». Кажу: «Шо я з ним буду робить? Поб'ю». Ну, так... Так шо я говорю, воно ні телевізора, нічого. Все покидали: і комп'ютери, і телевізори — все покидали. Слава Богу, що в нас не було, вони не зайшли. І невеликий період, що людей не було в селі. Ну, ось, як я говорю, я 25-го (березня — *О. В.*) поїхав. Я поїхав. Ну, ще там хто після нього був, після нас? Там було дві-три душі. Дід В. був [...]

Люди, в нас оці хлопці, П. і В., і Р., вони стільки вивезли людей! Оце бомб'юшки — вони все вивозили. Недалеко, на Пісковку, в Пісковку. Їм найголовніше з нашого села було вивезти людей. І знали, вони приблизно знали, хто залишився, от як баба Куличка. Список був в них. Вона ж так їм і не відкрила, вона так і пересиділа у себе в хаті.

О. В.: А мародерства у вас не було тут?

Н.: Ну, можна сказати, що не було. Трошки, так.

О. В.: А хто крав?

Н.: Оцього вже ми не знаємо. Не зловив за руку, не кажи, що було. Не можна говорити. А справа в тім, що де хто казав, що там те пропало, там те пропало, а потім каже, що знайшло. У нас що, я вважаю, що у нас, може, собака був. У нас вівчарка німецька. Він з двору нікуди не пішов.

О. В.: І був відв'язаний, але з двору нікуди не вийшов?

Н.: Він і не прив'язаний завжди був.

О. В.: Фактично, свій двір і охороняв.

Н.: Да. Ну, там тільки хвіртка надвір була відкрита. Я дивлюсь, що в нього писок був покусаний, видно собаки десь, якісь були йшли, то він їх вигонив з двору, не пускав їх. 5-го (квітня — *О. В.*) приїхали, він нас зустрічав. Радості не було меж! Кіт, собака. Ніхто нікуди не побіг. Усі залишилися вдома.

Я залишав каністру бензину під погребом, я дзвонив, щоб забрали. Одні «вмільці» (зłodії — *О. В.*) прийшли, але не змогли забрати, не дав (собака — *О. В.*). А другий вже знайшов сусіда, пішов за граблi і граблями витягнув ту каністру. А так не пускав нікого (пес — *О. В.*). [...]

О. В.: А якісь бачите у собі зміни після всього пережитого, наприклад, більш запасливим стали?

Н.: Я не. Якось не цей... Нічого... Мені нічого не повинно бути. Ну так, як і був. Живемо по-старому...

О. В.: А от якось психологічно може по-іншому?

Н.: Психологічно, так. От якось, може, стали більш якісь, я не знаю, лякливі, може... Отаке...

Записано 6 серпня 2023 р. у с. Нова Буда Бучанського р-ну Київської обл.

Респондент Н., 1953 р. нар.

Шифр експедиції: Е11/Київ-2023 (6.08.2023)

Записала та підготувала до друку О. Воробей

Надійшло / Received 21.07.2024

“...ORGANISM MOBILIZES FOR SURVIVAL SOMEHOW”:
WAR EVERYDAY LIFE IN A NARRATIVE OF THE RESIDENT
NOVA BUDA VILLAGE IN KYIV REGION

An interview recorded in August 2023 from a witness to the events of the first two months after the large-scale invasion of Russian troops into Ukraine on February 24, 2022, is presented. **The purpose** is to introduce into scientific circulation the testimony of a man of advanced years who became an eyewitness to the rapid attack of enemy forces on the north of the Kyiv region in February — March 2022, and, therefore, highlight the situation of the civilian population of villages that were close to the already occupied territories and were constantly threatened by the enemy's further advance towards Kyiv, enemy artillery fire, bombings, fires, and casualties. **The methodology** is based on obtaining information of a subjective nature through semi-structured interviews using predetermined questions, leaving room for flexibility depending on the person's answers about events from his personal life. In the future, individual experience can be compared with other sources regarding the realities of the beginning of the Russo-Ukrainian war. **The scientific novelty** lies in reconstructing the daily survival practices of the peasants who were under the threat of occupation due to the enemy's advance on Kyiv. Currently, it is difficult to understand them completely without referring to oral texts, including those that can be interpreted as personal documents. **Conclusions.** The interview materials reflect a *living*, non-static story. The latter appears in a three-dimensional section: place, time, and circumstances in which the individual found himself. Considering the fleeting nature of events and the impossibility of their immediate documentary recording, the oral history narrative about the personal experience of the survival of an average person in the extraordinary circumstances of the war can be included in the future mega-historical narrative.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, survival strategies, war everyday life, civilian population, Kyivshchyna (Kyiv region), Nova Buda village.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.016>
УДК 322+94(477.25)“15/16”

Наталія Білоус

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);
відділ історії Києво-Печерської лаври та музейництва,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (Київ, Україна)
bilousnat@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

ЄЛИСЕЙ ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ: ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ (ДО 400-х РОКОВИН СМЕРТІ АРХІМАНДРИТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ)

Мета — висвітлити маловідомі факти біографії та основні віхи життя й діяльності архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, його роль у розвитку української культури, науки, просвітництва першої чверті XVII ст., тим самим ушанувати пам'ять лаврського просвітителя. Застосовані різноманітні **методи дослідження** в галузі нової соціальної історії, а також порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, мікроісторичний, просопографічний, історії повсякдення. **Наукова новизна** полягає у висвітленні малознаних фактів біографії й діяльності архімандрита, що дозволяють предметніше говорити, зокрема, про його походження, залучено нові архівні знахідки, які коригують відому інформацію або розширюють її. **Основні результати.** Постать Єлисея Плетенецького — одна з чільних в українському культурному просторі рубежу XVI—XVII ст. До безумовних заслуг архімандрита належить заснування інституту проповідництва, лаврського інтелектуального гуртка, першої школи, відкриття Києво-Печерської друкарні, а також папірні в Радомишлі, участь у започаткуванні Київського Богоявленського братства в 1615 р. та у відновленні 1620 р. православної ієрархії, впорядкування й поліпшення умов монашого життя, благодійна діяльність.

Цитування: Білоус Н. Єлисей Плетенецький: основні віхи життя й діяльності (до 400-х роковин смерті архімандрита Києво-Печерської лаври). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 16—39. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.016>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Ключові слова: архімандрит Єлисей Плетенецький, Києво-Печерська лавра, друкарня, книгодрукування, просвітництво, братство, землеволодіння, православна церква.

«Батько не тільки лаври, а й усього народу руського»¹ — так коротко, але досить влучно через рік по смерті охарактеризував заслуги Єлисея Плетенецького його наступник Захарія Копистенський, адже життєдіяльність спочилого стала зразком плідної невпинної праці на благо народу [1, С. 282]. Ця постать була знаковою для всього українського ранньомодерного соціуму, позаяк архімандрит був великим подвижником, просвітителем, фундатором першої друкарні і школи в Києві, засновником «лаврського гуртка», де зародилась інтелектуальна еліта. Такою ж знаковою вона є і для Православної церкви України.

Непересічна постать Єлисея Плетенецького не раз викликала інтерес дослідників. Відомі фахівці з історії церкви XIX ст. С. Голубев і Ф. Тітов у своїх ґрунтовних працях приділяли значну увагу його культурно-просвітницькій діяльності, але в душі російської імперської історіографії висловлювалися з приводу загострення конфліктів між уніатами та православними [1, С. 214—216, 265—282, 386—398; 2, С. 296—350; 3, С. 63—146; 4; 5, С. 39—42]. С. Голубев наголошував на необхідності дослідження життєдіяльності архімандрита на монографічному рівні, справедливо вважаючи його попередником Петра Могили [2, С. 329; 6, С. 105]. У наш час З. Хижняк, С. Кагамлик, О. Дзюба присвятили йому статті енциклопедичного характеру [7, С. 428; 8, С. 272—273; 9, С. 412—413; 10, С. 273]. В. Ульяновський висвітлює певні сторони діяльності лаврського настоятеля в контексті біографії князя Василя-Костянтина Острозького [11], а польський історик Т. Кемпа коротко розглядає постать архімандрита в річищі подій кінця XVI — початку XVII ст. та політики того ж таки руського магната [12]. Літературознавці додали до життєпису деякі легенди й міфи, зокрема щодо походження, перебільшивши масштаби православно-католицького протистояння. Наприклад, О. Астаф'єв подає такі біографічні дані: Єлисей Плетенецький (у миру Олександр, у схимі Євфимій) народився прибіл. 1554 р. в родовому маєтку с. Плетеничі в Руському воєводстві (тепер Львівський р-н однойменної області), неподалік від Золочева, у дрібношляхетській православній родині. Батько — старшина реєстрового козацтва (про його ранг відомості відсутні). У 1595 р. прийняв чернечий постриг і за сприяння князя В.-К. Острозького став архімандритом Лещинського монастиря біля Пінська. У вересні 1599 р. по смерті Никифора Тура був обраний настоятелем Києво-Печерської лаври. Помер 29 жовтня 1624 р. [13, С. 10—21].

¹ Омілія albo Казаньє на роковую память в Бозѣ велебногов Блаженной памяти ѡтца Єлисея а в іеросхимонасех Євфимія Плетенецкогѡ архімандрита печерского кіевского през велебного и всечестного ѡтца кир Захарію Копыстенского... Друкарня Києво-Печерської лаври, 1625. Арк. МЄ, МД.

Походження та родинні зв'язки Єлисея Плетенецького

Документи з Центрального державного історичного архіву України у Львові додають важливі подробиці до біографії Плетенецького та заперечують наявну в історіографії думку щодо його шляхетського походження й народження у с. Плетеничі (власниками якого, до речі, Плетенецькі ніколи не були). Вперше на це звернув увагу Е. Ружицький у 1973 р. у своїй публікації в науково-популярному журналі «Наша культура», щоправда, не подаючи жодних посилань на архівні джерела [14, С. 10]. Згідно із записами у книгах Львівського магістрату, Єлисей Плетенецький народився у Львові й був сином дяка Хоми та Палажки — міщан із Руської вулиці, членів руської громади. Можемо припустити, що прізвище Плетенецькі їхні діти успадкували по лінії матері, оскільки батько Хома-русин був родом із Рогатина та з цим прізвищем не згадується у джерелах. У 1537 р. він прийняв міське право у Львові й відтоді став місцевим міщанином, мешкав у будинку між кам'яницями Яцька й Павличка, був дяком — учителем дітей у церковній початковій школі. Як виявилось, це була досить заможна людина: в 1562 р. тільки дві кам'яниці з його майна оцінили у 600 злотих кожна. Одна з них знаходилася біля Руської церкви. Неабиякі пожитки він набув завдяки прибутковому виду діяльності в ті часи — торгівлі солоною рибою. Ці заняття допомогли йому налагодити вигідні зв'язки й торговельні контракти з верхівкою міста. В міській книзі за 1564 р. зберігся запис про те, що помер «обачний блаженної пам'яті Хома дяк», залишивши дітям значну спадщину. Крім Олександра в родині були ще два брати — Панас та Єронім, і дві сестри — Ганна й Федора. Значно пізніше, в 1601 р., молодша сестра Федора Іванова Рудковська в раєцькому суді Львова пред'явила випис із київських міських книг від 22 жовтня 1601 р. про те, що її брат Єлисей Плетенецький, який на той час був уже архимандритом Києво-Печерського монастиря, відписав їй належні йому кам'яниці у Львові та фільварок на Галицькому передмісті². Цей акт дарчого запису був оформлений спочатку в Київській ратуші, його підписали війт Яцько Балака й міський писар Якуб Булятич Ястрембський³.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 52. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 415—417.

³ В акті, зокрема, зазначалося: «Stawszy oczewiście w Panu Bogu uwielbiony a zacnie urodzony Jego Mość Ociec Jelisej Pletenieczky, archimandryt Przeczysty święty manastyrza Pieczarskiego kyiewskiego, iawnie i dobrowolnie oczewiście sam przez siebie w głos wyznał, iż będąc on duchowną osobą, a nie potrzebując żadnych swych dochodów ojczystych ziemnych, miejskich i innych jakichkolwiek [...] siostrze swej miłej rodzonej z iednych rodziców zacnej i uczciwej JeMci paniej Fedorze Iwanowej Rudkowej część swoją, którą mam prawem przyrodzonym oiczystim przypadłą i spadłą, tak też i inszą wszelaką majątność swoją na niej w mieście Lwowskim przypadającą, to iest w dwóch domiech na Ruskiej ulicy oiczyстых leżących, i w domu murowanym kątnym jako też i w drugim domu przeciwko Cerkwi Ruskiej, i w trzecim folwarku na Halickim przedmieściu [...] samej, dzieciom, potomkom i krewnym jej dać, przedać, darować [...]». Там само. Арк. 416.

Про двох рідних братів архимандрита відомо, що вони проживали на Старо-костянтинівщині і служили князеві В.-К. Острозькому. 30 червня 1601 р. вони згадуються як «шляхетні» («nobilis») Панас та Єронім Хомовичі Плетенецькі, котрі стали перед міським судом м. Костянтинова. Тому можна припустити, що завдяки цій службі вони отримали нобілітацію (цілком можливо, що це було неформальне «ошляхетнення»). В тому ж акті згадується «учтива» («honest») вдова Івана Рудка та чоловік їхньої другої сестри Ганни — шляхетний Іван Стернич, який теж був слугою князя Острозького, київського воєводи («generosum Ioannum Styrcicz famulum et ilustrissimi et magnifici ducis Ostrogiensi palatini kiio-viensi») ⁴. В актах Львівського магістрату 1602 р. йшлося про те, що вони за грошову компенсацію відмовилися від власної частини спадщини (нерухомість), а в 1603 р. нащадки колишнього дяка Хоми (діти Ганни й Івана Стернича) продали його «кам'яницю на вулиці Кутній біля Руської церкви заможним львівським міщанам Іванові Рогатинцю та Андрієві Більді» ⁵. Іван Рогатинець був старійшиною Львівського Успенського братства й засновником братства в Рогатині, власником великої книгозбірні. Вочевидь, він викупив цю кам'яницю для розширення нерухомості та потреб братства, але помер того ж 1603 р. [15, С. 50—60].

Очевидно, що й сам Олександр Плетенецький деякий час перебував на службі у князя та отримав нобілітацію раніше, ніж його брати, про що свідчить, зокрема, його призначення архимандритом до Лещинського монастиря в передмісті Пінська згідно з королівським привілеєм від 26 серпня 1595 р. В ньому він уже згадувався як «урождний і земнин», тобто у статусі шляхтича: «[...] иж за зойсьтем с сего света велебного Леонтия Пелчицкого, владыки пинского и туровского, архимандрита лещинского, маючи мы пристойное залеценье о годности и побожности живота *земянина нашего, урождоного Александра Плетенецкого*, з ласки наше господарское дали есмо ему и сим листом нашим даем оно архимандритство пинское лещинское, тым способом, иж маєт он Александр Плетенецкий то архимандритство з монастырем при месте Пинском в Лешу лежачим, с церкви и скарбы церковными, с фолварки и людми, с грунты, входы, ловы всякими и со всякими того монастыря приналежностями, яко се то архимандритство здавна в себе мело и тепер маєт [...] на себе держати» [16, С. 114—115]. Наявність шляхетського титулу була обов'язковою умовою для отримання місця у вищій церковній ієрархії. Цю вимогу закріплено в конституції вального сейму 1576 р. у § 20 ⁶, а пізніше — в 1607 р. в § 28 «Про грецьку релігію» ⁷. Тому як міщанин Плете-

⁴ Там само. Арк. 877.

⁵ Там само. Арк. 874—877.

⁶ Перша конституція 1576 р.: «O to też Nas prosili, abyśmy im duchowne osoby na dostojenstwa greckiej wiary w ich ziemiach ze obywatelom koronnych ziem szlacheckiego stanu ludziom, archimedryty, wладыки, na potomne czasy dawać będziemy» (Volumina Constitutionum. Warszawa, 2005. T. II. Vol. I. P. 373).

⁷ Конституція 1607 р. «O religiej greckiej»: «Uspokajając religią grecką, która zdawna ma swoje prawa, warujemy, iż dostojenstw i dobr duchownych inakszym prawem nie mamy dozdawać, jedno wedle ich fundacy i dawnego zwyczaju przodkow Naszych im nadanych, *to jest ludziom szlacheckim narodu ruskiego* i mere religij greckiej...» (Ibid. T. II. Vol. 2. P. 346).

нецький не міг стати архімандритом, а тільки з набуттям шляхетського титулу. За рік до цього надання він прийняв постриг з ім'ям Єлисей (достеменно невідомо, де саме відбулась ця подія, за однією версією — в Межигірському, за іншою — в Києво-Печерському монастирі).

Лещинський монастир Різдва Богородиці був заснований у XIII ст. та пов'язаний із литовським князем Войшелком (1260-ті рр.). З XV ст. в ньому проживали єпископи Пінсько-Турівської православної єпархії, які вважалися архімандритами обителі. Тут знаходилася чудотворна ікона Успіння Богородиці (очевидно перевезена в XV ст. з Турова до Пінська у зв'язку з перенесенням єпископської кафедри). У 1580—1584 рр. побудовано новий дерев'яний храм Успіння Богородиці [17, С. 436]. Монастир був релігійним і культурним центром Полісся, тут велося літописання, переписувалися книги. Можна припустити, що Плетенецький продовжив цю традицію. Офіційно він зведений на архімандритство 13 жовтня 1595 р., після того, як приїхав із королівським привілеєм у Пінськ. Підстароста Олександр Ратомський і Микола Ушак-Куликовський, провентовий писар пінського старости князя Юрія Корибута-Збаразького, передали Плетенецькому «церковні скарби». Серед них, зокрема, згадано на престольне Євангеліє «на чорному оксамиті», оправлене сріблом і позолотою, але без зашипів, позолочений срібний хрест із вісьмома каменями, срібна панагія з перлами та двома каменями, два срібних великих келихи, срібна миска й зірка, дві старі ризи (з брунатного мухаєру та з московського полотна), дві епитрахілі (з блакитного адамашку й з рукателі), старий адамашковий брунатний завіс, не дуже старі злотоглаві полиці, єдвабний (шовковий) пояс, шість єдвабних воздучів (чотири нових і два старих), стара єдвабна ряба хустка, два «старих піддячих полотених стихарики». В інвентарі згадано про кілька пергаментних документів на нерухомість: привілеї й листи від князя Ярослава на ниву Селюцьку, дворище Сухе, вільне транспортування дров, боброві уходи, озера, бори, перевози над р. Стир, кілька дворич із підданими. Там же детально описується інтер'єр згаданої церкви, де зберігалися кілька богослужбових книг: «Євангеліє толкованое одно», «Суботник», два «охтаїки» на вісім голосів, «Апостол Петро», «Тріодь цвітна», «Устав», «Пролог один марцовий», «Мінея общая», «Мінея іюневая», «Псалтир»⁸. Загалом згаданий інвентар слугує цінним джерелом для дослідження церковного майна, володінь монастиря, його доходів.

⁸ Оригінал інвентарю не зберігся (текст опубл.: Минские губернские ведомости. 1879. № 34. С. 564—566).

Берестейська унія 1596 р. та її наслідки для Києво-Печерської лаври

15—19 жовтня 1596 р. в Бересті в кафедральній церкві Св. Миколая більшість єпископів, за участі представників папи римського та короля проголосили унійний акт про відновлення єдності київської церкви з латинською. Більша частина присутніх ієрархів Київської митрополії на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою приєднались до римо-католицької церкви. Це рішення передбачало утворення руської унійної церкви, яку згодом названо греко-католицькою, що визнавала верховенство Рима.

Водночас опозиція під проводом князя В.-К. Острозького, представника Константинопольського патріархату Никифора і двох українських владик Григорія (Гедсона) Балабана й Михайла Копистенського (раніше вони належали до ініціаторів унійних заходів, але згодом перейшли до табору її супротивників) провела в тому ж місті свій собор, де відкинула проголошене єднання. Після невдалих спроб досягти порозуміння обидва собори взаємно прокляли себе, поклавши початок поділу Київської митрополії на дві частини [8, С. 231—233]. Таким чином, Берестейська унія розколола українське суспільство, поділивши його на конфесії, започаткувала тривалу релігійну полеміку і протистояння. Православна церква королівським декретом від 15 грудня 1596 р. ліквідовувалася, а унійна оголошувалася її правонаступницею.

Уніати прагнули заволодіти Києво-Печерським монастирем, аби посилити свої позиції в Києві й південній частині митрополії. По смерті архімандрита Мелетія Хребтовича-Богуринського 13 січня 1593 р. у м. Городок на Рівненщині, свої претензії щодо Києво-Печерської архімандрії заявив унійний митрополит Михайло Рогоза. Однак ченці, маючи права ставропігії, обрали свого кандидата — Никифора Тура, котрий відмовився прийняти благословення унійного ієрарха. 4 березня 1595 р. папа римський сполучив Київську архімандрію з митрополитичим престолом, а 5 травня король секвестрував монастир на користь Рогози. Утім печерський архімандрит цим рішенням не підкорився. В 1596 р. Тур належав до числа лідерів православного собору, разом зі старцем Києво-Видубицького монастиря Никоном представляв у Бересті київське духовництво й потрапив до числа діячів, екскомунікованих унійним собором [19, С. 147]. У 1597 р. монарх видав нові укази щодо введення Рогози у володіння Києво-Печерським монастирем, окремі листи адресував тамтешнім ченцям і Київському магістрату. В низці документів 1598 р. Рогоза титулувався «архімандритом печерським київським», вводився у володіння лаврськими маєтками на території Великого князівства Литовського, однак боротьба тривала й у 1599 р. Таким чином, Берестейська унія спричинила фактично «двовладдя» в Києво-Печерській лаврі. По смерті Михайла Рогози влітку 1599 р. король передав її унійному митрополитові Іпатію Потію.

Як показало дослідження Л. Тимошенка, Єлисей Плетенецький також став активним учасником антиунійного протистояння: він присутній серед 41 підпи-

санта під головним документом православного собору «Апостазис» (щоправда, оригінал невідомий), який екскомунікував митрополита та всіх «відступників». Це джерело знане лише з публікації в полемічному творі православних «Ектезис» (1597 р.), який був виданий у Кракові польською мовою [20, С. 148].

За участь в антиунійному соборі король Сигізмунд III вирішив покарати Плетенецького й наказав передати управління Лещинським монастирем унійному холмському єпископові Діонісію Збруйському. Однак Плетенецький виявив непокору та всіляко перешкоджав реалізації цього рішення. Він продовжував керувати обителлю навіть після переїзду в Київ. 9 травня — 2 червня 1599 р. на прохання князя В.-К. Острозького отець Єлисей брав участь у Віленському з'їзді православних і протестантів, метою якого було укладення релігійного союзу. А у вересні 1599 р. після смерті Тура, за сприяння свого могутнього патрона, був обраний архімандритом Києво-Печерської лаври й залишався ним чверть століття — до завершення земного життя. Смерть Тура майже збіглася у часі з відходом в інші світи унійного митрополита Рогози та де-факто стала новим етапом боротьби для уніатів за найбагатший і найбільший православний монастир [12, С. 565].

Утім в кінцевому підсумку королівська влада не змогла зберегти свою владу над обителлю, а київські унійні митрополити не досягли своїх цілей. Ім'я Плетенецького фігурувало у чисельних декретах королівського асесорського і трибунальського суду, куди Іпатій Потій подавав свої позови на нього та Києво-Печерську лавру з вимогою передати йому її землі. Однак адвокати відстоювали права монастиря. На заваді планам унійного митрополита стали об'єднані сили лаврського православного духовництва, київської міської громади й козацтва. І хоча папа Климент VIII свого часу видав буллу про передачу лаври унійному митрополитові, впливовий магнат київський воєвода В.-К. Острозький провадив свою політичну гру на користь православних. Він заручився підтримкою власного сина-католика Януша, краківського каштеляна, за посередництва котрого нав'язав контакти з нунцієм Рангоні, а пізніше — з самим понтифіком і вирядив православного ієрарха Плетенецького до папського представника, наполягаючи, щоб той сприяв утвердженню його на архімандритській кафедрі. При цьому князь пообіцяв очільникові католицької церкви перейти в унію. 19 липня 1603 р. папа скасував свою буллу про передачу Києво-Печерської лаври уніатам, натомість київський воєвода своєї обіцянки так і не виконав [21, С. 200—201, 209]. Питання щодо визнання Плетенецького печерським архімандритом розглядалося того ж року й на коронному сеймі у Кракові, де православні сенатори здобули підтримку з боку впливових католиків і протестантів — великого коронного канцлера Яна Замойського та князя Криштофа Радзивілла. Найбільш активну й рішучу позицію виявив волинський воєвода Олександр Острозький, який наполягав на тому, щоб залишити Печерський монастир православним⁹. Крім того, рішення

⁹ 1603-й рік став катастрофічним для православних і протестантів через смерть їхніх головних ватажків — Криштофа Радзивілла Перуна (19 листопада) й Олександра Острозького (12 грудня), що, своєю чергою, активізувало табір супротивників — католиків та уніатів [11, С. 568; 12, С. 577—578].

Сигізмунда III віддати митрополичу кафедру, а разом із нею й монастир Іпатієві Потію, порушувало надане в 1522 р. право шляхті Київської землі разом із братією обирати свого архімандрита [22, С. 140—142]. Тож король дозволив по суті Єлисеєві Плетенецькому залишатися на посаді архімандрита, але відповідний привілей видав йому тільки через два роки — 22 лютого 1605 р. на вальному коронному сеймі у Варшаві. Цікава деталь цього документа: у преамбулі зазначається, що він надавався Плетенецькому на його прохання — «чоломбиття» і всіх ченців монастиря, а також завдяки особистому прохання київського воєводи князя В.-К. Острозького та його сина Януша, краківського каштеляна, старости володимирського, черкаського, канівського, білоцерківського й богуславського¹⁰. Без протекції могутніх князів Острозьких цього не сталося б.

Київський воєвода, втім, на цьому не зупинився. В 1606 р. він вислав архімандрита Плетенецького до Сандомира, де збирались учасники рокошу Зебжидовського, аби нагадати про порушення прав православних. Про це князь Острозький 4 серпня 1606 р. написав у листі до свого онука Януша Радзивілла, в якому вбачав можливого захисника православ'я в Речі Посполитій [21, С. 226]. 25 серпня під Сандомиром делегати від Волині й Київщини вписали в перелік вимог до короля відновлення православної ієрархії та денонсацію унійного єпископату. На травневому сеймі 1607 р. було ухвалено конституцію «Релігія грецька», яка відновлювала православну церкву в її правах [11, С. 570—571]. Сигізмунд III погодився на деякі поступки православним: визнання священства, свободу відправ і треб, легалізацію діяльності братств, право духовної особи лише на одну церковну посаду¹¹.

Ухвалена на сеймі 1607 р. конституція «Релігія грецька» забороняла відбирати у православних церкви для уніатів, за винятком тих, які вже перейшли до них, а також силоміць переводити православне священство під владу унійних єпископів [11, С. 569]. Таким чином Потій, котрий особисто прибув на цей сейм для протидії православним, зазнав поразки. З іншого боку, унійний митрополит отримав за це компенсацію: того ж року король передав йому маєтності Печерського монастиря у Великому князівстві Литовському, а також право контролювати митрополичу церкву Св. Софії в Києві та храм Миколи Десятинного [23, С. 336]. Крім того, він мав перейняти контроль над Лещинською обителлю, яку залишив Плетенецький після переїзду в Київ (однак йому не вдалося цього досягти через протидію останнього) [22, С. 63—64; 21, С. 209]. Здобута православними перемога в боротьбі за Києво-Печерський монастир мала значний вплив на зміцнення власних позицій не тільки в Києві, а й в усій Речі Посполитій.

У 1612 р. Єлисей Плетенецький співпрацював із митрополитом софійським Неофітом, який тривалий час перебував у лаврі. Неофіт фактично взяв на себе функції київського православного митрополита — освячував церкви,

¹⁰ Российский государственный архив древних актов, г. Москва. Ф. 389. Оп. 1. Д. 204. Л. 88—89.

¹¹ Volumina Legum. Т. 2. Р. 438—439.

висвячував священників, складаючи конкуренцію Потієві. В історіографії існує думка, що останній спочатку не наважувався нічого робити наперекір, оскільки Неофіта охороняли козаки, київські православні шляхтичі та міщани, а пізніше почав проти того та київського православного духовництва (зокрема і Плетенецького) судовий процес у Люблінському трибуналі [24, С. 397—398]. Але у володимирській гродській книзі зафіксована скарга Потія, датована 16 вересня того ж року¹², яка свідчить про те, що він швидко зреагував на дії Неофіта й розпочав судові процеси проти лаври. Однак це ні до чого не призвело. Представники духовництва і православні на суді заявили, що не доручали митрополитові Неофіту святити церкви та висвячувати священників, а інші заявили, що не визнають юрисдикції трибуналу і його рішень¹³.

Димитріада у житті Єлисея Плетенецького

У біографії Плетенецького був епізод, пов'язаний зі Ажедмитрієм І: у 1601 р. у лаврі на чотири тижні зупинявся Григорій Отреп'єв, чернець-утікач із Чудова монастиря Москви, котрий видавав себе за вцілілого сина московського царя Івана Грозного — Дмитрія Івановича Углицького. Під час цього перебування його супроводжували ще три особи, серед них старець Варлаам, який значно пізніше, у травні 1606 р., у своєму листі-звіті до царя Василя Шуйського оповідав деякі подробиці зустрічі архимандрита й Отреп'єва, коли той ще називав себе «іноком»: «И въ Кіевѣ, въ Печерскомъ монастыри архимандритъ Елисей насъ принялъ, и въ Кіевѣ всего жили три недѣли; и онъ Гришка похотѣ ѣхати къ воеводѣ кіевскому ко князю Василю Острожскому, и у архимандрита Елисея Плетенецкого и у братіи отпросился, и я архимандриту Елисею и братіи на него извѣщалъ и билъ челомъ, что было жительствовати ему въ Кіевѣ въ Печерскомъ монастырѣ, душевнаго ради спасенія, и потомъ было итти до святого града Іерусалима и до Господня гроба, а нынѣ идетъ в міръ до князя Василя Острожского и хочетъ платіе иноческое скинути, и ему будетъ воровати, а Богу и Пречистой солгалъ. И мнѣ архимандрит Елесеѣ и братія говорили: здѣся де земля въ Литвѣ волная, в коей кто вѣрѣ хоче, въ той и пребывает. И я билъ челомъ архимандриту и братіи чтобы дали сожителствовати мнѣ у себя въ Печерскомъ монастырѣ, и архимандрит и братія мнѣ не дали: четыре де вас пришло, четверо и подите» [29, № 64, С. 141—144]. Отже архимандрит виступив проти тривалішого перебування Отреп'єва в монастирі. Після цього прибульці з Московії покинули Києво-Печерську обитель і вирушили до Острога. Існує припущення, що саме отцеві Єлисею самозванець уперше «відкрив» своє «царственне походження» й це посприяло тому, що його відправили до самого князя В.-К. Ост-

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 87 зв. — 88 зв.

¹³ Там само.

розького в Острог, де він провів при його дворі все літо 1602 р., виконуючи функції диякона замкової соборної Богоявленської церкви [11, С. 582—583]. Пізніше він вирушив до Дермані, Брагіна, де його наміри підтримали князі Вишневецькі, Сапіги та Мнішки.

Історія з тим же лжецаревичем мала своє продовження в Києві 1604 р.: 17 жовтня він на шляху до Москви разом із військом і своїми сподвижниками в'їхав до міста, де його вітали як справжнього монарха. Під час триденного перебування гостював у бурмистра й заможного купця Федора Митковича. Врочисту зустріч самозванцеві влаштував київський біскуп Криштоф Казимирський. Після відпочинку військо рушило до Дніпра, однак виявилось, що перетнути ріку неможливо: перешкодив цьому син київського воєводи — Януш Острозький, який наказав забрати всі пороми з переправ під Києвом. Затримка виявилася нетривалою: 23 жовтня надійшли пороми, а 25 жовтня військо перебравлося через Дніпро. Неоціненну допомогу Лжедмитрієві надали київські міщани, «коштом и накладом своим перевоз зготовавши». Платнею за їхні послуги став привілей на вільну безмитну торгівлю на території Московської держави, що його «царевич» підписав 23 жовтня 1604 р. на перевозі під Вишгородом¹⁴.

Відновлення православної ієрархії

По смерті Потія 18 липня 1613 р. стосунки православних з уніатами загострилися у зв'язку з обранням його наступника — Йосифа Вельяміна Рутського, котрий заявив про претензії на лаврські маєтності. Дійшло до прямого конфлікту з архімандритом Плетенецьким, який скористався з допомоги козаків і повернув Києво-Печерському монастиреві втрачені добра на Поліссі [21, С. 281].

У 1619 р. в київських православних колах актуалізувалася ідея відновлення ієрархії. 3 листопада 1619 р. Йов Борецький та його прихильники — київська православна шляхта й міські урядники склали петицію до короля Сигізмунда III, сенату, сейму, де сформулювали цю ідею. Посередником мав виступити новий київський воєвода Томаш Замоїський, якому вони адресували колективний лист із відповідним проханням¹⁵. Прибічники відновлення православної ієрархії покладали великі надії на допомогу єрусалимського патріарха Феофана, котрий міг провести висвячення церковних ієрархів.

25 березня 1620 р. патріарх прибув до Києва з великим почтом, зокрема з екзархом константинопольського патріарха Арсенієм та архімандритом з Єрусалима Христофором. У Києві у цей час також перебували болгарський софійський митрополит Неофіт і грецький стагонський єпископ Аврамії. У 1620 р. архімандрит Плетенецький разом із козацьким гетьманом П. Сагайдачним умовив Феофана висвятити ієрархів, яких бракувало православній церкві. Пе-

¹⁴ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Zbiór dokumentów pergaminowych. Sygn. 8086.

¹⁵ Ibid. Archiwum Zamoyskich. Sygn. 337. K. 8—9.

реговори, найімовірніше, відбувалися в Києво-Печерській лаврі, де Феофан зупинився дорогою з Москви. Патріарх спочатку не хотів цього робити, оскільки дорожив стосунками з королівським двором. Але врешті-решт погодився, як вважається, «за пожертву» й під тиском козаків [24, С. 428—430, 432—437; 25, С. 419—441; 26, С. 150—156; 27, С. 255—269]. Феофан відвідав також інші київські православні храми, встановив хрест біля Богоявленської церкви та надав Київському братству право патріаршої ставропігії¹⁶, підпорядкувавши його безпосередньо юрисдикції константинопольського патріарха [27, С. 258—259]. До Київського братства записався П. Сагайдачний з усім Військом Запорозьким, зробивши ще й чималу матеріальну пожертву. Такий вияв реальної підтримки православної церкви з боку козацтва, схоже, виявився вирішальним для патріарха [27, С. 260]. В Києві він висвятив на митрополита Йова Борецького (колишнього священника Воскресенської церкви на Києво-Подолі, члена «лаврського гуртка» та колишнього ректора братської школи), на єпископів — тодішнього ректора братської школи Мелетія Смотрицького, ігумена Київського Братського монастиря Ісаю Копинського. Призначення вищих ієрархів, утім, належало до прерогатив короля, тож висвячення порушило звичний порядок.

Сигізмунд III удався до репресивних дій — видав наказ заарештувати патріарха та учасників процесу відновлення православної ієрархії. Наперекір цьому стала київська міська влада, яка діяла в союзі з архімандритом і козацтвом. Феофана, новообраних архієпископів та нового митрополита весь час охороняли козаки, а король не був зацікавлений у загостренні стосунків із ними після драматичної для Речі Посполитої Цецорської битви (1620 р.), яка закінчилася полоном польного гетьмана Станіслава Конєцпольського й загибеллю великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Козацький загін під проводом П. Сагайдачного супроводжував Феофана до молдавського кордону. Насамкінець він благословив козаків на війну з османцями, закликав їх захищати православну віру та розгрішив за участь у війні з православною Московією (1617—1618 рр.) [24, С. 436—437; 26, С. 154—155].

Захист прав лаври на земельні володіння

В історіографії майже не відображена діяльність Плетенецького у сфері захисту прав Києво-Печерського монастиря на земельні володіння, адже він був найбільшим церковним землевласником у Київському воєводстві. На той час йому належали містечка Васильків (Василів), Радомишль (Мичеськ), Дідів, Безрадиці та близько пів сотні сіл [28, С. 552—555]. Як виявилось, архімандрит приділяв багато уваги збереженню володінь від зазіхань сусідів. Збереглося чимало судо-

¹⁶ Грамота єрусалимського патріарха Феофана на патріаршу ставропігію Київському Богоявленському братству (опубл.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1846. Т. 2, Отд. 1. С. 68—71).

вих актів з приводу суперечок обителі із землевласниками, чиї маєтності межували з лаврськими. Серед них найчастіше згадуються князі Корецькі, магнати Замойські, шляхтичі Єльці, Немиричі, Харленські, ігумени деяких київських монастирів і навіть київська міська громада.

Києво-Печерський монастир тривалий час мав конфлікти з князями Корецькими. Так, у 1600 р. Єлисей Плетенецький з ченцями скаржився на подружжя Корецьких — князя Юхима і його дружину Анну з Ходкевичів, піддані яких з с. Лісники завдали шкод і вчинили грабежі монастирським підданим біля озера Бондариха і в с. Хотів. Також у скарзі йшлося про селян-утікачів із Радомишля, які знайшли прихисток у с. Лісники. 24 липня 1602 р. вже подружжя Корецьких скаржилося на Плетенецького, василівські піддані якого завдали шкод їхнім лісницьким селянам [28, С. 91]. У 1604 р. Плетенецькому у боротьбі з князями Корецькими вдалося відстояти монастирське с. Безрадичі на р. Стугна. У 1624 р. знову виник конфлікт між князями Корецькими й Плетенецьким. Цього разу архімандрит покликав до суду «войовничу» княгиню Анну з Ходкевичів, дружину Юхима Корецького. Виявилося, що колишній архімандрит Мелетій Хребтович купив у Ленка Лецкевича і Григорія Кудини четверту частину ґрунтів с. Петричина і Барахти, які межували з монастирським містечком Василів. Архімандрит, проте, не зміг виплатити домовленої суми, тому передав у тимчасове користування продавцям землі за Дніпром на р. Трубіж — городище Русанів, селища Гоголів, Старицю і Плоське, але княгиня їх тим часом відібрала. 14 серпня трибунальський суд видав декрет у цій справі [28, С. 373]. Того ж дня архімандрит отримав ще один декрет з приводу іншої конфліктної справи — про захоплення Анною з Ходкевичів Корецькою та Анною Костчанкою Острозькою сіл Горбовичі, Білки, Колодки, які колись Йосиф Немирич відписав своїм тестаментом на церкву Іоанна Богослова в Печерському монастирі [28, С. 373].

«З'ясування» власницьких прав на нерухомість із допомогою силових методів не було на той час рідкістю. «Урожайним» на майнові конфлікти для монастиря став 1602 р. Плетенецький із ченцями поскаржилися на Стефана Лозку за «вибиття» з с. Раковщина, яке їм передав у заставу Філон Стрибиль, пограбування там різних речей і вивезення їх до своєї маєтності Рожаїв [28, С. 79]. 13 і 23 липня того ж року архімандрит скаржився на овруцького старосту Абрама Мишку-Варковського за недопущення до виконання вироку баніції в його маєтності, що сталося через грабежі підданих у с. Чоповичі [28, С. 86, 89]. 23 липня Ян Каменський подав скаргу на Плетенецького й ченців монастиря про порушення умов оренди — відібрання сіл Зарудні, Уніна, Вороб'євичів озброєними монастирськими підданими з Василева та Радомишля [28, С. 89].

Конфліктним видався й 1618 р. 14 травня лаврські ченці поскаржилися на Лаврина Лозку через наїзд на митрополічі маєтки Вишеньки, Шибенне і Шпилів, пограбування речей підданих [28, С. 240]. Того ж дня було полагоджено конфлікт між капітулою монастиря і подружжям Харленських — Станіславом і Барбарою з Ходкевичів — з приводу кордонів між маєтками та взаємних шкод, завданих підданим. Удалося домовитися про розмежування м. Гостомель,

власності Харленських, з маєтками монастиря — Романів Міст і Шибенне [28, С. 242]. 23 травня Плетенецький скаржився на Криштофа і Миколая Немиричів, піддані яких з Олевська, Кашина, Довгосілля, Івниці наїхали на с. Жебровичі [28, С. 261]. 1 червня архімандрит домігся вироку баніції на Криштофа Немирича за гвалтовне наслання його слуг з с. Хочине на с. Журжевичі, Ошитковичі й Глубове. 7 червня Самійло й Олександр Немиричі наслали своїх людей на ті ж монастирські села [28, С. 272, 273, 276]. 20 червня Плетенецький скаржився на Семена Кмиту за наїзд його сущанських підданих на підданих с. Журжевичі [28, С. 297]. Серія подібних конфліктів, що розглядалися у Люблінському трибуналі, відбулася у 1624 р. між монастирем і шляхтичами (Юзефом Лозкою, Олександром Красинським, Станіславом Харленським, Григорієм Розсудовським, Михайлом Ратомським, Яном Аксаком) [28, С. 321—323, 377, 378, 380].

Конфлікти в середовищі землевласників через збіглих підданих — звичне явище для того часу. І Києво-Печерський монастир не був винятком. 14 серпня 1609 р. Плетенецький скаржився на київського біскупа Криштофа Казимирського про втікачів-підданих з с. Дідів до біскупського м. Фастів і з с. Навоза до новоосадженої біскупської слободи [28, С. 139]. А 21 серпня він заявив про побиття та ув'язнення своїх слуг і підданих з Навозу в с. Короп'я та інші утиски [28, С. 151]. Стефан Лозка поскаржився на Плетенецького з вимогою повернути йому його підданих, що втекли з с. Яровичі [28, С. 147]. 23 травня і 20 червня 1618 р. архімандрит скаржився на князя Юрія Вишневецького, жадаючи повернути йому підданих, які втекли з містечка Безрадичі до Пирятина [28, С. 259, 297]. 25 травня Ян Блендовський вимагав від архімандрита повернути йому підданих з с. Маркова Волиця, які осіли у Дідові [28, С. 261]. 2 червня 1618 р. Семен Кмита вимагав від Плетенецького повернення підданих, що втекли з с. Сущани до с. Журжевичі [28, С. 272]. Мартин Бутович 12 липня 1624 р. отримав декрет, який зобов'язував архімандрита видати селян, збіглих з с. Старий Брусилів до с. Хотів [28, С. 323]. Подібна ситуація сталася 17 липня з підданими Філона Гулевича з с. Радошина, які втекли до Радомишля і там осіли [28, С. 331]. Того ж дня було видано декрет у судовій справі, який зобов'язував архімандрита повернути підданих, які втекли з с. Ноздрищ до Радомишля, Стефану Песляку і Настасії Сингурівні. 23 липня унійний митрополит Рутський на підставі судового декрету вимагав від Плетенецького повернути йому підданих, що втекли з с. Новосілки до с. Журжевичі [28, С. 333]. 7 серпня Юрій Шостаковський згідно з декретом вимагав від архімандрита видачі підданих, збіглих з с. Шостаків до Василькова та з с. Бронники до Радомишля [28, С. 365]. Згідно з судовим вироком від 20 серпня 1624 р. пан Коркошка вимагав від архімандрита видачі йому втікачів з с. Піщаниця і Губаревичі, що осіли в Радомишлі [28, С. 380].

Справжнім лихом для місцевого населення і землевласників було розміщення у поселеннях військових на стації. 21 серпня 1609 р. Плетенецький скаржився на подружжя Тишкевичів — Фридриха і Софію із Заславських за наслання жовніврів на митрополичі містечка Дідів і Радомишль і заподіяння там шкоди його підданим [28, С. 152]. Того ж дня архімандрит подав ще одну скаргу на те ж подружжя про

наслання підданих на монастирські маєтки — с. Сваромля, Тарасовичі, Новосілки, Ошитковичі, Глубове, Сорокошичі, Навоз, слободу Пакуль і вчинення збитків монастиреві [28, С. 153]. Крім того, їх син Самійло Тишкевич наїхав на підданих у Василькові й там заподіяв шкоди місцевим людям. Того ж дня Лукаш Сапіга і його дружина Софія Кмітянка захопили монастирське с. Сновидовичі [28, С. 154].

Спорадичні конфлікти траплялися між Плетенецьким і Єльцями: 14 серпня 1609 р. архімандрит подав позов на Пилипа і Костянтина Єльців за гвалтовний наїзд їхніх підданих на будівлі монастирських бояр з с. Чоповичі, які побудували їх на о. Духовний над р. Лумля [28, С. 137—138]. 4 жовтня 1617 р. архімандрит у судовому порядку припинив усі судові суперечки з братами Єльцями — Федором, Костянтином, Пилипом — після полагодження стосунків через приятельський суд з приводу розмежування спірних ґрунтів між лаврським маєтком Чоповичі та с. Головки, що належало цій шляхетській родині: «[...] я архимандрит с капитулою для спокойного помешканя нашего въ сусѣдстве з его мастью пном Федоромъ Єлцем з выналезку их масти пновь приятел нших зобополных померковали есмо и границы тых кґрунтовъ судеревныхъ копцами и знаками певными, листами, записами ншими граничными особливии на обе две сторонѣ под заруками межи собою дали»¹⁷. Сторони пообіцяли не порушувати домовленості. Цей лист крім Плетенецького підписали також ієромонах Киприян та Арсеній.

Взаємні конфлікти на економічному ґрунті існували між ченцями київсько-домініканського монастиря Св. Миколая і Києво-Печерського монастиря. 15 червня 1618 р. Плетенецький із капітулою поскаржилися на домініканців за неправильне стягнення мостової оплати з його підданих, які їхали через Пріорку [28, С. 289]. А 18 червня вже домініканці жалілися на Плетенецького за «гвалтовне» захоплення костельних ґрунтів на Совках на р. Либідь, які їм надали Петро і Стефан Збаразькі, а частину дістали від Яроша Пугановича [28, С. 294]. Своєю чергою Плетенецький поскаржився на тих же домініканців через збіглих до Пріорки підданих із с. Забудичі [28, С. 296].

Конфлікти з економічним підґрунтям мав Печерський монастир і з київською громадою. У 1618 р. архімандрит позивався в трибунальському суді з міською владою через збіглих до Києва підданих із монастирських маєтків Новосілки, Дубечня, Вишеньки, Сваромля, Сорокошичі, Тарасовичі. 1 червня він отримав декрет у цій справі з вимогою до магістрату повернути йому підданих [28, С. 271]. Далі київські війт і радці позивалися до Єлисея Плетенецького й усієї братії Печерського монастиря з приводу незаконного тримання ними шинків. Останні, зі слів позивачів, 25 серпня 1618 р. скликали до Києва своїх підданих із Василькова, Пухова, Дідова та інших сіл і слобід, котрі, приїхавши до міста, розпродали 100 бочок різних напоїв, завдавши цим шкоди міській громаді на 1000 злотих. Також міщани звинувачували монастир у незаконному проведенні ярмарку, під час якого «немало людей купецких з розных мест до монастыря

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1—2. Оригінал.

Печерского згромадили и оным розные товары в ташах и будах ташовати и продавати и ку пожитку своему а ку шкоде месту Киеву» дозволили¹⁸. Міська громада мала королівські привілеї на монопольне шинкування в Києві та проведення ярмарків, тому міські урядники ревню стежили за дотриманням цих прав.

У Волинському воєводстві Києво-Печерський монастир був власником трьох маєтків на Рівненщині — Городка, Обарівщини та Лобковщини, які межували з володіннями Замойських. У Головному архіві давніх актів у Варшаві вдалося віднайти два раніше невідомих оригінальних документи — листи самого Плетенецького до київського воєводи Томаша Замойського з приводу захисту прав монастиря на ці маєтки. Ще в 1516 р. княгиня Анастасія Гольшанська своїм заповітом відписала їх ченцям, заповівши поховати себе в Успенському соборі в Києві [22, С. 120]. Відтоді архімандрити докладали чимало зусиль для розбудови в с. Городок власної резиденції¹⁹. В першому листі, датованому 7 вересня 1620 р., Плетенецький просив воєводу дати спокій його підданим у цьому маєтку. Приводом для занепокоєння послужив лист ченців із Городка, котрі поскаржились йому на дії ревізоров, які начебто хотіли провести там детальну ревізію²⁰. Другий лист датований 16 травня 1621 р. і написаний Плетенецьким із Городка за три роки до смерті. Архімандрит сам вирушив у волинську резиденцію з метою поправити там здоров'я й розібратися з різними справами, але застав полк жовнірів, які хотіли стати на постій на цілу зиму, чим завдали б непоправних шкод місцевим жителям. До того ж 11 травня ротмістр Бжидзевський начебто з відома самого Томаша Замойського з кількома десятками вояків прибув теж до Городка й хотів сформувати з місцевих роту. Архімандрит буквально благав воєводу не допустити цього «свавілля»²¹. Невідомо, чим закінчився цей інцидент, але очевидно, що настоятель надовго там не затримався та повернувся до Києва.

¹⁸ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1437 зв. — 1439 (опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 6. С. 459—465).

¹⁹ На початку XVII ст. Городок був великим селом, що свідчить про те, що власники дбали про його розвиток. Згідно з поборовим реєстром 1629 р., там зафіксовано 123 домогосподарства, де могли проживати більше 700 осіб, а в Обарові — 77 домогосподарств і близько 500 осіб (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 426—426 зв.).

²⁰ AGAD. Archiwum Zamoyskich. 337. K. 15—16.

²¹ У листі зазначалося: «Z krajów kijowskich dla poratowania złego a niesposobnego zdrowia swego przybyłem owdzie do oplakanej a do gruntu zniszczonej majątności cerkiewnej Horodka, przez którą do dwunastu rot rożnych żołnierzow rożnemi czasy noclegam przeszłą i niezmierną stacją z ubogich poddanych biorąc zniszczyli. A z rotą swą z pułku xiążenia JeMci pana wojewody wołyńskiego pan Hulewicz jeszcze z jesieni rotę zbierając przez wszystką zimę stał aż do tego czasu. Zostałem w tym to Horodku rotmistrza w.m. swego młciwego Pana pana Brzydzewskiego, który dnia 11 maja we wtorek przeszły gospody rospisawszy imieniem w.m. mego młciwego pana przybył z kilku dziesiąt koni zbierać rotę. Tej że ćwierci godziny wyprawilem tego boiarzyna mego s pisaniem moim do w.m. swego młciwego uniżenie i pokornie proszę aby w.m. panu rotmistrzowi swemu roskazać raczył s tej oplakanej majątności moiej wynieść. Bo nie będzie li młciwej łaski w.m. tedy się i jeden już chłopiek nie zostój, wszyscy się precz rozwłoką. Pan Bog w.m. memu panu za tą młciwą łaską zapłatą będzie. A ja pokim żyw, za dobre zdrowie w.m. Pana Boga prosić powinien będę» (Ibid. K. 26).

Культурно-освітня діяльність. Гурток Плетенецького

З ім'ям Єлисея Плетенецького пов'язана широка культурно-релігійна та освітня діяльність: архімандритові вдалося згуртувати навколо себе достатньо відомих на той час православних релігійних й освітніх діячів, які сприяли розвитку інтелектуального життя в Києві.

Лаврські ченці в передмові до книги «Анфологіон» зауважили, що головна заслуга архімандрита — відкриття друкарні. З цією метою він після смерті Федора Балабана особисто купив у його спадкоємців у м. Стратин друкарню і перевіз її до Печерського монастиря, що могло статись у 1606 р. Для забезпечення папером за наказом архімандрита в лаврському містечку Радомишль (між 1612 і 1615 рр.) облаштували першу у Центральній Україні паперову фабрику. Виготовлену тут продукцію за життя Плетенецького маркували водяним знаком у вигляді його особистого герба. На ці філіграні вперше звернув увагу Ф. Тітов [3, С. 166, 182, 369, 378, 381]. Існують різні версії щодо місця розташування папірні в Радомишлі (с. Папірні, або колишня німецька колонія в лісі під Радомишлем), але точне місце досі невідоме. Вважається, що папір із цієї фабрики не вирізнявся особливою якістю: він був темним, коричневого відтінку, проте міцним. Орнамент радомишльських філіграней був оригінальним і самостійним [30].

У 1615 р. Єлисей Плетенецький узяв участь в організації школи в лаврі і став співзасновником Київського Богоявленського братства та школи при ньому. За зразок було взято Львівську братську школу, де колись він сам навчався. Пізніше, вже за архімандритства Петра Могили, Богоявленська братська школа, об'єднавшись із лаврською, стане частиною Києво-Могилянської колегії (1632 р.). Заняття проводив особисто Плетенецький, а також члени його «гуртка» — Памво Беринда, Лаврентій Зизаній та ін. У школі викладали латину, грецьку мову, богослов'я, риторику, географію, граматику [1, С. 280—281].

Львівське коріння Плетенецького й навчання у школі при Успенському братстві сприяли налагодженню тісних зв'язків із різними діячами української культури, які були пов'язані зі Львовом. Серед них енциклопедист і філолог ієромонах Памво Беринда, який до 1616 р. працював у львівській братській друкарні, але отець Єлисей запросив його особисто як знавця грецької мови та друкарської справи для роботи над «Анфологіоном». До лаврського інтелектуального кола належали також богослов, протопіп Лаврентій Зизаній, наступник Плетенецького на архімандритстві ієромонах Захарія Копистенський, ректор Київської братської школи Касіян Сакович, поет і перекладач Тарасій Земка, майбутній митрополит київський і галицький Йов Борецький, майбутній лаврський архімандрит, а згодом також митрополит київський і галицький Петро Могила та ін. Коло їхніх інтересів було досить широким: богослов'я, філософія, лінгвістика, географія, образотворче мистецтво, античне й ренесансне західноєвропейське письменство, літературний переклад [1, С. 271—274].

До лаврського гуртка Єлисей Плетенецький запросив також Йова Княгиницького — засновника Манявського скиту, колишнього викладача Острозької академії, близького до князівської родини Михайла та Раїни Вишневецьких. Але через розбіжність у поглядах на сутність чернецтва з місцевими інтелектуалами той незабаром покинув лавру й повернувся до свого скиту. Плетенецький неодноразово звертався до нього з проблемних питань, що стосуються церковного життя [13, С. 16—17].

«Гурток Плетенецького» сприяв поверненню Києву ролі гуманітарного та політичного центру руської частини Речі Посполитої. Видані за участю членів осередку книжки набули поширення не тільки в Польсько-Литовській державі, а і в інших слов'янських землях — зокрема «Великий катехизис» за редакцією Зизанія та укладений Бериндою «Лексикон словенороський» (перший український лексикографічний словник церковнослов'янської мови з вкрапленнями малозрозумілих староукраїнських слів, а також слів іноземного походження). Укладач використав сукупність підходів, характерних для тлумачного, енциклопедичного та етимологічного словників, користаючись для пояснень староукраїнською мовою. Лексикон витримав кілька перевидань.

Першою книгою, надрукованою в Києво-Печерській лаврі, став «Часослов» (1616 р.) із передмовою Копистенського. Серед наступних видань слід назвати згадуваний вище «Анфологiон» («Мінеся святкова й загальна = Анфологiон с Богом съдержай церковную службу избранных святых на вес год». 1619 р. 1048 с.) — збірник текстів служб на всі православні свята року. У передмові до цієї книги Плетенецький дякував Богові за те, що побачив завершення «бажаної і початої, обітом зобов'язаної справи». Копистенський у другій передмові до видання розповідав про історію й появу книгодрукування, зокрема в Києво-Печерській лаврі, роль Йова Борецького, який переклав тексти з грецького оригіналу. На титульній сторінці вміщено зображення ікони Успіння Божої Матері та преподобних Антонія й Феодосія. «Анфологiон» започаткував традицію українського напряму лаврського книгодрукування. Видання було добре оздоблене, використовувалися різні шрифти.

У 1620 р. у друкарні лаври за взірцем стрятинського «Служебника» 1604 р. надрукували «Служебник або Літургіаріон» («Служебник = Божествъныя литургія иже в святых отец наших Іоанна Златоустаго, Василя Великаго и Пржедсвятченна»). Передмову до видання написав Єлисей Плетенецький. У 1620 р. вийшла друком «Книга про віру» («Книга о вѣрѣ единой, святои апостолскои церкви») Кирила Лукаріса, який у 1621 р. став вселенським патріархом. Того ж року побачило світ «Слово на Латинов» Максима Грека. У 1622 р. вийшла друком невелика брошура Касіяна Саковича під назвою «Вѣршъ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» [1, С. 276—279].

Згодом друкарня підготувала два видання. Перше з них — «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій апостола Павла». Свого часу цей твір мріяв опублікувати, як зауважив Копистенський, «ревнитель і поборник православної віри» В.К. Острозький, але з різних причин йому цього зробити не вдалося. Подібний

план мала і княгиня Федора Чорторийська-Боговитинова. Вона навіть переконала острозького ієромонаха старця Кіпріана, який перебував на Афонській горі, перекласти бесіди Златоуста з грецької мови на церковнослов'янську. Князь Михайло Корибут Вишневецький узявся підготувати це видання до друку, але не встиг втілити свій задум через смерть у 1616 р. Нарешті перекладений рукопис потрапив до рук Єлисея Плетенецького, котрий доручив дидакалу Лаврентію Зизанію-Тустановському звірити його з грецьким оригіналом і виправити помилки. До роботи залучили й Памву Беринду. «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап. Павла» вийшли друком 1623 р. з передмовами Плетенецького й Копистенського. Архімандрит у вступі назвав це видання «душеспасительным бісером», позаяк у ньому міститься не лише «все богослов'я православної віри», а й «пречудові душевнокорисні повчання». Завершувало книгу «Оглавлення нарядних речей» (тобто іменний і предметний покажчики). Єлисей Плетенецький і його видавці оцінювали цей друк як визначну суспільну подію. В передмові він писав: «Як жінка євангельська, що раділа, знайшовши драхму, так і я скликаю друзів своїх: радуйтеся зі мною з нагоди такого бісеру, прийміть книгу відкритим серцем і руками, бо з нею ви приймаєте і св. Златоуста, а з ним Христа і Павла» [3, С. 129—134; 13, С. 18—19].

Друга книга «Бесіди св. Іоанна Златоуста на Діяння Апостольські» побачила світ незадовго до смерті архімандрита — у 1624 р. Як і попередня, вона була гарно орнаментована. Єлисей Плетенецький настільки ослаб, що не вірив тому, що зможе побачити результат. У передмові він просив прийняти цю книгу з таким самим «благосердям», з яким він і його сподвижники працювали над нею. Ці настрої відбилися і в його листі від 17 вересня 1624 р. до Львівського Успенського ставропігійного братства, з яким він упродовж життя підтримував тісні зв'язки. Автор так звертається до львівських братчиків: «В православії цвітуїи, а мнѣ велице ласкавиі панове братія гражане лвовскіє». Архімандрит наголошував на тому, що тільки з Божою поміччю він зміг надрукувати ці книги: «Ласкою і помістю Божієи и Пресвятоє Богородици молитвами книги двѣ Святаго Іоанна Златоустаго се гдѣ в святой ѡбители в типографіи скончивши, за што нехай будет хвала Богу во Троици єдиному». Далі просив братчиків ласкаво прийняти його подарунок, який він відсилав через посланця Пафнутія: «Межи иними всѣми побожными хрестіяны и братолюбію вашому от того ж жнива двѣ на посланія Стого Апостола Павла, а двѣ на дѣянія до скарбу брацкаго посылаю, просячи абы вдячнѣ приняты были»²². Того ж року у друкарні вийшли «Псалтир» із десятими вибраними молитвами, який з благословення Єлисея Плетенецького підготував монах Йосип Кирилович, та «Номоканон, сиріч законоправилник».

Про історичне значення друкарні Києво-Печерської лаври часів Єлисея Плетенецького вперше висловився Ф. Тітов у 1916 р., коли відзначали 300-річчя її створення, зауваживши, що архімандрит тим самим залишив по собі без-

²² ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 1. Оригінал.

смертну і славу пам'ять, адже лаврська типографія вже за його життя мала вигляд книговидавничого вченого товариства, чернечої академії та довідкового друкарського двору [3, С. 141]. Надзвичайно цінні в науковому й церковно-історичному відношенні були передмови та посвяти, що виходили з-під пера інтелектуалів лаврського гуртка. Вони слугують джерелом важливих знань про стан, характер і напрями богословської думки в Києві 1620-х рр. Приваблюють оформлення та орнаментація лаврських друків, своєрідний київський колорит ілюстрацій, серед яких зображення чудотворної ікони Успіння Богородиці, образи преподобних Антонія й Феодосія, малюнки церковного начиння.

Меморіалізація / вшанування пам'яті архімандрита

Ще за життя Єлисея Плетенецького сучасники намагалися звеличувати його діяння й заслуги. У 1618 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов присвячений йому панегірик Олександра Митури [6, С. 260—267] «Візерунок цнот...»²³, написаний староукраїнською мовою. Це був взірець панегіричного віршування, його завдання — прославити фундатора друкарні. На думку О. Афанасьєва, Митура, відповідно до жанру панегірика, спираючись на античні засади риторики, підносив чесноти Плетенецького, його твір ніби розвивав зміст епітафії («Отче діянь праведних і чеснот великих, / що вийшов із родини предків знаменитих. / О, їм знак цей родовий дано незадарма — / їхня віра, добра честь знана миром здавна. / Це клейнод побожності статечних у вірі, / що до Бога, і пана, і до ближніх щирі. / Ти ж — побожних пращурів нащадок побожний, / спадкоємець достойний, володар заможний / Чеснот, що про них слава не підвладна силі / ні часу, ні простору») [13, С. 16—17]. Звісно, панегірик не міг описати всі сторони життя й діяльності архімандрита. Наприклад, у ньому відсутні відомості про облаштування чернечого життя за чином св. Василія, і не йдеться взагалі про поліпшення життя монахів, про запрошення до лаври інтелектуалів із різних міст, про конфлікти й судові суперечки із землевласниками, які посягали на майно обителі та ін. На думку С. Голубєва, автор прагнув «не стільки до того, щоб перелічити всі дійсні заслуги печерського архімандрита, скільки потурбуватися про те, щоб якомога більше звеличити свого патрона, і притому звеличити зі своєї, а точніше, панівної на той час точки зору стосовно цінностей тих чи інших похвал» [2, С. 6]. Тому цей панегірик має особливу структуру, в такому жанрі треба було вказати шляхетську належність особи, яка прославляється, генезу її роду, особисті чесноти, скажімо, справедливість, мудрість, використати низку аргументів, послугуючись відповідними тропами і стилістичними фігурами (метафори, гіперболи, антитези й т. п.). Недаремно у цьому творі на першому місці вміщено

²³ Візерунокъ цнотъ прѣвѣлѣбного в Божѣ его милости, гсдна ѡтца Єлисея Плетенецко-го, архімандрита кієвского, монастыря Печарского и проч. Друковано у Стой Великой Лаврѣ Києвопечарской. Року 1618.

похвалу роду Плетенецьких («на урожене»), міркування про можливість достойно оспівати патрона, а далі особисті його достоїнства: «статечність у вірі», «праця і старання», заснування монастирів, церков, друкарні.

Після смерті фундатора друкарні було опубліковано «Казання на почесному погребі блаженного мужа і превелебного отця кир Єлисея, в ієромонахах Євфимія Плетенецького, архімандрита монастиря Печерського Київського...», яке проголосив його наступник — Захарія Копистенський 29 жовтня 1624 р.²⁴ Автор твору звертав увагу на те, що архімандрит «жил свято, чистотне, въздержно, и прикладне, муж великий был статечности и набожный церковного правила особливе каждонощного постерегатель, всем предводитель и исполнитель, впродъ пред всеми на Полунощницу и оное набоженство становячися, и там аж до конца триваючи». Передчуваючи смерть, він приготував собі труну («о кончине живота свого о смерти мовлю мыслил памятал и на ню ся готовал ... И для того труну надгробник за часу себе наготовал») і прийняв велику схиму, ставши з Єлисея Євфимієм²⁵. У проповіді перелічено історичні заслуги отця Єлисея: запровадження в лаврі друкарні, відкриття папірні в Радомишлі, запрошення до Києва фахівців і вчених для виправлення друкованих книг, заснування інституту проповідництва, збереження ставропігійальних прав обителі та ін. Підсумовуючи заслуги Плетенецького, Копистенський зазначав [2, С. 74]: «Він настільки багато зробив для цього святого місця, що хто б після нього при Божій допомозі не працював у монастирі Пречистої Богородиці, він буде все починати і будувати, і завершувати на його основі, на його фундаменті, на його творінні»²⁶.

Лаврський чернець Афанасій Кальнофойський у своїй «*Τερατοῦργημα, lubo cuda*» (1638 р.) подав епітафію на надгробку архімандрита Єлисея Плетенецького (с. 45—46, № XXVI): «*Świętey Duszy świętobliwego / staruszka / IELISEIA PLETENIECKIEGO / Archimandrita Pieczarskiego / Pamięć; / Ten odpoczywa zmarszy zewnątrz Cerkwie w Kapelli / tey, którą żyjąc za trunnę zmurował sobie. / Roku P. 1624. Octob. 19 d. Godziny 19*»²⁷. В українському перекладі цей текст звучить так: «Святої душі благочестивого старця Єлисея Плетенецького пам'ять. Померши, він покоїться умерши, іззовні церкви у цій каплиці, яку при житті для гробу собі із каменю збудував. Року від Р. Х. 1624, жовтня 29, о 19 год.». У тому ж творі Кальнофойський перелічував та описував чуда, що тра-

²⁴ Казанье на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и превелебнаго ѡтца, кир Єлисея в ієросхимонасехъ Євфимія Плетенецкаго, архімандрита монастыря Печерскаго Кіевскаго, преставленнаго в року 1624, в октябру дня 29 през ієромонаха Захарію Копистенскаго, тогды нареченнаго, а теперъ мастію бжїєю архімандрита тогожъ монастыря Печерскаго кіевскаго твореное и проповѣданое. В той же св. Лаврѣ монаст. Печер[скаго] К[іевскаго] лѣта ... 1624.

²⁵ Там само. Арк. Л.

²⁶ Омїлія...

²⁷ *Τερατοῦργημα, lubo cuda*, które były tak w samym świętociudotwornym w monasteru Pieczarskim kiiowskim, iako i w obudwu świętych Pieczarach, w których po woli Bożej błogosłownieni Oycowie Pieczarscy pożywszy i ciężary ciał swoich złożyli... Przez oycę Athanasiusza Kalnofoyskiego zakonnika tegoż monasteru Pieczarskiego. Z drukarni Kiiowopieczarskiej, roku P. 1638. S. 44—45.

пилися за архімандритства Плетенецького; в одних випадках його ім'я лише згадано, в інших він виступав як дійова особа.

Ім'я архімандрита вписано до пом'яника Львівського Успенського ставропігійного братства, з яким упродовж життя він підтримував тісні зв'язки. Вшановуючи пам'ять лаврського просвітника, на його честь названо вулицю у Львові, а 2009 р. споруджено пам'ятник у Радомишлі.

* * *

Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький належить до чільних постатей українського культурного простору рубежу XVI—XVII ст., яка потребує окремого ґрунтовного дослідження. Журнальний формат публікації не дає можливості належним чином висвітлити всі аспекти його багатогранної діяльності, а лише коротко представити окремі сюжети. Єлисей Плетенецький був, як про нього відгукувалися сучасники, людиною видатних розумових і моральних якостей. Так, Копистенський у своєму надгробному слові над ним характеризував його «як мужа високої сили духу, набожного хранителя церковного правила», котрий був «глибоким аскетом, постійно пам'ятав про смертний час» і прагнув зробити свій монастир осередком просвіництва, не шкодував здоров'я й сили для оборони православ'я, навіть у похилому віці не ухилявся від турбот і праці [3, С. 67].

Ще за життя Плетенецького його сучасники намагалися звеличити його заслуги (О. Митура) та особливо підкреслити їх у посмертних панегіриках (З. Копистенський). Підсумовуючи також коротко інші заслуги архімандрита, про що не згадано у цій статті, але зазначено у працях його сучасників, варто звернути увагу на кроки з упорядкування й поліпшення умов монашого життя: влаштування у монастирі гуртожитку (1615—1616 рр.), ремонтні та реставраційні роботи у Свято-Успенському соборі. За його архімандритства розбудовувався Вознесенський жіночий монастир. Він був також відомий своєю благодійною діяльністю. При лаврі працювала кухня для літніх жебраків. Закладені за Єлисея Плетенецького засади формування чернечого життя привели до розквіту обителі вже після його смерті, особливо у часи Петра Могили (1627—1647 рр.).

До безумовних заслуг Плетенецького належить заснування інституту проповідництва, лаврського інтелектуального гуртка, першої школи, фундування друкарні в лаврі й папірні в Радомишлі, участь у започаткуванні Київського Богоявленського братства в 1615 р. та у відновленні православної ієрархії в 1620 р.

29 жовтня 2024 р. минає 400 років від смерті Єлисея Плетенецького. З його ім'ям пов'язана наша історична та культурна пам'ять, національна ідентичність, тому для нас так важливе збереження спомину про цю непересічну постать. Він назавжди залишив помітний слід в історії православ'я України й, поза сумнівом, належить до пантеону найвизначніших осіб вітчизняної минувшини.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Golubev, S.T. Kyevskiy mytropolyt Petr Mohyla y ego spodvyzhnyky. Opyt ystorycheskoho yssledovaniya. Kyiv, 1883. T. 1 [in Russian].
[Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. Киев, 1883. Т. 1. 498 с.].
2. Golubev, S.T. Panegyryk kyevo-pecherskomu arkhymandrytu Elyseiu (Pletenetskomu) 1618 g. *Trudy KDA*. 1910. 6: 296-350 [in Russian].
[Голубев С.Т. Панегирик киево-печерскому архимандриту Елисею (Плетенецкому) 1618 г. *Труды КДА*. 1910. № 6. С. 296—350].
3. Titov, F. Tyopografii Kievo-Pecherskoj lavry. Ystorycheskij ocherk (1606—1616—1916). T. 1. Kyiv, 1918 [in Russian].
[Тітов Ф. Типографія Києво-Печерської лаври. Исторический очерк (1606—1616—1916). Т. 1. Київ, 1918. 504 с.].
4. Titov, F. Materialy do istorii knyzhnoi spravy na Ukraini v XVI—XVIII vv. *Vsezbirka peredmov do ukrainskykh starodrukiv*. Kyiv, 1924. № 1, 3, 4 [in Ukrainian].
[Тітов Ф. Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. *Всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ, 1924. № 1, 3, 4].
5. Titov, F. Imperatorskaia Kyevskaia dukhovnaia akademiya v ee trekhvekovoj zhyzny y deiatelnosti, 1615—1915. Kyiv, 2003 [in Russian].
[Тітов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности, 1615—1915. Киев, 2003. 688 с.].
6. Krajnia, O. "Vizerunok tsnot..." iak istorychne dzherelo do biohrafii arkhymandryta Yelyseia Pletenetskoho. *Lavrs'kyj almanakh. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 7. Kyiv, 2002. 105-108, 260-272 [in Ukrainian].
[Крайня О. «Візерунок цнот...» як історичне джерело до біографії архимандрита Єлисея Плетенецького. *Лаврський альманах. Збірник наукових праць*. Вип. 7. Київ, 2002. С. 105—108, 260—272].
7. Khyzhniak, Z. Pletenetskyj Oleksandr Khomovych, chernече imia Yelysej, iieromonashe Yevfymij. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Хижняк З. Плетенецький Олександр Хомович, чернече ім'я Єлисей, ієромонаше Євфимій. *Києво-Могилянська академія в іменах*. Київ, 2001. 428 с.].
8. Kahamlyk, S. Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII—XVIII st.). Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). Київ: НКПЗЛ, 2005. 550 с.].
9. Kahamlyk, S. Elysej Pletenetskyj. *Pravoslavnaia entsyklopedyia*. Pod red. Patryarkha Moskovu y vseia Rusy Alekseia II. T. XVIII. Moscow, 2008. 412-413 [in Russian].
[Кагамлик С. Елисей Плетенецький. *Православная энциклопедия*. Под ред. Патриарха Московии и всея Руси Алексея II. Т. XVIII. Москва: Православная Энциклопедия, 2008. С. 412—413].
10. Dziuba, O. Pletenetskyj Yelysej. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2011. T. 8: 273 [in Ukrainian].
[Дзюба О. Плетенецький Єлисей. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2011. Т. 8. С. 273].
11. Ulianovskiy, V. Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyj: istorychnyj portret u halerei predkiv ta naschadkiv. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. 1368 с.].

12. Kempa, T. Konstanty Wasyl Ostrogski (1526—1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Toruń, 2023. 975 s. [in Polish].
13. Astafiev, O. Relihiino-prosvitnitska diialnist Yelyseia Pletenetskoho v umovakh pravoslavno-katolytskoho protystoiannia XVI—XVII stolit. *Kyivski polonistychni studii*. T. XXVII. Kyiv, 2016: 10-21 [in Ukrainian].
[Астаф'єв О. Релігійно-просвітницька діяльність Єлисея Плетенецького в умовах православно-католицького протистояння XVI—XVII століть. *Київські полоністичні студії*. Т. XXVII. Київ: КНУ, 2016. С. 10—21].
14. Ruzhytskyj, E. Zvidky pokhodyv Yelysej Pletenetskyj. *Nasha kultura*. Varshava, 1973. 5: 10 [in Ukrainian].
[Ружицький Е. Звідки походив Єлисей Плетенецький. *Наша культура*. Варшава, 1973. № 5. С. 10.]
15. Kapral, M. Braty Rohatyntsi — starijshyny lvivskoho Uspenskoho bratstva. *Ukraina v mynulosti*. Kyiv; Lviv, 1992. 2: 50-60 [in Ukrainian].
[Капраль М. Брати Рогатинці — старійшини львівського Успенського братства. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 50—60].
16. Akty, odnosiaschyesia k ystoryy Zapadnoj Rossyy. Saint Petersburg, 1851. T. 4 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб. 1851. Т. 4. 577 с.]
17. Yaroshevych, A. Pinski Leshchanski manastyr. *Vialikae Kniastva Litovskae. Entsylkapedyia w dwukh tamakh*. T. 2. Minsk, 2006 [in Belorussian].
[Ярошевич А. Пінскі Лешчанскі манастыр. *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах*. Т. 2. Мінск, 2006. 436 с.]
18. Hudziak, B.O., Turij, O.Yu. Berestejska tserkovna uniia 1596 r. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 1. Kyiv, 2003: 231-233 [in Ukrainian].
[Гудзяк Б.О., Турій О.Ю. Берестейська церковна унія 1596 р. *Енциклопедія історії України*. Т. 1 / Інститут історії України. Київ, 2003. С. 231—233].
19. Tymoshenko, L.V. Kyivskij mytropolyt Mykhajlo Rahoza i Berestejska uniia. *Ukrainski istorychni studii*. 2000. 6: 141-150 [in Ukrainian].
[Тимошенко Л.В. Київський митрополит Михайло Рагоза і Берестейська унія. *Українські історичні студії*. 2000. № 6. С. 141—150].
20. Tymoshenko, L. Berestejski tserkovni sobory: pidhotovka, sklad uchashnykiv ta providnyku. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnij Yevropi*. Kyiv, 2007. 7: 141-166 [in Ukrainian].
[Тимошенко Л.В. Берестейські церковні собори: підготовка, склад учасників та провідники. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 141—166].
21. Kempa, T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007 [in Polish]. 624 s.
22. Akty, odnosiaschyesia k ystoryy Zapadnoj Rossyy. Saint Petersburg, 1848. T. 2 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб. 1848. Т. 2. 440 с.]
23. Dokumenty do istorii unii na Volyni i Kyivschyni kintsia XVI — pershoi polovyny XVII st. (Pamiatky. Arkhiv Ukrainskoi Tserkvy. T. 3). Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. (Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3). Київ: Вид. М. Довбищенко, 2001. 462 с.]
24. Hrushevskij, M.S. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. 7. Kozatski chasy do roku 1625. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи до року 1625. Київ, 1995. 624 с.]
25. Chodynicky, K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, 1370—1632. Warszawa, 1934. 652 s. [in Polish].

26. Plokhij, S. Nalyvajkova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernij Ukraini. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. 494 с.].
27. Sas, P. Chesnyj rytsar Petro Konashevych-Sahajdachnyj. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Сас П. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2012. 350 с.].
28. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie ruskie, opisane przez A. Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów; Braclaw). Dział III. Warszawa, 1897. 736 s. [in Polish].
29. Akty, sobrannye v byblyotekakh i arkhyvakh Rossyjskoj imperii Arkheografycheskoju ekspeditsyey Imperatorskoj Akademii nauk. T. 2 (1598—1613). Saint Petersburg, 1836 [in Russian].
[Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографического экспедицией Императорской Академии наук. Т. 2 (1598—1613). СПб., 1836. 413 с.].
30. Tymoshenko, L. Istoriiia Radomyshlia (rukopys, u druku).
[Тимошенко Л. Історія Радомишля (рукопис, у друку)].

Надійшла / Received 04.09.2024

Nataliia BILOUS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine;
Department of the Kyiv-Pechersk Lavra History and Museology,
National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra" (Kyiv, Ukraine)
bilousnat@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

YELYSEI PLETENETSKYI: MAJOR MILESTONES IN HIS LIFE AND ACTIVITIES (ON THE 400th ANNIVERSARY OF THE DEATH OF THE ARCHIMANDRITE OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA)

The aim is to highlight the little-known facts of the biography and the main milestones of the life and work of the Archimandrite of Yelysei Pletenetskyi, the Kyiv-Pechersk Lavra, his role in the development of Ukrainian culture, science, and enlightenment in the first quarter of the seventeenth century, thereby honouring the memory of the great Lavra enlightener. The author uses various **research methods** along the lines of the new social history, as well as comparative historical, problematic chronological, microhistorical, and everyday history. **The scientific novelty** lies in the coverage of little-known facts of the archimandrite's biography and activities, which allow us to speak more specifically about the origin of Yelysei Pletenetskyi and new archival finds that correct or expand the known information. **Conclusions.** The figure of the archimandrite of the Kyiv-Pechersk Monastery, Yelysei Pletenetskyi, is one of the most prominent figures in the Ukrainian cultural space of the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, but he has not yet received a separate thorough study. Pletenetskyi's undoubted merits include the foundation of the institute of preaching, the Lavra intellectual circle, the first school, the establishment of the Lavra printing and papermaking house in Radomyshl, participation in the restoration of the Orthodox hierarchy in 1620, the regulation and improvement of monastic life, and charitable activities.

Keywords: archimandrite Yelysei Pletenetskyi, Kyiv-Pechersk Lavra, printing house, book printing, enlightenment, brotherhood, land ownership, orthodox church.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.040>

УДК 188:001.6(470+571) І. Мазепа

Олексій СОКИРКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)

sag@univ.kiev.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

ІВАН МАЗЕПА ЯК РАННЬОМОДЕРНИЙ ВОЛОДАР

Мета полягає в аналізі постаті й діяльності гетьмана І. Мазепи в контексті інституційних, соціальних та світоглядних змін, яких зазнавали держави ранньомодерної Європи. Ретроспективний огляд численного фактичного матеріалу, накопиченого мазепіанною, вимагає застосування нових **методологічних підходів**, зокрема синхронного зіставлення головних сфер діяльності гетьмана з тенденціями змін у ролі володаря, напрацьованих сучасною «новою політичною історією». **Основні результати.** Послідовно розглянуто різні аспекти діяльності І. Мазепи крізь призму політичної ідеології гетьманату, його стосунків зі світською та церковною елітами, головних напрямів і характеру зовнішньої, внутрішньої політики. Проаналізовано зміни у трактуванні особи володаря політичними текстами й панегіриками епохи, зауважено надання гетьманом переваги дипломатичним методам над військовими, розкрито особливості розбудови військових інститутів на тлі Мілітарної революції. Автор бачить **перспективу подальших студій** над роллю й функціями гетьманів як ранньомодерних володарів в їх порівняльному аналізі з правителями трибутивних держав («tributary states») Центрально-Східної Європи. **Висновки** обґрунтовують «типовість» ролі та діяльності І. Мазепи для потестарного ландшафту ранньомодерної Європи, суголосну тенденціям XVII ст., котрі зберігали у статусі й функціях володарів чимало домодерних рис. Влада гетьмана спиралася на політичну еліту та інститути, виворені в результаті синтезу річпосполитських і козацьких політичних традицій. Поєднання цих тенденцій сформувало «учасницьку» модель управління й розподілу владних прерогатив. Вони базувалися

Цитування: Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 40—61. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.040>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

на балансі між вертикальними владними ієрархіями та горизонтальними зв'язками. Така модель політичного устрою не зазнала модернізації навіть під впливом воєн й інших геополітичних викликів кінця XVII — початку XVIII ст., в той час, коли сусідні держави в боротьбі за політичне та мілітарне лідерство заходилися вдосконалювати свої механізми мобілізації військово-економічного потенціалу.

Ключові слова: *Гетьманщина, І. Мазепа, козацька старшина, Московська держава, Річ Посполита, дипломатія, армія, державне управління.*

Одна з глав книжки Б. Кентржинського «Мазепа» (1962 р.) мала метафоричну назву «Правитель», а її розділи¹ склали майже повну програму характеристики її героя як ранньомодерного державця. І, хоча автор праці, з певних причин, не використав її як дослідницьку рамку, саме формулювання питання про інтерпретацію Мазепа-володаря в контексті трендів тогочасної епохи залишається актуальним і сьогодні. Оцінка історичної ролі гетьмана пройшла звивистий шлях від критики народницькими істориками за «відрив від мас» і «соціальний егоїзм та честолюбство» до його реабілітації державницькою історіографією, яка, частково зберігши критичність щодо станового-автократичного характеру гетьманської влади, проголосила його «українським державним мужем» (Б. Крупницький). При цьому історикам часто доводилося шукати баланс і раціональне пояснення «класократичності» гетьманської політики, котра мала враховувати «інтереси народних мас». Парадигма гетьмана-«батька Вітчизни», який неодмінно має бути «улюбленцем народу» істотно зміцніла в свідомості істориків (і ширшого загалу) у XX ст. під впливом образу етатистських лідерів, зазвичай наділених аналогічним набором якостей з неодмінним наголосом на «всенародному» характері їхньої влади [2—3].

Очевидно, що такі підходи мають мало спільного з уявленнями про функції ранньомодерного володаря, виробленими сучасною історіографією, залишаючи їх в царині подальшого накопичення фактів і позбавляючи нового осмислення. Продуктивнішим видається перенесення розгляду фігури Мазепа в систему координат його епохи, позичивши з неї основні критерії для його аналізу як правителя-державця. В історіографії вже йшлося про необхідність співвіднесення його політичної біографії, а отже й історичної долі Гетьманщини, із ширшою панорамою політичної історії європейських держав рубежу XVII—XVIII ст. Синхронізація аналізу ролі й функцій правителів, їх стосунки із керівними елітами, зміни в уявленнях про природу влади, ідеологіях і практиках державного управління — все це здатне виявити причини того, чому типологічно близькі моделі держав розвивалися різними шляхами. При цьому варто пам'ятати, що методологічні підходи, вироблені переважно на західноєвропейському історичному матеріалі, потребують певної адаптації для Центрально-Східної Європи.

¹ «Новий гетьман і центральна влада», «Вершитель ідеї єдності», «Правитель і вельможі», «Дипломатія і воєнна кон'юнктура», «Прагнення нейтралітету і мрії про суверенітет» [1, С. 160—272].

Застосовуючи порівняльний підхід, мусимо застерегти, що поняття «держава» ми трактуємо не як аналог сучасної держави з чітко структурованими й централізованими вертикалями влади, галузевим управлінням, конституційним правом і т. ін. Критерії «ідеального типу» ранньомодерної держави здебільшого окреслюються мінімальним набором ознак, властивих більшості країн тогочасної Європи, незалежно від їх статусу й моделі політичного устрою: 1) суверенною владою володаря і політичної еліти над певною територією, 2) наявністю стійких державних інститутів, котрі можуть функціонувати не лише на засадах публічних механізмів, але й приватних зв'язків, 3) наявністю складно структурованих інститутів управління й права, 4) наявністю певної політичної культури й світогляду в панівній еліті, 5) наявністю представницьких інститутів і, нарешті, 6) поступовим підпорядкуванням церкви світській владі (секуляризації) [4—7].

Враховуючи викладене вище, історики так само пунктирно окреслюють й «ідеальний тип» ранньомодерного правителя, котрий подібно до ранньомодерної держави виявляється вельми пластичним за критеріями і конструктивістським за характером побудови. Найбільш слушним набором таких критеріїв, з нашого погляду, є ті, котрі вироблені дослідниками в рамках історіографічного напрямку «нової політичної історії» на рубежі XX—XXI ст. Відповідно, статус і функції володаря можна звести до: 1) наділеності вищою владою в державі; 2) суверенності цієї влади, яка базується на легітимних началах; 3) здійснення державцем законодавчих, адміністративних та військових функцій, кожна з яких може цілком або частково бути делегована якимось представницьким органам [8—12]. У своїй сукупності вони є для дослідника головними запитаннями, котрі він ставить перед історичним матеріалом щодо конкретної особи володаря.

Останні дослідження з історії держав, правителів і політичних еліт ранньомодерної Європи підкреслюють ще й особливості їх внутрішньої хронології. Згідно з нею, у другій половині XVI—XVII ст. модерні форми й моделі політичної організації (розбудова бюрократичних апаратів, постійних армій, централізація фінансово-податкових систем), нові функції володарів і їх комунікація з елітами й підданими (пошуки балансу між автократичними та представницькими моделями) призвели до побудови «fiscal-military state» [13—14]. Ці зміни були актуалізовані переважно тривалими коаліційними війнами, що припали на добу Мілітарної революції (Military Revolution), вимагаючи від держав максимального напруження сил заради втримання лідерства й збереження суверенітету. Протягом XVIII ст. під впливом раціоналізації й стандартизації інститутів і практик управління (мережі адміністративних, судових і фіскальних установ, професійного чиновництва, регулярних армій, кодифікованого права тощо), створених у попередній період, народився більш досконалий варіант «well-ordered state», відмітною особливістю якої, окрім інституційного вдосконалення, стала нова політична філософія, що відділяла особу володаря від держави, вводила абстрактні поняття «державного інтересу» й «державного суверенітету», носієм яких був «політичний народ», себто стан, наділений політичними прерогативами [15].

Як виглядає на тлі цих трендів, оприявнених конкретно-історичними дослідженнями різних регіонів ранньомодерної Європи, правитель Гетьманщини Іван Мазепа? Пробуючи дати дуже начеркову й попередню відповідь на це глобальне питання, ми підемо за критеріями, наведеними вище, котрі належать до чільних функцій володаря XVII—XVIII ст. При цьому ми не прагнемо вчергове вписати політичну історію гетьманату та його очільника у загальноєвропейський контекст. Навпаки, синхронізуючи ці явища, ми, швидше за все, побачимо більше відмінностей, аніж подібностей, що ще більше оприявнять специфіку розвитку державності козацької України. Зрештою, така оптика дозволить зняти ряд дискусійних питань в оцінці постаті Мазеви, й сформулювати нові дослідницькі проблеми.

Модель, ідеологія та «політична мова» ранньомодерної держави

Наприкінці XVII ст. тривало дозрівання політичної моделі гетьманату та її ідеологічне оформлення. За своєю сутністю це була політія республіканського типу, котра в інституційному відношенні реалізовувала головні ідеї Гадяцької унії 1658 р. (звісно, без врахування конфедерації з Польським королівством та Великим князівством Литовським). Її втілення в життя було справою молодшої генерації партії Івана Виговського, що складалася зі старої козацької старшини та покозаченої руської шляхти, котра після кривавих перипетій Руїни таки взяла реванш, захопивши владу на Лівобережній Гетьманщині на початку 70-х рр. XVII ст. В основу цієї моделі було покладено виборність чільних інституцій та урядників Війська Запорозького, котре творило головний політичний народ держави [16, С. 238—243; 17—19]. Вища влада, що належала гетьману, хоч і була обмежена в певних сферах московським царем, зберігала свій договірний (контрактний) характер і баланс між владними ієрархіями та горизонталями. Гетьман ніби заступив собою фігуру короля, котрий хоч і не був сувереном *de jure*, але володів більшістю його функцій *de facto* — був верховним розпорядником і гарантом адміністрації, суду, армії, роздавав уряди й землі, станові й корпоративні привілеї тощо. Номінально, усі роки існування гетьманату це робилося від імені верховного монарха-суверена (короля, згодом царя), фігура якого була ніби посередником між Богом і обраним ним очільником Війська Запорозького [20; 21, С. 126—169]. Ця модель політичного та владного устрою мала початок у річпосполитській традиції, та й самі сучасники часто окреслювали її як Річ Посполиту Козацьку. Так, у листі-відповіді Івана Мазеви до запорожців від 12 лютого 1688 р., в якому гетьман обґрунтовував необхідність існування постійної найманої армії, містилося посилення «*понеже [то] есть и во всех государствах, где [есть] речи посполитые*» (курсив наш — О. С.) [22, С. 100]. Це та інші апелювання до річпосполитських традицій, до яких вдавався гетьман, зайвий раз доводить її бачення Мазепою та його сучасниками в категоріях Гадяцьких пактів, про що вже йшлося в історіографії [23, С. 248—249].

За цією риторикою стояла якщо не чітка модель військово-політичного устрою гетьманату, то принаймні образ / уявлення щодо того, як саме має бути влаштована військова організація «Козацької Речі Посполитої» — Гетьманщини [24]. У найбільш концентрованому й взаємно узгодженому вигляді всі елементи Козацької Речі Посполитої знайдуть свій опис у «Договорах і постановах прав і вольностей військових» 1710 р. І хоча більшість дослідників схильна вважати його «ідеальною» конструкцією побудови гетьманської держави, котра так ніколи й не була втілена в життя, для нас важливим є те, що керівна еліта Гетьманщини бачила її архітектуру саме в рисах станової республіки з виборним правителем, що укладав договір про межі своєї влади із політичним народом. Така констеляція політичних сил / інтересів окреслюється сучасними дослідниками ранньомодерних політичних утворень як «учасницька» (participatory governance), себто побудована не лише на вертикальних ієрархіях політичного впливу, але й на горизонтальному розподілі влади. До неї тією чи іншою мірою належали практично всі держави континентальної Європи, за винятком хіба Московського царства [25—26]. Однією з основоположних засад такої моделі в Гетьманщині, запозиченої з річпосполитської спадщини, був принцип «Нічого про нас без нас» [27]. Незалежно від того, чи йшлося про спадкові або виборні монархії, республіки суверенного чи напівсуверенного статусу, у них верховна влада (навіть та, що позиціювала себе як «абсолютну») ніколи не дорівнювала тиранії й повсякчас мусила домовлятися з політичним народом і становими корпораціями про спільні рішення щодо збереження прав і свобод, запровадження нових законів і податків тощо [28].

Окремої згадки тут заслуговує ідея патримоніального гетьманату, котра ще чекає на своє дослідження. Як відомо, практично всі володарі козацької України в той чи інший спосіб намагалися закріпити у своєму роду право наслідування булави [29]. Мазепа в цьому шерезі не був ані першим, ані останнім правителем, але вочевидь мав власну стратегію й мотиви осягнення цієї мети. Як і його попередники, він явно не мав наміру поривати із виборністю гетьманського уряду, й прагнув лише обмежити коло кандидатів своїм «домом» [30—31]. Однак, право на успадкування влади мало легітимізуватися князівським титулом, котрий у випадку Мазеви був набутий не мар'яжним шляхом, а через надання імператором Священної Римської імперії в 1707 р. Він, таким чином, став другим гетьманом (після Юрія Хмельницького, який отримав титул «князя сарматського» або «князя України» від турецького султана в 1676 р.), котрий набув титул від найвищого легітимного володаря християнського світу, а не успадковував його шлюбним союзом, як намагалися робити його попередники (наприклад, Богдан Хмельницький або Іван Самойлович). Можемо лише здогадуватися відносно обґрунтування Мазепою та наближеними до нього інтелектуалами ідеї козацького князівства, якби вона справді була зреалізована. За тих складних трансформацій, яких зазнавав інститут монархії у ранньомодерній Європі, нашілюємо припустити, що гетьманський політичний табір справді щиро вважав, що спадковий характер влади (носій якої все одно б залишався електом),

легітимізований титулом, не лише вводив би гетьманат до звичної ієрархії європейських державців, але й зміцнював би країну зсередини, виступав гарантом стабільності, «прав і вольностей» станів — себто тим набором позитивних функцій, якими намагалася виправдати своє існування патримоніальна монархія в умовах девальвації династичного правління у XVIII ст. [28, С. 350—355].

Прикметна риса в ідеологіях ранньомодерних політій — ідея суверенної держави, відокремленої від особи монарха / державця. Вочевидь, така концептуалізація в політичних текстах Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст. вже наявна, але ще слабко артикульована (зрештою, цих текстів у нашому розпорядженні дуже мало) [32—33]. Згадана Бендерська конституція 1710 р., в якій бачимо концентрований виклад цінностей політичного народу, осердям і водночас носієм влади називає абстрактну соціально-політичну спільноту — Військо Запорозьке, що вочевидь нагадує «*etat i civitas*», як універсальних носіїв влади у трактатах ранньомодерних політичних мислителів і королівських правників. Ця спільнота (Військо Запорозьке) існує окремо від «народу малоросійського» — населення краю, до якого належать решта станів. При цьому територіально Військо Запорозьке і «народ малоросійський» мешкають в Малій Росії / Русі. Тут ми бачимо першу спробу такої концептуалізації, котра є ще доволі розмитою й позбавленою чітких рис (вони з'являться пізніше, у текстах козацьких автономістів другої половини XVIII ст.). Звісно, у ній годі шукати того рівня ідеологем, якими оперувала політична філософія «старих» європейських держав, у яких вже зародилася нова абстракція поняття «суверенітету», належного не стільки особі володаря, скільки народу, поняття «суверенного боргу», суверенності кордонів і абстрактної суверенної влади без прив'язки до особи державця чи якоїсь елітної групи. Але цілком очевидно, що хай і зі своїми особливостями (які здебільшого спричинювалися вояцькими витоками політичної культури козацтва) модель ідеологічного освячення гетьманату та її політичного народу мала приблизно той самий вектор розвитку.

Стосунки володаря зі знаттю й церковними ієрархами

Стабілізація суспільно-політичної та воєнної ситуації в Гетьманщині в останній чверті XVII ст. багато в чому стала можливою завдяки досягнутому балансу інтересів між гетьманами та старшинською верхівкою. Обидва владні полюси знайшли обопільно прийнятні правила взаємодії та співіснування, котрі базувалися на своєрідному пакті про ненапад (старшина зголошувалася на визнання широких прерогатив гетьманської влади в обмін на гарантування своїх прав співучасті у розв'язанні найважливіших питань внутрішньої політики, посідання урядів всіх рівнів, особисту недоторканність і недоторканність маєтностей). Ця угода послідовно закріплювалася Глухівськими (1669 р.) й пізніше була підтверджена Конотопськими (1672 р.) та Коломацькими (1687 р.) статтями. Гарантом і водночас медіатором цього *status quo* виступав московський цар, котрого оби-

дві сторони визнавали верховним сувереном і до якого належало апелювати в конфліктних ситуаціях [17, С. 254—270]. Попри те, що протягом всього цього часу стосунки гетьманів із козацькою знаттю нагадували маятникову амплітуду, в якій спроби посилити автократичне начало гетьманської влади чергувалися з послідовним відстоюванням старшиною своїх прав і привілеїв, як чільного репрезентанта політичного народу, вони виробили партнерську за своїм характером політичну модель, головною ознакою якої був договірний характер влади.

Від гетьманів, у тому числі й від Мазепи, це вимагало ведення дуже гнучкої політики, від якої значною мірою залежала їх політична кар'єра. На відміну від Самойловича, котрий часто наражався на конфронтацію з елітою, Мазепа діяв більш розсудливо, сприймаючи старшину не як політичного супротивника, а як спільноту, якою можна маніпулювати. Варто зауважити, що політичний клас Гетьманщини на той час саме проходив процес остаточної кристалізації, вироблення свої ідентичності, внутрішньої ієрархії та практик взаємодії. Мазепа всіляко сприяв його формуванню як спільноти, продовживши започатковану попередниками практику розбудови інституту значного товариства, пожалування почесних титулів, урядів і земель. Ці інвестиції в лояльність знаті мали на меті збільшити в її лавах кількість прихильників, витворити власну клієнтелу й нейтралізувати ворогів / недоброзичливців. Окрім земельних надань, мабуть, другим за вагомістю важелем впливу стала роздача титулів бунчукових і значних товаришів. Як засвідчує статистика надань XVIII ст., вони стали надійним стимулятором підтримки старшиною новообраних гетьманів на початку їх каденції або напередодні якихось дуже значних політичних випробувань [34, С. 49—95; 35, С. 258—267].

Сталою практикою, так само естафетно перейнятою з епохи Самойловича, була розбудова гетьманського двору, як владної та суспільно-політичної інституції. Двір був не просто сукупністю представників «гетьманської партії» і слуг, а ієрархізованим інститутом із чітким розподілом адміністративних функцій, котрі спершу поширювалися на управління гетьманськими ранговими маєтностями, а згодом повільно розповсюджувалися на сферу центральних і місцевих органів влади, суду й фіскалітету. Придворні часто виконували акордні функції дипломатичних кур'єрів, перемовників чи то гетьманських фактотумів у практично всіх найважливіших ділянках державного життя [36]. Тут розпочинали свої кар'єри діти з небагатих старшинських родин, або ж вихідці з Правобережжя, котрих гетьман брав у протекцію, поступово розставляючи їх на уряди в полках і сотнях, підважуючи тим самим владну монополію регіональних еліт. Водночас двір стає важливою ареною комунікації гетьмана зі світською та церковною елітою, тут під час старшинських з'їздів ухвалюються важливі рішення, приймаються іноземні дипломати, відбуваються урочисті виїзди, учти й бенкети з нагоди свят. Куртуазність і пишнота двору І. Мазепи, описана сучасниками, поступово змінює формулу репрезентації гетьманської влади, позбавляючи її колишньої спартанської аскетичності, навзамін якій приходить барокова пишність [37—39]. Варто підкреслити, однак, що в українському варіанті двір володаря залишається радше репрезентаційною структурою, аніж дієвим ін-

струментом автократії, як це було в країнах Західної Європи. Причинами цього була, по-перше, постійна ротація придворних при обранні нового гетьмана, а по-друге, стійка протидія старшин, котрі пильнували аби гетьманські слуги, яких трактували як приватну клієнтелу гетьмана, не перебирали на себе публічних функцій (це добре видно у відповідних застереженнях Бендерської конституції 1710 р.). Гетьманський двір стає важливим владним інструментом у руках козацьких володарів, але не перетворюється за розмахом і обсягом свого впливу на монарші двори європейських династій.

Ще одним важливим інструментом гетьманської політики та її надійним силовим опертям стає постійне наймане (охотницьке) військо. Потребу в ньому, у першу чергу, як у дієвому мілітарному інституті, що мав би компенсувати недоліки козацького ополчення, уже відчули Б. Хмельницький та І. Виговський, корі заходилися формувати професійну армію, фінансовану гетьманським скарбом [35]. Наприкінці XVII ст. гетьмани вже чітко усвідомлювали не лише суто бойову ефективність найманої армії, але і її роль у захисті своєї влади, що дозволяло їм позбавити силової монополії старшинські клани, котрі *de facto* контролювали козацьке військо, часто використовуючи його в протистоянні з гетьманами. Своєю чергою, козацька верхівка вела вперту боротьбу з намірами гетьманів збільшити найману армію, то вимагаючи її повної ліквідації, то обмеження її фінансування [35, С. 434—436]. Командири найманих полків, що отримували свої уряди безпосередньо від гетьмана, походили з правобережної козацької старшини, очільників іноземних найманців, проводирів загонів покозачених «охотників» і запорожців — переважно емігрантів, а отже людей без визначеного статусу у суспільстві Гетьманщини. Вони належали до тієї частини гетьманської клієнтели, для яких служба володареві давала високий статус, кар'єрні можливості та шлях до збагачення [35, С. 443—450]. Мазепа, користаючись з особистих зв'язків у цьому середовищі й завдяки своїй дипломатичності, цілком засвоїв цю практику, починаючи від моменту сходження на гетьманство, коли він фактично нейтралізував підтримку найманцями Самойловича, закінчуючи антимосковським виступом 1708 р., на початку якого він спирався переважно на охотницькі полки. Разом із тим, наймане військо Мазепа не перетворилося на регулярну армію, як це було в більшості країн Західної та Центральної Європи, залишаючись швидше збройною опорою володаря всередині країни, аніж військовою машиною, здатною захищати суверенітет держави або провадити масштабні завоювання за її межами.

Стосунки гетьманів з ієрархами Київської митрополії завжди були досить складними й часом конфліктними з огляду на спроби останніх виступати стратегічними провідниками молоді козацької еліти та її очільників [40]. За влучним спостереженням М. Яременка, гетьманат і митрополія були двома різними кораблями, котрі не завжди йшли паралельними курсами й кожен з яких мав власні вітрила й стерно. У цій ситуації Мазепа сповідував більш помірковану лінію поведінки, аніж його попередник Самойлович, котрий зламав на виборах нового київського митрополита опозиційно налаштовану до козацтва групу в

середовищі кліру, очолювану Лазарем Барановичем, і фактично нав'язав вигідну йому кандидатуру Гедеона Святополка-Четвертинського, щодо якого він мав також і матримоніальні плани. Безумовно, на фоні цього протистояння Мазепа виглядав більш дипломатично й респектабельно. Маючи добру освіту та куртуазне виховання, глибоко знаючи всі нюанси внутрішньоцерковної політики, він дуже вправно схиляв на свій бік «духовних князів», котрі не тільки виступали духовними спільниками гетьмана, але часом ставали і його трубадурами. Йдеться не лише про таких церковних інтелектуалів і високих ієрархів, як Феофан Прокопович, Варлаам Ясинський чи Стефан Яворський, котрі ушляхетнювали Мазепу-правителя у своїх творах, поступово формуючи ідеологічні шати «козацькому князю». Не слід забувати також і про менш значних і помітних людей церкви — поетів-панегіристів, художників і скульпторів, талантом яких утверджувався й прославлявся маєстат Мазепа-правителя. І якщо цілком впевнено можна говорити про посилення конфесіоналізації православ'я в мазепинську епоху, яка була загальним трендом практично для всіх гілок християнства після Тридцятирічної війни і Козацької революції, то геть не випадає вести мову про секуляризацію, що розгорнулася у XVIII ст. вже як вияв імперської політики Росії [41].

У тісному зв'язку із проблемою взаємин гетьмана з елітами знаходиться питання про «реформи» у внутрішньополітичній сфері, які створюють довкола постаті Мазепа ореол «просвіченого володаря», що реалізовував «помірквану модернізацію» гетьманату. Ці зміни стосувалися буцімто централізації управління й зміцнення вищих і центральних органів влади (старшинських рад, Генеральної військової канцелярії та Генерального суду), розбудови постійного найманого війська, удосконалення податково-фінансових механізмів, підтримки церкви й освітніх проєктів. При ближчому розгляді, однак, виявляється, що діяльність та ініціативи гетьмана в цій сфері не мали на меті скільки-небудь системних і радикальних змін; а по-друге, швидше були спрямовані на відтворення системи, яка усталилася за правління його попередників. Що стосується адміністративної сфери, то її модель за Мазепа не зазнала жодних змін, котрі були б суголосними європейським тенденціям розбудови адміністративного права, чиновницького апарату й галузевих органів управління в канонах ранньомодерного камералізму. Їх пагони з'являються в гетьманаті хіба у 1720-х рр. значною мірою під тиском владної машини Російської імперії. Збільшення чисельності канцеляристів у вищих установах, чи розбудова гетьманського двору, у цьому випадку, не є критеріями якісних змін, оскільки відбувалися в рамках наявних управлінських інституцій та алгоритмів. Побудова найманої армії, як було згадано вище й буде узаasadнено згодом, так і не перетворила її на дієвий військовий інститут, який би замінив собою станове козацьке військо. Так само, заходи в фінансній сфері, які шукали стабільних джерел наповнення (але не збільшення) державного скарбу, мали маятниковий характер і фактично були почерговим запуском апробованих раніше практик (монетна емісія, система акцизів і прямих податків тощо). При цьому, фінансова система Гетьманщини залишалася децентралізованою. Лєвова частка зборів осідала в регіональних

бюджетах, приватний гетьманський скарб не був відділений від публічного бюджету, а власне скарбниця Війська Запорозького не мала своєї адміністрації та очільника (уряд генерального підскарбія буде запроваджено тільки в 1728 р.). Всі проблеми, що існували й не були подолані в цій сфері, яскраво показав аудит гетьманських фінансів, проведений під час Бендерської комісії 1710 р., коли поставало питання про статус приватних і публічних коштів у бюджеті Гетьманщини [42]. Зрештою, що стосується опікування церковними справами та інвестиціями в навчальні заклади, то Мазепа в цьому амплуа не виходив за звичні функції патронату й донаторства, які мусив виконувати будь-який «добрий» володар ранньомодерного часу, адже саме в них виявлялася його побожність, милосердя й щедрість [43, С. 220—252; 44]. Ці спонуки й форми їх втілення не мали нічого спільного із раціоналістичним просуванням знання, освіти, добрих манер і правил, котрі б у душі пізнішого Просвітництва допомагали б вдосконалювати людську природу й були шляхом для досягнення «спільного блага» [45].

По-справжньому новою частиною політики ранньомодерних володарів, котра виходила за рамки суто мілітарної сфери, було їх прагнення встановити монополію на насильство всередині країни. Як показав аналіз, зроблений свого часу французьким істориком А. Корвізье на матеріалах Західної Європи, ця політика оприявнювалася в цілій низці заходів: від обмеження й ліквідації приватних армій аристократів, монополізації короною наборів рекрутів до армії й видачі офіцерських патентів, аж до кваліфікації карного права в частині тортур і покарань, регламентації носіння й зберігання зброї підданими, заборони дуелей тощо [46, С. 3—20]. Успіхи центральної влади в цій справі різнилися залежно від сфери та країни, але незалежно від результату вони стали символічним виявом утвердження силового суверенітету вищої влади. З цієї перспективи ми маємо в інший спосіб поглянути на два тяглих конфлікти, що припали на гетьманування Мазепи, котрі завжди суперечливо трактувалися істориками: протистояння гетьмана із Запорозькою Січчю та конфлікт із лідером правобережного козацтва Семеном Палієм — обидва конфлікти ніби дискредитували позитивний образ гетьмана-державника. Зазвичай дослідники не мали переконливих пояснень їх природи, адже обидві сторони були для них потенційно «добрими», тож робилися спроби подати їх як вимушене протистояння, спричинене політикою Москви чи Варшави або владні амбіції фігурантів [43, С. 121—134; 47, С. 139—208]. Насправді обидва конфлікти, попри всі видимі відмінності й відстань у часі (протистояння гетьманів із Кошем, звісно, розпочалося задовго до Мазепи), мали один спільний знаменник: Мазепа послідовно прагнув встановити жорсткий контроль над обігом вільної військової сили, бенефіціарами якої були Січ і правобережні козацькі полки.

У першому випадку йшлося про те, аби січовий військовий ресурс, як мінімум, не перейшов до рук Речі Посполитої або османців, а як максимум був обернений на поповнення гетьманського найманого війська. Ще одним мотивом приборкання «степового гультьяйства» і «палієвої вольниці», підконтрольних лише власним лідерам, була їх нейтралізація в «сірих зонах» Правобережжя

та Дикого Поля — це заважало контактам із сусідами й дестабілізувало життя прикордоння Гетьманщини. Але будь-які втручання в цю сферу автоматично загрожували політичному впливу кошових отаманів і старшинської верхівки правобережного козацтва. Тож Мазепа був змушений вдаватися до дуже гнучкої політики стосовно Коша, починаючи від періодичних економічних блокад (недопуску на Січ купців і торговельних караванів, продовольства й боеприпасів, часом навіть царського жалування), обмеження традиційного права виходу запорожців на зимові «лежі» в Гетьманщину, закінчуючи перехопленням запорозьких ватаг, які прагнули вступити на службу польській короні, й сприянням заснуванню тут московських фортець з гарнізонами, силами яких можна було б тримати контроль над запорожцями [35, С. 121—125].

Правобережні козацькі полки, котрі після завершення війн Священної ліги, опинилися в непевному становищі через брак коштів на їх утримання й відсутності в Речі Посполитій ясного бачення їх майбутнього, так само становили для Мазеви привабливий мілітарний ресурс. Варто нагадати, що ці формування постійно залучалися до рейдів гетьманських військ на Буджак і Єдисан, а також турецькі фортеці Північного Надчорномор'я в 1680—1690-х рр. Для Мазеви це було боєздатне й до того ж дармове військо, що добре знало степовий театр воєнних дій і охоче служило за здобич. Крім того, «паліївці» стабільно поповнювали наймані полки, а деякі їхні контингенти на початку 1700-х рр. масово перейшли на гетьманську службу, ставши новими сердюцькими полками [48]. Водночас ставки у змаганні за вплив тут були вищими, аніж у випадку із запорожцями, адже з початком Північної війни й введенням на Правобережжя гетьманського війська йшлося вже не тільки про встановлення силового, але й політичного верховенства Мазеви, як гетьмана «обох боків Дніпра».

Аби осягнути глибинність конфлікту Мазепа — Палій, до геополітичного контексту варто також долучити різкий контраст між ними, як різними патернами володарів. Мазепа, як зазначалося вище, являв собою цілком суголосний духу епохи вірець володаря-полководця, справою якого була стратегія, дипломатія і лише, як ефектний додаток — особиста присутність у війську та на полі битви. Натомість Палій належав до іншого, архаїчного типу козацького очільника, у першу чергу, військового командира, гідного члена лицарської спільноти Війська Запорозького, авторитета й опікуна («батька») для рядового товариства. Постає Палія як «козацького батька» вельми імпонувала запорожцям і декому з реєстрових козаків саме своєю відповідністю критеріям чеснот «справжнього» військового ватажка, що все життя проводив у походах, на відміну від зманіжених дуків-полковників, котрі воліли сидіти у своїх маєтках [35, С. 215—217]. Так чи інакше, ця різниця в типах лідерства, що зіграла свою роль у роковому конфлікті між гетьманом і фастівським полковником, так само добре відтінює тенденцію ранньомодерних державців до монополізації права на насильство, як один із головних атрибутів суверенної влади.

Дипломатія та війна

Вправність Мазепа-дипломата, з погляду концептуального бачення зовнішньополітичного курсу Гетьманщини, що дозволяв би зберігати статус напівсуверенної держави, але й збільшував її вплив у східноєвропейському та надчорноморському регіонах, визнавалася практично усіма дослідниками [1, С. 184—197; 43, С. 135—195; 49, С. 43—65; 50, С. 101—152]. Чи не найбільший інтерес для Мазепа становило утвердження контролю над Правобережною Україною, що в стратегічній перспективі мало б увінчатися возз'єднанням під гетьманською булавою «обох боків Дніпра». Водночас ще одним вектором зовнішньополітичної активності було Північне Надчорномор'я й власне саме Чорне море, до якого Гетьманщина не мала відкритого виходу, але всіляко намагалася послабити тут османський контроль і досягти сприятливого клімату для судноплавства й торгівлі. Попри те, що гетьмани традиційно були позбавлені зовнішньополітичної прерогативи, Мазепа, як і його попередники, прямо не порушуючи цієї норми, достатньо послідовно змушували Москву рахуватися з існуванням власної дипломатії, як такої, що буцімто утверджує інтереси московського престолу [51, С. 444—448; 52, С. 291—308]. У світлі цієї дипломатичної стратегії, гетьмани мали активні контакти з Річчю Посполитою, Молдавським і Волооським князівствами, Кримським ханством, Османською імперією, кочовими ордами й фронтірними козацькими спільнотами Східної Європи (ногайцями, буджацькими татарами, калмиками, запорозькими та донськими козаками). Гетьман не лише вмів послуговувався всім наявним на той час дипломатичним інструментарієм (численні посольства, розсилка шпигунів, розбудова мережі інформаторів та посередників), але й мав чимало тих особистих якостей, на яких зауважували сучасники, котрі в сукупності робили з нього мало не ідеального володаря в його макіавеллівській версії: прохитливого, обережного, хитрого й, за потреби, жорстокого.

Досягнення геополітичних цілей без застосування сили — новий тренд у міждержавних відносинах в Європі після завершення Тридцятирічної війни. Витончена дипломатична гра, створення альянсів, політика маніпуляцій, шантажу й інтриг були новими й великонадійними козирями в руках володарів, чії дипломати вигострювали свою майстерність на численних конгресах, посольських з'їздах, створюючи постійні дипломатичні місії й шпигунські мережі. У цьому відношенні Мазепа-дипломат виглядає не просто людиною свого часу, ба більше — взірцем для наслідування, талантами якого були захоплені істотно молодші від нього й малодосвідчені московський цар Петро I і шведський король Карл XII. Цікаво, що трактування ідеального правителя бароковим мистецтвом мазепаїного часу надавало виразну перевагу мудрості й розважливості, ставлячи військові чесноти поряд із рештою. На зміну типу гетьмана-воїна, котрий ділив тяготи похідного життя нарівні з усім військом, тижнями не зсїдав з коня і не раз особисто водив козаків в атаки, приходить гетьман-полководець, імпазантний і мудрий лицар, якому товаришує не лише хоробрий і відважний Марс, але й розумна та витончена Мінерва.

Дипломатія і точний розрахунок на війні для такого володаря відтепер важать аж ніяк не менше, а часом і більше, ніж груба військова сила. Мазепа в цьому амплуа виступає постаттю винятково символічною, перевершивши всіх своїх попередників, зображення яких були витримані в традиційних канонах сарматського портрета. На гравюрах Івана Мигури, Інокентія Щирського та Данила Галяховського ми бачимо не сармата, а шляхетного лицаря в образі тріумфуючого Марса, закутого в ренесансні лати, в оточенні військових арматур і символів мистецтв і наук [53, Ч. 1, С. 164—165, 168—169; Ч. 2, С. 81]. Придворна куртуазність європейського штибу приходила на зміну спартанському стилю життя козацьких володарів, що безумовно не могли не відзначати очевидці, для яких гетьман-батько, авторитетний у жовнірському середовищі, поступався місцем гетьману-правителю, що їздив на війну не верхи, а в кареті. Зміна мілітарних акцентів в образі володаря мала подібні абрисы й в загальноєвропейському масштабі: державцю відтепер личило перебувати на військових нарадах, схилившись над картами й заслуховувати рапорти полководців, аніж перебувати на бойовищі, наражаючи на ризик себе, а отже і стабільність усієї країни. Військові обладунки й батальні панорами залишаються хіба ефектними декораціями портретів монархів, що нагадували про їх архаїчну, але відтепер далеко не головну функцію оборонців краю.

Утім, дипломатія, як мистецтво можливого, рано чи пізно вичерпує свій ресурс, змушуючи вдаватися до силового відстоювання своїх інтересів — війни. Ми свідомо залишаємо за рамками нашої уваги питання, чи володів якимись полководницькими талантами сам Мазепа. Це питання, хоч уже й поставлене в сучасній українській історіографії, але на нашу думку, далеке від свого розв'язання як в антропологічній, так і суто військово-історичній площині [54]. Натомість більш важливим нам видається характер військового будівництва в Гетьманщині того часу.

Період правління І. Мазепи підсумував творення й остаточну кристалізацію мілітарної моделі гетьманату. Гетьманське військо складалося переважно з ополчення лицарського (козацького) стану й відносно невеликого постійного найманого війська [21, С. 411—529; 35, С. 101—133; 55, С. 84—159; 56]. Іншою особливістю армії гетьманату була багатуокладна система її фінансування й утримання, яка розподілялася поміж центральним і місцевими бюджетами й більшою мірою була розрахована на війну «в обороні Вітчизни», себто воєнні дії на теренах краю та прилеглих театрах воєнних дій, котрі мали сезонний характер [35, С. 665—700].

Важливо зауважити, що достатність мілітарного потенціалу Гетьманщини, усвідомлювана його елітою, своєю зворотною стороною мала потужну військову підтримку Московської держави. Нагадаймо, що жоден із зовнішньополітичних проєктів Самойловича або Мазепи, котрий передбачав ведення масштабних воєнних дій, чи то за приєднання Правобережжя, чи то знищення турецьких форпостів у пониззі Дніпра, не реалізовувався ними без збройної допомоги Москви [43, С. 153—164; 57, С. 167—168, 188—190, 198—200]. Кремль мав можливість порадкувати в Україні достатньо великими польовими арміями. Складаючись переважно з полків «нового строю», вони могли бути достатньо швидко використані для захисту кордонів, або ж бути мобілізованими для довготрива-

лих кампаній, оборони ключових фортець. Окрім цього, у містах Лівобережної України продовжувало перебувати декілька московських гарнізонів. Військова допомога Кремля мала своєю ціною потенційну втрату оборонної самодостатності, а в дальшій перспективі й політичного суверенітету Гетьманщини.

Зауважимо, що ані Мазепа, ані Самойлович не прагнули кардинальної перебудови військово-політичної моделі гетьманату, яка довела свою цілковиту продуктивність і мілітарну достатність у війнах з турками й татарами, котрі на кінець XVII ст. залишилися головними противниками гетьманського війська. Їм швидше йшлося про перебирання до своїх рук контролю над кадровими призначеннями в найманому, та по можливості, козацькому війську та адміністрації. Другим важливим елементом політики в цій сфері був постійний пошук оптимальних джерел фінансування військових потреб гетьманату, в якому, однак застосовувалися методи, апробовані попередниками лівобережних гетьманів (експерименти зі здачею в оренду податкових зборів, акцизи, спроби монетної емісії тощо). Однак, замість централізації податкової системи та налагодження фіскальних механізмів, тут оприявнився «маятниковий» пошук можливостей отримання «швидких» готівкових коштів, який не давав жодних можливостей для збільшення військових асигнувань. Станова козацька республіка не могла без нагальної потреби кардинально змінити свій військовий устрій, не зачепивши політичного та інституційного. З погляду балансу сил усередині Гетьманщини та за її межами, що склався наприкінці XVII ст., ця модель працювала справно й ефективно, але щонайменша зміна цього балансу загрожувала вивести її зі стану рівноваги. Зникнення постійної необхідності докладати воєнні зусилля на Півдні зняло з порядку денного плани реорганізації козацького війська й збільшення чисельності найманих полків, які обговорювалися ще з кінця 80-х років XVII ст.: наявних сил було цілком достатньо, аби в разі необхідності захищати кордони, стримувати татарські набіги.

Однак, геополітична ситуація швидко і кардинально змінилася із початком Північної війни. Її перші бойові зіткнення виявилися невдалими й для Московії, і для її союзників, що одразу ж актуалізувало використання військових ресурсів Гетьманщини [59]. Маючи у перспективі необхідність втримати контроль над Правобережною Україною, а згодом вибір поміж московською та шведською протекцією, Мазепа мав слабкі шанси, аби розраховувати на власні військові можливості. І справа тут не в тому, що дипломатичні важелі були йому ближчі, зрозуміліші й сам фундамент майбутнього шведського протекторату був розбудований саме завдяки їм. Насправді восени 1708 р. й далі аж до літа наступного року наспів той момент, коли тогу дипломата треба було змінити на лати полководця, аби втримати те, що дала до рук та сама дипломатія. Однак, Мазепі у вирішальний момент забракло військових сил і ресурсів. По-перше, тут треба згадати, що в козацькому війську, як ополченні лицарського стану, поширилася та сама поляризація симпатій, що й в старшинській верхівці. Військо, у кращому випадку, могло вичікувати розв'язки подій, а не слухняно виконувати накази гетьмана. По-друге, більшість гетьманської армії на той час була роз-

осереджена залогами в Правобережній Україні або була прикомандирована до московської армії. Так чи інакше, мусимо констатувати, що при всій своїй системності й стратегічності дипломатія І. Мазепи таки потребувала військового оперття й збройних важелів впливу, котрі б інструменталізували та захистили дипломатичні перемоги. Вочевидь, що в подіях 1708—1709 рр. цей тандем не спрацював, що продемонструвало результати надання гетьманом переваги дипломатичним комбінаціям перед військовою силою. Зрештою, цей фінал був наслідком не тільки й не стільки тактичних прорахунків, скільки певної стагнації у військовому будівництві гетьманату.

Ця ситуація виглядає виразним контрастом з європейським контекстом, де реалії Мілітарної революції змушували правителів навіть ресурсно і політично слабких держав дбати про розбудову постійних армій, як головних інструментів збереження суверенітету або ж завоювання життєвого простору. Своєю чергою, це спонукало до широкого реформування адміністрації, законодавства, фінансово-податкового устрою й економічної політики, котрі б живили мілітарні м'язи країни. Военні потреби й розбудова регулярних армій кардинальним чином вплинули не тільки на перекроєння політичної карти Європи, але й помітно скорегували розвиток державних моделей. Як не парадоксально це виглядає, але Гетьманщина, що була доволі мілітаризованою політією, у часи Мазепи поставила вдосконалення своїх військових інститутів на паузу, розплатившись за це втратою суб'єктності.

Гетьманат і ранньомодерні трибутивні держави

Вводячи володарів і еліти Гетьманщини до порівняльної перспективи ранньомодерної Європи, варто поміркувати над ще одним аспектом, що, на нашу думку, оприявнить сутнісні риси його політичної природи. Йдеться про порівняння гетьманату із тими політіями Центрально-Східної Європи, які в сучасній історіографії називаються «трибутивними державами» («tributary states») (у першу чергу тими, що належали до християнського Окциденту) — Трансильванією, Молдавським і Волооським князівствами. Статус напівсуверенних держав стосовно імперій-протекторів, Османської та Священної Римської, вочевидь, дозволяє прирівняти до них і Гетьманщину. Подібно до наддунайських князівств, гетьманат у різні періоди історії визнавав над собою протекцію то Речі Посполитої, то Московського царства, то Османської імперії, що передбачало збереження досить широких прав і можливостей для його очільників і політичних еліт, залишених їм в обмін на лояльність і військову допомогу. З усього набору суверенних прав метрополія вилучала на свою користь хіба зовнішню політику й посередництво у конфліктах правителя краю із місцевою знаттю [60—64]. Компаративний аналіз політичного курсу правителів трибутивних держав і Гетьманщини потенційно може накреслити певні спільні знаменники в політичних практиках регіональних еліт, але найбільше показати відмінності поміж ними на рівні політичної культури, форм самоорганізації й ролі володаря. Зрештою, такий під-

хід міг би вести методологічну чіткість у дискусії стосовно політичного статусу й характеру стосунків Гетьманщини відносно Речі Посполитої або ж Московії. Як відомо, спектр оцінок статусу Гетьманщини та його юридичного оформлення в угодах і договірних статтях коливається від «васального» до «суверенного» залежно від того, який набір критеріїв добирається для аналізу [52, 65]. Водночас дослідження останніх років політичної історії трибутивних держав свідчать про те, що для них не вдається витворити якоїсь спільної типології й кожна з них являє собою вельми самобутній приклад лавірування поміж великими й сильними державами заради збереження своєї суб'єктності [66].

Гадаємо, такий ракурс усуне контрпродуктивні, але тривалі дискусії про те, чи був Мазепа послідовним «державником», а чи улесливим «колаборантом» стосовно Москви. Адже йтиметься, у першу чергу, про те, як він сам та очолювана ним політична еліта трактували природу своєї влади і як намагалися її реалізовувати у зовнішній чи внутрішній політиці. Зовнішній тиск з боку метрополій на трибутивні держави залишався для них спільним знаменником, але його прояви були геть відмінними навіть у рамках однієї імперії, як свідчать приклади Трансильванії й Королівської Угорщини або Молдавії та Криму. Різними були й відповіді на ці геополітичні виклики регіональних еліт, кожна з яких змагалася не лише за збереження свого панівного становища в краї, але й часом прагнула вивищення й розширення свого впливу.

У випадку Мазепа та його прибічників, котрим історики часто закидали «нехтування національними інтересами», за влучним спостереженням Ореста Субтельного, «опір (мазепинців — О. С.) централізаторським реформам Петра I ґрунтувався на переконанні, що ті реформи порушують Переяславську угоду 1654 р., яка, за тлумаченням українців, гарантувала їм самоврядування» [67, С. 153]. Прикметно, що Субтельний розвинув цю тезу в своїй дуже оригінальній, але на жаль майже забутій нині, праці «Домінування Східної Європи: Крайовий нобілітет та іноземний абсолютизм 1500—1715» (1986), в якій Мазепу-політика було поставлено на одну порівняльну шкалу з володарями інших трибутивних держав Східної Європи — Ференцем Ракоці та Димитрієм Кантемиром [68].

Підбиваючи підсумки в нашому стислому аналізі постаті Івана Мазепа як ранньомодерного володаря, маємо підкреслити, що головний набір його питомих рис, який оприявнюється в самоідентифікації влади, стосунках правителя з елітами та його ідеологічному обґрунтуванні, реалізації головних функцій володаря, якими лишалися зовнішня політика та війна, виглядає цілком суголосним тим тенденціям, які оприявнилися в характері верховних правителів XVII ст. Цілковита «типовість» Мазепа для потестарного ландшафту ранньомодерної Європи, разом із тим, виявляє й певну специфіку, яку ми вбачаємо у вірності «гадяцькій моделі» політичного розвитку Гетьманщини, в якій особа володаря мислилася як першого серед рівних, а його права й прерогативи були результатом контракту поміж ним і політичним народом Війська Запорозького.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kentrzhynskij B. Mazepa. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. 496 с.].
2. Kovalevska, O. (Comp.) Mazepiana: materialy do bibliohrafi (1688—2009). Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688—2009) / Упоряд. О. Ковалевська. Київ, 2009. 248 с.].
3. Yatsenko, V. Osoblyvosti zobrazhennia hetmana Ivana Mazepy v suchasnij rosijskij istoriohrafii: holovni tendentsii. *Ukrainskij istorychnyj zbirnyk*. Vyp. 17. Kyiv, 2014. 257-278 [in Ukrainian].
[Яценко В. Особливості зображення гетьмана Івана Мазепи в сучасній російській історіографії: головні тенденції. *Український історичний збірник*. Вип. 17. Київ, 2014. С. 257—278].
4. Brewer, J. The Paradoxes of State Power. *Early Modern Europe: Issues and Interpretations*. Blackwell Publishing, 2006. 332-347.
5. Shennan, J. The Origins of the Modern European State, 1450—1725. Hutchinson University Library, 1974. 135 p.
6. Strayer, J. On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton University Press, 1970. 114 p.
7. Tilly, C. Reflections on the History of European State-Making. *The Formation of the States in Western Europe*. Princeton University Press, 1975. 3-83.
8. Cappa, C. Governance. *The Oxford handbook of Early Modern European History, 1350—1750*. Oxford, 2015. 2: 478-507.
9. Cuttica, C., Burges, G. Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe. *Monarchism and absolutism in Early Modern Europe*. Routledge, 2016. 1-17.
10. Ertman, T. Birth of the Leviathan. Building states and regimes in Medieval and Early Modern Europe. Cambridge, 2004. 363 p.
11. Henshall, N. The Myth of Absolutism Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. Routledge, 2013. 256 p.
12. Tilly, C. The Formation of National States in Western Europe. Princeton, 1975. 711 p.
13. Glete, J. War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500—1660. London; New York, 2002. 286 p.
14. Messina, S. A History of States and Economic Policies in Early Modern Europe. Routledge, 2019. 246 p.
15. Raeff, M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600—1800. New Haven, 1983.
16. Brekhunenko, V. Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII—XVIII st. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. Київ, 2014. 504 с.].
17. Horobets, V. "Volymo tsaria skhidnoho..." Ukrainskij hetmanat ta rosijska dynastiia do i pislia Pereiaslava. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. 464 с.].
18. Smolij, S., Stepankov, V. Vlada v Ukrainskij derzhavi rannoho novoho chasu. *Ukrainskij Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennya XVII—XVIII st.* Kn. 1. Kyiv, 2018. 46-100 [in Ukrainian].

- [Смолій С., Степанков В. Влада в Українській державі раннього нового часу. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст.* Кн. 1. Київ, 2018. С. 46—100].
19. Smolij, V., Stepankov, V. Fenomen Ukrainsoi natsionalnoi revoliutsii XVII st.: komparatyvni ta evrystychni proektsii. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ, 2019. 374 с.].
 20. Horobets, V. Derzhava i suspilstvo v Ukraini v rannij Novyj chas: praktyku Hetmanatu. *Vlada i suspilstvo v Ukraini. Istorychnyj kontekst.* Kyiv, 2013. 146-166 [in Ukrainian].
[Горобець В. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату. *Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст.* Київ, 2013. С. 146—166].
 21. Diadychenko, V. Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII — rochatku XVIII st. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ, 1959. 532 с.].
 22. Evarnickij, D. Istochniki dlya istorii zaporozhskih kazakov. T. 1. Vladimir, 1903 [in Russian].
[Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. Владимир, 1903. 1076 с.].
 23. Ohloblyn, O. Hetman Ivan Mazepa ta joho doba. New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto, 2001 [in Ukrainian].
[Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с.].
 24. Sokyрко, O. Rich Pospolyta Shliakhetska i Rich Pospolyta Kozatska: vijskovo-politychni paraleli seredyny XVII—XVIII st. *Polsko-ukrainska vijskova spivpratsia protiahom istorii.* Kyiv, 2018. 94-123 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII—XVIII ст. *Польсько-українська військова співпраця протягом історії.* Київ, 2018. С. 94—123].
 25. Collins, J. The State. *Interpreting Early Modern Europe* / Ed. by C.S. Dixon and B. Kümin. Routledge, 2020. 215-243.
 26. Downing, B. The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton: Princeton University Press, 1992. 308 p.
 27. Yakovenko, N. Pro uchasnytsku kulturu iak typ “vidstani do vlady” v rannomodernij Ukraini. *Biuletен Ukrainskoho tovarystva z doslidzhennia visimnadsiatoho stolittia.* Vyp. 2. 2024. 74-82 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Про учасницьку культуру як тип «відстані до влади» в ранньомодерній Україні. *Бюлетень Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття.* Вип. 2. 2024. С. 74—82].
 28. Canny, N. Rethinking the relations of Elites and princes in Europe, from the 1590s to the 1720s. *Monarchy transformed. Princes and their elites in Early Modern Western Europe.* Cambridge, 2017. 349-381.
 29. Chukhlib, T. Proekt “kozatskoho kniazivstva” — istorychna alternatyva politychnoho ustroiu Hetmanschyny? *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal.* 2014. 4 (517): 71-93 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Проєкт «козацького князівства» — історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал.* 2014. № 4 (517). С. 71—93].
 30. Matskiv, T. Hetman Ivan Mazepa — kniaz Sviaschennoi Rymskoi imperii. *Ukrainskyj istoryk.* 1966. 3/4: 34-42 [in Ukrainian].
[Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської імперії. *Український історик.* 1966. № 3/4. С. 34—42].

31. Papakin, H. Zmahannia za ukrainsku koronu u XVIII st.: pershi pretendenty. *Ranno-moderna Ukraina na perekhrestii tsyvilizatsij, derzhav ta rehioniv*. Kyiv, 2014. 120-129 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Змагання за українську корону у XVIII ст.: перші претенденти. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, держав та регіонів*. Київ, 2014. С. 120—129].
32. Yakovenko, N. "Hospodari vitchyzny": uivlennia kozatskoï ta tserkovnoï elity Hetmanatu pro pryrodu, reprezentatsiiu i oboviazky vlady (do pochatku XVIII stolittia). *Yakovenko, N. Dzerkala identychnosti: Dolidzhennia z istorii uivlen ta idej v Ukraini XVI — pochatku XVIII stolittia*. Kyiv, 2012. 397-426 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття). *Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття*. Київ, 2012. С. 397—426].
33. Kohut, Z. From Commonwealth to Ukraine: the reconceptualization of "Fatherland" in Cossack Political Culture (1660—1680s). *Canadian Slavonic Papers*. 2014. 3/4: 269-289.
34. Kryvosheia, I. Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoï derzhavy (XVII—XVIII st.). T. 1. Bila Tserkva, 2016 [in Ukrainian].
[Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII—XVIII ст.). Т. 1. Біла Церква, 2016. 530 с.].
35. Sokyрко, O. Kozatskyj Mars. Derzhava ta vijsko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ, 2023. 912 с.].
36. Vasyliieva, O. Dvir hetmaniv Livoberezhnoi Ukrainy u 1663—1734 rr. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663—1734 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 16 с.].
37. Kohut, Z., Mezentssev, V., Sytyj, Yu. Istoryko-arkheolohichni doslidy Baturyna 2020—2021 rr. Toronto, 2021 [in Ukrainian].
[Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні досліді Батурина 2020—2021 рр. Торонто, 2021. 31 с.].
38. Vasyliieva, O. Formuvannia tradytsii prydvornoho benketu v Hetmanschyni (druha polovyna XVII — persha tretyna XVIII st.). *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy*. T. 1. Kyiv, 2013. 57-68 [in Ukrainian].
[Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.). *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 1. Київ, 2013. С. 57—68].
39. Sokyрко, O. Hetmanski pretoriantsi. Nadvirni formuvannia Ivana Mazepy kintsia XVII — pochatku XVIII stolittia. *Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv, 2012. 500-510 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII — початку XVIII століття. *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 500—510].
40. Plokhij, S. Nalyvajkova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernij Ukraini. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2001. 494 с.].
41. Yaremenko, M. Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliiia u XVIII stolitti. Lviv, 2017 [in Ukrainian]

- [Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православно-митрополія у XVIII столітті. Львів, 2017. 272 с.].
42. Vozniak, M. Benderska komisii po smerti Mazepy. *Mazepa: Zbirnyk (Pratsi ukrainskoho naukovoho instytutu)*. T. 46. Warsaw, 1938. 106-133 [in Ukrainian].
[Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепа. *Мазепа: Збірник (Праці українського наукового інституту)*. Т. 46. Варшава, 1938. С. 106—133].
43. Tairova-Yakovleva, T. Ivan Mazepa i Rossijskaya imperiya: istoriya “predatelstva”. Moscow, 2011 [in Russian].
[Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». Москва, 2011. 525 с.].
44. Yaremenko, M. Kyievo-Mohylianska akademiia za hetmanuvannia Ivana Mazepy: pro et contra dvotysiachnoho kontynhentu vykhovantsiv. *Ivan Mazepa ta joho doba: istoriia, kultura, natsionalna pamiat*. Kyiv, 2008. 156-195 [in Ukrainian].
[Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепа: про ет контра двотисячного контингенту вихованців. *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять*. Київ, 2008. С. 156—195].
45. Outram, D. Enlightenment struggles. *Interpreting Early Modern Europe* / Ed. by C. Scott Dixon and Beat Kümin. Routledge, 2020. 417-442.
46. Corvisier, A. Armies and societies in Europe, 1494—1789. Indiana University Press, 1979. 209 p.
47. Stanislavskij, V. Zaporozka Sich ta Rich Pospolyta. 1686—1699. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686—1699. Київ, 2004. 357 с.].
48. Sokyрко, O. “Paliieva derzhava” i serdiuky v nevidomomu universali Ivana Mazepy 1704 r. *Ivan Mazepa i mazepyntsi: Istoriia ta kultura Ukrainy ostannoï tretyny XVII — pochatku XVIII st.: Nauk. zbirnyk*. Lviv, 2011. 48-58 [in Ukrainian].
[Сокирко О. «Палієва держава» і сердюки в невідомому універсалі Івана Мазепа 1704 р. *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Наук. збірник*. Львів, 2011. С. 48—58].
49. Krupnytskyj, B. Hetman Mazepa ta joho doba. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ, 2003. 240 с.].
50. Pavlenko, S. Ivan Mazepa. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Павленко С. Іван Мазепа. Київ, 2003. 414 с.].
51. Smolij, V., Stepankov, V., Horobets, V., Chukhlib, T. Dyplomatiiia Ukrainskoho Hetmanatu v mizhnarodnykh politychnykh kombinatsiiah rannoho novoho chasu. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ, 2022. 512 с.].
52. Chukhlib, T. Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648—1714 rr. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. Київ, 2003. 518 с.].
53. Kovalevska, O. Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII—XVIII st. Kyiv, 2014. Ch. 1-2 [in Ukrainian].
[Ковалевська О. Зображення криз віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. Київ, 2014. Ч. 1-2].
54. Chukhlib, T. Ivan Mazepa iak polkovodets: vijskovi pokhody do Khadzhybeiu, Pivnichnoho Prychornomoria ta Krymu u 1687—1699 rr. *Chornomorska mynuvshyna*. 2015 (10): 3-16 [in Ukrainian].

- [Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму у 1687—1699 рр. *Чорноморська минувшина*. 2015 (10). С. 3—16].
55. Zaruba, V. *Ukrainske kozatske vijsko v rosijsko-turetskykh vijnach ostannoï chverti XVII stolittia*. Dnipropetrovsk, 2003 [in Ukrainian].
[Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. 462 с.].
 56. Sokyrko, O. *Lytsari druhoïho sortu. Najmane vijsko Livoberezhnoi Hetmanschyny 1669—1726 rr.* Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. Київ, 2006. 279 с.].
 57. Almazov, A. *Politicheskij portret ukrainskogo getmana Ivana Samojlovicha v kontekste rusko-ukrainskikh otnoshenij (1672—1687)*. Moscow, 2011 [in Russian].
[Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672—1687). Москва, 2011. 285 с.].
 58. Kononenko, V. *Modernizatsiia Hetmanschyny: proekty kozatskoï administratsii 1687—1764 rr.* Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687—1764 рр. Київ, 2017. 305 с.].
 59. Dyadichenko, V. *Ukrainskoe kazackoe vojsko v konce XVII — nachale XVIII v.v: Poltava: K 250-letiyu Poltavskogo srazheniya: Sbornik statej*. Moscow, 1959. 246-268 [in Russian].
[Дядиченко В. Українське казачке військо в кінці XVII — початку XVIII в.в: *Полтава: К 250-літтю Полтавського сраження: Сборник статей*. Москва, 1959. С. 246—268].
 60. Pálffy, G. *Hungary between Two Empires 1526—1711*. Bloomington, 2021. 318 p.
 61. Panaite, V. *Power Relationships in the Ottoman Empire. Sultans and the Tribute-Paying Princes of Wallachia and Moldavia (16th — 18th centuries)*. *Revue des études sud-est européennes*. Vol. 37-38. Bucarest, 1999—2000: 47-78.
 62. *Tributary Empires in Global History* / Ed. by P.F. Bang and C.A. Bayly. Palgrave Macmillan, 2011. 336 p.
 63. *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth-Seventeenth Centuries* / Ed. G. Kármán and L. Kunčević. Brill, 2013. 450 p.
 64. Wasiucionek, M. *The Ottomans and Eastern Europe Borders and Political Patronage in the Early Modern World*. I.B. Tauris, 2019. 296 p.
 65. Smolij, V., Stepankov, V. *Ideia protektorstva v heopolitychnij doktryni Bohdana Khmelnytskoho ta pereiaslavskij projekt 1654 roku: Tematychni narysy*. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проект 1654 року: Тематичні нариси. Київ, 2023. 144 с.].
 66. Kołodziejczyk, D. *What is inside and what is outside? Tributary States in Ottoman Politics. The European Tributary States in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* / Ed. by G. Karman and L. Kuncevic. Brill, 2013: 430-431.
 67. Subtelnyj, O. *Mazepynsi. Ukrainskij separatyzm na pochatku XVIII st.* Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. 240 с.].
 68. Subtelny, D. *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500—1715*. McGill-Queen's University Press, 1986. 270 p.

Надійшла / Received 24.07.2024

Oleksii SOKYRKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Docent at the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

sag@univ.kiev.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

IVAN MAZEPA AS AN EARLY MODERN RULER

The purpose of the article is to analyze the figure of Hetman Ivan Mazepa and his activities in the context of institutional, social, and worldview changes experienced by the states of Early Modern Europe. Retrospective analysis of the numerous factual material accumulated in Mazepian studies requires the application of new **methodological approaches**, in particular, a synchronous comparison of these spheres of the hetman's activities with the trends of changes in the role of the ruler developed by the modern new political history. **The main results** of the study are a consistent consideration of various aspects of Mazepa's activity through the prism of the hetmanate's political ideology, his relations with secular and church elites, and the main directions and nature of foreign and domestic policy. Changes in the interpretation of the ruler's personality by political texts and eulogies of the era are analyzed, the hetman's preference for diplomatic methods over military ones is noted, the peculiarities of the development of military institutions of the hetmanate against the background of the Military Revolution are revealed. The author sees **the prospect of further studies** on the role and functions of hetmans as early modern rulers in their comparative analysis with the rulers of the tributary states of Central-Eastern Europe. **The conclusions** substantiate the "typicality" of Mazepa's role and activity in the government landscape of Early Modern Europe, consistent with the trends of the 17th century, which preserved many pre-modern features in the status and functions of the rulers. The power of the hetman was based on the political elite and institutions created as a result of the synthesis of the Rzeczpospolita and Cossack political traditions. The combination of these trends formed a "participatory" model of management and distribution of power prerogatives. They were based on a balance between vertical power hierarchies and horizontal connections. This model of the political system did not undergo modernization even under the influence of wars and other geopolitical challenges of the late 17th and early 18th centuries, at a time when neighboring states, in the struggle for political and military leadership, began to improve their mechanisms for mobilizing military and economic potential.

Keywords: *Cossack Hetmanate, I. Mazepa, Cossack Officials, Muscovite Tsardom, Rzeczpospolita, diplomacy, army, state governance.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.062>

УДК 82-92+32(477)“1906/1917”

Віктор КОЛЕСНИК

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
kolesnykvf@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Оксана ЧЕБЕРЯКО

докторка історичних наук, кандидатка економічних наук, професорка,
професорка кафедри фінансів,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
cheberyako@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

ПІД КУТОМ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИМІРУ: ДЕРЖАВНА ДУМА В ПУБЛІЦИСТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ (1906—1917 рр.)

Мета — визначити історіографічне значення політичної публіцистики 1906—1917 рр. у висвітленні думської проблематики в контексті участі українства у суспільно-політичних процесах, пов'язаних із виборами та діяльністю Думи. **Методологію дослідження** становить історіографічний аналіз на основі принципів історизму та об'єктивності публіцистичних праць українських громадсько-політичних діячів. **Наукова новизна** визначається спробою з'ясувати значення публіцистики активних учасників українського громадсько-політичного життя в історіографії думської тематики з погляду участі українців у виборчих кампаніях і роботі Державної думи Російської імперії. **Висновки.** Оперуючи загалом не-

Цитування: Колесник В., Чеберяко О. Під кутом національно-політичного виміру: Державна дума в публіцистиці українських громадсько-політичних діячів (1906—1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 62—77. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.062>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

значним фактологічно-статистичним матеріалом, українські громадсько-політичні діячі у своїх публіцистичних працях виокремлювали провідні тенденції та особливості виборчих кампаній до Державної думи, аналізували участь українських партій у виборах, їхню виборчу тактику, висвітлювали зміст наказів селян, робітників обраним депутатам, оцінювали результати виборів в Україні, діяльність і значення Українських громад у I та II Думах. У публіцистиці розкривалося застосування урядом адміністративного ресурсу під час виборів до III і IV Думи, негативно оцінювалися результати виборів до них за підсумками українського демократичного представництва, відображалися дискусії при обговоренні українського питання в Думі, засвідчувалося розчарування свідомого українства непослідовною й недієвою підтримкою українських інтересів російською опозицією в Думі.

Ключові слова: історіографія, публіцистика, українські громадсько-політичні діячі, Україна, Російська імперія, Державна дума.

Існує величезна історіографія Державної думи Російської імперії. Лише після проголошення незалежності України вітчизняні історики підготували цілу низку праць, присвячених українським аспектам думської тематики [1—8], серед яких монографії О. Коника та В. Милька [9—10]. В означених та інших дослідженнях підбито й певні історіографічні підсумки [2, С. 7—20; 9, С. 32—61; 10, С. 11—19; 11]. Дослідники визнають, що достатньо своєрідним є період становлення думської історіографії, який охоплює час від скликання I Думи у 1906 р. до припинення діяльності IV Думи у 1917 р. [9, С. 32—61; 11, С. 154—155]. Характерною його ознакою стало переважання політико-публіцистичних праць, авторами яких були українські громадсько-політичні діячі, депутати від українських губерній у Державній думі. Проте в історіографічних оглядах, зазвичай, подається коротка загальна оцінка таких публікацій, яка зводиться до констатації факту першого досвіду осмислення та аналітичного узагальнення історичних процесів. Певною мірою це можна пояснити тим, що публіцистика використовується насамперед як історичне джерело. Але вона відноситься і до джерел історіографічного характеру, оскільки в ній є авторські оцінки, узагальнення, висновки щодо тих чи інших суспільно-політичних подій. Хоча необхідно враховувати, що зміст політичної публіцистики відображав ідейно-політичні уподобання та світоглядні позиції авторів.

У дослідженнях С. Панькової достатньо ґрунтовно з погляду суспільно-політичної думки в Україні проаналізовано публіцистику М. Грушевського до березня 1917 р. [12], але питання думської тематики не були предметом цього дослідження. Підготовка спеціальних наукових розвідок, присвячених з'ясуванню значення політичної публіцистики українських громадсько-політичних діячів у висвітленні думської проблематики, дозволить розширити уявлення про зміст першого історіографічного періоду у вивченні Державної думи, повніше розкрити роль окремих представників українського руху в осмисленні та узагальненні відповідних суспільно-політичних процесів у Російській імперії, українського національно-політичного руху початку XX ст.

У статті розглядається насамперед політична публіцистика, яка представлена на сторінках таких журнальних видань, як «Український вісник», «Україна»,

«Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь». З цими виданнями співпрацювали М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Магушевський, М. Порш, С. Петлюра, В. Садовський В. Шемет, І. Шраг та інші відомі представники українського національно-політичного руху початку ХХ ст. За їхнього авторства на сторінках означених журналів публікувалися матеріали, пов'язані з діяльністю Думи. Проаналізовані були також деякі публіцистичні праці, які виходили окремим виданням. Насамперед це збірка статей М. Грушевського «З біжучої хвилі», робота В. Дорошенка «Українство в Росії. Новіші часи» тощо. Великий пласт публіцистики з думської тематики, яка міститься на шпальтах тогочасних українських газет, як видається, заслуговує на окреме спеціальне дослідження.

Публіцистика відображала особливості виборчих кампаній до Державної думи, участь у виборах політичних партій, їх тактику. Д. Дорошенко зазначав, що в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, а також у менших містах України вибори до І Думи проходили під прапором загальноросійських партій, серед яких «пануюче значіння набула партія “народної свободи”». Використовуючи поступову пресу, кадети забезпечили свою перевагу на виборах. Щодо виборів у селах, то селяни керувалися гаслом — не вибирати «панів», а обирати «своїх». Завдяки цьому на повітових з'їздах земельних власників у Полтавській та Чернігівській губерніях переважали рядові селяни, які провели свої кандидатури до складу губернських виборників [13, С. 11, 12].

М. Грушевський, Д. Дорошенко та В. Дорошенко виокремили передвиборчу діяльність і тактику УДРП, єдиної української партії, що брала участь у виборах до І Думи. М. Грушевський у статті «Дума і національне питання» зазначав, що виборча кампанія українцями була майже не використана, лише УДРП виступила у ході виборів як партія на Полтавщині та в Києві, здійснювала деяку агітацію. Але й тут українці проходили як кандидати партії «народної свободи». Лише В. Шемет пройшов як репрезентант УДРП [14, С. 94].

Д. Дорошенко визнавав, що УДРП здійснювала виборчу агітацію у найбільших містах України, використовуючи тижневик «Рідний край» та газету «Громадська думка», які розкривали внутрішню політику в Російській імперії в дусі програми українських радикал-демократів [13, С. 7; 15, С. 180—181]. В. Дорошенко також наголошував на активній агітаційно-виборчій діяльності партії. Він стверджував, що під її впливом знаходилася вся преса, видавництва, політичні клуби, «Просвіти» [16, С. 61]. У Києві, Полтаві та Одесі, як повідомляв Д. Дорошенко, УДРП вступала у виборчі блоки з партією кадетів, польськими та єврейськими поступовими організаціями. Наявність цих блоків він пояснював тим, що ніде, за винятком Лубен, УДРП не почувала себе настільки міцно, щоб самостійно провести своїх кандидатів. Водночас за списками кадетів їй вдалося обрати до І Думи І. Шрага та А. В'язлова, а від УДРП пройшов В. Шемет [13, С. 12—13]. Дещо ширше коло спільних кандидатів, які пройшли до І Думи від української партії і кадетів, називав В. Дорошенко: І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшівський [16, С. 61].

О. Лотоцький досить повно розкрив зміст наказів селян та робітників обраних до Думи депутатам. Він показав, що накази включали широке коло політичних, соціально-економічних і національно-культурних вимог: забезпечення повної політичної свободи, загальна амністія з політичних справ, надання автономії Україні, передача землі у власність краю та її розподіл між селянами, охорона праці робітників, державне страхування, 8-годинний робочий день, безплатне загальне навчання та ін. Підтверджуючи високу довіру селян своїм обранцям до Думи, він подав детальний сюжет зворушливих проводів сільською громадою с. Турівка депутата від Київської губернії А. Грабовецького [17, С. 124—129].

Д. Дорошенко здійснив спробу позначити особливості результатів виборів до І Думи в окремих регіонах України. Так, Лівобережна і Степова Україна забезпечили перевагу серед депутатів представників поступових сил, інтелігентів і селян. А на Волині, де у хід виборів активно втручалися чорносотенці, результати виборів були невтішними — вибрано 5 польських поміщиків, 7 малосвідомих селян, 1 священника-реакціонера. На Поділлі на перебіг виборів великий вплив мала адміністрація, позбавляючи можливості брати участь у виборах популярних серед населення представників інтелігенції. Тому тут до Думи було вибрано 12 звичайних селян і одного інтелігента [13, С. 13]. М. Грушевський також визнавав втручання у вибори на Поділлі владних структур і вказував, що подільські депутати були поселені в Петербурзі «на одній із “казьонних квартир” під офіційним наглядом». Але і вони почали відвідувати українські зібрання [14, С. 83].

О. Лотоцький, оцінюючи якісний склад депутатів-селян від Волині і Поділля, зазначав, що переважна більшість із них виявилась захисниками народних інтересів, увійшла до трудової групи парламентської фракції та Союзу автономістів. Загалом О. Лотоцький вважав, що у ході виборів українське селянство проявило зрілість, бо підтримало тих кандидатів, які розуміють потреби народу і готові до кінця відстоювати його інтереси [17, С. 123—124].

Д. Дорошенко подав національний і соціальний склад обраних до І Думи депутатів від 8 губерній України. З 95 обраних депутатів 63 були українці, росіян або зросійщених — 22, поляків — 5, євреїв — 4 та один німець-колоніст. Серед депутатів-українців 40 осіб склали селяни, 8 — робітники, декілька були представниками інтелігенції. М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Дорошенко виокремлювали серед українських депутатів І Думи, окрім національно свідомих інтелігентів, національно свідомих селян: М. Онацького, А. Грабовецького, Г. Зубченка, С. Тарана, І. Тарасенка та ін. [13, С. 13—15; 14, С. 80—81; 16, С. 61; 18, С. 97].

Даючи загальну оцінку результатам виборів до І Думи, М. Грушевський у статті «З Державної думи» вказував на недосконалість виборчого закону і на те, що великоруська народність була привілейованою під час виборів. Становлячи менше половини населення, вона отримала 60 % депутатів, а представництво депутатів-українців не відповідало питомій вазі населення українських територій в Російській імперії [14, С. 86—87].

Враховуючи, що відображення публіцистикою питань, пов'язаних з Українським парламентським клубом у І Думі частково уже розглядалося [19, С. 175—

177], варто виокремити декілька принципово важливих моментів. Насамперед загальноновизнаним у публікаціях українських громадсько-політичних діячів є твердження про те, що українська думська громада була створена за ініціативи УДРП і на основі програмних вимог цієї партії [13, С. 14; 16, С. 66]. Чітко позначені В. Шеметом найважливіші завдання Українського парламентського клубу підтверджують їх відповідність партійній платформі [20, С. 133].

У політичній публіцистиці наводилися численні телеграми з міст і регіонів України на адресу української парламентської фракції, які відображали покладені на парламентський клуб сподівання українського громадянства [21, С. 135]. Автори публікацій позначили загальний кількісний склад Українського парламентського клубу (44 депутати), його провідників (І. Шраг, В. Шемет, М. Біляшівський, А. В'язлов, А. Грабовецький, М. Онацький, П. Чижевський, Г. Зубченко), соціальну структуру. В. Шемет вказував, що із 40 депутатів української фракції, які записалися на початку роботи громади, селян було 19, робітників — 4, а решту 17 депутатів представляли земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі. Особливістю складу Українського парламентського клубу було те, що до нього входили депутати від України, які належали до російської партії кадетів (М. Ковалевський, І. Присецький, А. В'язлов, Г. Здановський, Є. Шольц, барон Ф. Штейнгель, О. Свечин, І. Заболотний), а також безпартійні. О. Лотоцький (О. Белоусенко) та В. Дорошенко пояснювали це тим, що означені депутати об'єдналися для відстоювання потреб України. Очевидно, для такого висновку були певні підстави, але він видається дещо категоричним. Адже ця думська структура, як вважав Д. Дорошенко, не виправдала покладених на неї українцями надій через наявність у її складі представників партії народної свободи та національно несвідомих селян [13, С. 15—16; 14, С. 80—81; 16, С. 62—63; 20, С. 134, 135; 22, С. 68]. Схожу з Д. Дорошенком позицію займав С. Петлюра. Він наголошував, що українська думська фракція могла успішно функціонувати лише в межах національних домагань. Але українські послы належали до різних політичних сил, різних класів і груп українського громадянства, тому і виступали під відповідними партійними прапорами та відстоювали інтереси різних соціальних елементів і груп [23, С. 77—78]. М. Грушевський, який виконував роль ідеолога української парламентської громади в І Думі, у статті «У українських послів російської думи» також зазначав, що український парламентський клуб є осередком українських інтересів [14, С. 80]. Цю ж думку він висловив і в публікації «Дума і національне питання», наголосивши, що обрані від кадетської партії депутати ввійшли до українського клубу І Думи, маючи бажання забезпечити національні й політичні права українському народові [14, С. 95]. Водночас М. Грушевський при створенні української фракції в І Думі наголошував на важливості об'єднання її депутатів в одній партії зі спільною програмою в питаннях насамперед національних і політичних. Але здійснити це можна буде лише тоді, коли українські національні й політичні постулати усвідомлять широкі кола депутатів з українських територій [14, С. 96]. Пізніше в статті «Нова Дума і українці», написаній відразу після виборів до II Думи, М. Грушевський негативно оцінив обрання українських депутатів до

І Думи через блоки з російськими партіями, позаяк це позначилося на свободі їхньої діяльності. Тому він висновкував, що «...українці на виборах не повинні виступати членами російських партій» [24, С. 96].

Цілком очевидно, що окрім внутрішніх причин, які позначилися на результативності Українського парламентського клубу в І Думі, головною причиною все-таки було небажання російського уряду визнавати українські вимоги та розпуск Думи через 72 дні.

Провідні діячі українського національного руху позитивно оцінили співпрацю українських депутатів з Українським політичним клубом у Петербурзі. М. Грушевський вважав такі спільні зібрання, на яких обговорювалися важливі питання української автономії, аграрної справи й селянських вимог тощо, політичною школою для депутатів-селян [14, С. 81].

У публіцистиці позначалися напрямки практичної участі української думської фракції в роботі І Думи. Це підтримка заяви трудової групи про скасування закону про заборону страйків сільськогосподарських робітників, участь українських депутатів у дискусіях з територіально-національної автономії, розробці проектів з аграрного питання, зокрема, критика законопроекту аграрної комісії («Записка 44-х»), що передбачав часткову націоналізацію землі, підтримка депутатами Г. Зубченком, А. Грабовецьким та М. Онацьким аграрного проекту трудовиків тощо. При цьому визнавалася важлива роль «Українського вісника» у висвітленні роботи фракційних депутатів та активна участь М. Грушевського в організації цього видання [13, С. 16—18]. Як відомо, М. Грушевський надавав значну ідеологічну та організаційну допомогу українській парламентській громаді в І Думі, багато зробив для активізації її діяльності, підготував проект конституції, розробив план національно-територіальної децентралізації Росії.

У публіцистиці наголошувалось, що Українська думська громада ввійшла до складу фракції Союзу автономістів, оскільки прагнула розв'язати питання повної децентралізації Російської імперії спільно з іншими національними парламентськими групами [20, С. 134; 25, С. 66].

Д. Дорошенко визнавав, що Український парламентський клуб в І Думі чимало зробив для популяризації та розвитку української ідеї, відіграв роль політичної школи на майбутнє, але мав «чисто демонстраційне значіння» [13, С. 16, 19; 20, С. 134; 22, С. 68]. Ширше — як маніфестацію української нації, що домагається свого права, сприймав українську фракцію в І Думі В. Дорошенко. Адже ця думська структура показала всьому світу, що Україна і Росія це не одне й те саме [16, С. 63]. М. Грушевський кваліфікував це об'єднання українців як «перший початок парламентарного життя російського Українства» [14, С. 80].

Основна причина розпуску І Державної думи, позначена в публіцистиці, це небажання уряду здійснювати демократичні перетворення та прагнення розпочати наступ на здобуті політичні свободи народу [26, С. 3—4]. Спокійне (без страйків і виступів) сприйняття українською людністю розпуску І Думи Д. Дорошенко пояснював тим, що народний організм був знесилений, а українське громадянство реально не сприймало об'єктивної дійсності, яку покрив туман

думських «ілюзій» [13, С. 19]. Отже, автор підводить до висновку, що за допомогою скликання Державної думи царизм прагнув ослабити революційний рух і, власне, певною мірою досягнув цього.

Політичне значення створеного у 1906 р. парламенту в публіцистиці сприймалося як віковий рубіж у державному житті Російської імперії, яка вперше за багато століть перейшла до конституційного ладу. Це дозволило депутатами I Думи домагатися автономії України, свободи українського друку та слова [13, С. 2; 26, С. 3—4]. Таким чином, діячі українського руху, зокрема, його автономістсько-федералістичного спрямування, пов'язували перспективи демократичного розвитку суспільства в той час та вирішення національного питання з парламентським реформуванням політичного устрою Російської імперії. Сьогодні, враховуючи незмінні імперські амбіції Росії в новітню добу, розв'язану нею широкомасштабну загарбницьку війну проти України, спрямовану на знищення українського народу, надії українських політиків початку ХХ ст. на можливість демократизації Росії та вирішення українського питання шляхом здобуття національно-територіальної автономії в рамках Російської федерації сприймаються як не реальні та ілюзорні.

Розглядаючи виборчу кампанію до II Думи, автори статей відзначали участь у ній УДРП та українських соціал-демократів, хоча вони не могли широко розгорнути свою діяльність через несприятливу політичну ситуацію та урядові обмеження щодо демократичних, опозиційних сил. Це передвиборчі репресії та арешти небажаних потенційних кандидатів, заборона проведення зібрань опозиційних партій, закриття їхніх газет, надання всілякої підтримки чорносотенним організаціям тощо [18, С. 99; 26, С. 3—4].

Як і в попередній виборчій кампанії УДРП, повідомляв Д. Дорошенко, у Полтаві, Лубнах, Кобеляках блокувалася із партією кадетів та єврейськими поступовими організаціями, а в Одесі ще й з організаціями поляків та литовців. Така тактика дала позитивні результати в Полтаві, де блок поступових сил отримав шість виборників від міста. Водночас українські соціал-демократи у Полтаві та Лубнах блокувалися з російськими та єврейськими соціал-демократами. Відсутністю єдності між українськими ліберал-демократами і соціал-демократами пояснював Д. Дорошенко «провал» у Лубнах кандидатури В. Шемета, який, як відомо, був депутатом I Думи [18, С. 98, 99]. В. Дорошенко, окрім УДРП та УСДРП, відзначав також активну участь у виборах Спілки — вона провела до II Думи з Київщини шість своїх кандидатів. Від УСДРП до Думи пройшов лише один депутат від Київської губернії — М. Вовчинський [16, С. 67]. Д. Дорошенко визнавав гірші результати виборів до II Думи на Полтавщині та Волині. Якщо в першому скликанні Думи депутатами від Полтавщини були В. Шемет, П. Чижевський, національно свідомий селянин М. Онацький, то до II Думи Полтавщина обрала представників Союзу російського народу, реакційних аграріїв і лише одного поступовця. Сім селян-депутатів у II Думі від Волині були членами Союзу російського народу, решту представляли також реакційні аграрії та священники. Від дев'яти губерній України до II Думи було вибрано

103 депутати, Д. Дорошенко визначив їх приналежність до провладних та опозиційних сил. 47 представників мали монархісти та октябристи, 47 — опозиційні сили, дев'ять були безпартійними [18, С. 98, 99].

Створена в Думі другого скликання Українська громада налічувала 47 осіб [16, С. 65]. Її організаторами С. Петлюра та Ф. Матушевський називають Н. Довгопола, А. Гриневича, М. Рубіса, В. Хвоста [27, С. 137; 28, С. 81]. Але В. Дорошенко вважав засновниками громади також Є. Сайка та С. Нечитайла. Вони були включені на першому підготовчому зібранні 4 березня 1907 р. до складу комісії для розробки платформи української думської фракції. Комісія виконала це завдання, підготувала декларацію, оголошену М. Рубісом на фракційному зібранні у березні 1907 р. [27, С. 137; 28, С. 81, 83—85]. С. Петлюра та Ф. Матушевський подали текст цього документу, детально не коментуючи його [23, С. 80—83; 28, С. 97—99].

Ф. Матушевський, який найповніше на той час розкрив організацію та діяльність другої Української думської громади [28], вважав, що в основі її декларації лежали тези програми УДРП. Але В. Дорошенко уточнював, що це були програмні вимоги УДРП, які висувало її ліве крило. Його представники якраз і домагалися в аграрному питанні «примусового відібрання всіх земель понад трудову норму в укр. «краєвий фонд», з котрого могли б користати лише ті, що прикладають до землі свою працю...» [16, С. 65]. С. Петлюра, як один із лідерів УСДРП, вочевидь, політично упереджено заявляв, що декларація Української громади не переконлива, мало аргументована, а її пропозиції мають не велику практичну цінність [23, С. 84].

Неоднорідність соціального складу української фракції у II Думі, одночасне входження її депутатів до інших парламентських фракцій, до різних політичних партій, на думку С. Петлюри та Ф. Матушевського, вносило елементи дезорганізації в роботу громади, завдаючи їй шкоди [23, С. 78, 80, 84; 28, С. 88]. Цієї ж позиції дотримувався В. Дорошенко. Він визнавав, що переважна частина складу Українського парламентського клубу у II Думі поділяла погляди трудовиків і одночасно належала до думської Трудової групи. Це негативно позначалося на роботі парламентського клубу, позбавляло його можливості бути цілком незалежним і самостійним. Адаже серед трудовиків були депутати, які сприймали українські національні вимоги як чужі, «або й просто немілі». Власне, це і змусило Українську громаду, підсумовував В. Дорошенко, вийти з трудової фракції [16, С. 64].

В. Дорошенко, Ф. Матушевський, С. Петлюра вказали на основні напрямки законотворчої діяльності Української громади в II Думі, які, власне, були підпорядковані реалізації програмних положень УДРП, покладених в основу фракційної декларації. Щоправда, депутати української фракції, які брали участь в обґрунтуванні аграрних вимог, дещо відійшли від програмного положення УДРП і вимагали примусового відчуження приватних земель, які перевищують трудову норму, без винагороди їхнім власникам. Така вимога враховувала, з одного боку, зміст наказів, які надсилали селяни-виборці, а з іншого боку — позицію групи трудовиків, які уособлювали ліве крило Думи [16, С. 64, 65; 23, С. 85; 28, С. 89—91].

В. Дорошенко та Ф. Матушевський визнавали, що Український парламентський клуб у II Думі швидше організувався і розпочав роботу, ніж першодумська громада, і залишив помітніший слід в політичному житті [16, С. 63; 28, С. 87]. Але і цьому думському об'єднанню, наголошував С. Петлюра, не вдалося провести жодного корисного закону для України — на завади стала загальна несприятлива політична ситуація в імперії. Водночас він стверджував, що Український клуб маніфестував у Думі національні потреби і претензії українського народу, ніс в маси гасло національної емансипації, свідчив про зростання української політичної сили в російському парламенті. Велику роль у цьому відіграв також друкований орган думського об'єднання «Рідна справа — Вісті з Думи», який С. Петлюра зараховував до найкращих україномовних часописів [23, С. 79, 85—87, 93].

Розпуск II Думи, зазначав М. Порш, якнайкраще показав, що нею цікавилася лише незначна частина селянської людності, а решта сприймала її майже байдуже. Тому певну запоруку успішної діяльності усіх українських партій у ході майбутньої виборчої кампанії до III Думи він вбачав у поєднанні ідеї автономії України з чотирма головними потребами народу: 1) демократичне розв'язання земельного питання в Україні; 2) знищення всіх податків і запровадження одного прогресивного податку від доходів і спадщини; 3) реорганізація адміністративного апарату та підпорядкування виконавчої влади законодавчій; 4) запровадження загальної народної освіти, яка б зважала на психологію, мову і побут народу, а також фахової освіти, яка б враховувала економічні відносини, особливості місцевого сільського господарства і промислу [29, С. 135—139]. По суті, одразу після розпуску II Думи М. Порш, як один із лідерів УСДРП, репрезентував основні положення виборчої платформи партії на наступні вибори. Він зауважував, що лише спільними зусиллями національні партії зможуть запровадити справжній демократичний лад у державі, визволити пригнічені нації із пут національного поневолення та розв'язати земельну справу в інтересах убогого селянства [29, С. 139].

С. Петлюра та В. Дорошенко констатували, що після розгону II Думи розпочалися політичні репресії, у в'язницях і на засланні опинилося багато українців, навіть частина депутатів, а депутат В. Хвіст там і загинув. Інші втекли за кордон. Політичне пожвавлення «змінилося бенкетом реакції в супроводі грандіозних політичних процесів» [16, С. 66, 70; 30, С. 31]. Несприятливі для опозиційних сил політичні умови під час виборів до III Думи призвели, як слушно зауважували ці діячі, до послаблення діяльності українських партій. Водночас вказував С. Петлюра, зміни у виборчому законі від 3 червня 1907 р. практично позбавили робітничі й селянські маси виборчого права, оскільки на останній стадії виборів більшість виборців забезпечувалася великими землевласниками. Так, на 1105 губернських українських виборців за новим законом виборців від селян мало бути лише 235, а від робітників — 24 [30, С. 34] (під час виборів до I Думи ці показники виглядали так: селян від восьми українських губерній серед губернських виборців було 465, а робітників 39 [16, С. 70]). Тому «справа селян та робітників, — підкреслював С. Петлюра, — на нових виборах буде програна на користь великих земельних власників» [30, С. 34]. Але найболючіше, на думку С. Єфремова, виборчий закон

від 3 червня 1907 р. вдарив по українству, яке знаходило своїх послідовників серед найбільш обділених новим виборчим положенням груп населення [31, С. 62].

Зазначивши участь у виборах до III Думи УСДРП та УДРП, С. Петлюра, вочевидь через суб'єктивне несприйняття українських радикал-демократів критикував рішення їхньої партійної конференції щодо тактики на виборах [19, С. 180]. Натомість він наголошував на активній передвиборчій діяльності своєї партії, декларував, що українські соціал-демократи здійснили найбільше заходів для залучення мас до виборів, розкрив тактику блоків, ухвалену на передвиборчій партійній конференції. Ця тактика передбачала блокування українських соціал-демократів на всіх стадіях виборів по робітничій курії з іншими соціал-демократичними партіями. У курії селянських і міських виборців другого розряду та дрібних земельних власників УСДРП мала виступати спільно з усіма лівими організаціями, якщо буде загрожувати чорносотенна небезпека. У курії великих земельних власників і міській першого розряду українські соціал-демократи участі у виборах, як ухвалила конференція, не повинні брати, а своїми голосами підтримувати демократичних кандидатів. Технічні угоди з усіма опозиційними організаціями УСДРП вважала можливими лише на останній стадії виборів у губернських виборчих зібраннях і в містах, «що окремо посилають послів до Думи». С. Петлюра повідомляв, що місцеві організації УСДРП в Пирятині, Прилуках, Золотоноші, Острозі, Козелецькому повіті Чернігівської губернії схвалили означену тактику. Відповідно в Полтаві та Києві місцеві комітети українських соціал-демократів співпрацювали у ході виборів з Бундом, Спілкою та РСДРП. У Києві до цього блоку входили також представники центрального бюро київських профспілок. Але, враховуючи, що виборчий закон, по суті, позбавляв виборчих прав селян та робітників, С. Петлюра вбачав у виборчих заходах українських соціал-демократів швидше організаційне, ніж практичне значення для проведення партійних кандидатів в Думу [30, С. 33—35]. Подібну ж оцінку можливостей українських партій у ході виборів до III Думи дав В. Дорошенко. «І УДРП, і УСДРП, — зазначав він, — взяли доволі енергійну участь в виборчій боротьбі, але успіхи заздалегідь можна було передбачити — своїх людей у 3-ю Думу Українці не змогли перевести» [16, С. 70]. У результаті, як констатував С. Петлюра, вибори нічого не дали для України, «під українським національним прапором до Думи не пройшов ні один українець». А національна ідея для послів від України в III Думі «лише частина “государственной” ідеї [...], яка засновується на славних трьох китах слов'янофілів і теперішніх истинно-русских» [32, С. 64]. Означену оцінку результатів виборів від України поділяв В. Садовський. Він зауважував, що через виборчий закон від 3 червня український виборець втратив своє дійсне представництво в III Думі, до якої пройшли пп. Бобринські та Шульгіни. Тому для більшості депутатів з України, які сиділи на правих думських лавах, українські національні вимоги сприймалися як вимоги жменьки політично божевільних людей [33, С. 17]. С. Єфремов з нотками розчарування і жалю констатував, що в III Думі не було української фракції, взагалі не було демократичного представництва від України [31, С. 62].

В. Садовський досить детально розкрив спроби у III Думі розв'язати питання про українську школу й українську мову в місцевих судах. У березні 1908 р. 36 депутатів (у сучасних дослідженнях називається 37 депутатів) від різних фракцій і політичних сил внесли законопроект про впровадження української мови в початкових школах. Він мав чотири статті: започаткування в 1908—1909 рр. у регіонах етнічного розселення українців навчання українською мовою в початковій школі; обов'язкове вивчення російської мови як загальнодержавної; запровадження підручників і посібників, пристосованих до понять, умов життя й побуту місцевого населення; скасування всіх постанов, які не відповідають цим змінам. Поданий законопроект 29 травня 1909 р. був переданий до комісії з народної освіти для висновку про доцільність прийняття — комісія його відхилила. У жовтні 1910 р. питання про українську мову в початковій школі знову було порушене в III Думі при обговоренні законопроекту октябристів про початкову школу. Але дебати проходили навколо статті, яка ділила «іногородців» щодо права на національну школу. Іногородцям першого сорту — полякам, литовцям, німцям, татарам, естонцям, латишам, вірменам, чехам і грузинам, повідомляв В. Садовський, октябристи давали дуже урізане право навчання рідною мовою. Українці не входили до цього переліку. На їх захист виступив проф. І. Лучицький. Його підтримав лідер кадетів П. Мілюков, який доводив необхідність для держави оберігати права національностей і визнавав, що українська мова уже стала літературною, а навчання українською мовою є можливим. Від імені кадетської фракції П. Мілюков підтримав поправку проф. І. Лучицького. Водночас аналіз В. Садовським змісту виступу іншого лідера кадетів Ф. Родичева свідчив про нещирість і непослідовність кадетської підтримки, адже він заявляв, що українська школа непотрібна, але її варто дозволити, аби українці, мовляв, самі переконалися в її «непотрібності» й навіть «шкідливості» такого кроку. В результаті голосування поправки І. Лучицького українська школа 171 голосом проти 132 була відкинута [33, С. 18—22, 26]. За відстоювання української справи С. Єфремов назвав І. Лучицького єдиним прогресивним депутатом від України в III Думі, єдиним, хто представляв український рух [31, С. 62].

В. Садовський також розкриває спроби депутатів І. Лучицького і Ф. Булата на думському рівні добитися рішень про допущення української мови в судочинстві, але вони також були відхилені у ході дебатів у грудні 1909 р. Проти запровадження української мови в судочинстві виступали єпископ Євлогій (В. Георгієвський), депутат від Полтавської губернії О. Старицький, від Херсонської — П. Новицький, від Київської — О. Бобринський, Волинської — В. Шульгін. Характерним є виступ проти українців проф. М. Капустіна, який очолював фракцію октябристів і стверджував, що не потрібно ставити таких питань, які роз'єднують рідних братів, не варто говорити, що українці й великороси користуються різною мовою. В. Садовський зазначає, що за п'ять років існування III Думи дебати з приводу законопроектів про народну школу і місцевий суд — це два випадки, коли українське питання хоч якимось чином привертало увагу цієї установи Російської імперії. Водночас з погляду захисту

українських вимог він негативно оцінює діяльність думської опозиції (фракція прогресистів, соціал-демократи, трудовики й кадети), повз яку пройшли заборона українських організацій і товариств, побиття учнів за користування українським Євангелієм, адміністративні переслідування, обшуки, арешти за виписку легальних українських видань і книг. В. Садовський говорить про значні розчарування свідомих українців російською опозицією в III Думі та зростання сумнівів щодо достатньої діяльної підтримки російською демократією українських інтересів [33, С. 24, 26, 27]. Отже, представники українського руху поступово наближалися до усвідомлення того, що у вирішенні національних проблем не варто покладатися на співчуття російського суспільства, включаючи його демократичні кола. Загалом III Дума, підсумовував С. Єфремов, підірвала надії на сприятливе вирішення корінних потреб народу парламентським шляхом і найбільше це розчарування зачепило Україну, «представники» якої суцільно виявились ворогами дійсно народного представництва [31, С. 62]. Звичайно, що така оцінка С. Єфремовим українського представництва в III Думі у контексті вирішення українського питання була не безпідставною, хоча, можливо, надмірно категоричною щодо діяльності окремих депутатів.

Вибори до IV Державної думи у 1912 р., за визнанням С. Єфремова та О. Лотоцького, не відрізнялися від виборів до парламенту третього скликання, позаяк виборчий закон від 3 червня 1907 р. «передає результати парламентських виборів до рук великих землевласницьких класів» [34, С. 21], а уряд активно використовував адміністративний ресурс. С. Єфремов повідомляв про застосування з боку владних структур на Волині, Полтавщині, Катеринославщині, Київщині тиску на селян, учителів, переслідування з політичних мотивів, примус до фінансової підтримки проурядових та шовіністичних сил, максимальне залучення до виборчої агітації духовенства. У результаті таких заходів на зібранні чигиринських земців була ухвалена виборча платформа, зміст якої розкриває С. Єфремов: 1) усіма засобами добиватися, щоб до Думи були вибрані «свої»; 2) українців вважати особистими ворогами і «мазепинцями», за якими необхідно здійснювати пильний нагляд; 3) йти в ногу з духівництвом, яке дало згоду на «платформу націоналістів» [31, С. 59—62].

Під час виборів до IV Думи увагу С. Єфремова привернули національні вимоги у виборчих платформах російських опозиційних політичних організацій трудовиків, соціал-демократів та кадетів. Так, трудовики визнавали право кожної національності на національне самовизначення і при цьому спеціально зазначали, що до таких національностей вони відносять українців і білорусів. У декларації російських соціал-демократів показувалися утиски, яких зазнають українці. А кадети обмежувалися визнанням національно-культурної автономії для України. Наявність таких вимог С. Єфремов оцінював не лише як передвиборчий маневр, а також як зростання інтересу до українського питання з боку російських політичних організацій [31, С. 63—64].

Нечисельне представництво національно свідомого українства у депутатському корпусі IV Думи О. Лотоцький прямо пов'язував з виборчим законом

від 3 червня 1907 р. [34, С. 21]. У Думі четвертого скликання обговорення українського питання обмежилось лише дискусіями. У публікаціях М. Грушевського та О. Лотоцького розкривався характер деяких із них, позначалося їх авторське сприйняття [31, 35].

Отже, активні учасники українського національно-політичного руху у своїх публіцистичних працях, що з'являлися на сторінках журнальних видань, реагували на всі процеси, пов'язані з виборами та діяльністю Державної думи Російської імперії. У їхніх публікаціях знайшли відображення та оцінку найважливіші тенденції та особливості виборчих кампаній, участь українців у роботі Думи, їхні вимоги, організація, платформа та діяльність Українського парламентського клубу у I та II Державних думах, ставлення російської опозиції до українських вимог. Сформульовані у публіцистичних працях первинні висновки й оцінки, за винятком лише окремих, на яких помітно позначилися політичні уподобання авторів, значною мірою зберегли своє історіографічне значення.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kiyan, M.Sh. Predstavitelstvo ot ukrainskikh gubernij v Gosudarstvennoj dume Rossijskoj imperii I y II sozyva (1906—1907 gg.). Kharkiv, 1997 [in Russian].
[Киян М.Ш. Представительство от украинских губерний в Государственной думе Российской империи I и II созыва (1906—1907 гг.). Харьков, 1997. 191 с.].
2. Hlushkovetskyi, A.L Demokratiiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi hubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi, 2010 [in Ukrainian].
[Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 400 с.].
3. Domoroslyi, V.I. Diialnist Ukrainkoi parlamentskoi hromady v I ta II Derzhavnykh dumakh (1905—1907 rr.): candidate diss. of the historical sci. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних думах (1905—1907 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 218 с.].
4. Konyk, O.O. Diialnist selianskykh deputativ z Ukrainy v I ta II Derzhavnykh Dumakh: candidate diss. of the historical sci. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1993. 249 с.].
5. Bilokin, O.I. Ukrainke pytannia v Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii (1906—1907 rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, 2001 [in Ukrainian].
[Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906—1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2001. 20 с.].
6. Burda, I.O. Natsionalne pytannia v Rosii 1905—1907 rr. (na materialakh Derzhavnoi Dumy pershoho ta druhoho sklykan) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905—1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. 17 с.].
7. Reient, O.P. Ukraini v Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii. *Istoriia ukrainskoho parlamentaryzmu: vid doparlamentskykh form orhanizatsii politychnoho zhyttia do sobodennia*. Kyiv, 2010. 244-265 [in Ukrainian].

- [Рєєнт О.П. Українці у Державній думі Російської імперії. *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення*. Київ, 2010. С. 244—265].
8. Tyshkevych, O.V. I—IV Derzhavni Dumy ta ukrainska sprava (na materialakh hazet Kyivskoho heneral-hubernatorstva 1907—1914 rr.). *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Istorychni nauky*. Kyiv, 2019. T. 30 (69). 3: 42-48 [in Ukrainian].
[Тишкевич О.В. I—IV Державні Думи та українська справа (на матеріалах газет Київського генерал-губернаторства 1907—1914 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Київ, 2019. Т. 30 (69). № 3. С. 42—48].
 9. Konyk, O.O. Deputy Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii vid hubernii Naddniprianskoi Ukrainy (1906—1917 rr.): monohrafiia, Dnipropetrovsk, 2013 [in Ukrainian].
[Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906—1917 рр.): монографія. Дніпропетровськ, 2013. 454 с.].
 10. Mylko, V. Ukrainske predstavnytstvo v Derzhavnii dumі Rosiiskoi imperii (1906—1917): monohrafiia. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906—1917): монографія. Київ, 2016. 396 с.].
 11. Mylko, V.I. Uchast deputativ vid ukrainskykh hubernii ta mist u roboti I—IV Derzhavnykh dum Rosiiskoi imperii (1906—1917 rr.): istoriohrafichnyi analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. 1: 153-170 [in Ukrainian].
[Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I—IV Державних дум Російської імперії (1906—1917 рр.): історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 153—170].
 12. Pankova, S.M. Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho yak dzherelo doslidzhennia suspilno-politychnoi dumky v Ukraini kintsia XIX — pochatku XX st.: candidate diss. of the historical sci. Kyiv, 2018. URL: <https://science.dspu.edu.ua/spec-rady/history/disertation/> [in Ukrainian].
[Панькова С.М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX — початку XX ст.: дис. ...канд. іст. наук. Київ, 2018. 305 с. URL: <https://science.dspu.edu.ua/spec-rady/history/disertation/>].
 13. Doroshenko, D. Ukraina v 1906 r. *Ukraina*. 1907. T. 1. Kn. 1. Ch. 2: 1-29 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Україна в 1906 р. *Україна*. 1907. Т. 1. Кн. 1. Ч. 2. С. 1—29].
 14. Hrushevskiy, M.S. Z bizhuchoi khvyli: statti y zamitky na temu dnia 1905—6 r. Kyiv, 1907 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. З біжучої хвилі: статті й замітки на теми дня 1905—6 р. Київ, 1907. 126 с.].
 15. D.D. Ukraynskaia presa. *Ukraynskyi vestnyk*. 1906. 3: 179-183 [in Russian].
[Д.Д. Украинская пресса. *Украинский вестник*. 1906. № 3. С. 179—183].
 16. Doroshenko, V. Ukrainstvo v Rosii. Noviishi chasy. Vienna, 1916 [in Ukrainian].
[Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. Відень, 1916. 115 с.].
 17. Spectator. Iz Ukrainy. *Ukrainskij vestnik*. 1906. 2: 123-132 [in Russian].
[Спектатор. Из Украины. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 123-132].
 18. Doroshenko, D. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. T. 1. Kn. 2. Ch. 2: 97-101 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 1. Кн. 2. Ч. 2. С. 97—101].
 19. Kolesnyk, V., Cheberiako, O. Ukrainski liberalno-demokratychni partii v Rosiiskii imperii na pochatku XX st. v politychnii publitsystytsi 1905—1917 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 5 (572): 167-183 [in Ukrainian].

- [Колесник В., Чеберяко О. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. в політичній публіцистиці 1905—1917 рр. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 167—183].
20. Shemet, V. Ukrainskaya parlamentskaya frakciya. *Ukrainskij vestnik*. 1906. 2: 133-134 [in Russian].
[Шемер В. Украинская парламентская фракция. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 133—134].
 21. Telehrammy Ukraynskoj parlamentskoj fraktsyy. *Ukraynskyi vestnyk*. 1906. 2: 135 [in Russian].
[Телеграммы Украинской парламентской фракции. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 135].
 22. Belousenko, O. Ukrainskij parlamentskij klub. *Ukrainskij vestnik*. 1906. 1: 68-69 [in Russian].
[Белоусенко О. Украинский парламентский клуб. *Украинский вестник*. 1906. № 1. С. 68—69].
 23. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. Т. 2. Кн. 3. Ч. 2: 77-94 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 2. Кн. 3. Ч. 2. С. 77—94].
 24. Hrushevskiy, M. Nova Duma i ukraintsi. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh*. Lviv, 2005. Т. 3: 11-12 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Нова Дума і українці. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів, 2005. Т. 3. С. 11—12].
 25. Shrag, I. O soyuze avtonomistov. *Ukrainskij vestnik*. 1906. 1: 64-68 [in Russian].
[Шраг И. О союзе автономистов. *Украинский вестник*. 1906. № 1. С. 64—68].
 26. Dmitriyev, M.D. Ohliad mynuloho roku. *Ridnyi kraj*. 1907. 1: 3-4 [in Ukrainian].
[Дмитрієв М.Д. Огляд минулого року. *Рідний край*. 1907. Число 1. С. 3—4].
 27. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. Т. 1. Кн. 3. Ч. 2: 129-139 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 1. Кн. 3. Ч. 2. С. 129—139].
 28. Matushevskiy, F. Ukrainska hromada v druhii Derzhavnii dumi. *Literaturno-naukovyj vistnyk*. 1907. 7: 78-99 [in Ukrainian].
[Матушевський Ф. Українська громада в другій Державній думі. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Кн. 7. С. 78—99].
 29. Porsh, M. Natsionalne pytannia ta vyborcha ahitatsiia na Ukraini. *Literaturno-naukovyj vistnyk*. 1907. Т. 37. Кн. 1: 135-139 [in Ukrainian].
[Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. 37. Кн. 1. С. 135—139].
 30. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. Т. 3. Кн. 3. Ч. 2: 31-41 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 3. Кн. 3. Ч. 2. С. 31—41].
 31. Efremov, S. Na tekushchye temy. *Ukraynskaia zhizn*. 1912. 9: 57-66 [in Russian].
[Ефремов С. На текущие темы. *Украинская жизнь*. 1912. № 9. С. 57—66].
 32. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. Т. 4. Кн. 11-12. Ч. 2: 64-84 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 4. Кн. 11-12. Ч. 2. С. 64—84].
 33. Sadvskij, V. Ukrainskij vopros v tretej Dume. *Ukrainskaya zhizn*. 1912. 5: 17-27 [in Russian].
[Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе. *Украинская жизнь*. 1912. № 5. С. 17—27].
 34. Belousenko, O. Ukrainskij vopros v Chetvertoj dume. *Ukrainskaya zhizn*. 1913. 6: 21-34 [in Russian].
[Белоусенко О. Украинский вопрос в Четвертой думе. *Украинская жизнь*. 1913. № 6. С. 21—34].

35. Grushevskij, M. Na novom puti (Po povodu vystuplenij po ukrainskomu voprosu). *Ukrainskaya zhizn*. 1913. 7-8: 5-14 [in Russian].
[Грушевський М. На новому путі (По поводу виступлень по українському вопросу). *Українська жизнь*. 1913. № 7-8. С. 5—14].

Надійшла / Received 16.07.2024

Viktor KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

kolesnykvf@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Oksana CHEBERIAKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Candidate of Economic Sciences (Ph. D. in Economics), Professor,
Professor at the Department of Finance,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

cheberyako@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

FROM THE ANGLE OF THE NATIONAL-POLITICAL
DIMENSION: THE STATE DUMA IN THE JOURNALISM
OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL FIGURES (1906—1917)

The goal is to determine the historiographic significance of political journalism primarily on the pages of Ukrainian periodicals of 1906—1917 in the coverage of Duma issues from the point of view of the participation of Ukrainians in socio-political processes related to the elections and activities of the Duma. **The research methodology** is a historiographical analysis based on the principles of historicism and objectivity of journalistic works of 1906—1917 Ukrainian public and political figures. **The scientific novelty** is determined by an attempt to clarify the significance of the journalism of active participants in Ukrainian public and political life in the historiography of Duma topics from the point of view of the participation of Ukrainians in election campaigns and the work of the State Duma of the Russian Empire. **Conclusions.** Operating with generally insignificant factual and statistical material, Ukrainian social and political figures in their journalistic works sought to single out the dominant trends and features of the election campaigns to the State Duma, the participation of Ukrainian parties in the elections, their election tactics, highlighted the content of the orders of the peasants, workers to the elected deputies, evaluated the results elections in Ukraine, activity and importance of Ukrainian communities in the I and II Dumas. Journalism revealed the use of administrative resources by the government during the elections to the III and IV Dumas, negatively evaluated the results of the elections to them based on the results of the Ukrainian democratic representation, reflected the discussions during the discussion of the Ukrainian issue in the Duma, testified to the disappointment of conscious Ukrainianism with the inconsistent and ineffective support of the Russian opposition in Duma of Ukrainian interests.

Keywords: *historiography, journalism, Ukrainian public and political figures, Ukraine, Russian Empire, State Duma.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.078>
УДК 343.123.5+061.31; 325.86(477)“1920/1923”

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи,
Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)
lemberg_landwer@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ ПРИХИЛЬНИКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В 1920—1923 рр.

Мета — систематизація та оприлюднення інформації про масові фальсифікації органи НК, ДПУ справ проти української інтелігенції, передусім студентів та учнів середніх навчальних закладів, які вважали себе громадянами УНР і потенційно ніколи не стали б прихильниками або навіть «попутниками» комунізму. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації, науковості. Використано хронологічний, біографічний, проблемно-пошуковий, ретроспективний методи. **Наукова новизна.** Вперше в історіографії проаналізовано та узагальнено інформацію про репресії проти української інтелігенції й матеріали архівно-слідчих справ, які зберігаються у вітчизняних архівах, за період 1920—1923 рр. Зроблено висновки про масові фальсифікації цих справ, унаслідок чого тисячі людей були заарештовані, сотні страчені. У процесі дослідження доведено, що заарештовані НК і ДПУ в переважній більшості не були учасниками підпілля або вояками Армії УНР, не чинили збройного спротиву та своїми діями жодним чином не порушували радянське законодавство. Вся їх «провина» полягала в тому, що вони були прихильниками УНР. Окрему увагу присвячено демографічному питанню й особистим даним репресованих, оскільки серед засуджених до страти найбільшу кількість становили юнаки у віці 18—23 років. Траплялися також і 17-літні страчені, в тому числі дівчата. Серед заарештованих та засуджених чимало кількість становили вагітні жінки.

Цитування: Тинченко Я. Переслідування радянськими каральними органами прихильників незалежності України в 1920—1923 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 78—101. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.078>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Ключові слова: Українська Народна Республіка, репресії 1920—1923 рр., українська інтелігенція, НК, ДПУ, фальсифікація слідчих справ.

Тема боротьби радянських каральних органів (НК, надзвичайних комісій; рос. ЧК — в 1920—1922 рр.; ДПУ, Державного політичного управління; рос. ГПУ — в 1922—1923 рр.) проти українського збройного підпілля й повстансько-партизанського руху у сучасній українській історіографії представлена доволі широко. Вітчизняна наукова та науково-публіцистична література багата на різноманітні студії, присвячені активним борцям за волю України, які залишилися на окупованих Червоною армією територіях. Серед фахівців варто назвати В. Василенка [1], К. Завальнюка [2], Р. Ковалю [3], Ю. Котляра [4], В. Ревеука [5], Я. Тинченка [6] та ін.

Водночас у жодному з наукових досліджень досі не розглядалося питання про масову фальсифікацію підрозділами НК та ДПУ в 1920—1923 рр. справ проти прихильників Української Народної Республіки, які не чинили спротиву більшовикам та не порушували законів радянської влади. Унаслідок фальсифікації цих справ, в основі яких лежали наклепи або провокаційні дії завербованих «органами» сексотів, сотні симпатиків УНР, передусім з-поміж інтелігенції, людей дуже юних, були страчені. Зазвичай, такі справи залишалися поза увагою дослідників.

У процесі роботи з матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України було виявлено чималу кількість справ 1920—1923 рр., сфабрикованих співробітниками НК і ДПУ. Невинних людей, зазвичай українську інтелігенцію, студентів, гімназистів, страчували на підставі надуманих звинувачень у буцімто підготовці повстань проти радянської влади. Серед страчених багато жінок та юних дівчат, людей похилого віку. Уся їх провина перед радянською владою полягала у критичному способі мислення, обговоренні соціально-політичних подій, а також у використанні української мови на роботі та повсякденному житті. Зазначені справи досі не введені до наукового обігу у жодному з узагальнюючих видань, присвячених жертвам політичних репресій 1920—1950-х рр.

Під час встановлення радянської влади в Україні у 1919 р. репресії проти національного середовища ще не носили системного характеру, оскільки органи НК ще не встигли розгорнутись на повну силу.

Узимку 1919—1920 рр. Червона армія знов повернулася на територію України, де надалі вела боротьбу на три фронти: на заході — проти поляків та Армії УНР, на півдні — проти білогвардійців і в тилу — проти партизансько-повстанських формувань (які в більшості стояли на платформі УНР).

Для здійснення карально-репресивних заходів в Україні 17 березня 1920 р. було створено Центральне управління надзвичайних комісій України (рос. ЦУПЧЕКОМ), яке спочатку знаходилося в Курську. За дорученням Ф. Дзержинського його очолили колишні керівники Московської губНК В. Манцев, Є. Євдокимов та К. Карлсон. Але В. Ленін вирішив, що цих функціонерів недостатньо для створення ефективної системи НК в Україні, й на початку трав-

ня 1920 р. відрядив до Харкова безпосередньо Ф. Держинського, який обійняв посаду начальника тилу та керівника особливого відділу Південно-Західного фронту. З Ф. Держинським до Харкова для роботи в Україні прибули 1400 чекістів. Саме під його керівництвом, з використанням прибулих із Росії кадрів надалі створювались губернські НК: Катеринославська, Донецька, Кременчуцька, Харківська, Волинська, Чернігівська, Одеська, Олександрівська, Подільська, Миколаївська, Київська та Полтавська; районно-транспортні відділи на Південно-Західній та Південній залізницях, особливі відділи в арміях, що воювали на півдні та заході. Всі ці органи НК були наділені правами самостійно виносити смертні вироки. Особисто побувавши у Харківській, Полтавській та, можливо, інших захоплених Червоною армією губерніях, Ф. Держинський у листі В. Леніну від 26 червня 1920 р. писав: «Місцеві комуністи якісь недоноски, живуть дрібними інтересами. Русопятства я не помічав, та й скарг не чув. В області моєї спеціальності — тут рясний урожай. Уся, можна сказати, інтелігенція середня українська — це петлюрівці... Величезною перешкодою у боротьбі — відсутність чекістів-українців» [7, С. 137—138].

Перед наново створеними чекістськими установами Ф. Держинський ставив мету нещадно боротись з «петлюрівщиною» — партизансько-повстанським рухом. І саме під виглядом боротьби з «петлюрівщиною» здійснювались репресивні заходи проти інтелігенції. В одному зі своїх перших наказів він вимагав від підлеглих: «Якнайбільше захопити заручників. Петлюрівців у тюрмах не тримати, розстрілювати. Інакше вони будуть збережені для контрреволюції. Судами не захоплюватися» [8, С. 26].

У звіті керівництва Всеукраїнської НК за 1921 р. визнавалось, що «найзілшим ворогом радянської України є Петлюра, а тому й боротьба з петлюрівською контрреволюцією вимагала докладання максимуму зусиль та енергії, щоб зруйнувати на корені плани як місцевої, так і закордонної петлюрівщини» [9, С. 6].

Загалом упродовж 1921 р., як зазначено у звіті, «загальна кількість арештованих за всіма вказаними організаціями значно перебільшує цифру 6000. Кількість же зафіксованих та взятих на облік петлюрівців значно більша» [9, С. 8].

У звіті ДПУ УСРР за перше півріччя 1922 р. також визнавалось, що прихильники УНР є, фактично, головним ворогом радянської влади в Україні. Адже, згідно з цим документом, їх буцімто підтримувала Антанта, зокрема Франція та Польща, й у своїх сподіваннях на звільнення вони покладали надію на Армію УНР. Причому, роль цієї останньої у звіті жодним чином не применшувалась (як це робилось у масовій радянській пропаганді), її називали не зневажливо «петлюрівською», а згідно з офіційним найменуванням: «Збережена, як жива сила, армія УНР приковувала до себе увагу цих груп, які мали намір використовувати її у подальшій боротьбі своїй із радянською Росією» [10, С. 43].

Останні масові операції радянських каральних органів як проти організованого підпілля, так і проти симпатиків УНР, припадають на 1923 р. Але узагальнюючих матеріалів (звітів, доповідей та подібних документів) за друге півріччя 1922—1923 рр. виявити не вдалося.

Репресії проти інтелігенції на територіях, зайнятих Червоною армією

У травні — жовтні 1920 р. на теренах Правобережної України точилась активна збройна боротьба поміж союзними Армією УНР та польською армією з одного боку та радянськими військами — з іншого. Подільська губернія, де розгорнувся останній акт боротьби Армії УНР проти радянських військ, була під прискіпливою увагою НК. Арешти прихильників УНР відбувались одразу по зайнятті чергових населених пунктів Червоною армією.

У червні 1920 р. під контроль радянської влади перейшла Вінниця — у той час адміністративний центр Подільської губернії. Упродовж серпня у Вінниці та прилеглих селах відбулись арешти прихильників української державності. Центральною фігурою справи, яка фабрикувалась органами НК у Вінниці, мала стати 36-літня Валентина Захарівна Щириця, уродженка с. Решетилівка Полтавської губернії, учителька 1-ї Української гімназії. Прискіплива увага до неї була пов'язана з тим, що чоловік Валентини Захарівни, Юхим Онопрійович, у 1918—1919 рр. був губернським комісаром освіти та товаришем міністра народної освіти УНР, і був страчений органами НК у 1919 р. Сама Валентина Щириця була організаторкою та керівницею Союзу українського жіноцтва у Вінниці, а також співголовою місцевих «Просвіти» та Національного союзу. У НК плекали надію, що Валентина Захарівна, яку заарештували 11 серпня 1920 р., розкаже про всі свої знайомства, пов'язані з українським національним рухом, а відтак сфабрикована справа буде масштабною. Але вінницька героїня сплутала усі плани НК: перебуваючи у камері, вона наклала на себе руки (повісилась). Після цього справа фактично «розвалилась», але 5 вересня 1920 р. за нею все одно були зазначені до страти троє людей:

- Сильвестр Васильович Волинець, викладач 1-ї Української гімназії у Вінниці (32 роки, уродженець с. Мервичі, Галичина);
- Федір Олександрович Смолянський, священник с. Медвеже Вушко (59 років);
- Сергій Володимирович Архангельський, інструктор споживкооперації (24 роки).

Їх стратили на підставі звинувачення, що буцімто мали зв'язок із повстанським загonom Якова Шепеля, збирали зброю, готували напад на приміщення НК та повстання у Вінниці. При цьому підтверджувальних документів про це у справі немає. Зокрема, у звинувачувальному висновку було зазначено, що священник Федір Смолянський начебто для цих цілей переховував типографію та придбав у селян два кулемети. Правда, ані типографії, ані кулеметів працівники «органів» не знайшли. Водночас у матеріалах справи збереглись документи щодо діяльності Національного союзу у Вінниці у 1918—1919 рр., листівки за підписом Юрка Тютюнника 1920 р., тобто матеріали, які свідчили про проукраїнські настрої страчених. Усього по справі було заарештовано кілька десятків людей, але, як уже зазначалось, через

смерть Валентини Щириці справа «розвалилась» і більшість заарештованих НК довелося звільнити¹.

Спочатку репресивними заходами на території Подільської губернії займалися особливий відділ 14-ї армії та особливе відділення 60-ї стрілецької дивізії. Збереглась порівняно невелика кількість справ цих органів НК. Зокрема, це 8-томна справа про «зачистку», здійснену особливим відділом 14-ї армії в районі м. Кодима Балтського повіту Полтавської губернії в 1920 р. У містечку деякий час перебував штаб цієї армії, а також штаб 41-ї стрілецької дивізії. Усього у цій справі було заарештовано 91 мешканця містечка. З них 35 засуджені до розстрілу².

Після остаточного захоплення Кам'янця-Подільського радянськими військами в листопаді 1920 р. особливий відділ 60-ї стрілецької дивізії інспірував справу «Кам'янецької підпільної організації». Про неї знаходимо нарис в офіційному звіті Подільської губНК «Рік роботи: Збірник статей та матеріалів про діяльність Подгубчека за 1921 рік». Справа почалася з того, що частини Червоної армії захопили місто й почали обшуки та арешти. Серед затриманих була дівчина — колишня машиністка гарнізону Армії УНР, в якій знайшли відповідне посвідчення. Чекісти завербували дівчину та зобов'язали повідомляти про «підпільників». На підставі її доносу особливий відділ заарештував студента Михайла Богацького, а слідом за ним ще кількох студентів. Кінець-кінцем, особливий відділ 60-ї стрілецької дивізії дійшов висновку, що у «викритій» організації перебувають близько 500 людей — майже всі студенти та учні, які на той момент перебували в Кам'янці-Подільському. У звіті Подільської губНК «Рік роботи» було опубліковано свідчення чільних представників буцїмто «Кам'янецької підпільної організації»: студентів 22-літнього Михайла Богацького, 20-літнього Льва Нікуляка, Єремія Васильчука, Ніколайчука та Казакова. Навіть з уривків свідчень, опублікованих в офіційному виданні Подільської губНК, чітко зрозуміло, що ніякої організації не існувало. Більшість юнаків заперечували її існування, а ті двоє, які погодились, що вона була, навіть не змогли назвати організатора та керівника [11, С. 74—79].

У тому ж звіті «Рік роботи» зібрано нариси про ліквідацію як реальних партизанських загонів та підпільних організацій УНР, так і однозначно вигаданих. Зокрема, лише через свою громадянську позицію та прихильність до УНР зазнали репресій мешканці Кам'янця-Подільського, Проскурова, Вінниці, Жмеринки, Гайсина, Немирова, інших населених пунктів.

У Проскурівському повіті, куди Червона армія вступила у листопаді 1920 р., також було влаштовано величезну зачистку. У найбільшій з виявлених справ так званого Союзу визволення України було заарештовано 47 людей. Із них 39 за вироком повітової НК у м. Проскурів — страчено. Щодо інших винесено цинічно-жорстокі рішення: «Лядецьку Марію Спиридонівну, Станкевич Олек-

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 72870. Т. 1. Арк. 157, 158, 170, 171—173.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Спр. 44234 (архівно-слідча справа Ничипора Балановського та ін.). Т. 1. Арк. 2.

сандру Опанасівну, Федоренко Наталію Михайлівну засудити до розстрілу, але беручи до уваги їх вагітність, відправити до концтаборів на 5 років позбавлення волі кожну [...] Бугаєва Олександра Олексійовича, Єфимцева Олександра Гавриловича та Ярчук Андрія Артемовича засудити до розстрілу, але, беручи до уваги юний вік, відправити до губернської комісії у справах неповнолітніх» [12, Кн. 1, С. 152—155].

Усього впродовж 1921 р. в межах Подільської губернії було заарештовано 11 172 чоловіків (у тому числі 156 неповнолітніх) та 1031 жінку (із них 31 неповнолітня). Близько 10 тис. після допитів та реєстрації були звільнені. До страти засуджено 254 чоловіки та 29 жінок, до різних термінів ув'язнення — 145 чоловіків і 25 жінок. Ще щодо 918 осіб з числа заарештованих на момент видання збірника проводилось слідство [11, табл. 1, табл. 2].

Крім того, як зазначалось у звіті «Рік роботи», з 15 серпня до 31 грудня 1921 р. було «убито під час операції бандитів» — 257, захоплено в полон — 214, добровільно здалися — 580. Ці цифри можна було б трактувати як кількість реальних повстанців, якби не одна обставина. У цьому ж звіті наводилася кількість захопленого «в бандитів» озброєння: рушниць — 60, кулеметів — 8, возів — 9, коней — 83 [11, С. 39]. Кількість рушниць зовсім не корелюється з кількістю вбитих (понад тисячу), полонених або таких, що добровільно здалися, «бандитів».

В архівному підрозділі УСБУ Вінницької обл. збереглися слідчі справи на 450 осіб, які у 1921—1922 рр. були звинувачені органами НК у співпраці або симпатіях до уряду УНР, а також в участі в повстанських загонах або допомозі повстанцям. 180 із них були страчені [13, С. 33—44; 14, С. 58].

Справи на решту заарештованих у 1921 р. у Подільській губернії зберігаються у ГДА СБУ, але залишаються недослідженими. В одній з таких описується доля старшини 3-ї Залізної дивізії Армії УНР Івана Паращак (Домбровського), уродженця Галичини. Після переходу унерівських військ на територію, зайняту поляками, він залишився в с. Серебринці, де хотів жити мирним та спокійним життям. Але 19 травня 1921 р. Паращак (Домбровський) був заарештований і незабаром страчений разом зі ще одним селянином³.

Серед великих групових справ, що у 1921 р. порушувались Подільською губНК та нині знаходяться у ГДА СБУ, можна назвати такі:

- справа на Дмитра Степановича Їжака та велику кількість інших осіб, які були заарештовані як «націоналісти» (у 3 томах)⁴;
- справа на Семена Степановича Володка та 16 інших осіб, прихильників УНР⁵;
- справа на Петра Наумовича Мужила та багатьох інших мешканців губернії, звинувачених у причетності до збройного підпілля УНР (у 6 томах)⁶.

³ Там само. Спр. 5458 (архівно-слідча справа Генріха Паращук-Домбровського та ін.). Арк. 81.

⁴ Там само. Спр. 9554 (архівно-слідча справа Дмитра Їжака та ін.).

⁵ Там само. Спр. 21626 (архівно-слідча справа Семена Володка та ін.).

⁶ Там само. Спр. 5456 (архівно-слідча справа Петра Мужила та ін.).

Надалі радянський терор проти населення на території Подільської губернії був пов'язаний з діяльністю партизанських загонів УНР Якова Шепеля, Якова Гальчевського, Михайла Палія-Сидорянського. Але це — окрема тема для досліджень. Так само, окремо слід розглядати партизанську боротьбу на території Волинської губернії, яка залишилась під радянською владою. Тут розгорнулась збройна боротьба, яку вели спочатку 9-й та 10-й повстанські райони, потім Повстанська армія генерала Юрія Тютюнника, нарешті — Волинська повстанська армія [6, С. 130—289, 664—728].

«Розгром Полтави»

Саме так називається книжка спогадів одного з полтавських інтелігентів, Дмитра Солов'я, який був заарештований у 1920—1921 рр., і під час Другої світової війни зміг емігрувати [15]. На Полтавщині терор проти української інтелігенції у 1920—1921 рр. мав системний характер. Мало того, чекісти дуже пишалися цими гоніннями, чому було присвячено окремі розділи в офіційних історичних нарисах про діяльність НК і ДПУ в Україні в 1921 та 1923 рр.

Хронологія радянських гонінь проти полтавської інтелігенції була наступною. 18 (5) лютого 1920 р., через короткий час після зайняття Полтави Червоною армією, більшовики заарештували директрису жіночої гімназії Наталю Старицьку — буцімто за шиття білизни білогвардійцям та переховування речей мешканців, які втекли від радянської влади. Незабаром її відпустили, але в січні 1921 р. знов заарештували й відправили в концтабір, облаштований біля Шведських могил [16, С. 156, 202].

26 (13) квітня 1920 р. у Полтаві відбувся перший публічний суд над гуртком міської інтелігенції — прихильниками української державності. Усього у справі було заарештовано 15 людей — пересічних мешканців Полтави, які не поділяли більшовицьких поглядів та були прихильниками УНР. Цей суд відбувався на тлі чуток про те, що Армія УНР спільно з поляками вже зайняла Київ та наступає у напрямку ст. Гребінка (і далі — Полтави). Трьох осіб по цій справі стратили, ще п'ятьох засудили до різних термінів ув'язнення. Як згадував очевидець: «Біля суду стояв величезний натовп. 14 квітня, 1 година ночі Засенко [Мстислав Іванович] і Баштанник [Олександр Кирилович] розстріляні» [16, С. 160].

Але дух полтавців не був зломлений, а навпаки — ще більше піднісся, коли чулки про звільнення від більшовиків союзними військами Києва справдились. Ось що занотував у своєму щоденнику 8 червня (27 травня) 1920 р. відомий полтавський лікар О. Несвицький: «Містом розклеєні звернення українською мовою, які закликають до збройного постання: “Брати, доки ви будете дивитися та мовчати. У вас забирають хліб, одєжу. Усі, в кого сила, ставайте до зброї”. Хто поширив ці звернення, невідомо. Я навів тут тільки маленьку частину з усього звернення» [16, С. 167].

У вересні 1920 р. органи НК на Полтавщині провели серію арештів відомих представників української інтелігенції, звинувачуючи їх у приналежності

до т. зв. Полтавського окружного повстанського комітету. Він був буцімто організований непересічною постаттю Полтавщини — видатним скульптором Михайлом Гаврилком. Він був заарештований за звинуваченням у спробі підняття повстання у с. Диканька, й згодом страчений [15, С. 171—173; 17, Кн. 5, С. 82—83]. Після його загибелі комітет буцімто очолив директор Української гімназії ім. І. Котляревського Іван Прийма [18, С. 18].

4 жовтня (21 вересня) 1920 р. у цій справі були заарештовані керівниця гімназії ім. Панаса Мирного Варвара Морозовська, її сестра — учителька та секретар церковного братства Зінаїда, наступного дня — мистецтвознавець, професор Володимир Щепотьев, професор зоології Олександр Буддановський, директор 7-класного училища Олександр Баєр та інші. Під час затримання чекіст застрелив 18-літню студентку Віру Аверченко, яка відмовилась кудись їхати з невідомими особами, що підійшли до неї просто на вулиці. Ще за кілька днів заарештовано у повному складі правління спілки споживчих товариств, а також учительку Маріїнської жіночої гімназії Зінаїду Гордієнко [16, С. 189—191, 260—261].

Серед заарештованих у цій справі були голова профспілки культурних працівників Полтавщини Митрофан Христенко-Христич, секретар цієї організації Іван Марчук, відома викладачка Софія Чубова, учасниця ще дореволюційної організації «Стара Громада» Анна Конькова та ін. Загалом у Полтаві особливим відділом Південного та Південно-західного фронту у сфабрикованих справах «Комітету визволення України» та «Полтавського повстанського комітету» було заарештовано понад 300 людей. Переважну більшість становила українська інтелігенція, решта — селяни.

Офіційна версія підстав до цих арештів, викладена С. Дукельським у нарисі історії НК «на Україні» (1923 р.), виглядала наступним чином: «“Комітет визволення України” був організований за завданням з-за кордону директором полтавської гімназії Прийма. Перше організаційне зібрання комітету відбулось у травні 1920 р. у приміщенні полтавського відділення Укрбанка. На це засідання спеціально прибули з Києва представники петлюрівської агентури на території України. З полтавських контрреволюціонерів у ньому бари участь: організатор комітету, директор полтавської гімназії Прийма, голова театрального комітету полтавського губнаросвіти С. Ниньковський, співробітники наросвіти, петлюрівські офіцери С. Лойко і П. Балик, комендант полтавських театрів Трохим Юрченко і кооператор Ващин. Одним словом, цвіт самостійницької культури та мистецтва в Полтаві» [19, С. 95].

Варто відзначити, що директор гімназії Іван Прийма в період Першої світової війни вже потрапляв під репресії російської влади. Під час перебування російських військ на території Західної України він був висланий звідти як політично неблагонадійний [20, С. 47—48, 62, 77].

Підсумовуючи дані про заарештованих, С. Дукельський відзначав: «Як видно з професійного складу учасників та їхнього соціального стану, усі вони були представниками дрібнобуржуазної української інтелігенції. Засідання “комітету визволення України” відбувались у приміщенні кол. гімназії Старицьких, у

приміщенні кол. гімназії Морозовських, у приміщенні “української культури” та у відділенні Укрбанка» [19, С. 99].

У книзі спогадів Д. Солов’я стверджується, що головою комітету був Андрій Гаращенко, керівник Союзбанку, відомий підприємець та економіст Полтавщини [15, С. 174—175].

11 грудня (28 листопада) у полтавських газетах був опублікований список 32 страчених «контрреволюціонерів» — переважно прихильників повстанців та УНР. Того ж дня заарештовано завідувача природничо-історичного відділу Полтавського музею Валентина Ніколаєва, завідувача педагогічного відділу — Івана Карбаненка та ін. [16, С. 197]. 23(11) грудня член Союзбанку Андрій Гаращенко та Сергій Лойко були страчені як керівники Полтавського повстанського комітету [16, С. 199]. 28 (15) грудня заарештовано, а потім убито буцімто під час спроби втечі студента Полтавського інституту народної освіти Скирту [16, С. 199]. 15 і 17 січня 1921 р. заарештовані історик та археолог Михайло Рудинський, його сестри Євгенія й Марія, професор математики Віктор Воропай, викладач економіки Зосим Гусаченко, голова Полтавського комітету охорони пам’яток Костянтин Мощенко та ін. [16, С. 201].

Одночасно радянська влада урочисто здійснила закладку у Полтаві пам’ятника Тарасу Шевченку, аби показати «ідеологічним ворогам», що вона вболіває за український народ (принагідно слід зазначити, що автором найкращих проєктів пам’ятників Т. Шевченку на Полтавщині вважався страчений у НК Михайло Гаврилко).

Спочатку заарештованих утримували у Полтаві, у в’язниці на вул. Кобиляцькій, а потім залізницею перевезли до Харкова.

Всього у справі Полтавського окружного комітету були страчені 15 представників місцевої інтелігенції. Померли у в’язниці від тифу директор Полтавської гімназії ім. І. Котляревського Іван Прийма та службовець Союзбанку Григор Маляров. Крім того, загинув за ґратами Віктор Юр’їв-Пековець [15, С. 192—193; 19, С. 95—103].

Зазначимо, що С. Дукельський стверджував, буцімто Іван Прийма виїхав за кордон, звідки так і не повернувся. Вірогідно, він не хотів визнавати в офіційному звіті, що особа, яку в НК «визначили» керівником великої антирадянської організації, просто загинула у в’язниці.

За словами Д. Солов’я, пізніше звільненні з ув’язнення, засуджені у справі Комітету визволення України та Полтавського повстанкому, склали список усіх заарештованих, яких вони пам’ятали. До нього увійшло 33 члени правління та співробітники Полтавської спілки споживчих товариств, кооперативної ради, Союзбанку, інших торговельних організацій, 26 викладачів, студентів та учнів, а також 6 осіб, які швидше за все були реальними повстанцями. Як уже зазначалось, із них 15 були страчені, 2 померли у в’язниці від тифу. У пізніші роки з цих осіб іще 13 були повторно репресовані, а 8 з них стратили. Але це не вичерпний список репресованих. Д. Соловій зазначав, що, наприклад, у списку навів лише селянина Андрієнка з Нових Санжар та його молодшого сина Григорія. Інший

син, Іван, учень Новосанжарської гімназії, був застрелений чекістами на місці під час арешту [15, С. 185—186].

Мемуарист також додавав, що «ніхто з перерахованих ніякого гріха перед своїм народом на душі не мав. Люди ці щиро працювали на його добро, творили підвалини для українського державного життя — вільного від будь-якого політичного, національного й соціального гніту» [15, С. 186].

Слідом за «ліквідацією» т. зв. Полтавського повстанського комітету УНР у жовтні — листопаді 1920 р. було сфабриковано наступну справу — «Полтавський повстанський комітет УНР 2-го скликання». Ця справа фабрикувалась та розглядалась похапцем, дуже швидко: у ній навіть не збереглись анкети заарештованих людей. Основні документи, які знаходяться в архівно-слідчій справі — це постанова та список страчених. Усього по цій справі проходила 44 людина. Згідно з постановою особливого відділу Південного та Південно-західного фронтів від 10 листопада 1920 р. 35 людей були страчені, ще 9 ув'язненні до концтабору «до кінця громадянської війни»⁷.

Одночасно з арештами у Полтаві радянські каральні органи проводили «зачистку» від українських патріотів усієї губернії. Досить показовою у цьому відношенні є сфабрикована справа «Знам'янської петлюрівської організації». Справа почалася з того, що у Миргородському повіті Полтавської губернії оперував повстанський загін отамана Гупало. Чекісти не могли натрапити на його слід, а тому почали заарештовувати місцевих гімназистів та студентів, які, зокрема, між собою та з іншими людьми розмовляли винятково українською мовою. Надалі шляхом залякування та побиття (на що у справі збереглись скарги) чекісти примушували юнаків зізнаватись у тому, що вони буцімто належали до повстанського руху. Водночас, фактично, у справі відсутні жодні докази причетності заарештованих юнаків до якихось загонів чи збройного протистояння. Кінець-кінцем десять заарештованих 1 липня 1920 р. було засуджено до страти, ще десять отримали різні терміни ув'язнення у концтаборі. Цікаво, що до керівництва сфабрикованої «петлюрівської організації» чекісти віднесли двох юних дівчат — «дворянку» та «гімназистку» (17 років). Усього по цій справі було страчено 10 молодих людей⁸.

Аналогічно попередній навесні 1921 р. органами НК Полтавської губернії було сфабриковано іншу справу — Переяславського повітового повстанкому (як буцімто складовою частини Центрального повстанського комітету УНР). Як і у випадку зі справою «Знам'янської петлюрівської організації», чекісти намагались натрапити на слід повстанського загону отамана Левченка, який оперував на Полтавщині, але схопили пересічних симпатиків УНР, що не мали жодного відношення до повстанців. У цій справі було заарештовано понад 50 людей — представників місцевої української інтелігенції та їх дітей. І лише один з усіх заарештованих — Петро Марченко-Ревенко, дійсно мав відношення до зброй-

⁷ Там само. Ф. 6. Спр. 69447 (архівно-слідча справа Олександра Молчанова та ін.).

⁸ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3045 (архівно-слідча справа на Павла Андрущенко та ін.).

них формувань: попри свої 20 років, він три роки воював у складі Армії УНР. За версією чекістів, у квітні 1921 р. у м. Баришівка Переяславського району було створено Баришівський (потім — Переяславський) повітовий повстанком. Головою буцімто був місцевий викладач Микола Петрович Кучер (22 років), його помічником — землемір Михайло Миколайович Филипович (22 роки). У справі згадується ще якийсь загадковий «полковник Трипольський» (мешканець с. Коріївка), який начебто був керівником оперативного штабу повстанкому. Але співробітники Полтавського губНК чомусь не змогли не лише знайти цю людину, а навіть зібрати бодай якісь документальні докази її існування⁹.

Згідно з рішенням колегії Полтавської губНК від 13 серпня 1921 р. до страти було засуджено 19 представників місцевої української інтелігенції. Вік більшості страчених — 18—22 роки. Іще 11 людей дістали вирок у п'ять років виправно-трудових робіт, 10 — ув'язнення у концтаборі «до особливого розпорядження», один — три роки виправно-трудових робіт, у трьох випадках справи припинені, справи шістьох осіб передані у «комісію зі справ неповнолітніх злочинців», двох (Миколи Кучера та Михайла Филиповича) — виділені в окрему справу¹⁰.

Слідчу справу Миколи Кучера та Михайла Филиповича також вдалось розшукати — вона велась Київською губернською губНК. Обидва вони були студентами київських вишів. Крім зазначених осіб у справі проходили та були репресовані й інші юнаки Києва — також студенти або учні. У цій справі також відсутня будь-яка конкретика. У висновку справи міститься багато пафосу про «героїчну боротьбу нашої Червоної армії з петлюрівщиною», про різних ворогів, які прагнуть здійснити проти радянської влади повстання, й героїчну перемогу над ними. Власне, М. Кучер, М. Филипович та інші були звинувачені у буцімто організації збройного повстання на Переяславщині. Але усі висновки слідчих зводяться до свідчень кількох заарештованих, які вони надали через деякий час після перебування під вартою, вочевидь, під примусом. У висновку по справі є ось яке твердження: «Історія зародження селянського повстанкому, а також місце учасники слідством у даній справі не з'ясовані»¹¹.

Вірогідно, ці юнаки були страчені у Полтаві серед інших жертв губНК 20 жовтня 1921 р. Цього дня місцевий лікар О. Несвицький записав у своєму щоденнику: «У ніч на 7 жовтня (за старим стилем — Я. Т.) у Полтаві розстріляно 85 осіб. На кладовище їх везли двома партіями: перша — 25 осіб, друга — 60 осіб. Списків розстріляних тепер не друкують. Розстрілюють на кладовищі та звалюють в одну яму» [16, С. 213].

26 листопада 1921 р. на підставі постанови Київської губернської НК були засуджені до розстрілу інші причетні до т. зв. Переяславського повстанкому — шість студентів у віці від 18 до 23 років¹².

⁹ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 11182 (архівно-слідча справа на Миколу Кучера та ін.). Арк. 109, 313—318.

¹⁰ Там само. Арк. 319.

¹¹ Там само. Арк. 238.

¹² Там само. Спр. 73426 (архівно-слідча справа Івана Соблиса та ін.). Арк. 350—351.

Тоді ж, восени 1921 р., Полтавською губНК було заарештовано 25 мешканців Лубенського повіту, яких звинуватили у приналежності до місцевого «петлюрівського повстанкому». Шестеро з них згідно з вирокom від 18 жовтня 1921 р. було страчено, решта звільнена [14, С. 336].

Ще одним «відлунням» арештів у Полтаві стала фабрикація органами НК справи т. зв. Звенигородського повстанкому (у Київській губернії). На підставі свідчень Олександра Грудницького було заарештовано п'ять осіб, які симпатизували УНР. Двох із них 5 жовтня 1921 р. було засуджено до страти: 45-літнього селянина с. Россоховатка Кирила Пилиповича Недзельського та 23-літнього уродженця Бережан Василя Степановича Щедрого. Перший, за версією слідчого, був головою Звенигородського повстанкому, а другий — його секретарем¹³.

У 1922 р. репресії проти української інтелігенції у Полтавській губернії продовжились. Так, в офіційному звіті ДПУ УСРР знаходимо інформацію про ліквідацію «кременчуцького повстанкому», або, як він іще називається, «1-го Українського полку ім. Петлюри». Цей полк буцімто почав організовувати емісар С. Петлюри з-за кордону Михайло Лисянко (Баран). У цій справі у червні 1922 р. у с. Красносілце Кременчуцької губернії було заарештовано 11 юнаків та підлітків — учнів Златопільського технікуму та Київського політехнічного інституту. Проте сам М. Лисянко «при ліквідації втік» [10, С. 71]. Але чи існував цей М. Лисянко (Баран) насправді, був радянським агентом чи просто вигаданою фігурою під час фабрикації цієї справи — залишається загадкою.

Надалі репресії проти українських патріотів на Полтавщині були пов'язані з ліквідацією партизансько-повстанського руху, передусім загонів отамана Андрія Левченка.

Терор на півдні України

У південних губерніях України організований та стихійний спротив радянській владі мав надзвичайно великий розмах. Ветерани Армії УНР організували збройне підпілля в Катеринославській, Херсонській, Одеській та Запорізькій губерніях, яке більшовики остаточно здолали лише в 1922—1923 рр.

Спочатку органи НК не мали змоги виявити реальних учасників збройного підпілля та повстанського руху, а тому вдалились до репресій щодо прихильників УНР, які перебували на легальному становищі та не займались антирадянською діяльністю. Аби їх заарештувати та знищити, чекісти широко користувались послугами сексотів та здійснювали провокації, унаслідок яких звинувачували невинних людей у діях, які вони насправді не робили.

У 1920 р. органи губНК, особливо Одеська, часто вдавалися до масштабних фальсифікацій, звинувачуючи різних людей у буцімто приналежності до контрреволюційних організацій. Засуджені до страти могли у документах іме-

¹³ Там само. Спр. 10703 (архівно-слідча справа на Петра Марченка-Ревенка та ін.). Арк. 2—4, 9—9 зв., 114—115 зв.

нуватись «полковниками», «графами», дітьми генералів чи братами (сестрами, іншими родичами) відомих антирадянських діячів тощо. В офіційному звіті центрального управління НК при Раднаркомі України за 1920 р. ідеться про те, що на Півдні України буцімто було викрито кілька врангелівсько-петлюрівських організацій. Тобто таких, в яких білогвардійці (прихильники «єдиної неподільної Росії») працювали пліч-о-пліч з поборниками незалежності України. Зіставивши звіти Одеської губНК та Центрального управління НК при Раднаркомі України, можна знайти разючі відмінності, які свідчать про масштаби фальсифікацій. Наприклад, у справі Гусак-Гусаченка, який під час арешту він кинув гранату вбік чекістів та поранив одного з них, а сам був важко поранений. В одному чекістському джерелі він називається старшиною Армії УНР, що й відповідає дійсності. Проте в офіційному харківському звіті — білогвардійським полковником і навіть командиром елітної частини — Дроздовського кінного полку [18, С. 16; 21, С. 122—124].

Головним завданням Одеської губНК у 1920 р. стала ліквідація місцевої організації «Просвіта», в якій була велика кількість членів, що буцімто збирали зброю. Як зазначалось в офіційному звіті Одеської губНК: «Організація ця, куди з перших днів проникли агенти підвідділу боротьби з контрреволюцією, користувались апаратами українських центральних “Просвіт” та мала шовіністичний, український характер. Вона поширювала сферу своєї діяльності на околиці міста та всією губернією. Вона увійшла в контакт з білогвардійською організацією, причому місто було розбито на райони і розплановане на бойові ділянки із закріпленими за ними певними групами повстанців» [21, С. 44].

Упродовж 30 травня — 8 червня 1920 р. в Одесі було заарештовано 157 осіб, як місцевих мешканців, так і колишніх білогвардійців, військовослужбовців Української галицької армії та Армії УНР. Місцеві мешканці переважно були членами товариства «Просвіта» та Одеського союзу споживчих товариств «Споживспілка». Зокрема, були схоплені керівники «Просвіти» М. Кравець та К. Сіренко, члени правління О. Комарецька та П. Климович та ін. [22, Кн. 1, С. 28].

Згідно зі звітом Центрального управління НК при Раднаркомі України за 1920 р. усього по справі Одеської «Просвіти» були засуджені до страти 54 людини [18, С. 16].

Гоніння проти членів «Просвіти» на території Одеської губернії тривали весь 1920 та продовжувались у 1921 р. Так, навесні 1921 р. в Одесі під час однієї з лекцій «Просвіти» були заарештовані всі викладачі та слухачі. Усю ніч їх протримали у НК, деяких залишили, а решту відпустили [22, Кн. 1, С. 28].

Справу проти членів «Просвіти» було також інспіровано у м. Первомайськ, утвореному 1919 р. з містечок Ольвіополь, Богопіль та Голта. У цьому районі оперували повстанські отамани — емісари уряду УНР Кирило Бондарчук-Лихо та Іван Нагорний. Чекістам тривалий час не вдавалось вийти на їх слід, а тому вони вирішили йти торованим шляхом: заарештовувати місцевих українських інтелігентів, яких звинувачували у приналежності до повстанського руху. Згідно з довідкою, складеною 1937 р. у НКВС, «у кінці серпня 1921 року орга-

нізація мала багато членів, яких вербували в основному через «Просвіти». Іншим джерелом постачання кадрів були навчальні заклади Первомайського повіту, головним чином учительська семінарія у Добровеличівці й сільгосптехнікум в Ольвіополі. Більшість педагогічного колективу і студентів цих навчальних закладів у той час були на боці Петлюри, перебували в повстанських організаціях». Найвагомішими доказами контрреволюційної діяльності заарештованих по цій справі, віднайдених під час обшуків чекістами, був зразок якогось «шифру», вилучений в одного з сільських учителів, та кілька листівок. Усього по цій справі заарештовано 195 людей. З них 125 згідно з постановою колегії Первомайської повітової НК від 14 лютого 1922 р. було засуджено до страти» [23, Кн. 5, С. 184; Кн. 6, С. 172—175, 207—208; Кн. 7, С. 21—34]. Серед страчених були 11 жінок [23, Кн. 5, С. 175—182].

Варто відзначити, що повстанські отамани були дуже опосередковано пов'язані з людьми, заарештованими у справі «Первомайської петлюрівської організації». Костянтин Бондарук-Лихо врешті-решт загинув у бою 19 січня, а Іван Нагорний потрапив у полон 8 січня 1922 р. Під час пошуків отамана К. Бондарчука-Лиха чекісти заарештували та стратили його матір — Тетяну, брата Тимофія, сестру Наталку та її чоловіка С. Лебедушка, а також їх сусідів — начальника залізничної станції Кам'яний Міст М. Гертиховського та його неповнолітнього сина [23, Кн. 6, С. 7—30, 182—183].

16 лютого 1921 р. були заарештовані 7 членів товариства «Просвіта» у Голланівську Балтського пов. Одеської губ. Розгляд справи тривав понад пів року, але, на щастя, всі вони таки були звільнені [14, С. 297].

Аналогічну справу Одеська губНК порушила проти прихильників УНР у Новобузькому районі: упродовж 1922—1923 рр. було заарештовано 92 особи, із них щонайменше 26 були страчені, 29 людей були засуджені до різних термінів ув'язнення, ще 6 звільнено, доля решти заарештованих у матеріалах справи не відображена [14, С. 220—221].

На літо 1921 р. припадає розгром органами НК реальних повстанських об'єднань на півдні України: Південного фронту Партизансько-повстанського штабу УНР та Залізничної організації. Однак, разом із реальними підпільниками відбувались масові арешти й людей, які симпатизували УНР, але не брали активної участі у збройній боротьбі. Всього по справі штабу Південного фронту було заарештовано не менше 224 осіб. Шестеро з них були повстанцями із загонів отамана Семена Заболотного. Всі решта — керівники підпілля (зокрема, Вербицький, Осмоловський), рядові учасники антирадянського руху, члени їх родин та чимало випадкових осіб. У справі залізничників, лише згідно «списку політично ненадійних осіб, які підлягають вилученню згідно з протоковою постановою об'єданого засідання відповідальних працівників с. Голта від 18 червня 1921 року» було заарештовано 48 осіб. Аналогічний список, складений на ст. Бірзула, містив 47 прізвищ. Точна кількість осіб, які були страчені за цими двома справами, достеменно невідома. Збереглися виписки з протоколів про розстріл лише 61 особи (один повстанець — Левко Ломіковський — утік

з-під розстрілу¹⁴). Зокрема немає виписки з протоколу про страту керівника штабу Південного фронту Михайла Вербицького, хоч достеменно відомо, що він був розстріляний в Одесі [6, С. 144].

Завзята боротьба з українським збройним підпіллям, а також із місцевою інтелігенцією тривала на Катеринославщині. Тут повстанський рух очолював уповноважений уряду УНР та Повстансько-партизанського штабу доктор Н. Гелев (Серб). Він іще з двома побратимами загинув під час бою з бійцями радянської 1-ї кінної армії, які прийшли його заарештовувати. Так само, органам НК не вдалось захопити керівників найбільших повстанських загонів — Костянтина Пестушка (Степового) та Єлисея Черев'яка (Лютого). Перший із них був важко поранений у бою і сплив кров'ю зі словами «умираю за рідну Україну», другий, відстрілюючись, зміг утекти [24, С. 148].

Упродовж весни — літа 1921 р. тривали арешти як реальних учасників українського збройного підпілля на Катеринославщині та Херсонщині, так і пересічних симпатиків УНР. Усього у справі загиблих Н. Гелева та К. Пестушка було заарештовано 114 осіб, 52 з яких 25 серпня 1921 р. були засуджені до страти. Показово, що з-поміж розстріляних згідно з даними Катеринославської губНК 28 були інтелігентами, 15 — селянами, чотири робітники, один ремісник і лише троє «кулаків» та один поміщик [24, С. 152—153]. Фактично, у цій справі було страчено 38 осіб, інші 14 загинули під час слідства — ще до вироку¹⁵.

Паралельно з цим у різних містах та містечках Катеринославської губернії тривали арешти простих симпатиків УНР, яких зараховували до підпілля. Наприклад, у ГДА СБУ зберігається ще не вивчена справа Мойсея Андрійовича Чубаря та ще 12 осіб, яких у 1921 р. Катеринославська губНК звинувачувала у причетності до українського збройного підпілля¹⁶.

У продовження справи Гелева — Пестушка було вже відверто сфабриковано другу справу «3-го Цивільного району південно-східного фронту». Очолював цей район, за версією «органів», отаман Чорний Ворон (Платон Черненко), убитий у бою. Усього по справі було заарештовано 154 особи. З них 13 осіб 30 травня 1923 р. були засуджені до страти, доля інших заарештованих невідома, оскільки рішень в їх справах немає¹⁷.

Унаслідок «розкриття» підпілля, очолюваного доктором Н. Гелевим, репресії та арешти на півдні України продовжувались у 1923—1924 рр. Зокрема, було заарештовано 153 особи за начебто належність до т. зв. Мелітопольського та Херсонського куренів повстанських військ УНР. Але, зважаючи на те, що у той період радянська влада вже відмовилась від масового терору, лише троє з-поміж

¹⁴ Там само. Ф. 5. Спр. 8706 (архівно-слідча справа Івана Августова та ін.). Т. 10. Арк. 38—39, 179.

¹⁵ Там само. Спр. 55551 (архівно-слідча справа Софії Александрович та ін.). Т. 1. Арк. 435—436.

¹⁶ Там само. Спр. 8708 (архівно-слідча справа Мойсея Чубаря та ін.).

¹⁷ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 64998 (архівно-слідча справа Павла Апанашенка та ін.). Т. 1, Арк. 1—7.

заарештованих згідно з вироком Катеринославського губсуду були страчені, 44 засуджено до різних термінів ув'язнення, решта звільнена [13, С. 148].

УГДА СБУ зберігається чимала кількість нерозібраних та не описаних справ осіб, засуджених у 1921—1922 рр. до страти або різних термінів ув'язнення за звинуваченнями у підтримці УНР на півдні України, а саме:

- справа на Андрія Яковича Антона та велику кількість осіб, заарештованих Вознесенською повітовою НК (19 томів)¹⁸;

- справа на Ольгу Андріївну Карасевич та ще 5 людей, заарештованих за причетність до українського підпілля Одеською губНК¹⁹;

- справа про гурток одеських прихильників УНР Степана Дмитровича Артаसेвича та ще 7 осіб, яку також вела Одеська губНК²⁰.

Під час розробки справи проти Н. Гелева (Серб) та К. Пестушка (Степового) катеринославські чекісти здобули чимало інформації про існування у Києві Всеукраїнського центрального повстанського комітету, що деякою мірою також сприяло його швидкій ліквідації.

«Козача рада» та інші справи

Репресії проти прихильників УНР на Київщині відбувались як у сільській місцевості, так і у великих містах, передусім у Києві. Особливо жорстко радянські війська розправлялися з місцевим населенням там, де нещодавно відбувались бої з підрозділами Армії УНР. Так, 29 квітня 1920 р. особливим відділом 12-ї армії було засуджено і в наступні два дні страчено 27 селян із містечок Тетіїв та Сквир та Київщині, які буцімто підтримували Армію УНР. Прологом до цієї історії стало повстання у цій місцевості проти радянської влади. Але активні повстанці встигли долучитись до Армії УНР. Ті ж, кого стратили, як видно з матеріалів справи, у більшості були прихильниками української влади, але не брали участі в активній боротьбі з Червоною армією²¹.

Про репресії проти української інтелігенції в Київській губернії широко писала радянська преса з метою залякування інших прихильників УНР, які залишились на окупованій червоними території.

Згідно з офіційним повідомленням Київської губНК від 19 серпня 1921 р., опублікованого у газеті «Вісті», усього на ту мить було «викрито» шість великих та низка малих повстанських організацій, а саме:

1. Всеукраїнський центральний повстанський комітет
2. Українська військова організація січових стрільців
3. Київська міська військова організація
4. Уманська повітова військова організація
5. Канівський повітовий повстанський комітет

¹⁸ Там само. Спр. 74867 (архівно-слідча справа Андрія Антона та ін.).

¹⁹ Там само. Спр. 70218 (архівно-слідча справа Ольги Карасевич та ін.).

²⁰ Там само. Спр. 73250 (архівно-слідча справа Степана Артасевича та ін.).

²¹ Там само. Спр. 73908 (архівно-слідча справа Андрія Кучеренка та ін.).

6. Звенигородський повітовий повстанський комітет та ін. [25, Кн. 3, С. 206].

У ГДА СБУ зберігся великий масив архівно-слідчих справ та інших документів, присвячених боротьбі з повстанським рухом, збройним підпіллям УНР, а також репресіям проти інтелігенції у Києві та на Київщині на початку 1920-х рр. Майже всі справи, перераховані вище у газетному повідомленні, збереглись в архівах, а саме:

- справа Всеукраїнського центрального повстанського комітету (1921 р.)²²;
- справа т. зв. Козачої ради (1921 р., у 17 томах)²³;
- справа про контрреволюційну змову у Київській школі червоних старшин, створення Української військової організації, Уманського повстанкому та ін., також відома як справа Володимира Петровича Саврія та 31 інших осіб (1921 р.)²⁴;
- справа 8-го повстанського району, в якій фігурували 110 осіб (1922 р.)²⁵;
- справа повстанських отаманів Іларіона Завгороднього та ін., або операція «Заповіт» (1922—1923 рр.)²⁶;
- справа отамана Петра Дерещука та ще 18 осіб (1923—1924 рр.)²⁷.

Крім того, у ГДА СБУ зібрана величезна кількість архівно-слідчих справ рядових повстанців, а також тих, хто їм симпатизував. Найбільша з них — справа 1920 р. на Трохима Степановича Андраша та ще 119 осіб, звинувачених у причетності до повстанських загонів Орлика та ін. отаманів²⁸.

Крім того, у фонді друкованих матеріалів ГДА СБУ відкладалась машинописна «Історія розробки “Козачої ради” та “8-го повстанського району”» — вочевидь, копія доповіді, яка була підготовлена для московського начальства²⁹.

За справою найбільшої організації — Всеукраїнського центрального повстанського комітету, було заарештовано понад 180 осіб. Фактично, використовуючи збережені у цій справі матеріали, можна зробити висновок, що реальними «змовниками» проти радянської влади було лише кілька людей. Це українські громадські діячі з інтелігенції Києва Іван Чопілко та Федір Наконечний, які раніше працювали урядовцями у різних установах уряду УНР. Вони дійсно мали зв'язки з Партизансько-повстанським штабом УНР та намагалися гуртувати навколо себе інтелігенцію. Було також заарештовано кількох письменників — Олександра Грудницького (засудженого до страти у справі Полтавського повстанкому) та Григорія Чупринку. Серед «змовників» заарештували відомого січового стрільця, колишнього начальника дивізії Армії УНР, який разом з Українською галицькою армією перейшов на бік червоних, Івана Андруха. Він був «визначений» слідством як керівник заколотників серед колишніх сі-

²² Там само. Спр. 74760 (архівно-слідча справа Івана Андруха та ін.).

²³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 55551 (архівно-слідча справа Софії Александрович та ін.).

²⁴ Там само. Спр. 44238 (архівно-слідча справа Володимира Саврія та ін.).

²⁵ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75144 (архівно-слідча справа Григорія Андреева та ін.).

²⁶ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1136 (архівно-слідча справа Іларіона Завгороднього та ін.).

²⁷ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 66659 (архівно-слідча справа Петра Дерещука та ін.).

²⁸ Там само. Спр. 66646 (архівно-слідча справа Трохима Андраша та ін.).

²⁹ Там само. Ф. 13. Спр. 223.

чових стрільців та інших вояків УГА, що згодились служити радянській владі. Всі вони були заарештовані у справах Української військової організації січових стрільців та Уманської повітової військової організації. 28 серпня 1921 р. колегія Київської губНК засудила у цих справах 39 людей — до страти, 18 — до ув'язнення на п'ять років, трьох — до ув'язнення на два роки, чотирьох — до ув'язнення на рік [25, Кн. 3, С. 206—212].

Слідом за цим у Києві було «викрито» ще одну підпільну українську організацію — «Козачу раду», про яку збереглось значно більше документів, ніж про Всеукраїнський центральний повстанський комітет. Офіційне повідомлення Київської губНК про цю справу з'явилося у пресі 31 березня 1922 р. У ньому зазначалось, що всього заарештовано 650 людей [25, Кн. 3, С. 213—214].

«Козача рада» — це фактично вигадана у нетрях ДПУ справа, яка почала фабрикуватись у жовтні 1921 р. Обґрунтований висновок про надуманість та фальсифікацію матеріалів цієї справи зробила її перша дослідниця Л. Остроушко, яка зазначила: «Вчитуючись у документи, що стосуються “Козачої ради”, зустрічаєш підходи і мотиви, що рясним цвітом у практиці енкаведистів забували в 30-х роках і пізніше» [25, Кн. 3, С. 539].

Керівником «Козачої ради» був Микола Лозовик — реальний агент Партизансько-повстанського штабу Ю. Тютюнника, надісланий в Україну. Він шукав зв'язки з українським підпіллям, а натрапив на колишніх повстанців та старшин Армії УНР, які вже були завербовані НК та стали сексотами. Надалі вони спонукали М. Лозовика до пошуку проукраїнських мешканців Києва та Київщини (зокрема в Білоцерківському районі), передусім серед студентів і студенток київських вишів. Підбавдьорюваний сексотами, М. Лозовик дійсно повірив, що здатен створити потужну антирадянську організацію, написав навіть «Відозву», яку одна зі студенток із патріотичних переконань надрукувала на машинці. У справі «Козачої ради» було заарештовано 325 осіб. Як справедливо зазначила перша її дослідниця Л. Остроушко, «частина з них дійсно знала чого прагнула, дехто виявився випадковим, а немало було й таких, хто навіть нічого не чув і не знав про існування будь-якої організації (особова справа №228424 архіву СБУ). Ще одна обставина, яку, на наш погляд обов'язково треба врахувати, розглядаючи діяльність згаданої організації: у кількох місцях справи документально, хоч з безпосереднього зв'язку з конкретними фактами, явно впливає, що органи НК свідомо і ціленаправлено займалися провокаційними діями, проникаючи в коло тих представників української інтелігенції, які не поспішали відразу співробітничати з радянською владою, виявляти сумнів у добрих намірах політики більшовицької партії» [25, Кн. 3, С. 531].

Сам Микола Лозовик, знаходячись вже під арештом, власноруч написав свідчення, де зазначив: «Ніякої роботи “Козача рада” в новому складі не починала за браком коштів і людей. Не було навіть де зібратися, щоб обговорювати справи» [25, Кн. 3, С. 543—544].

Звісно, такі свідчення Миколи Лозовика органи ДПУ не влаштували. А тому, аби «підсилити» зв'язок «Козачої ради» з УНР, вона була поєднана зі справою

реального полковника Армії УНР Віктора Олексієва, який нелегально повернувся до Києва, де мешкала його родина. На допитах в ДПУ він дав свідчення, що у липні 1921 р. закінчив у Львові розвідувальні курси, які діяли при Партизансько-повстанському штабі Ю. Тютюнника, був призначений начальником розвідвідділу в Києві. У ніч з 24 на 25 липня 1921 р. з підробними документами на прізвище Моїсейчука перетнув радянсько-польський кордон та незабаром дістався до Києва, де мешкала дружина. Влаштувався писарем у 3-й інженерний батальйон РСЧА, як зазначено у слідчій справі — тричі передавав до Польщі розвіддані про дислокацію та чисельність червоноармійських підрозділів, а також про стан залізниць. 16 лютого 1922 р. Олексіїв у присутності одного з сексотів зустрічався з М. Лозовиком, причому не дав згоди на входження до «Козачої ради»³⁰.

З документів, які збереглися у справі «Повстанські отамани», взагалі можна зробити висновок, що В. Олексіїв дізнався про «Козачу раду» зі слів підсланих до нього радянських сексотів, й пізніше зав'язував стосунки з М. Лозовиком за їх же сприяння та безпосередньої участі [26, С. 169, 172, 173, 174].

Факт зустрічі М. Лозовика та В. Олексієва був використаний ДПУ як бумажного створення при «Козачій раді» «контррозвідки полковника Олексієва». Варто також відзначити, що обставини його загибелі або страти у слідчій справі не відображені³¹.

25 серпня 1922 р. у радянських газетах було опубліковано вирок Київського губернського військового трибуналу у справі «Козачої ради»: 47 людей було засуджено до страти [25, Кн. 3, С. 215—228].

Завершення справи «Козачої ради» збіглося у часі з вирокom в іншій справі — 8-го повстанкому. Це була реальна підпільна організація, створена та очолювана емісарами Партизансько-повстанського штабу УНР Ю. Тютюнника. Фактично, у цій справі було заарештовано та страчено керівників двох повстанських районів Київщини — 7-го та 8-го (Сергія Яворського та Миколу Якубовича). Усього у справі 8-го повстанкому 65 людей було засуджено до страти [25, Кн. 3, С. 228—251].

Справи Уманського повітового повстанського комітету, змови у Київській школі червоних старшин та ін. дрібніших були об'єднані в одну. Усього у справі проходило 137 осіб [27]. 30 березня 1922 р. відбулось засідання колегії Київської губернської надзвичайної комісії на чолі з головою губчека Лівшицем, на якому було винесено вирок заарештованим. Вісім осіб були страчені, така ж кількість померла під час слідства, 17 засуджені до різних термінів ув'язнення, 13 здійснили втечу, щодо трьох осіб матеріали виділені в окрему справу, щодо 13 рішень відсутні, нарешті, 73 звільнені «за відсутністю складу злочину»³².

Репресії проти української інтелігенції та Чернігівщині та Харківщині потребують додаткового дослідження. Так, відомо, що на Чернігівщині через симпатії до

³⁰ Там само. Арк. 56.

³¹ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 66646. Т. 29 (архівно-слідча справа Володимира Олексієва).

³² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 44238 (архівно-слідча справа Володимира Саврія та ін.). Т. 1. Арк. 4; Т. 2. Арк. 15—16.

УНР були заарештовані 38 мешканців м. Носівка. Варто наголосити, що всі вони були членами місцевої організації «Просвіта», а отже, становили культурний прошарок населення цього малого чернігівського містечка. Справа розглядалась упродовж 1921—1923 рр.: кілька осіб отримали різні терміни ув'язнення, інші були засуджені до відбуття покарання умовно, або взагалі звільнені [13, С. 159].

На Харківщині проти місцевої української інтелігенції було інспіровано кілька справ. Найбільша з них — т. зв. Харківського губернського повстанського комітету, яка була «створена» за зразком аналогічних справ в інших регіонах. Усього за цією справою було заарештовано 287 осіб — переважно мешканців Харкова, а також Валківського, Куп'янського, Богодухівського повітів Харківської губ. Усі заарештовані були звинувачені у зв'язку з повстанцями. Частина з них дійсно підтримувала місцевих повстанців, але більшість становили люди, які просто не симпатизували радянській владі. 22 січня 1922 р. було винесено вирок у справі, згідно з яким 29 фігурантів було засуджено до страти, 32 — до різних термінів ув'язнення у концтаборі, справи трьох було закрито у зв'язку зі смертю, решту звільнили з-під варті [13, С. 143—144].

Серед офіційних звітів НК знаходимо також інформацію про «Ізюмську петлюрівську організацію», за якою було заарештовано 16 осіб, та змову прихильників УНР у Харківській школі червоних старшин [19, С. 108—111]. Крім того, у розвиток справи т. зв. Харківського губернського повстанського комітету було сфабриковано ще дві — «Валківського повстанкому» та аналогічної у Куп'янському повіті. Скрізь «активістами» організацій виступали сільські вчителі, члени «Просвіти» і навіть завідувачі дитячих будинків [10, С. 50—51]. Як і скрізь, боротьба органів НК, ДПУ з прихильниками УНР на Харківщині мала драматичний характер, і цій темі автор планує присвятити окрему статтю.

Припинення терору в 1923 р.

У 1923 р. терор проти ідеологічно та класово непримирених ворогів радянської влади пішов на спад і незабаром тимчасово припинився. Наступний етап репресій почався у 1929 р. Деякі справи початку 1920-х рр. були навіть переглянуті прокуратурою УСРР, а їх фігуранти визнані незаконно заарештованими. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України вдалось виявити одну з таких справ: розслідування примусу слідчими заарештованих до зведення наклепів шляхом фізичного насильства та залякування.

Передусім, ідеться про т. зв. справу «Знюхалися» — проти членів Української комуністичної партії, яка була порушена у м. Бердянську навесні 1922 р. Вона була продовженням справ партизансько-повстанської організації Гелева — Пестушка та «3-го Цивільного району південно-східного фронту». Під час слідства справа членів УКП була перекваліфікована — усіх їх почали примушувати зізнаватись у створенні у м. Бердянську «петлюрівського штабу». Близько 40 осіб, заарештованих у цій справі, перебували у в'язниці близько року. Врешті-решт їм вдалось подати колективну скаргу на дії слідчих до прокуратури УСРР. Відраяджені до

Бердянська слідчі прокуратури 12 жовтня 1923 р. встановили, що співробітники ДПУ жорстоко били та залякували заарештованих і вдавались до провокацій. Зокрема, один із заарештованих юнаків був настільки сильно пригнічений та заляканий, що обмовив не лише себе, а й почав зводити наклепи на інших³³.

Співробітники ДПУ, викриті на фальсифікаціях, були відсторонені на час слідства від своїх посад. Але минув ще рік, аж доки у справі «Знюхалися» було поставлено крапку. Лише у жовтні 1924 р. 33 особи, заарештовані у цій справі, були звільнені. Проте було покарано 23-річного Сергія Курочкіна: харківським губернським судом він був засуджений до найвищої міри покарання з заміною на сім років ув'язнення — мовляв, саме він звів наклеп на заарештованих та ввів в обману слідчих ДПУ³⁴.

Українська інтелігенція, а також інші верстви населення, які вороже ставились до радянської влади, після завершення хвилі репресій початку 1920-х рр. мали змогу адаптуватись до нової для себе комуністичної дійсності. Але ця передишка тривала недовго: наступна сфальсифікована справа — Спілки визволення України, фабрикувалась органами ДПУ у 1929—1930 рр.

Таким чином, у 1920—1923 рр. радянські каральні органи на території України здійснювали масові репресивні заходи, спрямовані проти української інтелігенції. Оскільки ці люди належали до мирних професій, були часто юного або похилого віку, з чималим відсотком жінок, органи НК та ДПУ не мали вагомих підстав звинуватити їх у збройній боротьбі проти радянської влади, тому вони вдалися до масової фальсифікації слідчих справ, унаслідок чого тисячі людей були заарештовані, сотні страчені.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Vasylenko, V. Arkhivno-kryminalni spravy yak dzherelo vyvchennya represiy bilshovytskoho rezhymu proty uchasnykiv povstanskoho rukhu za vidnovlennya UNR: doctoral diss. of the political sci. Drohobych, 2019 [in Ukrainian].
[Василенко В. Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР: дис. ... канд. іст. наук, 07.00.06. Дрогобич, 2019. 288 с.].
2. Zavalnyuk, K. Lytsari voli. Povstanskyi rukh na Podilli u personaliyakh (20-ti roky XX st. Vinnytsia, 2000 [in Ukrainian].
[Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки XX ст. Вінниця, 2000. 351 с.].
3. Koval, R. Operatsiya "Zapovit". Chekistska sprava № 206. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. Київ, 2007. 227 с.].
4. Kotlyar, Yu. Povstanstvo. Selyanskyi rukh na Pivdni Ukrayiny (1917—1925). Mykolaiv; Odesa, 2003 [in Ukrainian].
[Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917—1925). Миколаїв; Одеса, 2003. 196 с.].

³³ Там само. Спр. 55551 (архівно-слідча справа Софії Александрович та ін.). Т. 1. Арк. 12—13.

³⁴ Там само. Арк. 435—436.

5. Revehuk, V. Otamany Poltavskoho krayu — bortsi za volyu Ukrainy. Poltava, 2011 [in Ukrainian].
[Ревегук В. Отамани Полтавського краю — борці за волю України. Полтава, 2011. 258 с.].
6. Tynchenko, Ya. Lytsari Zymovykh pokhodiv, 1919—1922. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Лицарі Зимових походів, 1919—1922. Київ, 2017. 760 с.].
7. Bolshevystskoe rukovodstvo. Perepyska. Sb. dok. 1912—1927. Moscow, 1996 [in Russian].
[Большевистское руководство. Переписка. Сб. док. 1912—1927. Москва: РОССПЭН, 1996. 423 с.].
8. Zolotarov, V., Lapchynska, N. Chervonyy teror na Kharkivshchyni u period natsionalno-vyzvolnykh zmahaniarodu Ukrainy. *Reabilitovani istoriyeyu*. Kharkivska obl. T. 1. Kn. 1. Kyiv; Kharkiv, 2005. 7-30 [in Ukrainian].
[Золотарьов В., Лапчинська Н. Червоний терор на Харківщині у період національно-визвольних змагань народу України. *Реабілітовані історією*. Харківська обл. Т. 1. Кн. 1. Київ; Харків, 2005. С. 7—30].
9. Otchet o deyatelnosti VUCHK v 1921 godu. Sbornik otchetov Vseukraynskogo tsentralnoho ispolnytelnoho komiteta soвета narodnykh komissarov, narkomatom, upolnarkomatom i tsentralnykh uchrezhdeniy USSR. 6-mu Vseukraynskomu sezdov sovetoв R., K. i K. deputatov. Kharkiv, 1921 [in Russian].
[Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 году. Сборник отчетов Всеукраинского центрального исполнительного комитета совета народных комиссаров, наркоматов, уполнаркоматов и центральных учреждений УССР. 6-му Всеукраинскому съезду советов Р., К. и К. депутатов. Харьков, 1921. 34 с.].
10. USSR. Gosudarstvennoe polytycheskoe upravlenye. Otchet o polugodichnoy deyatelnosti (Yanvar — iyun 1922 goda). Kharkiv. 1922 [in Russian].
[УССР. Государственное политическое управление. Отчет о полугодовой деятельности (Январь — июнь 1922 года). Харьков. 1922. 97 с.].
11. God raboty. Sbornik statey i materialov o deyatelnosti Podhubcheka za 1921 god. Vinnytsia. 1922 [in Russian].
[Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. Винница, 1922. 198 с.].
12. Reabilitovani istoriyeyu. Khmelnytska obl. Khmelnytskyu, 2008 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Хмельницька обл. Хмельницький, 2008. 934 с.].
13. Represiyi proty uchashnykiv Antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917—1925). Anotovanuy pokazhchyk arkhivnykh kryminalnykh sprav “Osnovnoho” fondu arkhiviv tymchasovoho zberihannya rehionalnykh orhaniv SBU. Kharkiv, 2015 [in Ukrainian].
[Репресії проти учасників Антибільшовицького руху в Україні (1917—1925). Анотований показчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ. Харків, 2015. 233 с.].
14. Represiyi proty uchashnykiv Antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917—1925). Anotovanuy pokazhchyk sprav fondu arkhivnykh kryminalnykh sprav “Prypnyenyu” arkhiviv tymchasovoho zberihannya rehionalnykh orhaniv SBU. Kyiv; Kharkiv, 2021 [in Ukrainian].
[Репресії проти учасників Антибільшовицького руху в Україні (1917—1925). Анотований показчик справ фонду архівних кримінальних справ «Припинений» архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ. Київ; Харків, 2021. 700 с.].
15. Solovey, D. Rozhrom Poltavu. Spohady z chasiv vyzvolnykh zmahaniarukrayinskoho narodu 1914—1921. Winnipeg, 1974 [in Ukrainian].
[Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914—1921. Вінніпег, 1974. 207 с.].

16. Nesvytskyy, O. *Poltava u dni revolyutsiyi ta v period smuty 1917—1922*. Poltava, 1995 [in Ukrainian].
[Несвицький О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917—1922. Полтава, 1995. 278 с.].
17. Reabilitovani istoriyeyu. Poltavska oblast. Poltava, 2007 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Полтавська область. Полтава, 2007. 720 с.].
18. Otchet Tsentralnogo Upravleniya Chrezvychaynykh Komissiy pri Sovnarkome Ukrainy za 1920 god. K 5-mu Vseukraynskomu sezdru sovetov. Kharkiv, 1921 [in Russian].
[Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду советов. Харьков, 1921. 38 с.].
19. Dukelsky, S. ChK na Ukraine. Kharkiv. 1923 [in Russian].
[Дукельский С. ЧК на Украине. Харьков. 1923. 150 с.].
20. Rublov, O. *Zakhidnoukrayinska intelihentsiya u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914—1939)*. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с.].
21. *Itogi i praktika godichnoy deyatelnosti Odesskoy Gubcheka. 8 fevralya 1920 g.* — 8 fevralya 1921 g. Odesa, 1921 [in Russian].
[Итоги и практика годичной деятельности Одесской Губчека. 8 февраля 1920 г. — 8 февраля 1921 г. Одесса, 1921. 126 с.].
22. Reabilitovani istoriyeyu. Odeska oblast. Odesa, 2010. Kn. 1 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Одеська область. Одеса, 2010. Кн. 1. 433 с.].
23. Reabilitovani istoriyeyu. Mykolayivska oblast. Kyiv; Mykolaiv, 2010. Kn. 5 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Миколаївська область. Київ; Миколаїв, 2010. Кн. 5. 654 с.].
24. Otchet Ekaterynoslavskoy gubernskoy chrezvychaynoy komissiy s 1 yanvarya 1920 g. po 1 noyabrya 1921 g. Dnipropetrovsk, 1994 [in Russian].
[Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск, 1994. 232 с.].
25. Reabilitovani istoriyeyu. Kyivska oblast. Kyiv, 2011. Kn. 3 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Київська область. Київ, 2011. Кн. 3. 984 с.].
26. *Natsionalno-vyzvolnyy povstanskyi rukh v Ukraini naprykintsi 1920—1921 rr. Anotovanyu pokazhchyk. Sprava “Petlyurivski otamany”*. Kyiv. 2011 [in Ukrainian].
[Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920—1921 рр. Анотований показчик. Справа «Петлюрівські отамани». Київ, 2011. 224 с.].
27. Tynchenko, Ya. *Antyradyanska zмова u 402-mu Halytskomu striletskomu polku RSCHA: sprava Umanskoho povstankomu, 1921 rik. Tsytadelya. Lvivskyi militaryi almanakh*. Lviv, 2013. 9: 51-61 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Антирадянська змова у 402-му Галицькому стрілецькому полку РСЧА: справа Уманського повстанку, 1921 рік. Цитаделя. Львівський мілітарний альманах. Львів, 2013. № 9. С. 51—61].

Надійшла / Received 22.08.2024

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Deputy Director on Scientific Work,

National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

PROSECUTING OF SUPPORTERS
OF UKRAINIAN INDEPENDENCE BY SOVIET
REPRESSION BODIES IN 1920—1923

The purpose is to publicize and systematize information about mass falsifications of cases against the Ukrainian clerisy by the Cheka and GPU, primarily against students and students of secondary educational institutions who considered themselves citizens of the Ukrainian People's Republic and potentially would never become supporters or even "travel companions" of communism. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, verification, and scientificity. Chronological, biographical, problem-searching, and retrospective methods are used. **The scientific novelty** lies in the fact that it is the first time in historiography that information on repression against the Ukrainian clerisy and archival-investigative cases stored in the national archives for the period 1920—1923 have been summarized and analyzed. A conclusion has been drawn about the massive falsification of these cases, resulting in thousands of people being arrested and hundreds being executed. During the research, it was proven that the overwhelming majority of people arrested by the Cheka and GPU were not members of the underground or the Army of the Ukrainian People's Republic, did not engage in armed resistance, and did not in any way violate Soviet legislation by their actions. All their "guilt" consisted only in the fact that the repressed were supporters of the Ukrainian People's Republic. Particular attention is paid to the demographic data of the repressed since among those sentenced to death, the largest number were young men aged 18—23. There are also 17-year-olds executed, including women. Among those arrested and convicted, a considerable number were women and very young girls, in particular, pregnant women.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, repressions 1920—1923, Ukrainian intelligentsia, Cheka, GPU, falsification of investigative cases.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.102>
UDC 378.125+343, 262; 343.813(477)94(4)“1939/1945”

Ansbert BAUMANN

Ph. D., Institute of Contemporary European History,
Saarland University (Saarbrücken, Germany)
ansbert.baumann@uni-saarland.de
<https://orcid.org/0009-0005-8203-5649>

SCIENTISTS AS FORCED LABOURERS: THE CASE OF RESEARCHERS FROM KHARKIV IN THE SOUTH GERMAN PROVINCE DURING WORLD WAR II

This article **aims** to cover a little-known chapter in the history of World War II. In the course of the brutal German occupation rule, not only forced labourers but also scientists were deported from Ukraine to Germany as war booty and forced to work for the Nazi regime. One example of this is mathematicians who arrived in the village of Ummendorf in the Upper Swabia region of southern Germany in the summer of 1943. They were specialists in aerodynamic calculations who had originally come from the Ukrainian Physical-Technical Institute (UPTI) in Kharkiv. In Ummendorf, they came across German colleagues who had been brought there from the city of Aachen, which had been hit by air raids and were deployed there by the Ministry of Aviation for research relevant to the war effort. The researchers from occupied Ukraine also subsequently worked for the Reichsluftwaffe and co-operated with the Göttingen Aerodynamic Research Institute. **The research methodology** is based on the principle of critical historicisation, which is committed to the principle of the greatest possible objectivity and is based on the analysis of a wide range of sources from German archives and the evaluation of relevant, predominantly Western, research literature. In summary, various **conclusions** can be drawn from the events described about both the scientific policy of the Nazi state and the social and socio-cultural dynamics of the time. It shows not only the interest of the Nazi regime in the expertise of

Цитування: Baumann A. Scientists as Forced Labourers: the Case of Researchers from Kharkiv in the South German Province during World War II. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 102—120. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.102>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

specialists from occupied Ukraine and the reputation that research work at Ukrainian scientific institutes enjoyed in the racist Nazi state but also the consequences of the everyday coexistence of the scientists with the village population and the difficult situation for the former employees of the Kharkiv's UPTI after the end of the World War II.

Keywords: *World War II, scientists from occupied Ukraine, applied mathematics, evacuation, Ukrainian Physics and Technology Institute (UPTI), Michael Strscheletzky, Oleksiy Stolyarov, Eugen Litkewitsch, Tatjana Kourayskaja.*

During World War II, from the summer of 1941, Ukraine suffered more than almost any other country under German occupation, which was associated with brutal human rights violations, including genocide, starvation, destruction, and violence [2—3, 6—7, 22, 24, 27]. The terrible German occupation policy was primarily aimed at the economic exploitation of Ukraine, which was intended to play the role of a colony for the future Germanic empire: this included the complete seizure of economic goods important to the war effort, above all agricultural products and mineral oil, the supply of the Wehrmacht from the country and the re-establishment of businesses to cover the immediate needs of the Wehrmacht and the German armaments industry [12, P. 751—752]. Although the Army High Command had assumed at the end of July 1941 that the Red Army had essentially been destroyed, the first doubts as to whether the Blitzkrieg strategy would actually be successful arose as early as August 1941 [11, P. 283]. For this reason, the original doctrine of not using Soviet civilian workers and prisoners of war for labour service in Germany for racial and ideological reasons was already abandoned at this time — after the Reich Minister for the Occupied Eastern Territories had introduced a general obligation to work for all inhabitants between the ages of 18 and 45 in August 1941, as well as compulsory labour for Jews between the ages of 14 and 60 [21, P. 234], Hitler personally ordered on 31 October 1941 that the Soviet prisoners of war be put to work and adequately fed [30, P. 145]. However, this order came too late for many of the starving and exhausted prisoners, with the result that over half of the 3.5 million Soviet prisoners of war did not survive the winter of 1941/42 [13, P. 379—393]. For this reason, the new “General Plenipotentiary for Labour Deployment” ensured that masses of civilian labourers were also brought to Germany from the occupied Soviet territories from March 1942 [17, P. 234—250]. Ukraine was thus seen by the German occupiers as a reservoir of labour slaves and raw materials — and the traumatic experience of forced labour became a formative experience in Ukrainian history and in the memory of many Ukrainian families — of the approximately 7.9 million men, women and children who were forced to work for the Nazi regime at the end of September 1944 as part of the *Ausländereinsatz*, almost 2.8 million came from the former Soviet Union and over 1.4 million from present-day Ukraine [20].

In contrast to other foreign workers, who were in principle entitled to the same pay as their German colleagues for the same work, special regulations applied to the so-called *Ostarbeiter*. They were paid far less and had almost no social security. The reason for this special treatment was purely racially motivated. The *Ostarbeiter*, most of whom had been deported to Germany because of cruelly carried out forced recru-

ishment measures, thus ultimately remained an element of the National Socialist extermination strategy — in this case in the form of “extermination through labour” [8, P. 606—632]. The Soviet population, including the people in Ukraine, was therefore initially judged solely in terms of their physical labour.

It was only when the scientific institutions in the occupied territories in Ukraine were examined more closely by the *Wirtschaftsstab Ost*, which had been created for economic administration in November 1941, that the value that the specialists working there could have for the development of German science and thus possibly also for war research was recognized; on 13 February 1942, a Science Department was therefore created, which was to organize the evaluation and safeguarding of the institutes’ stocks and the potential deployment of the researchers [16, P. 361—362]. Although Bernhard Rust, *Reichsminister* of Science, Education, and National Culture, argued on 25 February 1942 that the employment of Soviet scientists in German research institutions should only be permitted in exceptional cases, the Nazi leadership had to recognize, despite all ideological barriers, that the outstanding research work carried out at the universities in Kharkiv and Kyiv, for example, and the highly qualified specialists working at the relevant institutes represented such an enrichment of scientific potential for the entire war economy that they could not be dispensed with under any circumstances. For this reason, a total of 156 scientists and engineers and their families were transferred to Leuna as early as April 1942 to work in mineral oil extraction and the chemical industry [16, P. 333].

The systematic booty and robbery of scientific resources from Ukraine, in which other competing departments and military divisions were involved in addition to the *Wirtschaftsstab Ost*, for example, from the *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, the War Economics Office of the Reich Research Council, the Ministry of Aviation and the *Ahnenerbe*, continued to gather pace in the following months. Therefore, a special reception camp was even set up for the researchers at the *IG Farben* camp in Bierau near Kędzierzyn (1934—1945 Heydebreck) in Upper Silesia, where the skilled workers were registered, reported to the police, and sent to their intended place of work, with Himmler personally authorising the transfer of those affected with their families to the Reich territory and the *Wirtschaftsstab Ost* applying for each individual to be released from their Eastern employment, which was then granted by the Reich Security Main Office [18, P. 101]. By March 1944, over 1100 scientists and engineers had been sent to Reich territory via the Bierau camp [16, P. 332—333].

Numerous scientists at various German research centres were also involved in securing and utilizing this “scientific booty”: The director of the Kaiser Wilhelm Institute for Silicate Research, Wilhelm Eitel, for example, declared his willingness to provide support in a letter to the Reich Minister for Armaments and Munitions on November 27, 1942 and then described in detail the conditions at the Silicate Institute in Kharkiv, which he was already largely aware of due to the descriptions of employees of the *Wirtschaftsstab Ost*¹. Eitel reported that he was in the process of analysing the

¹ Archives of the Max Planck Society Berlin (henceforth — ARMPG). Abt. I. Rep. 42. Nr. 41. P. 6. Eitel to Speer, 27.11.42.

scientific papers written there and preparing the future deployment of the institute in the service of German Science. As he saw no possibility of deploying the staff from the Institute in Kharkiv to his institute in Dahlem, he emphasised that the highly qualified researchers should remain in Ukraine and could work there for German research. Since, as far as he knew, “almost nothing” of the facilities in Kharkiv, which were “unique in the world”, had been destroyed, he suggested to Speer that he could travel to Kharkiv together with a Russian-speaking employee and then report on the impressions he gained there. However, the inspection of the institute, which Eitel actually carried out on July 14, 1943, was obviously sobering since, as he reported at the end of July 1943, leading executives of the institutes had been abducted and important employees had died in 1941—42 due to exhaustion; in addition, many specialists had accepted jobs in the Ukrainian administration in order to at least be able to support themselves, where they were not even remotely employed according to their outstanding abilities². Shortly afterward, the *Wirtschaftsstab Ost* issued instructions to relocate the research institutes from Kharkiv to Kyiv in view of the approaching Red Army, with Eitel taking over the scientific management and selection of the scientific personnel to be relocated [29, P. 65]. On August 16, 1943, he informed the President of the Kaiser Wilhelm Society, Albert Vögler, that he had indeed succeeded in “securing the Kharkiv Institute’s most valuable local scientific workers”³. According to the original plan, the scientists were to be relocated to Kyiv together with the institute to work for the German war economy — but the relocation was delayed, and Kharkiv was liberated by the Red Army on August 23, 1943. This left four researchers, whom Eitel had already brought to his institute in Dahlem in the spring of 1943, and some specialists who had previously been interned in labour camps and could be found there by Eitel, such as the silicate engineer Kordyukov, as the only Ukrainian scientists who ultimately worked for the Kaiser Wilhelm Institute for Silicate Research [28, P. 552].

There were also a number of other research facilities in Kharkiv that were of overriding interest to the German war economy, such as the astronomical institute, the metallurgical library, the chemical and endocrinological institutes, as well as the Ukrainian Physical-Technical Institute, UPTI⁴ (Український фізико-технічний інститут, УФТИ) [16, P. 362—363]. These were, therefore, also to be relocated before the Red Army moved in, or at least the specialists working there were to be brought to Germany. From the outset, these highly qualified scientists were also subject to the special regulations laid down by the Eastern Economic Staff, according to which they were not to be treated as *Ostarbeiter* but as foreigners and were to receive a foreign passport accordingly [16, P. 333].

² Ibid. Nr. 42. P. 10—13 ‘Niederschrift über die Prüfung der Charkower Silikat-Institute im Auftrage des Wirtschaftsstabs Ost, Chefgruppe W GW 8 vom 14.7.43, Charkow, den 29.7.43’. P. 10.

³ Ibid. Nr. 43. P.22—23. Eitel to Vögler, 16.08.43.

⁴ Now, it is called the National Science Center “Kharkiv Institute of Physics and Technology” (NSC KIPT). In 2004, during the creation of the Department of Nuclear Physics and Power Engineering of the National Academy of Sciences of Ukraine, NSC “Kharkiv Institute of Physics and Technology” became part of it.

The Specialists from the Aerodynamic Institute of the UPTI in Kharkiv

The UPTI, founded in 1929, where the first splitting of an atomic nucleus in the Soviet Union was achieved in 1932 and had developed into a world-class physics institute under the leadership of physicist Oleksandr Leypunsky (Олександр Ілліч Лейпунський) [25], was of particular interest to the Germans. Although the leading Soviet physicists working there, including Leypunsky, Lev Landau and Sergey Vavilov, were arrested in connection with the Stalinist purges between 1935 and 1938 and the foreign researchers who had been working at the institute until then, such as the Hungarian László Tisza, the Austrians Alexander Weissberg-Cybulski and Georg Placzek and the Germans Friedrich Houtermans and the couple Martin and Barbara Ruhemann, were expelled [1, P. 37—41], there was still a fully functional institute unit there, which was of great interest to the German occupiers: the aerodynamics department carried out measurements that seemed extremely relevant, not least for German aviation research.

In the following, the focus will be on a development that led to a handful of scientists from the UPTI in Kharkiv coming to Upper Swabia in southern Germany to work for the German army. A corresponding case study leaves many questions unanswered, above all those concerning the inner motives of the people concerned, i. e., to what extent the recruitment was linked to coercion or whether it was more a kind of collaboration. Nevertheless, one should be aware that the transitions between these categories were, in many cases, far less clear than later interpretations would suggest, as the transition from endeavouring to secure a perspective of survival for oneself and one's relatives to collaboration with the criminal Nazi system was often fluid.

In fact, the German Ministry of Aviation had considerable funds at its disposal to promote aviation research since 1933 [26, P. 378—382]. The non-university *Aerodynamische Versuchsanstalt* AVA (Aerodynamic Research Institute) in Göttingen, which was headed by Albert Betz since 1937, was able to benefit from this because the application-oriented research carried out at this institute on the behaviour of bodies in air and gas flows was of great interest to the Research Office of the Ministry [26, P. 333—337]. On 26 October 1942, after the capture of the city of Kharkiv by German troops and Hermann Göring's order to secure the entire local industry for the Luftwaffe, the AVA received a report from the Research Office describing the excellent equipment of the UPTI's Aerodynamic Institute and stating that it should be examined to what extent it could be used for the AVA's own scientific work [26, P. 374].

At the beginning of 1943, under the impression of the defeat at Stalingrad, the representative of the Research Office in Kharkiv, Karl Martin Kühn, organised the relocation of the research facilities located there to Lviv, where the *Institut für Deutsche Ostarbeit* (IDO) maintained a branch office with a chemical institute, where the work begun in Kharkiv was to be continued. This also applied to the remaining members of the UPTI's Aerodynamic Institute, who were certified by the Reich Security Main Office on 19 March 1943 as “highly qualified specialists” who urgently needed

to be deployed to “carry out research tasks important to the war effort unhindered”; for this reason, they were not to be treated as *Ostarbeiter*⁵.

One of these highly qualified scientists was Mikhail Streletsky (Михайло Стшелецький, Михаил Стрелецкий), born in Simbirsk on October 12, 1904⁶. His father was the Russian army officer Nikolai Nikolayevich Streletsky (1875—1933), who had been educated in Moscow, while his mother Julia (August 5, 1875) originally came from Ostrogozhsk. He grew up in Sumy, where he first attended the cadet corps, then grammar school, and finally technical college, from which he graduated as an engineer in 1927. From 1925 to 1934, he worked as a design engineer, then as head of the design office for flow machines at the Sumy Machine-Building Plant (Сумський машинобудівний завод ім. М.В. Фрунзе) and held a teaching position at the Sumy Technical University for hydraulics and flow research. In 1934, he went to the turbine factory in Kharkiv as head of the design office and taught courses on fluid mechanics at the technical university there, where he received his doctorate in 1938 and was then appointed professor. During this time, he also carried out calculations on ship propellers on behalf of the Soviet People's Commissariat of the Navy, among others. From November 1941, Streletsky worked for the German Air Force as head of the Aerodynamic Institute of the UPTI. In this context, he emphasised that his father's mother came from East Prussia and that he was, therefore, of German descent on his grandmother's side, and from then on, he called himself “Michael Strscheletzky”. He obviously benefited from his almost perfect command of the German language. In March 1943, Strscheletzky and his assistant Oleksiy Stolyarov (Олексій Столяров; November 25, 1905, Dyakonovo) were sent to the Aeronautical Radio Research Institute in Oberpfaffenhofen as part of the transfers mentioned above, which worked in close cooperation with the neighbouring Dornier company on the development of processes and devices in the field of aviation that were important to the war effort. Strscheletzky headed a calculation office there, which was significantly called the “Kharkiv branch”, where his wife Tamara Strscheletzky (May 1, 1918, Kharkiv) and Stolyarov's wife Galina Stolyarova (February 17, 1912, Voronezh) were also employed as technical assistants⁷. From there, the former UPTI employees travelled on to a destination in the Upper Swabian province in July 1943: the small community of Ummendorf near Biberach⁸. Why did the scientists from Ukraine move to this village in Upper Swabia? The reason was quite simple and showed how systematically the Research Office of the Reich Air Ministry deployed the experts who specialised in calculations in the field of applied mathematics; at the same time, other mathematicians working for the Ministry of Aviation were also settled there and dealt with very similar scientific issues to the specialists from Kharkiv.

⁵ Biberach District Archives (henceforth — KABC). UVB. Bü. 1455. P. 5. Reich Security Main Office to Research Office of the Reich Air Ministry, 19.03.43.

⁶ Central Archive of the German Aerospace Centre Göttingen (henceforth — ADLR). AK-21592 Curriculum vitae, 07. 08. 44; Karlsruhe Institute of Technology Archives (henceforth — KITA). Folder 21013. 1120. Doctoral thesis Strscheletzky, Curriculum vitae, 1948 n. D.

⁷ Arolsen Archives — International Center on Nazi Persecution (henceforth — Arolsen). DE ITS 2.1.1.1 BY 101. RUS 7. ZM 03.

⁸ KABC. UVB. Bü. 1455. P. 4. District administration Biberach to Research Office.

German colleagues in Ummendorf

The background to this is that the relocation measures affected not only the Eastern European specialists who were deported to Reich territory ahead of the approaching Red Army but also the German armaments industry and, not least, the most important research centres vital to the war effort, which were relocated from the areas threatened by heavy air raids to remote parts of the German Reich from the early summer of 1943. This initially affected the Kaiser Wilhelm Institutes concentrated around Berlin, whose directors were informed on June 10, 1943, that all institutes, especially those involved in research important to the war effort, had to take measures for a possible relocation. As the plans quickly took shape, it was decided to relocate some of the Kaiser Wilhelm Society's research institutes to the Gau Württemberg-Hohenzollern, as this region, which was classified as safe from air raids, was already the target for the relocation of numerous armaments companies — between March and December 1943, a total of 365 companies with 15,604 employees were relocated there. The Kaiser Wilhelm Institutes for Biochemistry and Virus Research were moved to Tübingen, the Institutes for Biology and Physics to Hechingen, the Institute for Chemistry to Tailfingen, and the Stuttgart Institute for Metal Research to Eningen [5, P. 461—462].

In the period that followed, numerous other research institutions at various universities and colleges within and outside the borders of the “Greater German Reich” were affected by the evacuation measures, some of whose relevance for wartime research was not immediately recognisable. In the field of aviation research, for example, mathematical considerations and their connection to applied physics became increasingly important in this context, so such research institutions also had to be increasingly protected from the threat of enemy air attacks. This also concerned the Institute for Practical Mathematics at the Technical University in Aachen, whose director, Robert Sauer, had already been attracting attention for several years with several important papers on fluid mechanics. Together with his colleague Franz Krauß, a professor at the Aachen Institute of Pure Mathematics, he also worked on a theory of the flow of compressible gases at high speeds, particularly in local supersonic speed, known as “gas dynamics”. These investigations were of great interest to the Reich Aviation Ministry so Sauer was involved in the development of the A 4 (V 2) rocket in Peenemünde from 1941 onwards⁹; there was also collaboration with the Hermann Göring Aviation Research Institute (LFA) in Braunschweig and with the Army Ordnance Office, for which Sauer carried out projects to calculate air resistance and the trajectory of projectiles [14, P. 314]. The Institute for Practical Mathematics in Aachen, therefore, carried out mathematical research relevant to the war, which had many points of contact with the work at the Aerodynamic Institute in Kharkiv.

The Institute of Physics at Aachen Technical University, which had been under the direction of Wilhelm Fucks since 1941, also produced work of particular interest to armaments research during this period: On January 18, 1943, Fucks justified the

⁹ Archive of the RWTH Aachen (henceforth — ATHAC). Ex 2970. Sauer to Ehrenberg, 06.10.41.

necessity of acquiring a cathode ray oscillograph with the war-relevant significance of his investigations, which he carried out on behalf of the High Command of the Navy and the *Deutsche Versuchsanstalt für Luftfahrt* DVL (German Aviation Research Institute), Berlin-Adlershof [14, P. 324]. The main focus was apparently on researching turbulence in air flows, a field of research that the Hungarian aerodynamicist Theodore von Kármán had already worked on as a professor in Aachen before he had to leave the TH in 1934 due to his Jewish origins. The Kármán vortex street discovered by the latter, two parallel rows of vortices with opposite directions of rotation, is of immense importance for the measurement of turbulence, especially on aerofoil profiles and missiles. Fucks therefore carried out concrete measurements on the basis of Kármán's discovery [9, P. 63]. These investigations overlapped with the work of his colleague Robert Sauer, who approached the problem on a mathematical basis. The aerodynamic research at the Institute of Physics and the Institute of Practical Mathematics thus complemented each other.

After Aachen was subjected to a heavy air raid on the night of 13th to 14th July 1943, in which the buildings of the Technical University were also badly hit, the Reich Aviation Ministry reacted immediately and issued a secret telegraphic order on 14th of July that the Institute for Practical Mathematics and the Physics Institute of the Technical University were to be relocated immediately to Ummendorf, near Biberach, in the rectory there¹⁰. The reasons why the Upper Swabian community of Ummendorf was chosen as the alternative location for the institutes were probably manifold; in any case, the town was strategically located on the Ulm-Friedrichshafen railway line and, with the aforementioned rectory, had a building that, in the eyes of those responsible, was predestined for such a use: it was a former castle building from the 16th century, which, with its numerous rooms and large cellar, seemed well suited to accommodate the two research institutes. There was also another large building in the village, the so-called Bräuhaus, which was also available for potential other use and had, therefore, already been inspected by several war-related research institutes¹¹.

On July 31, Robert Sauer's mathematical institute moved to Ummendorf, and at the beginning of August Wilhelm Fucks and five of his colleagues also arrived there with the equipment of the Institute of Physics, while the mathematician Franz Krauß settled in Gutenzell, just a few kilometres away [5, P. 467]. Sauer's work continued to focus on the flow of compressible gases, which were important for the development of the V-2 rocket, among other things so that he was able to underpin his reputation as a scientist important to the war effort¹². At the Institute of Physics, the working group headed by Wilhelm Fucks carried out the research already begun in Aachen on the operating behaviour and application of anemometers based on the principle of gas discharge¹³. The focus

¹⁰ Ibid. Ex 967. Research Office of the Reich Air Ministry Ehrenberg, 14.07.43.

¹¹ Hauptstaatsarchiv Stuttgart (henceforth — HStAS). E 151/03. Bü. 907/2. P. 1. Area representative for air defence to the Württemberg Minister of the Interior Schmid, 24.08.43.

¹² ATHAC. Ex 2970. Sauer to Ehrenberg, 06.10.41.

¹³ Ibid. Ex 315. Schumacher to Deanery, 21.02.46.

was on experiments to develop new anemometric methods for turbulence investigations, particularly on aircraft wings, which were reported in detail to the Aerodynamic Institute of the German Aviation Research Centre (*Deutsche Versuchsanstalt für Luftfahrt*) in Berlin-Adlershof [9, P. 94—102]. In addition, Fucks carried out pressure and temperature measurements with ion probes on behalf of the Navy High Command, which, like the work of his colleague Sauer, met with lively interest from Walther Gerlach¹⁴.

As already indicated, it was no coincidence that the German scientists from Aachen arrived in Ummendorf on exactly the same day as the specialists: Michael Strscheletzky with his wife Tamara and his mother Julia, as well as Oleksiy Stolyarov with his wife Galina and their five-year-old daughter of the same name actually also arrived there on 31 July 1943. The German contact person for the scientists from Kharkiv was aviation staff engineer Walter Weinberger, who, as a scientific employee of the Ministry of Aviation, had completed his doctorate under Robert Sauer with a study on the flow behaviour of propellers immediately before the transfer of the Mathematical Institute from Aachen and had then also been sent to Ummendorf to coordinate the work of the German and Ukrainian scientists on behalf of the Munich Aviation Research Institute. After the arrival of experts, Weinberger contacted Friedrich Wilhelm Riegels from the AVA and reported that he had now provisionally accommodated them in Ummendorf so that they could analyse their previous research results and present them in a report. However, according to Weinberger, it would make sense to transfer the former UPTI employees to Göttingen, where Riegels was currently working on very similar topics¹⁵.

In his reply, Riegels showed great interest in the collaboration of Strscheletzky and Stolyarov but referred to the problem of accommodating the scientists, which would be “very difficult” as there was hardly any space available in Göttingen¹⁶. However, Weinberger now favoured the remaining of the researchers in Ummendorf anyway and apparently also saw this as an opportunity for his personal career. Accordingly, he suggested that the scientists could travel to Göttingen for the meetings with Riegels and Betz that were necessary for the cooperation¹⁷. In the meantime, there were now excellent work opportunities in Ummendorf because he had been able to rent a hall in the local brewery¹⁸. According to Weinberger, the financial support would be provided until 31 October 1943 by Robert Sauer’s Institute for Practical Mathematics; from 1 November 1943, orders would then have to be placed by the AVA’s research management, which was to set up a new office under his direction for this purpose¹⁹. In fact, on 1 November 1943, a corresponding Luftwaffe office was set up in the brewery building under Weinberger’s management²⁰.

¹⁴ Bundesarchiv Berlin (henceforth — BA). R 26 III. 510. Gerlach to Fucks, 21.09.44.

¹⁵ ADLR. AK-17680 Weinberger to Riegels, 23.08.43.

¹⁶ Ibid. Riegels to Weinberger, 31.08.43.

¹⁷ Ibid. Weinberger to Riegels, 08.09.43.

¹⁸ HStAS. E 151/03. Bü. 907/2. P. 2. District Administrator to Minister of the Interior, 07. 09. 43.

¹⁹ ADLR. AK-17680 Weinberger to Riegels, 08.09.43.

²⁰ KABC. UVB. Bü. 1455. P. 3. Air Force Administration Ulm to District Administrator, 26.08.44.

Scientific work in a remote region

The background to the research group's permanent stay in Ummendorf was that Sauer and Weinberger had agreed at a meeting with Chief Engineer Ebert from the Oberpfaffenhofen Research Institute on 1st of September that Strscheletzky could just as well continue his important circulation calculations there and work together with Sauer in an excellent manner. Sauer, therefore, applied for corresponding support from the Research Office of the Reich Air Ministry for the period from July 29 to October 31, 1943. The AVA expressly welcomed the fact that the scientists would remain in Ummendorf and was prepared to take over their scientific supervision "under these circumstances"²¹. It was agreed that the AVA would award a "war-important" external contract²², initially limited to the period from 1 November 1943 to June 30, 1944, to the *Dienststelle Weinberger* for Strscheletzky's theoretical propeller calculations, the anticipated costs of which would amount to around 1.500 Reichsmark per month²³. It was also determined that it would be expedient to use two to three additional assistants were employed as calculators²⁴.

For this reason, the *Dienststelle* endeavoured to find suitably qualified people and quickly found what they were looking for: Two of Strscheletzky's former colleagues from Kharkiv, graduate engineers Yevhen Litkevych (Євген Літкевич, 4 February 1909, Markivka), and Tetyana Kovrayskaya (Тетяна Коврайська, 5 June 1917, Kharkiv), who were listed in the German files as Eugen Litkewitsch and Tatjana Kowrayskaja, seemed ideally suited for the job. The problem was that both were now employed in the chemical laboratory of the *Institut für Deutsche Ostarbeit* in Lviv, which was part of the Research Office of the Reich Air Ministry and whose director, Karl Martin Kühn, had transferred not only specialised personnel but also important experimental equipment from Kharkiv to Lviv in July 1943²⁵. As it was not assumed in Ummendorf that Kühn would be prepared to give up two of his employees without further ado and the efforts made by the department to contact him up to that point had not been successful, the AVA was asked for support²⁶. The AVA then actually intervened with the Research Office of the Reich Air Ministry²⁷, and finally succeeded in obtaining the transfer of the two experts to Ummendorf from the Reich Aviation Ministry: On 23 November 1943, it was reported that the engineer Litkewitsch had arrived in Ummendorf together with his wife Helena (Гелена; 25 April 1908, Kharkiv), a doctor with a doctorate from Kyiv University, their son Jurij (Юрій; 20 December 1933, Kharkiv) and his mother Anna (Анна; 28 December 1876, Markivka),

²¹ ADLR. AK-17680 Riegels to Weinberger, 11.09.43.

²² Ibid. Confirmation letter of the AVA, 11.10.43.

²³ Ibid. Riegels to the AVA, 04.10.43.

²⁴ Ibid. Schneider to Riegels, 14.10.43.

²⁵ ARMPG. Abt. I. Rep. 42. Nr. 42. P.11. Report on the audit of the Institute on 14 July 1943, 29.7.43.

²⁶ ADLR. AK-17680 Weinberger to the AVA, 14.10.43.

²⁷ Ibid. Riegels to Weinberger, 16.11.43.

and urgently needed the necessary documents to ensure that he too did not fall under the regulations for *Ostarbeiter*²⁸.

In fact, the arrival of the scientists from Kharkiv (Strscheletzky, Stolyarov, Litkewitsch, Kowrayskaja) and their families further aggravated the already tense housing situation²⁹ in the community of Ummendorf³⁰. The difficulties in obtaining suitable accommodation also had a direct impact on the research activities of those affected, as can be seen from a report by Strscheletzky, which he sent to the AVA in Göttingen at the end of November and in which he reported that he had not yet had the opportunity to complete the theoretical part of his work, as the office room was the only room that could be heated and had to be used as a living room by the researchers at times due to the cold weather³¹. In view of these difficulties, the head of the department, Weinberger, even considered transferring the scientists to Göttingen after all in early January 1944. On the other hand, for Weinberger, who was working on gas dynamics problems on behalf of the Munich Aviation Research Institute and therefore had a personal interest in continuing to work efficiently with Robert Sauer, they were ideally suited to providing a convincing argument to his superiors that his presence in Ummendorf was indispensable for the time being³².

Although the working conditions of Strscheletzky's team had improved overall by the beginning of 1944³³, conflicts of interest and responsibility with Weinberger also became apparent: in January 1944, for example, Weinberger asked the AVA in connection with his own research project whether he could occasionally employ Mrs. Kowrayskaja with calculations³⁴. This request was initially granted³⁵, but by March the work of the research group and thus also the mission of the AVA was directly hindered by Weinberger's activities, as he was now permanently using a "good calculating machine" that Sauer had lent to Strscheletzky so that the latter had to ask the AVA to provide him with another calculating machine³⁶.

The self-confidence with which Strscheletzky approached the AVA also manifested itself in a request he made to his contact person there, Riegels, in mid-April 1944, informing him that he wanted to protect the copyright to a ship's propeller he had developed and the special calculation method for it by means of a patent and had therefore already contacted the office in Munich responsible for the former employees of the UPTI and the Patent Office in Munich. He had been told there that he could only obtain the patent with the support of the AVA, which he now wanted to ask for³⁷. Riegels reacted rather hesitantly; two weeks later, he told Weinberger that the problem

²⁸ Ibid. Weinberger to Riegels, 23.09.43.

²⁹ HStAS. E 151/03. Bü. 904. P. 77. District Administrator to Minister of the Interior, 10.06.41.

³⁰ KABC. UVB. Bü. 1455. P. 1. Mayor of Ummendorf to District administration, 26.11.43.

³¹ ADLR. AK-17680. Strscheletzky to Riegels, 30.11.43.

³² Ibid. Weinberger to Riegels, 11.01.44.

³³ Ibid. Strscheletzky to Riegels, 18.01.44.

³⁴ Ibid. Weinberger to Riegels, 11.01.44.

³⁵ Ibid. Riegels to Weinberger, 02.02.44.

³⁶ Ibid. Strscheletzky to Riegels, 03.03.44.

³⁷ Ibid. Strscheletzky to Riegels, 13.04.44.

was that Strscheletzky was not a co-worker of the AVA and therefore the legal regulations regarding the treatment of inventions by employees could not be applied. In his opinion, the latter worked as a freelancer, and therefore, it seemed advisable to him that he should present himself to the Reich Patent Office. However, he was not sure whether Strscheletzky had the necessary financial resources at his disposal that would automatically arise when processing patents³⁸. The patent application, therefore, had to be postponed indefinitely for the time being.

Nevertheless, the scientists from Ukraine, who had been declared stateless in the early summer of 1944, were shown great respect; Weinberger, therefore, also recognised that they should be provided with better working materials and informed the AVA that Strscheletzky urgently needed functioning calculating machines³⁹. Undoubtedly, the work of the specialist from Ukraine was also highly valued by the AVA, so that the employment relationship between the department and the research institute was extended for the period from 1 July to 31 December 1944 without any problems⁴⁰.

Meanwhile, Strscheletzky himself continued to try to acquire a German patent for the ship's propellers he had developed; however, after he had succeeded in being released from his Soviet citizenship, he now combined this with his efforts to obtain German citizenship — at the beginning of September, he once again requested the support of Riegels for his corresponding advances⁴¹. As he was obviously in a hurry, he followed up a short time later and asked the AVA for a letter of recommendation for the acquisition of German citizenship. He also stated that he wanted to become a full AVA employee as soon as possible in order to have more favourable working conditions⁴². Riegels replied two days later in a rather stalling tone and informed him that he had spoken to Betz in the meantime and that the latter would reply to him in writing. The question of whether Strscheletzky could become a member of the AVA had not yet been decided due to the urgency of the current research work⁴³.

Despite this rather disappointing development, Strscheletzky was obviously well aware of his growing reputation at the AVA and, therefore, now also addressed the sensitive issue of his pay, pointing out that according to the old regulations of the UPTI, all employees received almost the same salary, which was 1.12 Reichsmark per hour for professors, lecturers, assistants and scientists, while an unqualified draughtswoman or laboratory assistant received 1 Reichsmark and the cleaning lady 0.90 Reichsmark. This pay scale had also been applied by the *Dienststelle Weinberger* so far so that he only received a monthly salary of 230 Reichsmark, which would hardly be enough for him to survive and certainly not enough to finance a patent application. He therefore asked that he be paid a salary commensurate with his work⁴⁴. Riegels replied that he had already

³⁸ Ibid. Riegels to Weinberger, 27.04.44.

³⁹ Ibid. Weinberger to Riegels, 05.06.44.

⁴⁰ Ibid. Confirmation letter of the AVA, 27.07.44.

⁴¹ Ibid. Strscheletzky to Riegels, 07.09.44.

⁴² Ibid. Strscheletzky to Riegels, 13.09.44.

⁴³ Ibid. Riegels to Strscheletzky, 15.09.44.

⁴⁴ Ibid. Strscheletzky to Riegels, 06.10.44.

thought about a change in salary, but that such a change could not be implemented at present⁴⁵. Shortly afterward, he informed Weinberger that there had been a 25 percent salary increase at the AVA in the meantime, which could certainly also be granted to the scientists, thus accommodating Strscheletzky's request for a revision of the salaries. The salary for the latter would have to be discussed in detail again anyway⁴⁶. These lines show once again the appreciation for Strscheletzky, who was undoubtedly the central scientist of the department and irreplaceable for the progress of the work — for example, when he fell ill with pneumonia in mid-October 1944, this alone slowed down the work, as he was unable to supervise and check the progress of the work himself⁴⁷. As Weinberger noted at the end of November, an improvement was then achieved in the salary issue in that salaries were recalculated from the 1st of September, which was already equivalent to a 25 % pay raise for female employees; he wanted to introduce a corresponding regulation for male employees with retroactive effect from 1 November⁴⁸.

In this context, Riegels emphasised that it was up to Weinberger to find an appropriate salary arrangement in accordance with the statutory provisions; the AVA was only interested in the salaries and other costs to the extent that it must be ensured that the work is in the right proportion to its price⁴⁹. However, there was no doubt within the AVA about the outstanding quality of Strscheletzky's propeller calculations; in the meantime, these had also aroused the interest of Riegel's colleagues, with Irmgard Flüge-Lotz in particular enquiring in detail about Strscheletzky's work during a meeting in November 1944 and requesting detailed information from Riegels in this regard⁵⁰.

A further indication of the AVA's recognition is that Strscheletzky and his employees were apparently deliberately protected from official bodies: In connection with the salary issue, Riegels remarked to Weinberger that it was not necessarily advisable to discuss this in too much detail at the moment because the urgency of the research assignment was currently being questioned⁵¹. A letter from Strscheletzky to Riegels dated November 1, 1944, in which he reported that the engineer Litkewitsch currently had no work and had to be given "some kind of work" within the next week, also documents a trusting relationship in this respect; he even requested that the AVA send a corresponding dispatch to Major Schumacher (Olmütz, Hama-Werke protectorate), who was responsible for Litkewitsch's employment⁵². Litkewitsch was indeed kept on; and on January 3, 1945, the AVA confirmed that Strscheletzky would continue to work with his office in Ummendorf near Biberach (Württ.) on an important wartime assignment for the Aerodynamic Research Institute "for the period from January 1, 1945 to June 31, 1945 [sic!]"⁵³.

⁴⁵ Ibid. Riegels to Strscheletzky, 11.10.44.

⁴⁶ Ibid. Riegels to Weinberger, 28.10.44.

⁴⁷ Ibid. Schneider to Riegels, 23.10.44.

⁴⁸ Ibid. Weinberger to Riegels, 25.11.44.

⁴⁹ Ibid. Riegels to Weinberger, 15.12.44.

⁵⁰ Ibid. Weinberger to Riegels, 25.11.44.

⁵¹ Ibid. Riegels to Weinberger, 28.10.44.

⁵² Ibid. Strscheletzky to Riegels, 01.11.44.

⁵³ Ibid. Confirmation letter of the AVA, 03.01.45.

However, the department was faced with increasingly difficult conditions, with the lack of calculating machines continuing to be an obstacle to the smooth running of the group⁵⁴. To make matters worse, Robert Sauer also had to supply other scientists with calculating machines at the end of 1944⁵⁵: after the devastating air raid on Darmstadt city centre on September 11, 1944, in which the Technical University there was also badly hit, the Geometric Institute, headed by Heinrich Graf, had been relocated to the immediate vicinity of Ummendorf, to Rißegg⁵⁶. Graf thus also came to the Upper Swabian province and continued his research activities there, which were also classified as “important for the war effort”⁵⁷, whereby the proximity to Sauer was certainly a not insignificant reason for the choice of alternative accommodation, as the intensive scientific cooperation between Sauer and Graf could now be continued without major difficulties⁵⁸. As Sauer still needed ever greater capacity for his own aerodynamic calculations, from the beginning of 1945 not only Weinberger but also a mathematician originally assigned to Strscheletzky had to support Sauer’s calculations⁵⁹. At the same time, the AVA also needed more and more calculating capacity and therefore urgently asked Strscheletzky to return a calculating machine from Göttingen⁶⁰. Despite the tense situation, Weinberger stated to the AVA on March 10, 1945 that the office was working excellently and that the calculations were making good progress⁶¹.

The end of the research group

Overall, the research assignments carried out by the department for the AVA between November 1943 and April 1945 were primarily aimed at improving armaments technology developments and were, therefore, directly related to the ballistic measurements and gas dynamics experiments that the Kaiser Wilhelm Institute for Fluid Dynamics Research carried out on behalf of the AVA during these years. This meant that the calculations of Strscheletzky’s group were, in turn, closely related to Sauer’s work, so that points of contact must have arisen again and again in the everyday calculations. The connection of the scientists from Kharkiv to the AVA is nevertheless remarkable, as it was subject to extremely restrictive secrecy regulations and usually did not allow foreigners any insight into its research activities.

The work of the scientists evacuated or deported to Upper Swabia aroused the interest of the occupying power after the invasion of the French troops in April 1945.

⁵⁴ Ibid. Weinberger to Riegels, 25.11.44.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Historical Archive of TU Darmstadt. TH 25/01. Nr. 223/1. Bd. 1. P. 144 Confirmation letter of the Rector of the Technical University of Darmstadt, 21.09.44.

⁵⁷ Ibid. P. 146 Confirmation letter of the Rector of the Technical University of Darmstadt, 27.01.45.

⁵⁸ KITA. Folder 2202. 32a. Scholder to Rust, 27.01.44.

⁵⁹ ADLR. AK-17680 Weinberger to Riegels, 29.01.45.

⁶⁰ Ibid. Riegels to Weinberger, 09.01.45.

⁶¹ Ibid. Weinberger to Riegels, 10.03.45.

This was particularly true for Hubert Schardin, whose Ballistic Institute had been relocated from Berlin-Gatow to Biberach, just a few kilometres away [4, P. 241—244]. As early as the summer of 1945, Schardin and many of his employees joined the French Army Ordnance Office. He was followed by numerous employees from the institutes of Robert Sauer and Wilhelm Fucks, who worked in Ummendorf⁶².

However, the situation was particularly difficult for the employees of the *Dienststelle Weinberger*: according to German law, they were “stateless”, but in the eyes of the French military administration, they were still considered Soviet citizens. But there was one exception: As the French were very interested in Michael Strscheletzky’s expertise and his propeller calculations, he was still treated as a German scientist, as he had already declared himself a “*Volksdeutscher*” in 1944 with reference to his grandmother⁶³, and, like Schardin’s research group, was officially conscripted by the French state, which meant that he was in the service of the French Navy from October 1, 1945⁶⁴. Strscheletzky’s former employees, on the other hand, were not granted any special rights by the French occupying power. They were, therefore, treated as Soviet civilians to whom the inter-allied regulations on repatriation agreed at the Yalta Conference were to apply [15, P. 277—278]. In accordance with these agreements, France signed an agreement with the Soviet Union on June 29, 1945 in which both sides undertook to hand over citizens of the other country to the state authorities of the home country [23, P. 169—170]. According to this agreement, the persons concerned were to be transferred to the Soviet administration via the military liaison centres, which could have devastating consequences, especially in the case of persons who had previously worked “voluntarily” for the Nazi state [19, P. 33—34].

For this reason, the researchers from Kharkiv who had been in Ummendorf had good reason to evade capture by the Red Army. Eugen Litkewitsch managed to do this in a particularly spectacular way: He was apprehended several times, but always able to escape and finally found a safe hiding place to escape Soviet capture for good: On July 12, 1945, he had himself and his family admitted to the Schussenried Psychiatric Sanatorium, which had been designated a collection point for mentally ill Eastern workers on September 6, 1944⁶⁵, with the unspecific diagnosis of “contact psychosis”⁶⁶. Tatjana Kowrayskaja was also admitted to the sanatorium on the same day with the same diagnosis⁶⁷, where she died on April 12, 1946 under unexplained circumstances⁶⁸. The Litkewitsch family, on the other hand, was released from the

⁶² ATHAC. Ex 91. Geller to Seewald, 11.09.45; KITA. Folder 21001. 121. Pösch to Reutter, 20.01.46.

⁶³ ADLR. AK-21592 Curriculum vitae, 07.08.44.

⁶⁴ KITA. Folder 21013. 1120. Doctoral thesis Strscheletzky, Curriculum vitae, 1948 n. D.

⁶⁵ BA. R 1501. 3763. Runderlass des Reichsministers des Innern, betr. Geisteskranke Ostarbeiter und Polen, 06.09.44.

⁶⁶ Archive of the Zentrum für Psychiatrie Südwürttemberg, Weissenau. Heilanstalt Schussenried. Frauen-Hauptbuch. Nr. 4815—4816, 12.07.45.

⁶⁷ Ibid. Nr. 4817, 12.07.45.

⁶⁸ Arolsen. 02020202. 0334. Death certificate from the Schussenried registry office, 23.05.50.

Schussenried sanatorium on September 11, 1946 and initially lived in Biberach, where Helena had already worked as a doctor in the district hospital during her time in Ummendorf, before emigrating to the USA in the summer of 1950 and settling in St. Paul, Minnesota, where Anna died in 1959, Helene in 1973 and Eugene in 1997⁶⁹.

Michael Strscheletzky worked in the French Navy until March 1947 and then became a consultant for *Voith-Turbinenwerke* in Heidenheim from 1947 and was also a lecturer at the Technical Universities of Karlsruhe, Stuttgart and Munich. Although he had already worked as a professor in Ukraine, he submitted another dissertation on the hydrodynamic principles for calculating ship propulsion systems to the Technical University of Karlsruhe in 1948 and was officially awarded his doctorate in Germany⁷⁰. At this time, he was already running a calculation office in Kressbronn on Lake Constance, became a member of the German Aerospace Society and moved to Friedrichshafen in 1950, where he lived with his wife as a highly respected scientist until he died in 1991 [10, P. 1205]; his wife Tamara passed away in 2012⁷¹.

* * *

The work of the scientists from the research institute in Kharkiv in the Upper Swabian province opens interesting perspectives on the Nazi state in several respects.

From a socio-historical perspective, the arbitrary nature of Nazi racial ideology becomes clear once again — if people were of interest to those in power, they could quickly be declared “*Volksdeutsche*” or stateless. On the other hand, this legal status was in many cases only temporary for the people concerned, as their further fate depended on the interests of the Allied occupying power on the ground and thus again on a certain arbitrariness: Michael Strscheletzky was declared a German, while Eugen Litkewitsch was considered a Soviet citizen in the eyes of the French occupying authorities and had to fear for his life due to the threat of extradition to the Soviet Union as a result of the inter-Allied agreements.

From the perspective of the history of science, the episode shows how strategically the research management of the Reich Aviation Ministry proceeded by locating not only the research facilities of the most diverse provenance relevant to the air war but also the associated armaments industry in the Biberach-Ummendorf area between 1943 and 1945. However, it is ultimately not entirely clear to what extent this concept was successful and whether, despite the spatial concentration, many institutions may have conducted research side by side without taking any notice of each other. Moreover, from today's perspective, it is also difficult to judge how important the work of the researchers involved, both from Aachen and from Kharkiv, actually was for the German Wehrmacht or whether it did not offer the scientists the opportunity to conduct de facto basic research under the guise of wartime importance. In terms of scientific history, the work is significant simply because the aerodynamic and

⁶⁹ Ibid. DP 2425. 03010101. 14 321. Documents of the Litkewitsch family.

⁷⁰ KITA. Folder 21013. 1120. Doctoral thesis Strscheletzky, 1948.

⁷¹ Friedrichshafen City Archives. Population Register.

ballistic measurements were so computationally intensive that more and more electronic calculating machines had to be used, which were then continuously developed over time. Applied mathematics thus became a kind of catalyst for the emergence of computer science and for the digitalisation of science.

Finally, from a micro-historical perspective, it becomes clear how, in the face of the war situation, modernity burst upon the small, agricultural village of Ummendorf and confronted the village community with fundamental changes. This initially involved the accommodation of the scientists, for whom more and more flats in the village had to be requisitioned, but also other issues of village life, such as the conversion of the brewery with the neighbouring inn into a research institute, which meant that the village population lost a communal space. However, the long-established population in Ummendorf seems to have come to terms with many of these measures quite quickly, and the scientists, including the people from Kharkiv, seem to have been integrated into everyday village life relatively easily: for example, the son of the Litkewitsch family quickly made a large circle of friends among the village children, if the eyewitness accounts are to be believed, and his mother, as the only local doctor, was regularly visited by the villagers. Nevertheless, it was precisely at this personal level that striking differences between the German scientists and their colleagues originally from Ukraine became apparent after the war: while the German researchers were able to continue their work and careers without any problems after a relatively short time, the former employees of the UPTI in Kharkiv, who had been expelled from their old homeland had no such opportunities. Michael Strscheletzky was at least able to continue his profession. Eugen Litkewitsch and Tatjana Kowraskaja had to fear for their lives and fled to a psychiatric sanatorium, where Kowraskaja died, while the Litkewitsch family was later able to emigrate to the USA. The further fate of their former colleague Stolyarov and his family is completely unknown. All in all, the events of 1945 did not represent a real liberation for the scientists from Kharkiv.

REFERENCES

1. Amaldi, E. (2013). *The Adventurous Life of Friedrich Georg Houtermans, Physicist 1903—1966*. Berlin: Springer.
2. Angrick, A. (2023). *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941—1943*. Hamburg: Hamburger Edition [in German].
3. Baberowski, J., Doering-Manteuffel, A. (2006). *Ordnung durch Terror. Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und stalinistischen Imperium*. Bonn: J.H.W. Dietz [in German].
4. Baumann, A. (2007). Die Gründung des “Institut Saint-Louis”. U. Pfeil (Ed.), *Deutsch-französische Kultur- und Wissenschaftsbeziehungen im 20. Jahrhundert* (ss.237—256). München: Oldenbourg [in German].
5. Baumann, A. (2008). Evakuierung des Wissens. Die Verlagerung luftkriegsrelevanter Forschungsinstitute nach Oberschwaben 1943—1945. *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte* 67, 461-496 [in German].
6. Berkhoff, K.C. (2004). *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press.

7. Beyrau, D. (2000). Schlachtfeld der Diktatoren. Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [in German].
8. Buggeln, M. (2009). Building to Death. The Satellite Camp System of the Concentration Camp Neuengamme. *European History Quarterly*, 4(39), 606-632.
9. Geller, H. (2004). Geschichte der Physik an der TH Aachen im Chaos des 2. Weltkriegs. Aachen: Helios [in German].
10. Hager, W. (2009). Hydraulicians in Europe 1800—2000. Vol. 2. Baton Rouge: Routledge.
11. Hartmann, Chr. (2009). Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42. München: Oldenbourg [in German].
12. Hildebrand, K. (2008). Das vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler. München: Oldenbourg [in German].
13. Hürter, J. (2007). Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42. München: Oldenbourg [in German].
14. Kalkmann, U. (2003). Die Technische Hochschule Aachen im Dritten Reich. 1933—1945. Aachen: Mainz [in German].
15. Kochavi, A. J. (2005). Confronting Captivity. Britain and the United States and their POWs in Nazi Germany. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
16. Müller, R. D. (1991). *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943*. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. Boppard: Boldt [in German].
17. Müller, R. D. (1991). Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft. U. Herbert (Ed.), *Europa und der "Reichseinsatz". Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945* (ss. 234-250). Essen: Klartext [in German].
18. Pabst, M. (2003). "Karteimässig erfasst, polizeilich gemeldet, abwehrmässig geprüft und zum Einsatz gebracht." Das Fremdarbeiterlager Daspig bei Leuna zwischen 1939 und 1945. Dokumente und Augenzeugenberichte. Halle: D. Mandel [in German].
19. Пастушенко, Т. (2011). «В'їзд репатріантів до Києва заборонений...»: Повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. Київ, 2011 [in Ukrainian].
20. Пастушенко Т. Українці на примусовій праці в нацистській Німеччині: вербування, примусова праця, репатріація. URL: <https://uamoderna.com/backward/ukraintsi-na-prymusoviy-pratsi-v-natsystskiy-nimechchyni-verbuvannia-prymusova-pratsia-repatriatsiia/> (14.06.2024) [in Ukrainian].
21. Penter, T. (2016). Opfer zweier Diktaturen: Zwangsarbeiter im Donbas unter Hitler und Stalin. D. Pohl, T. Sebta, (Eds.), *Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen* (ss. 231-258). Berlin: Metropol [in German].
22. Pohl, D. (2011). Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944. Frankfurt a. M.: S. Fischer [in German].
23. Polian, P. M. (2000). Le rapatriement des citoyens soviétiques depuis la France et les Zones Françaises d'Occupation en Allemagne et en Autriche. *Cahiers du Monde russe*, 41, 165-190 [in French].
24. Prusin A.V. (2010). The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870—1992. Oxford: Oxford University Press.
25. Ранюк, Ю. М. (2001). Лабораторія № 1. Ядерна фізика в Україні: з нагоди 70-ї річниці розщеплення атома. Харків [in Ukrainian].
26. Schmaltz, F. (2016). Luftfahrtforschung auf Expansionskurs. Die Aerodynamische Versuchsanstalt in den besetzten Gebieten. S. Flachowsky, R. Hachtmann, F. Schmaltz (Eds.), *Ressourcenmobilisierung. Wissenschaftspolitik und Forschungspraxis im NS-Herrschaftssystem* (ss. 326-382). Göttingen: Wallstein [in German].

27. Snyder, T. (2010). *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. London: Bodley Head.
28. Stoff, H. (2007). "Eine zentrale Arbeitsstätte mit nationalen Zielen." Wilhelm Eitel und das KWI für Silikatforschung 1926—1945. H. Maier (Ed.), *Gemeinschaftsforschung, Bevollmächtigte und der Wissenstransfer* (ss. 503-560). Göttingen: Wallstein [in German].
29. Strebel B., Wagner J. C. (2009). "No time to debate and ask questions": Forced labor for science in the Kaiser Wilhelm Society. 1939—1945. S. Heim, K. Sachse, M. Walker (Eds.), *The Kaiser Wilhelm Society under National Socialism* (pp. 47-73). Cambridge: University Press.
30. Streit, Chr. (1991). *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945*. Bonn: J.H.W. Dietz [in German].

Received 05.09.2024

Ансберт БАУМАНН

доктор філософії, Інститут новітньої європейської історії,
Саарландський університет (Саарбрюкен, Німеччина)
ansbert.baumann@uni-saarland.de
<https://orcid.org/0009-0005-8203-5649>

НАУКОВЦІ ЯК ПРИМУСОВІ ПРАЦІВНИКИ: ВЧЕНІ З ХАРКОВА В ПІВДЕННОНІМЕЦЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета полягає у висвітленні маловідомої сторінки в історії Другої світової війни, коли під час жорстокої німецької окупації з України до Райху як військову здобич серед решти примусових працівників депортували також науковців, змушених працювати на нацистський режим. Ідеться про математиків, співробітників Українського фізико-технічного інституту (УФТІ), розташованого у Харкові, котрі були фахівцями з аеродинамічних розрахунків. Влітку 1943 р. їх привезли у с. Уммендорф у регіоні Верхня Швабія на півдні Німеччини. Тут вони зустрілися з німецькими колегами з м. Аахен, що зазнавало авіанальотів, евакуйованими Міністерством авіації в порівняно безпечний регіон для проведення досліджень, пов'язаних із військовою промисловістю. Згодом вчені з окупованої України також співпрацювали з Геттінгенським аеродинамічним науково-дослідним інститутом. **Методологія** ґрунтується на принципі критичної історизації, що полягає в дотриманні засад максимальної неупередженості та базується на аналізі широкого кола джерел із німецьких архівів й оцінці відповідної, переважно західної, спеціальної літератури. **Висновки.** На основі представленого матеріалу можна скласти враження як про політику нацистської держави в науковій сфері, так і про соціальну, соціокультурну динаміку того часу. Йдеться не лише про зацікавленість гітлерівського режиму в досвідчених фахівцях з окупованих територій, про їх високу репутацію, але й про наслідки повсякденного співіснування вчених із сільським населенням та складне становище колишніх співробітників харківського НДІ по закінченні війни.

Ключові слова: Друга світова війна, вчені з окупованої України, прикладна математика, евакуація, Український фізико-технічний інститут (УФТІ), Михайло Стрелецький, Олексій Столяров, Євген Літкевич, Тетяна Коврайська.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.121>
УДК 271.222(477)“1989/1991”

Петро БОНДАРЧУК

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ історії України другої половини XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
peterukr.kyiv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1989—1991 рр.)

Мета — проаналізувати процеси відродження Української автокефальної православної церкви наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., розглянути фактори, які сприяли цим процесам, і які перешкоджали. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, всебічності, неупередженості. Для реалізації наукових завдань застосовувалися методи аналізу й синтезу, історико-генетичний, історико-проблемний, історико-порівняльний. **Наукова новизна.** Розглянуто маловідомі аспекти з історії УАПЦ, зміни у процесі її розвитку, вплив на її відродження представників національно-визвольного руху, спротив органів влади, взаємовідносини з іншими релігійними течіями тощо. **Висновки.** Наприкінці горбачовської «перебудови» Українська автокефальна православна церква стала частиною не лише релігійного життя в Україні, а й суб'єктом та об'єктом національного відродження. Вона була тісно пов'язана з патріотичною інтелігенцією, зазнавала певної політизації та сама здійснювала політичний вплив. Радянська влада ставилася негативно до процесу відродження УАПЦ в Україні, вбачаючи в національних церквах потужну дезінтеграційну силу, що загрожувала існуванню СРСР. Крім спротиву з боку влади, прибічники УАПЦ у процесі розвитку своєї церкви зіштовхнулися й з іншою

Цитування: Бондарчук П. Відродження Української автокефальної православної церкви (1989—1991 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 121—135. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.121>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

вагомою проблемою — внутрішньою боротьбою. Все це перешкоджало залученню до церкви широких мас вірян. Попри всі негаразди, прихильники УАПЦ змогли досягнути значного успіху в її відродженні та розвитку. Наприкінці радянського періоду Українська автокефальна православна церква стала вагомим фактором духовного й національно-культурного життя українського народу.

Ключові слова: *Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), віряни, православ'я, релігійне життя, національно-визвольний рух, радянська влада, «перебудова».*

Процеси відродження та розвитку національних церков — важлива дослідницька сфера історії України. Національні церкви не лише відіграють вагому роль у духовно-церковному житті, а також є елементом українського національного руху, чинником формування національної свідомості народу, розвитку його культури тощо. Національні церкви нерідко виступають об'єднавчою силою для різних патріотичних політичних сил і є фактором державного розвитку. Однією з таких була Українська автокефальна православна церква, яка існувала в 1920-х рр., і процеси відродження котрої в Україні розпочалися в останні роки існування радянської влади.

Слід відзначити, що проблема відродження наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Української автокефальної православної церкви не отримала належного висвітлення. Більшість авторів лише побіжно зачіпали процеси відновлення діяльності УАПЦ у контексті ширших хронологічних меж досліджень або наукових проблем. Із-поміж найперших і найважливіших публікацій, в яких висвітлювалися процеси відродження УАПЦ, є монографія представника української діаспори, громадського діяча А. Камінського, присвячена процесам горбачовської «перебудови» в УРСР, що вийшла друком 1990 р. [1]. У 1992 р. було опубліковано книжка О. Воронина про історичний шлях УАПЦ [2], в якій знайшли відображення й події кінця «перебудови». Пізніше проблематики відродження цієї церкви торкалися й інші дослідники, переважно побіжно. Зазначена тематика присутня в публікаціях А. Зінченка [3], В. Бондаренка [4], відомих дослідників, які в різний час очолювали державні органи у справах релігій. В. Бондаренко, окрім вказаної публіцистичної статті, присвяченої безпосередньо становленню цієї церкви, неодноразово торкався автокефальної проблематики в інших працях. Питань діяльності УАПЦ стосуються й окремі статті О. Іщук [5—7] (хоча тут варто зауважити, що період 1989—1991 рр. у них представлений доволі коротко). С. Шумило видав розвідку про участь у здійсненні перших хіротоній в УАПЦ самозваного «єпископа» Вікентія Чекаліна [8]. Окремі «білі плями» в історії відродження УАПЦ висвітлено в публікаціях активних учасників автокефального руху в Україні, зокрема І. Ісиченка [9], Л. Лохвицької [10], В. Черпака [11] та ін.

З-поміж останніх праць українських дослідників варто відзначити ґрунтовну статтю про УАПЦ О. Бажана й О. Тригуба [12], які свою увагу сконцентрували саме на подіях 1989—1990 рр. Існують розвідки, присвячені регіональним аспектам досліджуваної проблеми, зокрема О. Муравського [13], С. Жилюка, Л. Паниної [14]. Є також праці, в яких погляд на проблему здійснювався крізь призму

російського православ'я, зокрема Д. Поспеловського (канадського історика та публіциста) [15], В. Петрушка (російського церковного історика) [16], О. Драбинка (українського церковного діяча; згодом змінив свої переконання) [17] та ін. Багатьом із російських авторів були властиві прояви державно-церковного шовінізму. Всеукраїнському собору УАПЦ, що відбувся у червні 1990 р., присвячений збірник документів і матеріалів, упорядкований І. Преловською [18]. Мемуарна література представлена, зокрема, спогадами патріарха Димитрія (Яреми) [19], Є. Сверстюка [20—21], С. Шумила [22] та ін.

Кінець 1980-х рр. ознаменувався відродженням УАПЦ. На відміну від Української греко-католицької церкви, вона не мала в УРСР жодних інституційних, у тому числі підпільних, структур. Ініціаторами її відродження були діячі національно-патріотичних сил. Представник української діаспори А. Камінський писав, що ідея відновити УАПЦ займала думки деяких українських патріотів ще в 1960-х — на початку 1970-х рр. Пізніше це питання порушувалося на шпальтах журналу «Український вісник» після повернення В. Чорновола та інших українських правозахисників з ув'язнення. Звучало воно й на форумі Українського культурологічного клубу [1, С. 559], утвореного 1987 р. колишніми політв'язнями. Його члени звернулися з відкритим листом «Відновити українську православну та католицьку церкву» до президії Верховної Ради СРСР, пропонуючи, серед іншого, віддати їм Софійський, Андріївський собори, Києво-Печерську й Почаївську лаври, розслідувати здійснення репресій проти українських релігійних діячів [3, С. 307]. А. Камінський, зазначав, що влітку 1988 р. у виконавчий комітет Української Гельсінської спілки В. Романюк передав чернетку проекту звернення щодо відновлення УАПЦ. Він запропонував до складу ініціативної групи свою кандидатуру та ще двох священників із Галичини. Цю ініціативу виконавчий комітет УГС сприйняв дещо насторожено, позаяк його члени вважали, що учасниками ініціативної групи мали б бути представники не західних, а центральних і східних областей [1, С. 559].

Порушувалося питання відродження УАПЦ й на установчій конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, створеного в лютому 1989 р., де священник Б. Михайлечко називав Російську православну церкву (РПЦ) організацією, ворожою національним інтересам українського народу, та закликав відновлювати церковну незалежність від Москви. В остаточній редакції програми Руху за перебудову був розділ, де метою вказувалася нормалізація правового статусу українських католицької та автокефальної православної церков. У виступі Є. Сверстюка звучало, що українцям потрібен «храм для науки мудрості», не та «казенна церква», яка повторює стиль партійно-бюрократичного апарату, а справжня християнська — «і православна, і католицька, і протестантська». Доповідач зазначав, що потрібні священники — патріоти, вчителі та лідери [9, С. 405—406]. На Волині питання автокефалії православної церкви вперше порушив голова Рівненської крайової організації Руху В. Червоний під час масового мітингу на Козацьких Могилах 1989 р. [23, С. 282]. Як бачимо, питання церковної автокефалії актуалізувалося як на загальнореспубліканському, так і регіональному рівнях.

Є. Сверстюк так згадував суспільну атмосферу, в якій розпочинався національно-релігійний ренесанс: «Ідея відродження української церкви витала в повітрі. Люди тягнулися до цього і якимось член Українського культурологічного клубу Анатолій Битченко, побачивши в мене Біблію українською мовою, пішов до однієї з церков і запропонував священику читати Євангеліє українською мовою. На жаль, дуже мало було готових до цього людей. Ми ходили по Подолу, дивилися на численні церкви й мріяли, щоб якийсь із цих храмів був українським осередком не тільки за мовою, а й центром відродження української культури. На той момент уже припинився тиск на священиків і була велика розгубленість у тих відомствах, які мали спрямовувати тиск на церкву» [21, С. 23].

Процеси відродження УАПЦ відбувалися всупереч перешкодам із боку органів влади та РПЦ. Митрополит київський і галицький Філарет наголошував: «Як відомо, у роки громадянської війни була створена Українська автокефальна церква, однак цей акт був незаконним. Тому в народі її називали самосвятською церквою. Потім вона була розпущена, а в роки фашистської окупації України відновлена, і нині окремі парафії існують за кордоном. Інші православні церкви її не визнали. То навіщо нам зараз відриватися від православного світу? Навіщо нам така церква, що відгороджує нас від людей? Узагалі народ не порушує цього питання. Його порушують люди не церковні, а політики, які б хотіли використати дане питання з метою відірвати українських віруючих від Руської православної церкви. А наша церква, як відомо з історії, робить усе для об'єднання народів. Тому вона проти автокефалії» [3, С. 304]. Позицію митрополита Філарета підтримували більшість духовництва РПЦ.

Подібну позицію займав голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник та інші впливові українські компартійні діячі. У кінці серпня 1989 р. останній писав до республіканського уряду: «Ми заперечуємо проти утворення Української автономної православної церкви. Постанова такого питання означала б відхід православних релігійних об'єднань нашої республіки від традиційних інтернаціоналістських позицій руського православ'я, чим неодмінно скористалися б політичні сепаратисти. Цю думку поділяє ідеологічний відділ ЦК Компартії України (т. Кравчук Л.М.)»¹. Партійні функціонери бачили у відродженні УАПЦ небезпеку національного піднесення з подальшим відокремленням УРСР від СРСР.

Попри негативну позицію влади та РПЦ у питанні відновлення УАПЦ патріотичні активісти ініціювали цей процес. Відродження церкви відбулося в кілька етапів. Було створено ініціативний комітет, до складу якого увійшли Т. Антонюк (син правозахисника й політв'язня З. Антонюка), А. Битченко (пізніше прийняв священницький сан), М. Будник (кобзар і майстер із виготовлення кобз), Л. Лохвицька (математикиня-програмістка, колишня політв'язнена). Остання, зокрема, писала, що ідею комітету було розроблено ще в листопаді 1987 р., а поштовх до його

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 441. Арк. 37.

створення надав В. Чорновіл. На початку 1989 р. до осередку приєднався священник Свято-Успенської церкви з Латвії (м. Єлгава) Б. Михайлечко [10].

15 лютого 1989 р. з'явилося «Звернення ініціативного комітету відновлення Української православної церкви». Цей документ адресувався президіям Верховних Рад СРСР та УРСР, а також міжнародній християнській громадськості. В ньому зазначалося: «У духовному житті нашої країни відбуваються важливі зміни. І хоч процес цей непослідовний і суперечливий, та вже сьогодні пролило світло на багато проблем, що вимагають негайного вирішення. Одна з них — релігійне питання в УРСР, де віруючим українцям протягом десятиліть наклеювалися ярлики ворогів народу і націоналістів. Корінне населення республіки було позбавлене можливості молитися, проповідувати або вчитися в духовних школах своєю рідною українською мовою [...]. Ієрархія Російської православної церкви незаконно узурпувала собі владу над Українською православною церквою [...] і до цього часу не визнає існування окремішньої української національної релігійної традиції як такої, з її культурою, мовою, обрядовістю, тобто дотримується давніх шовіністичних трактувань національного питання. Православна Україна не може миритися з такою антиєвангельською і антиканонічною практикою. Ми, як і кожна цивілізована нація, маємо невід'ємне право на свою незалежну автокефальну церкву» [10]. Ініціативний комітет також закликав парафіяльні ради залишати юрисдикцію Московського патріархату, згадувати на богослужіннях вселенського патріарха замість московського та створювати нові церковні структури [9, С. 406]. Ідея відродження УАПЦ набувала широкої популярності поміж представників національно-патріотичних кіл.

Ще в березні 1989 р. (на Великдень) отець Богдан Михайлечко відправив божественну літургію для прихильників УАПЦ у приватному будинку у столиці республіки. У червні громада подала заяву до Подільського райвиконкому м. Києва з проханням зареєструвати її та передати храм Миколая Набережного, проте їй відмовили у цьому [11, С. 198] (що, однак, не вплинуло на ініціативність прибічників автокефалії).

19 серпня 1989 р. було проголошено належною до УАПЦ парафію львівського храму Петра й Павла (настоятель отець Володимир Ярема). Цю подію з ентузіазмом сприйняли прибічники УАПЦ, вона послужила поштовхом схожих рішень інших православних громад. У жовтні 1989 р. у Львові відбувся собор священників і прихильників УАПЦ, який звернувся до колишнього єпископа житомирського та овруцького РПЦ Іоанна (Боднарчука) з проханням очолити єпархію, що формувалася. Прийнявши цю пропозицію, він відслужив архієрейську літургію 22 жовтня вже як владика УАПЦ [3, С. 309; 9, С. 406].

31 жовтня 1989 р. церковна рада Української автокефальної православної церкви (її очолював отець Володимир Ярема) озвучила правила переходу в УАПЦ парафій інших конфесій. П'ять із них були основними, зокрема визнання принципів соборноправності та незалежності УАПЦ, засудження акту 1686 р. про передачу Київської митрополії в підпорядкування Московському патріархату і знищення УАПЦ у 1930-х рр. у СРСР та визнання канонічної влади митрополита Мстис-

лава у цій релігійній течії. Активні дії відродженої УАПЦ сприяли переходу в її лоно багатьох священників РПЦ із парафіями. І вже невдовзі відбулися Галицький і Тернопільський собори УАПЦ [9, С. 406]. У соборі православних священників у Галичі 22 січня взяли участь 265 осіб (із них 168 священників). Його учасники заявили про свій вихід з юрисдикції Московського патріархату з метою відновлення статусу УАПЦ. У документі, ухваленому на зібранні, вказувалося, що причини такого рішення — небажання діяти під «московським диктатом» і прагнення «реалізувати право на національно-релігійне самовизначення»².

Вірняни намагалися озвучити свою позицію щодо автокефалії й на масових акціях. Приміром, 3 січня 1990 р. в Києві відбулася демонстрація прибічників УАПЦ. Її учасники несли транспарант «Ганьба зрадникам українського православ'я!» і пройшли від Києво-Печерської лаври до Ради Міністрів УРСР. 7 січня відбулося богослужіння УАПЦ на території Софійського собору, в якому взяли участь близько 7 тис. осіб. Вірні тримали портрети патріарха константинопольського Димитрія I й митрополита УАПЦ Мстислава. Після молебня було зачитано послання владики Іоанна. Завершилося відзначення Різдва вертепами та колядками [1, С. 574—575].

Темпи відродження УАПЦ були вельми високими. Через рік після створення ініціативного комітету вона нараховувала понад 200 парафій у Західній Україні та деякі у Центральній і Південній Україні [9, С. 406—407], що давало надію проукраїнськи налаштованим православним, що їхні мрії щодо створення потужної національної церкви здійсняться.

Органи влади до відродження УАПЦ продовжували ставитися переважно вороже, вбачаючи у цих процесах одну з форм децентралізації. Звісно, це було закономірно, адже зазначена церква, об'єднуючи проукраїнськи налаштованих людей, становила певну загрозу радянському ладові. Голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник у березні 1990 р. писав голові президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко: «Рада у справах релігій має підстави стверджувати, що ідея утворення УАПЦ виникла не в масах православних віруючих і навіть не в середовищі церковного активу, а в головах тієї львівської інтелігенції, яка хворобливо сприймає все, що має відношення до Москви, до Росії, до Радянського Союзу. Цю ідею енергійно підтримує керівництво Народного руху України за перебудову та Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Реалізується ця ідея не демократично, нав'язується зверху»³. Проте він визнавав, що законних підстав для відмови в утворенні УАПЦ немає.

У цей час спостерігалися неодноразові випадки, коли прибічників УАПЦ затримували за прояв релігійної позиції. Приміром, 7 січня 1990 р. поблизу Володимирського собору в Києві це сталося з активістом Комітету відродження УАПЦ О. Ткачуком, який розповсюджував запрошення на богослужіння. Мі-

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2771. Арк. 10.

³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 542. Арк. 53.

ліціонери заявили, що є вказівка митрополита Філарета затримувати всіх, хто вестиме агітацію за УАПЦ. Під тиском вірян його відпустили, однак невдовзі викликали у суд й оштрафували на 50 руб. [1, С. 575]. Проте, слід відзначити, що такі випадки в останні роки існування СРСР не мали масового характеру.

Попри часті негативні заяви щодо УАПЦ із боку найвищих радянських функціонерів, негативізм в її сприйнятті поступово слабшав, оцінки цієї церкви ставали поміркованішими, виваженішими. Іноді деякі представники влади навіть бачили в ній певну користь, зокрема протипагу греко-католицизму, в якому бачили більшу небезпеку. Приміром, перший заступник голови Ради у справах релігій при РМ УРСР П. Пилипенко повідомляв, що в розмові з головою Пустомитівського райвиконкому А. Кормухом була висловлена така думка: «Унію не можна дозволяти. Це фіговий листок, за яким скривається націоналізм. Нам відомо, що більшість людей виступає за українську автокефальну церкву»⁴.

Часом «протиуніатську» мотивацію відображали й аргументи учасників процесу відродження, але в основі було бажання належати до національної православної церкви. Так, коментуючи своє приєднання до УАПЦ, священник (прізвище в документі не вказане) із с. Солонки Пустомитівського р-ну Львівської обл. зазначав: «Іншого виходу я не бачив. Три місяці тому мене призначили на парафію. Люди майже не ходили в церкву. Зараз, коли стала наша, українська — народ прийшов до свого храму. Щоб любити тещу — треба навчитися любити маму. Для того, щоб спасти церкву, потрібно, щоб вона була своя, народна. Мають же грузини, вірмени свою національну церкву, а чого не може бути української? Щоби вижити, щоб не перебили нас уніяти — треба мати нам свою українську церкву. Краще загубити капелюх, ніж згубити голову. Мене церковний комітет і тисячі людей підтримали»⁵. Священник з с. Городиславичі М. Ковчак заявляв: «Ми гроші здаємо на Данилів і інші монастирі, а своє все валиться. Треба, щоб все було наше. На службі я тепер згадую митрополита Мстислава і архієпископа Іоанна. Всі старші люди 828 чоловік зібрали підписи, щоби віднині була українська церква»⁶.

Схожою була позиція пересічних вірян. Приміром, лікар-стоматолог із Луцька Бончевський заявляв: «Я родом зі Львівської області, віруючим став недавно, у мене ростуть діти і я хочу, щоб вони стали високодуховними людьми, а це в теперішній час може зробити лише церква. Мої сини повинні розуміти богослужіння, а для цього його необхідно проводити українською мовою»⁷. Луцька медсестра Л. Филипович зазначила: «Я хочу слухати богослужіння українською мовою і не бажаю, щоб 70 % грошей, зібраних парафіянами, йшли на прикрасу московських храмів, а використовувалися на ремонт українських церков»⁸.

Членам майбутніх громад УАПЦ, котрі на поточний момент усе ще належали до юрисдикції Українського екзархату РПЦ, нерідко доводилося пройти че-

⁴ Там само. Спр. 448. Арк. 12.

⁵ Там само. Арк. 11.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Арк. 1—2.

⁸ Там само. Арк. 2.

рез численні труднощі та випробовування. Як приклад, можна взяти громаду із с. Митків Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Її члени в березні 1991 р. скаржилися голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчукові й Раді у справах релігій на свавілля місцевих органів влади: «Почалися наші поневіряння влітку минулого року, коли ми одностайно вирішили вийти з-під юрисдикції Московського патріархату і зареєструватись як громада УАПЦ. Незважаючи на те, що протокол зборів підписали понад 200 осіб, голова сільради Лучик Іван почав активно протидіяти реалізації нашого рішення. Ініціаторів переходу в серпні разом з представниками релігійної громади с. Брідок, яка також прийняла рішення про перехід в УАПЦ (хоч той же голова сільради Лучик І. кричав у церкві “Що ви робите?! Чому головуєте в церкві?! Ми висвячували церкву православну, а автокефалісти — католики!..”) викликали в сільраду. Там, крім голови, були: представник КДБ, заступник голови райвиконкому Адам Софія, тодішній секретар парторганізації колгоспу Вакалюк Манолій. Вони говорили, що УАПЦ — петлюрівська, бандерівська, прислужниця фашистів, неканонічна, що її ієрархи — самосвяти. Вони не тільки ображали почуття людей, а й залякували їх тим, що “не дійде до добра”, закликали “не брати відповідальність на себе”»⁹. Такий спосіб організації протидії з боку партійно-радянських органів влади був поширеним і типовим.

Важливу роль у відродженні Української автокефальної православної церкви відіграв братський рух, що не лише об’єднував прибічників УАПЦ, а й здійснював просвітницькі, правозахисні акції, турбувався про створення парафій та координував їх діяльність. Всеукраїнське братство святого апостола Андрія Первозванного було засноване в Києві 9 грудня 1989 р., а наступного року виникли й місцеві осередки. В. Рожко, який брав активну участь у національно-релігійному русі, писав, що вони «стали активними помічниками у відродженні УАПЦ — серед вірних збирали пожертви на відбудову і реконструкцію храмів, придбання богослужбових книг, необхідного церковного начиння, інші релігійно-церковні цілі. Одночасно братства вели роз’яснювальну роботу серед вірних, поглиблювали їх знання з історії рідної церкви, показували і викривали облудливі дії московської церкви» [23, С. 287]. Всеукраїнське братство святого апостола Андрія Первозванного брало активну участь у таких акціях, як день злуки (21—22 січня), дні козацької слави (3—5 серпня), займалося місіонерською роботою [9, С. 409] тощо.

Довершив розбудову церкви її собор, який відбувся 5—6 червня 1990 р. На ньому було заочно обрано патріархом митрополита Мстислава (Скрипника), предстоятеля УАПЦ у діаспорі. На той час йому йшов 92-й рік. Єпископську хіротонію він отримав від предстоятеля Польської православної церкви Діонісія ще в 1942 р. Патріаршим місцеблюстителем та митрополитом львівським і галицьким було обрано архієпископа Іоанна (Боднарчука). Собор визнав, що дискримінаційні стягнення, накладені Синодом РПЦ на свого колишнього єпископа, а тепер першоієрарха УАПЦ, безпідставні. РПЦ була звинувачена в

⁹ Там само. Спр. 641. Арк. 156.

російщенні, «відірваності від мас». Собор також наполягав на усуненні РПЦ від розгляду майнових питань у Західній Україні у зв'язку з відновленням там діяльності УАПЦ та УГКЦ [4, С. 15—17]. Ухвалений собором статут УАПЦ був зареєстрований Радою у справах релігій 2 жовтня 1990 р. [17, С. 29] і відтоді почався відлік легального існування цієї конфесії.

Цікаво, що проведення згаданого собору не було санкціоноване Радою у справах релігій. 28 травня до неї надійшла заява архієпископа УАПЦ Іоанна (Боднарчука) про дозвіл на його проведення, однак йому було відмовлено¹⁰. Проте це не стало перепорою для духівництва й вірян. Наприкінці існування СРСР несанкціоновані зібрання та мітинги були масовим явищем.

Аналізуючи діяльність собору УАПЦ, релігієзнавець В. Бондаренко писав: «Не торкаючись суто богословської проблеми канонічності собору та всього процесу утворення УАПЦ, слід зазначити, що сама ідея повної незалежності православ'я на Україні знайшла співчуття та значну підтримку православного кліру і мирян. Делегати собору продемонстрували наявність такого прагнення серед прибічників православ'я в різних регіонах республіки та їх рішучість у досягненні поставленої мети [...]. Собор ухвалив рішення по широкому колу проблем, пов'язаних з її внутрішнім життям. Було прийнято Устав УАПЦ, опрацьовано програму відновлення діяльності монастирів і духовних навчальних закладів, розширення видавничої діяльності та активного використання засобів масової інформації для пропаганди ідей православної автокефалії на Україні» [4, С. 15]. Загалом можна сказати, що собор УАПЦ значно підсилив позиції прибічників автокефального руху.

Варто відзначити, що не всі рішення собору були однозначними. З-поміж них і патріарший титул предстоятеля УАПЦ, позаяк він надалі перешкоджав переговорам із константинопольським патріархом щодо визнання як канонічної православної церкви. Собор також заклав підґрунтя для двовладдя. Оскільки патріарх Мстислав не міг перебувати в Україні, то було запроваджено посаду намісника патріаршого престолу, яким став Іоанн (Боднарчук), тепер уже митрополит [24, С. 102]. Пізніше це двовладдя сприятиме внутрішнім конфліктам.

Водночас собор УАПЦ висвітлив непрості відносини з Українською греко-католицькою церквою. Мешканці Східної України, світські діячі висловлювалися за припинення міжконфесійних чвар, особливо сутичок із греко-католиками. Багато з них називали УГКЦ церквою-сестрою УАПЦ. Жителі Західної України, втягнуті в конфлікт з УГКЦ, сприймали ситуацію інакше. Одна з доповідочок навіть звинуватила представників Східної України та світських діячів у «проуніатських» настроях [4, С. 17]. Коли Д. Степовик, виступаючи на соборі, наголосив на важливості братерських стосунків з іншими українськими церквами, в тому числі й УГКЦ, частина делегатів сприйняла це вельми негативно [3, С. 311]. Очевидно, що ця частина прибічників УАПЦ бачила свою конфесію єдиною, до якої мали б тягнутися серця всіх проукраїнськи налаштованих вірян.

¹⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 545. Арк. 465.

Слід відзначити, що конфлікт УАПЦ з УГКЦ розпочався ще раніше. Приміром, у зверненні Львівської єпархіальної ради УАПЦ від 29 грудня 1989 р. йшлося про кампанію з «відновлення католицизму» й «нове окатоличення» Галичини. Греко-католиків звинувачували у «служінні інтересам великодержавних шовіністів», котрі зацікавлені в розколі України на православних і католиків. Натомість вони закидали автокефалістам «політиканство», «дискредитацію» ідеї незалежної церкви в Україні, «сепаратизм» тощо [9, С. 407]. Конференція Львівського крайового братства, що відбулася 17 лютого 1990 р., звинувачувала в розділі українців за міжконфесійним принципом не лише Московську патріархію, а й Ватикан [9, С. 409]. Колишній дисидент Є. Сверстюк так задокументував один із моментів ідеологічного протистояння між УГКЦ та УАПЦ: «На Покрову мене запросили на молебень і освячення могили стрільців УПА на Прикарпаття (с. Сторона) — там полягло дев'ятнадцятеро, переважно волиняни. Після молебня виступили аж три отці з прицільною пропагандою проти Української автокефальної православної церкви, якої просто нема [...] бо єдина вірна церква — католицька. Це були такі вироблені пропагандистські піруети, такий тиск, що коли я сказав: “Належу до Української автокефальної православної церкви, то наче вибухнула бомба, і отці зникли”» [15, С. 11]. Слід відзначити, що протистояння прибічників УАПЦ із греко-католиками за впливи нерідко виникало за участі агентури КДБ із метою ослаблення національно-церковного руху.

Влітку 1990 р. відбулася подія, тісно пов'язана з УАПЦ, — відзначення річниці заснування українського козацтва. Врочистості пройшли 1 липня у Львові, в них узяли участь понад 70 тис. осіб. Богослужіння проводив митрополит Іоанн (Боднарчук). Після нього було влаштовано ходу до собору Св. Юра, який на той час належав РПЦ. Ці події мали вагомий вплив на подальше релігійне життя. Ю. Шухевич у своєму інтерв'ю заявляв, що греко-католики, побачивши, яку силу становить автокефальний рух, наважилися на перебрання собору Св. Юра [3, С. 310—311], що на той час перебував у руках Українського екзархату РПЦ, який уже отримав право називатися Українською православною церквою.

Восени 1990 р. в республіці вперше побував патріарх Мстислав. Його візит відбувся за сприяння голови Президії Верховної Ради УРСР Л. Кравчука. Приймаючи ієрарха, останній відзначив закономірність відродження УАПЦ: «Релігія в Україні має бути не такою, якою ми її хочемо бачити, а такою, якою її хочуть бачити люди [...]. Наша позиція, державна позиція щодо Української автокефальної церкви є позицією вираженою, точною, вона ґрунтується на реаліях нашого життя, на інтересах людей, які ми враховуємо, і надалі будемо робити саме так. Зараз люди в Україні хочуть суверенності, хочуть бути господарями у себе на землі, хочуть вірити і мати релігію. І ми маємо допомагати їм у цьому, для цього вони нас і обрали» [3, С. 315].

18 листопада 1990 р. у Софійському соборі відбулася інтронізація патріарха [3, С. 316]. Слід відзначити, що обрання митрополита Мстислава патріархом

посилило суперечності серед вищого духовництва УАПЦ. Новий предстоятель не завжди був схильний зважати на рішення собору, що зрештою суперечило принципам соборноправності, проголошеним УАПЦ. Але тут слід відзначити, що у цьому випадку важко давати оцінку діям патріарха, тому що в УАПЦ вже на той час накопичилося багато проблем.

Нововідроджена церква мала низку друкованих видань. Ще з вересня 1989 р. почала виходити газета «Наша віра — православ'я» (пізніше «Наша віра»), редактором якої був Є. Сверстюк. У 1990 р. побачили світ декілька номерів журналу «Церква і життя» [10]. Свої видання мали й осередки Всеукраїнського братства святого апостола Андрія Первозванного [17, С. 28], що підтримували церкву. Є. Сверстюк так згадував початок друку в УАПЦ: «Одного разу до мене прийшли молоді хлопці Ткачук і Будник, які й запропонували стати редактором православної газети. У мене, як завжди, було дуже багато своїх планів, я сказав, що так раптом не можу. Вони заспокоїли, що це не вимагатиме багато часу, бо самі робитимуть газету, а від мене потрібно тільки ім'я. Назву “Наша віра — православ'я” придумав я. Не всі спочатку розуміли підтекст — не просто “Наша віра”, але й православ'я [...]. Макет набирався і редагувався у Києві, а потім Ткачук возив його у Литву і звідти привозив наклад у напеченику. В той час в Україні не було ніякого єпископату УАПЦ. Та й ми не мали жодного зв'язку із закордоном [...]. Через якийсь час я встановив контакт із патріархом УАПЦ Мстиславом Скрипником і узгодив вихід видання та титул із ним» [21, С. 23—24]. Є. Сверстюк відзначав, що вони не отримували фінансування від церкви, а гроші на друк йому надавала діаспора завжди як особі, під його прізвище [21, С. 24].

На початок 1991 р., як повідомляв ідеологічний відділ ЦК КПУ, в УРСР діяли вже близько 940 громад УАПЦ, 96 % із них — у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській обл.¹¹ Упродовж того року їх кількість значно зросте.

Для перших років діяльності відродженої Української автокефальної православної церкви було характерне відчуття вагомих змін, романтизм, значний національний контекст. УАПЦ перебувала в тісній спілці з представниками інтелігенції, національно-демократичного руху. І, за словами К. Щоткіної, «перетворення богослужіння на мітинг чи навпаки було звичайною справою» [24, С. 103]. Загалом світський елемент відігравав у цій церкві вагомую роль. Цим неодноразово користалися опоненти, котрі закидали конфесії «політизацію», «світськість».

Підсумовуючи, зазначимо, що Українська автокефальна православна церква стала частиною загального національного відродження наприкінці періоду «перебудови», коли українська нація актуалізувала свої державні й духовні потенції, приймаючи виклики часу. Тісно пов'язана з патріотичною інтелігенцією, УАПЦ зазнавала певної політизації, і сама здійснювала політичний вплив. Попри спротив командно-адміністративної системи, прибічники УАПЦ змогли подолати всі основні бар'єри, які стояли на їхньому шляху. Звичайно, не обійшлося й без

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2992. Арк. 15.

негативних моментів у процесі відродження національно-церковного життя, які були зумовлені спротивом влади та структур РПЦ, внутріцерковною боротьбою тощо. Це все перешкоджало об'єднанню навколо УАПЦ ширших мас вірян. Проте наприкінці існування СРСР Українська автокефальна православна церква стала вагомим чинником духовного й національно-культурного життя.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kaminskyi, A. Na perekhidnomu etapi: "Hlasnist", "perebudova" i "demokratyzatsiia" na Ukraini. Munich, 1990 [in Ukrainian].
[Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 623 с.].
2. Voronyn, O. Istorychnyi shliakh UAPC. Kensington, 1992 [in Ukrainian].
[Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с.].
3. Zinchenko, A. Novitnia istoriia relihiinykh spilnot v Ukraini. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 408 с.].
4. Bondarenko, V. Ukrainiska avtokefalna tserkva: protses stanovlennia. *Liudyna i svit*. 1990. 8: 15-18, 50 [in Ukrainian].
[Бондаренко В. Українська автокефальна церква: процес становлення. *Людина і світ*. 1990. № 8. С. 15—18, 50].
5. Ishhuk, O.V. Iierarkhichni superechnosti ta mizhtserkovna polemika yak vyiaiv kryzy ukrayinskoho avtokefalnoho rukhu 1990—1991 rr. *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychne relihiieznavstvo*. 2012. 6: 180-192 [in Ukrainian].
[Ішук О.В. Ієрархічні суперечності та міжцерковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990—1993 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Історичне релігієзнавство». 2012. Вип. 6. С. 180—192].
6. Ishchuk, O.V. Zasoby ta naslidky protydii avtokefalnym zmahanniam v Ukraini z boku Moskovskoho Patriarkhatu (1990—1992 rr.). *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychne relihiieznavstvo*. 2013. 8: 101-114 [in Ukrainian].
[Ішук О.В. Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990—1992 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Історичне релігієзнавство». 2013. Вип. 8. С. 101—114].
7. Ishchuk, O.V. Rol politychnoi ta dukhovnoi elity u vidrodzhenni ukrayinskoho avtokefalnoho rukhu. *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychne relihiieznavstvo*. 2015. 12: 78-87 [in Ukrainian].
[Ішук О.В. Роль політичної еліти та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Історичне релігієзнавство». 2015. Вип. 12. С. 78—87].
8. Shumilo, S.V. Samozvannyj "episkop" Vikentij Chekalin i ego uchastie v pervykh khiron-toniyakh UAPC v 1990 g. *Trudy KDA*. Kiev, 2019. 31: 240-273 [in Russian].
[Шумило С.В. Самозваний «єпископ» Вікентій Чекалін і його участь в перших хіротоніях УАПЦ в 1990 г. *Труди КДА*. Київ, 2019. № 31. С. 240—273].
9. Isichenko, Yu. Sudba Ukrainiskoy avtokefalnoy tserkvi/ *Religiya i demokratiya: Na puti k svobode sovesti*. Moscow, 1993. 2: 385-413 [in Russian].
[Исиченко Ю. Судьба Украинской автокефальной церкви. *Религия и демократия: На пути к свободе совести*. Москва: Прогресс — Культура, 1993. Вып. 2. С. 385—413].

10. Lohvytska, L. Pershyi Vseukrainskyi Sobor UAPT, 5—6 chervnia 1990 r. *Istorychna pravda*. 28.02.2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5eda424c42249/> [in Ukrainian].
[Лохвицька Л. Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, 5—6 червня 1990 р. *Історична правда*. 28.02.2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5eda424c42249/> (дата звернення: 10.11.2022)].
11. Cherpak, V. Tretie vidrozhennia UAPT ta proholoshennia Kyivskoho Patriarkhatu yak prodovzhennia spravy Pershoho Vseukrainskoho Soboru. *Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy: Materialy. nauk. konf.* (Kyiv, 12 zhovtnia 1996 r.). Kyiv, 1997. 197-201 [in Ukrainian].
[Черпак В., протоієрей. Третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату як продовження справи Першого Всеукраїнського Собору. *Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф.* (Київ, 12 жовтня 1996 р.). Київ: Логос, 1997. С. 197—201].
12. Bazhan, O., Tryhub, O. Vidrozhennia UAPT v Ukraini 1989—1990 rr: vid “neformalnoho obiednannia” do konfesii natsionalnoho spriamuvannia. *Ideolohiia i polityka*. 2019. 3 (14): 106-128 [in Ukrainian].
[Бажан О., Тригуб О. Відродження УАПЦ в Україні 1989—1990 рр: від «неформального об'єднання» до конфесії національного спрямування. *Ідеологія і політика*. 2019. № 3 (14). С. 106—128].
13. Muravskiy, O. Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva v zakhidnykh oblastiakh URSR na zlami 80—90-kh rr. XX st. *Problemy humanitarnykh nauk: zb. nauk. prats [DDPU im. Ivana Franka]. Istoriiia*. Vyp. 22. 2008. 163-172 [in Ukrainian].
[Муравський О. Українська автокефальна православна церква в західних областях УРСР на зламі 80—90-х рр. XX ст. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць [ДДПУ ім. Івана Франка]. Серія «Історія»*. Вип. 22. 2008. С. 163—172].
14. Zhyliuk, S.I., Panina, L.A. Osoblyvosti ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho tserkovnoho rukhu na Zhytomyrshchyni (1990—1992 rr.). *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”]. Istorychne relihiieznavstvo*. 2010. 2: 43-53 [in Ukrainian].
[Жилиук С.І., Паніна Л.А. Особливості українського національно-визвольного церковного руху на Житомирщині (1990—1992 рр.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2010. Вип. 2. С. 43—53].
15. Pospelovskiy, D.V. Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke. Moscow, 1995 [in Russian].
[Поспеловський Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.].
16. Petrushko, V.I. Avtokefalistskie raskoly na Ukraine v postsovetiskij period. 1989—1997. Moscow, 1998 [in Russian].
[Петрушко В.І. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период (1989—1997 гг.). Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 1998. 258 с.].
17. Drabinko, A. Pravoslavie v posttotalitarnoy Ukraine (vehi istorii). Kiev, 2002 [in Russian].
[Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Киев, 2002. 288 с.].
18. Prelowska, I.M. (Comp.). Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPT 5—6 chervnia 1990 r.: Dokumenty i materialy. *Apolohet. Bohoslovskiy zbirnyk Lvivskoi Dukhovhoi Akademii UPTs-KP*. Lviv, 2007. 1-2 (12-13) [in Ukrainian].
[Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 5—6 червня 1990 р.: Документи і матеріали / Упорядник І.М. Преловська. *Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії УПЦ-КП*. Львів, 2007. № 1—2 (12—13). 125 с.].

19. Spohady. Patriarkh Dymytrii (Iarema). Pastyr, patriot, doslidnyk. Lviv, 2011 [in Ukrainian]. [Спогади. Патріарх Димитрій (Ярема). Пастир, патріот, дослідник. Львів: Свято-горець, 2011. 348 с.].
20. Sverstiuk, Ye. My vystrazhdaly ideal yednosti. *Liudyna i svit*. 1991. 1: 1, 3 [in Ukrainian]. [Сверстюк Є. Ми вистраждали ідеал єдності. *Людина і світ*. 1991. № 1. С. 1, 3].
21. Kipiani, V. (Ed., comp.). "Nasha vira — pravoslavia": Filosof i kolyshnii dysyident Yevhen Sverstiuk zghaduie pro te yak stvoriuvalasia neformalna hazeta UAPTs "Nasha vira". *Ukrainskyi zhurnal*. 2009. 4: 23-24 [in Ukrainian].
[«Наша віра — православ'я»: Філософ і колишній дисидент Євген Сверстюк згадує про те, як створювалася неформальна газета УАПЦ «Наша віра» / Спогад записав Вахтанг Кіпіані. *Український журнал*. 2009. № 4. С. 23—24].
22. Shumylo, S.V. Vazhka stezhka do khramu... Spohady ochevydtsia vidrozhennia UAPTs u Chernihovi: 1990—1991 rr. *Sobol', Yu.O., Chepurnyi, V.F. Tsehlynka dlia ridnoho khramu. Istoriia vidrozhennia Chernihivskoi yeparkhii (1989—2002 rr.): zb. materialiv*. Chernihiv, 2020. 136-172 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Важка стежка до храму... Спогади очевидця відродження УАПЦ у Чернігові: 1990—1991 рр. *Соболь Ю.О., Чепурний В.Ф. Цеглинка для рідного храму. Історія відродження Чернігівської єпархії (1989—2002 рр.): зб. матеріалів*. Чернівці: Десна — Поліграф, 2020. С. 136—172].
23. Rozhko, V. Vidrozhennia ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy na Volyni (1917—2006 rr.). Lutsk, 2007 [in Ukrainian].
[Рожко В. Відродження української православної церкви на Волині (1917—2006 рр.). Луцьк, 2007. 348 с.].
24. Shchotkina, K. Khroniky Tomosu. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.].

Надійшла / Received 28.05.2024

Petro BONDARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
peterukr.kyyv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

REVIVAL OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH (1989—1991)

The purpose is to analyze the processes of the revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the late 1980s and early 1990s, to consider the factors that contributed to these processes and those that hindered them. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, comprehensiveness, and impartiality. The following methods were used to implement scientific tasks: analysis and synthesis, historical-genetic, historical-problematic, and historical-comparative. **The scientific novelty.** Little-known aspects of the history of the UAOC, changes in the course of its development, the influence of representatives of the national liberation movement on its revival, opposition from representatives of the authorities, relations with other religious currents, etc. are considered. **Conclusions.** At the end of Gorbachev's "perestroika," when the Ukrainian people, accepting the challenges of the times, awakened their state and spiritual forces, the Ukrainian Autocephalous Orthodox

Church became part not only of religious life in Ukraine but also the subject and object of Ukrainian national revival. It was closely connected with the patriotic Ukrainian clerisy, underwent a certain politicization, and exerted political influence itself. The Soviet authorities had a negative attitude toward the process of revival of the UAOC in Ukraine, seeing in the national churches a powerful disintegrative force that threatened the existence of the USSR. In addition to the opposition of the Soviet authorities, the supporters of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, in the process of developing their churches, faced another serious problem — intra-church struggle. All this hindered the involvement of wider masses of believers in the UAOC. Despite all the troubles, supporters of the church were able to achieve considerable success in the revival and development. At the end of the Soviet period, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church became an important factor in the spiritual and national-cultural life of the Ukrainian people.

Keywords: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), believers, Orthodoxy, religious life, national liberation movement, Soviet power, “perestroika”.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.136>
УДК 94(338)(477)“1991—2013”

Володимир ГОЛОВКО

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vgolovko@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-9382-3711>

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ (ВІД ПОЧАТКУ 1990-х ДО 2013 р.)

Мета — окреслення еволюції великого капіталу як суспільного феномену та його взаємовідносин із державною владою в Україні з часу формування у лоні радянської економічної системи й до 2013 р., коли «Революція гідності» та збройна агресія РФ проти України сформували кардинально нові суспільно-політичні умови, зокрема актуалізували реальний державний курс на «деолігархізацію». **Методологія** базується на теорії модернізації та принципі історизму, також застосовано проблемно-хронологічний підхід. **Новизна дослідження.** Формування й розвиток великого капіталу в Україні показані в конкретно-історичних умовах та як результат розвитку продуктивних сил і суспільно-політичних процесів. **Основні результати.** Формування великого капіталу відбувалося на основі радянської промислової бази, а певні його елементи фіксувалися вже в період «пізнього соціалізму» СРСР. Розвал компартійної системи та початок стрімкого переходу до ринкової економіки проявилися в появі «червоних директорів». Подальше формування великого капіталу відбувалося в тісній взаємодії з представниками державного управлінського апарату. На тому етапі великий капітал, фактично, виступав «молодшим партнером» держави. Однак його суспільно-політична вага збільшувалася з початку 2000-х рр. після низки внут-

Цитування: Головка В. Взаємовідносини державної влади та великого капіталу в Україні (від початку 1990-х до 2013 р.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 136—155. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.136>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рішньополітичних криз. Апогей впливу великого капіталу припадає на період політичної нестабільності 2005—2008 рр., а потім він стрімко зменшувався в умовах світової економічної кризи 2008—2009 рр. та авторитарної консолідації після президентських виборів 2010 р., коли великий бізнес значною мірою знову повернувся до ролі «молодшого партнера» держави (за винятком низки фінансово-промислових груп, найбільш наближених до влади чи фактично злитих із вищим політичним керівництвом країни). Суспільно-політичні трансформації, які відбулися в результаті «Революції гідності», відкрили нову сторінку у відносинах великого капіталу та держави. **Перспективи подальших досліджень:** простежити еволюцію суспільно-політичної ролі великого капіталу під впливом збройної агресії РФ проти України, а також в умовах реалізації державної політики у сфері «деолігархізації» після президентських виборів 2019 р.

Ключові слова: модернізаційна теорія, великий капітал, фінансово-промислова група, олігархія, деолігархізація, економічна історія України, приватизація, промислова політика.

У новітній політичній та економічній історії України одне з центральних місць посідає проблема ролі й впливу великого капіталу на розвиток суспільства та держави. Показово, що в останні роки ця проблематика була у фокусі уваги на найвищому державному рівні, що відобразилося у заявленому курсі на «деолігархізацію». У 2021 р. ухвалено відповідний закон [1]. Не менш показовим було й те, що його виконання продовжувалося в умовах широкомасштабного вторгнення Росії [2]. Понад те, «деолігархізація» стала однією з семи умов з боку ЄС щодо євроінтеграції України [3].

Водночас наукове вивчення проблематики великого капіталу та його взаємовідносин із державою було недостатнім. У працях із новітньої економічної історії політико-економічний феномен великого капіталу подавався в негативному світлі, саме на нього покладалася відповідальність за суспільні негаразди перехідного періоду як на основну перешкоду поступальному розвитку країни [4, С. 548—553]. Більш збалансований погляд на великий капітал представлений у працях С. Телешуна [5], О. Лісничука та О. Сушка [6], О. Фісуна [7], В. Головка [8], В. Денисенка [9], С. Брехарі [10], В. Ковалевського [11] й ін. Зі студій закордонних дослідників варто звернути увагу на «Патронатна політика: динаміка євразійських режимів у порівняльній перспективі» Г. Гейла [12] та «Хватка олігархів: Поєднання багатства і влади» Д. Лінгельбаха й В.Р. Гурри [13], в яких здійснено цікаві спроби порівняння осіб, що їх автори відносять до олігархів у різних країнах, включаючи представників українського великого бізнесу та політики.

Олігархат як соціальний феномен сформувався в нашій країні в результаті закономірного розвитку економіки та продуктивних сил, які склалися в попередній історичний період. Іншими словами, українська олігархія стала спадкоємцем радянської економічної системи, в якій пріоритетним був розвиток важкої промисловості, а розміщення продуктивних сил і планова економіка передбачали великий ступінь монополізації та концентрації промислового капіталу. Так, курс на концентрацію промислового капіталу виробився на початку 1970-х рр. Це було своєрідною відповіддю СРСР на інтенсивне формування на Заході транснаціональних корпорацій. У серпні 1970 р. на запит Держплану СРСР

Інститут світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР підготував розгорнуту записку «Питання управління виробництвом в основних капіталістичних країнах». Цю записку, крім безпосереднього адресата, було розіслано членам, кандидатам у члени політбюро й секретарям ЦК КПРС [14, С. 284]. Згодом Держплан СРСР розробив положення про госпрозрахункове виробниче об'єднання у промисловості. Далі питання було винесене на найвищий державний рівень. Л. Брежнев, виступаючи на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.), зазначав: «Необхідністю стає посилення концентрації виробництва. Накопичений досвід показує, що тільки великим об'єднанням під силу зосередити достатню кількість кваліфікованих фахівців, забезпечувати швидкий технічний прогрес, краще та повніше використовувати всі ресурси. Курс на розбудову об'єднань і комбінатів треба вести рішучіше — в перспективі вони повинні стати основними госпрозрахунковими ланками суспільного виробництва» [15, С. 18].

Утворення великих виробничих об'єднань супроводжувалося формуванням професійної страти промислових управлінців із певною цеховою ідентичністю. Наприклад, Л. Кучма так описував взаємодію радянських директорів: «Металу у СРСР вироблялося багато. Розподіляв його “Союзглавметалл” згідно з заявками міністерств і заводів. Все начебто враховувалося, але перебої з поставками окремих видів металопродукції траплялися навіть на “Південмаші”. Коли наші “штовхачі” не могли оперативно закрити дірки в поставках, вже я, директор заводу, у ролі “штовхача” найвищого рівня, звертався до Віктора Дмитровича (Гладуша — генерального директора меткомбінату “Криворіжсталь” — В. Г.) по допомогу. Питання відразу ж оперативно вирішувалося. Та й Гладуш не раз дзвонив мені з проханнями “Криворіжсталі” або інших підприємств гірничо-металургійного комплексу спроектувати та виготовити яке-небудь складне обладнання, допомогти технікою, спеціалістами у вирішенні авральних проблем. Допомогати, підтримувати один одного у середовищі директорів підприємств тоді було нормою, святим обов'язком» [16, С. 194].

Промисловий директорат перебував під щільним контролем компартійних органів, хоч і був тісно з ними пов'язаний: «успішні» за радянськими нормами керівники підприємств уводилися в номенклатурну ієрархію з перспективою опинитися на вищих рівнях республіканського чи союзного управління. Послаблення наприкінці 1980-х рр. державного регулювання та розпад компартійної системи зробили основними бенефіціарами переходу до ринкової економіки саме директорський корпус державних підприємств, який у публічній площині отримав узагальнену назву «червоних директорів». Разом із тим директорат значною мірою спирався на трудові колективи, а однією з поширених схем роздержавлення великих підприємств була їх оренда трудовими колективами з подальшим викупом, поширення якої розпочалося ще з перебудовних гасел щодо «виробничої демократії». В такий спосіб розпочиналося, наприклад, роздержавлення меткомбінату «Азовсталь», Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча, Макіївського метзаводу ім. Кірова, Авдіївського коксохімічного, Дніпропетровського трубного, Дніпропетровського ім. Петровського заводів тощо.

Фактично «оренда з викупом» була простим способом легалізації контролю директорату над промисловими активами.

Вже за рік після проголошення Україною незалежності стала наочною зміна балансу влади на користь тих, хто фактично контролював потужні економічні активи. Це проявилось, зокрема, в політичному протистоянні навколо зміни голови уряду. Президент Л. Кравчук за «радянською» традицією намагався просунути «професійного бюрократа» В. Симоненка (він після відставки В. Фокіна став в. о. прем'єра), тоді як здобути підтримку Верховної Ради у жовтні 1992 р. мали шанси троє: генеральний директор меткомбінату «Азовсталь» О. Буянда, керівник «Мотор-Січі» В. Богуслаєв і гендиректор «Південмашу» Л. Кучма [17, С. 57—58] (який, власне, й очолив Кабмін). Показовим індикатором конфліктності ситуації стало те, що В. Фокін фактично не передавав справи своєму наступникові [18, С. 44]. Додамо, що за рік новий уряд очолив знову ж представник директорату — Ю. Звягільський, який перед приходом у Кабмін керував ВО «Шахта ім. Засядька» (до речі, на той час воно вже було «орендним підприємством»). Дострокові парламентські вибори 1994 р. лише закріпили тенденцію — перемога лівих сил значною мірою базувалася на промисловому та аграрному лобі (показово, що остання посада лідера оновленої КПУ П. Симоненка перед обранням народним депутатом — комерційний директор донецької компанії «Укрвугіллямаш»). Нарешті, завершила цей цикл перемога на президентських виборах 1994 р. «професійного менеджера» Л. Кучми над «професійним держслужбовцем» Л. Кравчуком.

В умовах, коли на початку 1990-х рр. перед Україною постало завдання кардинального перезавантаження соціально-економічної системи, принцип «що добре для промисловості — то добре для всієї країни», не спрацьовував. Замість ініціювання структурної трансформації великим підприємствам реально-го сектору економіки надавалися державні кредити та дотації за рахунок емісії купоно-карбованця. Ті, своєю чергою, випускали продукцію, що почасти не мала попиту через низьку якість, велику ціну або неплатоспроможність замовників і населення. Необхідність масштабних кредитів додатково обґрунтовувалася тим, що підприємствам не було чим виплачувати зарплатню. Очільники держави, директорат та й саме суспільство не були морально готові до різкого зростання безробіття. Прийнятнішою видавалася альтернатива платити з емісійних кредитів мізерну зарплату на державних заводах, що занепадали. Однак ці емісійні кредити мали тимчасовий ефект: на складах накопичувалася нереалізована продукція і знову було нічим платити заробітну платню. Кумулятивний ефект, дійсно, мав місце, але не той, на який сподівалися «червоні директори» з радянських часів. Економіст В. Лановий, котрий на прохання прем'єра Л. Кучми був залучений до розробки програми дій уряду, зауважував: «Це був помилковий шлях. Він ґрунтувався на ідеології, яка себе вичерпала, — ідеології державного утримання всіх підприємств незалежно від ефективності їх роботи. А це призводило до надмірної грошової маси, до ще більшої інфляції й падіння життєвого рівня» [18, С. 62].

Там, де ініціативи уряду не відповідали інтересам директорату, останній саботував їх. Те, що реформістським силам було важко приборкати вольницю «червоних директорів», свідчить оцінка І. Юхновського (перший віцепрем'єр у 1992—1993 рр.), який постфактум уважав історичною помилкою відставку в 1990 р. першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка: «[...] безумовно пізніше президентом України обрали б Івашка, і я глибоко переконаний, що він був би таким президентом як Бразаускас. І господарство України розвивалося б нормальним шляхом, бо збереглася б комуністична дисципліна з боку комуністичних директорів, які повністю володіли центром, сходом і заходом України. Тобто не розпалася б індустрія, не відбулося б того безладу, який стався пізніше» [19, С. 42]. Одним із прикладів директорського опору став провал ініціативи щодо створення великих державних корпорацій. Так, у перші роки незалежності була ідея об'єднати основні металургійні активи в державну корпоративну структуру «Українська металургійна компанія», яка мала замінити собою міністерство металургійної промисловості. Була подібна ініціатива створити «Українську хімічну компанію», до якої мали входити провідні підприємства хімічного промислу. Помітно далі в реалізації зайшов проект формування акціонерної групи «Україна» (створена 1992 р. у Швейцарії): до її складу ввійшли п'ять металургійних і стільки ж хімічних державних підприємств. Характерно, що на директорів, котрі не бажали приєднуватися до групи, чинився тиск (зокрема до групи навіть був офіційно відраджений генерал СБУ [20, С. 240—241]). Однак цей проект так і не запрацював належним чином та був офіційно скасований 1995 р.

Показовим було й те, що на початку 1994 р. держава пішла на поступки частині промисловців — було видано президентський указ про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень з управління майном, що перебувало у загальнодержавній власності [21]. Наслідком цього стала більш тісна взаємодія між регіональними управлінськими та господарськими елітами.

Ще наочнішим прикладом протистояння «червоних директорів», які намагалися зберегти статус-кво, була активність лівого директорського лобі в парламенті, спрямована на гальмування ринкових реформ під гаслами соціальної справедливості. Дуже добре це ілюструє перебіг політичної боротьби навколо законодавчого забезпечення роботи великих корпоративних структур. Так, у рамках курсу на радикальні економічні реформи Л. Кучма окреслив завдання сформувати інституційні основи ринкової економіки через приватизацію та створення у промисловості потужних фінансово-промислових груп (ФПГ) і холдингів [22]. Відповідно, у січні 1995 р. він видав указ «Про фінансово-промислові групи в Україні», який мав досить ліберальний та адекватний для того періоду зміст. Натомість уже в березні Верховна Рада наклала вето на цей акт. Після численних узгоджень і компромісів у листопаді ухвалено закон «Про промислово-фінансові групи» [23]. Він ставив розбудову корпоративних структур під жорсткий державний контроль і був консервативним як за буквою, так і за духом. У документі закріплювалася провідна роль у корпоративній структурі

саме виробничого підприємства, яке випускало кінцеву продукцію (відповідно, замість «фінансово-промислових груп» законодавці запропонували термін «промислово-фінансові групи»). Президент намагався внести зміни до вказаного закону, щоб зробити його більш дієвим, але безрезультатно, тож на практиці він майже не застосовувався¹.

Подібним чином ліві сили в парламенті, лобіюючи інтереси директорату, гальмували процеси приватизації. У 2000 р. А. Гальчинський констатував: «Де-факто процес роздержавлення та приватизації в Україні розпочався не з прийняття відповідних законів (1992), а в горбачовську епоху. Інша річ, що це була не офіційна, а тіньова, неформальна, номенклатурно-бюрократична приватизація... На початковому етапі трансформаційного періоду (1992—1994) не лише юридична логіка, а й офіційна політика роздержавлення та приватизації визначалася в основному людьми, які прямо і безпосередньо були причетні до тіньового перерозподілу власності у горбачовський період. Зрозуміло, що ці особи не прагнули до офіційної легалізації напрацьованих у попередні роки тіньових зв'язків, через які й утверджувала себе приватно-номенклатурна власність, що стала на той період панівною» [24]. За російськими лекалами була імплантована модель «сертифікатної приватизації»: кожен громадянин отримував ваучер на умовну частку в державній власності, який міг обміняти на акції підприємств, що приватизувалися. Знову ж таки це робилося під гаслами соціальної справедливості, але не призводило до появи ефективних власників, водночас надаючи широкі можливості директорату легалізувати фактичний контроль над підприємствами. У грудні 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про віднесення 6 тис. великих і середніх підприємств до переліку таких, що мають стратегічне значення. За рік до цього переліку було додано ще 2,4 тис. підприємств. Це фактично блокувало роздержавлення найбільш потужних промислових активів.

У промсекторі в умовах кардинальних соціальних трансформацій закономірно відбувалася тінізація господарських відносин, яка створювала умови для поширення незаконних економічних практик, як-от ухилення від сплати податків, корупція. Тут можна навести яскраві приклади з експортом продукції. Так, у середині 1990-х рр. іноземні експерти, що готували пропозиції стосовно реформування гірничо-металургійного комплексу (ГМК) України констатували, що державна статистика не могла відповісти, куди йшли майже 50 % експорту металопродукції з державних підприємств. Ще більше їх дивувала ситуація, коли українські митні органи фіксували тільки близько 30 % від обсягу експорту, який реєструвала українська ж статистична служба. Наведемо ще один приклад. До 1996 р. українська митниця не «бачила» жодних поставок певних видів металопродукції з України до США, тоді як американська сторона фіксувала неухильне зростання її продажу на своєму ринку. Так, усього незареєстрований експорт до США такого виду металопродукції, як товстий лист, за п'ять років

¹ Закон був скасований як недоцільний у вересні 2010 р. За весь час його чинності створено лише одну ПФГ «Титан», яка розпалася.

оцінювався в майже 0,5 млрд дол. І це були дані тільки по одній товарній позиції в одній із галузей української промисловості [25].

Тіньові схеми формували швидкі великі статки, які не були власне капіталом. З середини 1990-х рр. за спинами «червоних директорів» дедалі частіше проявлялися постаті «нових українців» з елементами капіталістичного мислення (але переважно у форматі «первісного накопичення капіталу»), котрі, не маючи контролю над промисловими активами, заробляли значні суми на їх проблемах (насамперед, із постачанням енергоресурсів), а потім намагалися їх конвертувати у власність. Тоді знаковим явищем стала корпорація «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ), яка отримувала ресурси шляхом монополізації постачання російського природного газу переважно за бартерними схемами: грошові розрахунки між нею та заводами було зведено до мінімуму, при цьому вартість отриманої продукції занижувалася, а на зовнішніх ринках продавалася за світовими цінами [8, С. 183—187]. В 1996 р. ЄЕСУ контролювала постачання понад 2000 підприємств. У період свого найбільшого розвитку вона контролювала до 10 % виробництва металу та понад 25 % виробництва труб України. Очільницею ЄЕСУ була Ю. Тимошенко, а партнером у владі — П. Лазаренко (прем'єр-міністр в 1996—1997 рр.).

Однак тоді ж було отримано й інший урок. Після того, як у травні 1997 р. Л. Кучма відправив П. Лазаренка у відставку з посади прем'єр-міністра, ЄЕСУ зацікавилися правоохоронні органи. Тоді ж держава фактично вперше розпочала реприватизаційну політику. Так, було скасовано результати приватизаційного конкурсу, який виграла ЄЕСУ щодо Харцизького трубного заводу (монополіста на пострадянському просторі з виробництва труб великого діаметра, яких конче потребував російський «Газпром»). Епізод з ЄЕСУ став першим прикладом спочатку масштабного союзу, а згодом масштабного зіткнення держави й великої ФПП.

Після виведення з ринку ЄЕСУ сформувалося більш конкурентне середовище та вивільнився простір для розвитку інших корпоративних структур. Водночас створення в 1998 р. національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» суттєво обмежило можливості для недержавного сектора заробляти надприбутки на імпорті енергоносіїв. Крім того, новим імпульсом для формування великого капіталу стали фундаментальні зрушення в державній промисловій політиці. У 1990-х рр. українські уряди за інерцією продовжували реалізовувати настанови пізньорадянських підходів у промполітиці: вважалося, що потрібно масштабно інвестувати в машинобудівну галузь і це дасть позитивний мультиплікативний ефект для всієї економіки. Відповідно, президенти та прем'єр-міністри традиційно називали пріоритетними галузями ракетно-, судно-, автомобіле-, авіа- й танкобудування. Наприкінці 1990-х рр. «високотехнологічні ілюзії» в державній промисловій стратегії були відкладені (хоча на рівні політичної риторики й залишилися) — основний пріоритет був наданий експортоорієнтованим (реально, а не потенційно) галузям, насамперед металургії.

Роль експорту металопродукції для України наприкінці 1990-х рр. була такою ж, як експорт нафти й газу для тогочасної російської економіки. Предметні

та гострі дискусії на вищому політичному рівні щодо нової промислової стратегії розпочалися після парламентських виборів 1998 р. Режим найбільшого сприяння розвитку ГМК стартував 1 липня 1999 р. Верховна Рада, погодившись з аргументами уряду В. Пустовойтенка та промислового лобі у самому парламенті, 14 липня ухвалила закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України», згідно з яким 64 підприємства й організації галузі отримували низку преференцій (реструктуризація заборгованості перед бюджетом; скорочення податку на прибуток з 30 % до 9 %; зменшення ставки обов'язкового збору в державний інноваційний фонд на 50 %; звільнення від збору на будівництво, реконструкцію, ремонт й утримання автомобільних шляхів загального користування тощо) [26]. Фінансові ресурси, що вивільнялися, мали в обов'язковому порядку спрямовуватися винятково на поповнення обігових коштів. При цьому за підприємствами встановлювався жорсткий контроль та у випадку нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні платежі до бюджетів і спецфондів повинні були сплачуватися без затримки, інакше завод міг бути виключений із преференційного списку. Щоправда, не всім підприємствам удавалося дотримуватися комплексу вимог, і, відповідно, деякі з них були виключені з експерименту.

Один із головних ідеологів і лобістів експерименту народний депутат В. Гуров тоді так формулював його завдання: «За нестачі власних ресурсів подолати кризові явища в забезпеченні металургійного виробництва енергоносіями й одночасно реформувати галузь на принципово інших економічних засадах» [8, С. 128]. За підсумками 2000 р. зростання виробництва в ГМК склало 17 %. Безсумнівно, таким результатам сприяла вдала зовнішньоекономічна кон'юнктура, а також курсова політика (позитивний вплив мала девальвація національної валюти в 1998 р.). За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток у галузі виріс на 57,2 %, експорт — у 1,9 раза (частково вийшов із «тіні»), рентабельність реалізованої продукції склала 26,3 %, частка бартерних операцій зменшилася з 36,1 % у 1999 р. до 11,1 % у 2000 р. Платежі до бюджетів усіх рівнів виросли на 48,2 %, перерахування до Пенсійного фонду — на 52,2 %. Заборгованість із заробітної плати зменшилася вдвічі. На чверть збільшилися витрати на технічну модернізацію виробництва [8, С. 126—140]. Усе це спричинило поліпшення макроекономічних показників країни: 2000-й став першим роком у незалежній Україні, коли була зафіксована позитивна динаміка валового внутрішнього продукту [27, С. 83].

Формування бази національного приватного капіталу, саме капіталу, а не просто великих статків, припадає на кінець 1990-х рр. Вирішальну роль на цьому етапі відігравали три потужні політико-економічні сили, які не тільки шукали підтримки у владних кабінетах, але й, спираючись на акумульований ресурс, брали дедалі активнішу участь у політичному житті. Нові потужні гравці практикували системний підхід і намагалися також впливати на суспільство через власні засоби масової інформації. Ними стали, по-перше, «червоні директори», які прагнули одночасно здобувати державну підтримку й самостійно

контролювати засоби виробництва. По-друге, великі трейдерські компанії, котрі в тісній взаємодії з органами державної влади та нереформованим промисловим сектором отримували надприбутки з експортно-імпортних операцій, однак не хотіли зв'язуватися з виробництвом (інвестувати в його модернізацію та нести відповідальність за соціальну сферу). Їхнім основним завданням була монополізація «схем» постачання ресурсів на підприємства та експорту виробленої продукції. По-третє, підприємці нового типу, зазвичай вихідці з двох попередніх груп, які бачили перспективу в розбудові вертикально-інтегрованих компаній, — від виробництва до експорту. Саме вихідці з цієї третьої групи і стали тими, кого згодом почнуть уважати «олігархами».

На межі 2000-х рр. стартувала нова фаза розвитку великого капіталу — конвертація фактичного контролю над підприємствами в юридичний. Це проявилось у завершенні великої приватизації у промисловості — великих і стратегічно важливих підприємств так званих групи В та Г (частина з них покращила свій фінансовий стан завдяки експерименту у ГМК). Водночас гостра конкуренція між ФПГ і відсутність у високопосадовців прагнення дотримуватися державних інтересів у приватизації призвели до виникнення внутрішньогалузевих дисбалансів та розриву виробничих ланок. Наприклад, одні ФПГ отримали надмірні коксохімічні потужності, в інших спостерігався їх дефіцит. Міною сповільненої дії стала приватизація ДАК «Укррудпром», розподіленої не за критерієм економічної чи виробничої доцільності, а залежно від впливу й результатів публічної та кулуарної боротьби між ФПГ. Стратегічною помилкою стала приватизація найбільшого українського меткомбінату «Криворіжсталь», контроль над яким отримали структури близьких до тогочасної влади Р. Ахметова та В. Пінчука. Насамперед це була політична помилка: меткомбінат рано чи пізно слід було приватизувати, проте однозначно не напередодні президентських виборів 2004 р., адже це прогнозовано й закономірно викликало у суспільстві значний негативний резонанс. До речі, частково це був змушений визнати Л. Кучма, указуючи в мемуарах: «Однією з помилок була не до кінця продумана приватизація “Криворіжсталі”» [28, С. 119].

Отже в 1999—2004 рр. набрали сили і впливу такі вітчизняні корпоративні структури, як «Індустріальний союз Донбасу» (згодом поділених на власне «ІСД» та «Систем капітал менеджмент»), «Інтерпайп», група «Приват», «Укрпідшипник», групи «Фінанси та кредит», група «Укрсиббанк», «Укрпромінвест» тощо. Паралельно з формуванням корпоративних структур відбувалася суттєва декриміналізація роботи великого капіталу: конфлікти все частіше вирішувалися в публічний і політичний спосіб, хоча повного звільнення від криміналу не сталося. Відзначимо, що більшість ФПГ на той час були слабко структурованими конгломератами, які контролювали підприємства з різних галузей економіки.

У міру ослаблення президентської гілки влади після 2000 р. (під тиском «касетного» та «кольчужного» скандалів, акції «Україна без Кучми» тощо) великий капітал почав претендувати на більшу політичну роль, що зафіксували парламентські вибори 2002 р. — у стінах парламенту з'явилися нові власники

великих промислових бізнесів та їхні представники. Ще більше цей тренд проявився після перемоги «Помаранчевої революції» 2004 р. Можна стверджувати, що в умовах демократичної свободи Україна перетворилася на своєрідну «олігархічну республіку», в якій великий капітал через політичні партії контролював парламент, а через ЗМІ — суспільство.

Проте після «Помаранчевої революції» спостерігалось протистояння між державою та великим бізнесом у цілому. Тоді уряд на чолі з Ю. Тимошенко, прагнучи отримати прихильність виборців, намагався перерозподілити внутрішньоекономічні ресурси на користь державного бюджету, щоб уже звідти фінансувати соціальні програми. Відповідно, було піднято ціни для промисловості на продукцію й послуги державних монополій (вугілля, газ, залізничні перевезення тощо), а також проведено ревальвацію національної грошової одиниці, що призвело до зменшення експорту та, відповідно, доходів від нього. Уряд давав сигнал про можливий запуск масштабної кампанії реприватизації — йшлося про сотні підприємств. На все це великий бізнес відреагував негативно. Відповідно, темпи зростання ВВП упали з 11,8 % у 2004 р. до 3,1 % за підсумками 2005 р. [27, С. 116—117].

Крім загального наступу на великий бізнес, із боку уряду Ю. Тимошенко спостерігався додатковий тиск на ФПП, які під час виборів 2004 р. зробили основну ставку на кандидата від влади В. Януковича. Саме на цей бізнес була спрямована увага правоохоронних органів, а також із нього почалася реалізація реприватизаційних ініціатив. Повернення в державну власність мажоритарного пакета «Криворіжсталі» (згодом проданого на відкритому конкурсі транснаціональній корпорації «Mittal Steel») було виконанням передвиборчих обіцянок В. Ющенка й це відбулося, фактично, без значного опору з боку структур Р. Ахметова та В. Пінчука. Однак подальші кроки Кабміну призвели до загострення суспільно-політичного протистояння та до репутаційних втрат «помаранчевої команди». Адже при невдалій спробі захопити Нікопольський завод феросплавів (НЗФ), який перебував під операційним контролем В. Пінчука, Кабмін в особі Фонду держмайна кооперувався з бізнес-групою «Приват», що вже виглядало не як прагнення соціальної справедливості, а як банальний силовий перерозподіл власності (до речі, В. Пінчук і І. Коломойський згодом досягли компромісу без залучення держави [29]). Цей фактор став одним із чинників, який спричинив відставку Ю. Тимошенко, що привело до розколу в помаранчевому таборі та, врешті-решт, запустило довготривале політичне протистояння.

Додамо, що у 2005 р. погляди президента й голови уряду на кінцеві результати «відділення бізнесу від влади» відрізнялися докорінним чином. Перший наполягав на тому, що влада має бути рівновіддаленою від усіх ФПП і тим самим дати можливість найкращим із них стати основою соціально-економічного розвитку країни, а очільниця уряду вбачала у великому бізнесі ресурс для функціонування державної машини, зокрема для забезпечення патерналістських відносин між суспільством та владою. Постфактум можна констатувати, що цивілізована система лобіювання бізнес-інтересів побудована так і не була, і це стало безумовним упущенням, адже бізнес-структури, навіть ті, що в тій чи іншій формі

підтримували «помаранчевих» лідерів, не могли просувати свої інтереси «накатаними» старими схемами. Це, з одного боку, зумовлювалося принципами, проголошеними новою владною командою, зокрема щодо розділення бізнесу і влади, а також боротьби з корупцією. З іншого боку, відсутністю в новій правлячій коаліції збалансованої системи стримувань і противаг: лобістські дії одних центрів впливу всередині виконавчої влади не тільки наштовхувалися на протидію з боку конкурентів, але й визначалися ними як однозначно корупційні. За таких умов попередня система лобіювання перестала працювати, водночас не сформувалася й нова, прозоріша.

Після відставки у вересні 2005 р. уряду Ю. Тимошенко та з припиненням на вищому політичному рівні реприватизаційної риторики провідні ФПГ почали вибудовувати прозорі компанії відповідно до світових стандартів. Це було виправданим не тільки з господарської (налагодження ефективніших бізнес-процесів) і фінансової (залучення дешевших кредитних ресурсів) позиції, але й з огляду на визрілу потребу звужити простір для можливого політично вмотивованого тиску на компанії. На період 2006—2007 рр. припадає початок активної фази організаційної й технологічної модернізації. Одним із провідних чинників цього було те, що підприємства отримали легальних власників.

Відзначимо, що проблема зносу основних фондів у промисловості була актуальною для України принаймні з початку 1980-х рр. Показова ситуація в тій же металургії. Так, Л. Кравчук наводив слова В. Щербицького: «Послухайте, ми виробляємо на українській металургії мільярди рублів, але для модернізації виробництва — не отримуємо ані копійки. Усе віддають в Челябінськ, Сибір і так далі. А у нас зношене обладнання на 80 %. Як жити далі?» [30]. Подібна ситуація спостерігалася й в інших галузях республіканської економіки. В умовах соціально-економічної кризи середини 1990-х рр. темпи технологічного оновлення ще більше уповільнилися. Зокрема в українській металургії в 1996 р. близько 50 % сталі виплавлялося найбільш енерговитратним способом — мартенівським, 45 % — конвертерним і тільки 5 % складала електросталь. Однак завдяки запуском на початку 2000-х рр. інвестиційним програмам, які набрали темпів уже після 2004 р., ситуація почала змінюватися на краще. Вже 2011 р. частка мартенівської сталі була вдвічі меншою — 25,4 % [31, С. 51]. Показовим було і збільшення вдвічі застосування технології безперервного лиття сталі — енергоефективнішої та екологічнішої: з 24,2 % від загального обсягу виробленої сталі у 2004 р. до 48,4 % у 2009 р. [32].

Глибину змін яскраво ілюструє показник енергоємності ВВП України в порівнянні з Росією та ЄС (див. табл.). У 1990 р. він був вищим за Росію, а обидві республіки у 2,7—2,9 раза відставали від ЄС. За десять років, у 2000 р., енергоємність українського ВВП зросла на 22 %, тоді як у Росії на 4 %. Однак уже за п'ять років тенденція почала змінюватися — енергоємність стала меншою, ніж у 1990 р. І попри політичні та соціально-економічні виклики вона продовжувалася зменшуватися.

Додамо, що провідні ФПГ із 2006 р. зробили серйозні кроки щодо підвищення прозорості своїх головних бізнесів: зі складу багатогалузевих конгломератів

виділяли спеціалізовані галузеві холдинги. Показовим індикатором нової якості українського великого бізнесу стало виведення його активів на первісне розміщення акцій (ІРО) на західних біржових майданчиках. Зокрема у червні 2007 р. на Лондонській фондовій біржі свої акції розмістила «Феррекспо» К. Жеваго. Хоча були й інші стратегії. Так, група «Приват» вирішила перепродати власні метактиви російській «Євраз-груп» Р. Абрамовича, направивши кошти в більш економічно вигідні проекти або для купівлі закордонних компаній, зокрема почала розбудовувати глобальний феросплавний холдинг. За видобутком марганцю він охопив майже 30 % світового ринку, за виробництвом феросплавів — 15—20 %. За оцінкою І. Коломойського, вартість феросплавного бізнесу «Привату» до кризи 2008—2009 рр. складала не менше 20—30 млрд дол. [8, С. 211—214]. У 2007 р. відбулася важлива для перспектив промислового розвитку подія — злиття «Метінвесту» Р. Ахметова з металургійними активами «Смарт-груп» В. Новинського. До речі, це відбувалося на тлі політичної кризи: навесні президент В. Ющенко кілька разів намагався розпустити парламент, поки не було досягнуто домовленості про позачергові вибори на вересень 2007 р. І саме у вересні оголошено про об'єднання метактивів двох компаній.

Розвитку великого капіталу у 2005—2008 рр. сприяла зовнішньоекономічна кон'юнктура. Можна стверджувати, що допоки на зовнішніх ринках зберігалися високі ціни на продукцію українського експорту, вітчизняні політики могли продовжувати досхочу з'ясовувати стосунки між собою. Якраз у 2008 р. Україна впритул наблизилася до рівня макроекономічних показників 1992 р. Але саме в тому році ситуація змінилася кардинально.

Політичні та бізнес-еліти, поглинуті внутрішньою боротьбою й конкуренцією, прогавили сигнали про насування глобальної економічної кризи. Вона прийшла «несподівано» — з вересня 2008 р. різко впав експорт української продукції, а в листопаді підприємства почали зупинятися. Прокотилася хвиля банкрутств банківських установ, припинилося кредитування підприємств. Уряд запізнився з антикризовими заходами й почав їх реалізовувати лише, коли з'явилися ризики

Динаміка енергоємності ВВП України та Росії у кг нафтового еквівалента на 1 \$ ВВП, розрахованого в порівняльній купівельній спроможності у цінах 2005 р.*

	1990	2000	2000 до 1990, %	2005	2005 до 1990, %	2010	2010 до 1990, %	2013	2013 до 1990, %
Україна	0,501	0,613	122,3	0,468	93,4	0,413	82,43	0,339	67,66
Росія	0,471	0,491	104,2	0,384	81,5	0,348	73,88	0,340	72,18
ЄС	0,170	0,141	82,9	0,134	78,8	0,123	72,35	0,115	67,64

* При розрахунках використано дані з науково-технічного звіту відділу інформаційно-аналітичного забезпечення зарубіжною інформацією ВП НТЦЕ ДП НЕК «Укренерго» «Законодавче та нормативно-правове стимулювання підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів у провідних зарубіжних країнах» (Київ, 2016 р. С. 75).

соціального вибуху. Проблем додала й українсько-російська «газова війна» січня 2009 р., яка призвела до подорожчання цін на енергоносії для промисловості. У цілому економічна криза 2008—2009 рр. похитнула позиції великого капіталу, знову повертаючи його до ролі молодшого партнера держави.

Напередодні президентських виборів 2010 р., коли шанси основних кандидатів — В. Януковича й Ю. Тимошенко — були рівними, зниження політичного впливу великого бізнесу було малопомітним, оскільки обидва претенденти намагалися максимально мобілізувати для перемоги всі наявні ресурси. Тільки після виборів розпочався процес певного віддалення великого капіталу від держави й формування його відносин із новим політичним феноменом — повноцінною «партією влади».

Після президентських виборів навесні 2010 р. сформувалася ситуація, коли в парламенті виникла стала більшість на основі Партії регіонів. Вона традиційно відзначалася внутрішньою монолітністю та високою партійною дисципліною, головним чином через те, що від початку свого виходу на загальнонаціональну політичну сцену мала, з одного боку, потужну регіональну ідентичність із відповідною електоральною базою, а з іншого, — обмежені (не за обсягами, а за кількістю спонсорів) джерела фінансування. На ці сильні сторони Партії регіонів указували і її політичні опоненти, і представники ФПП, що не входили до кола її постійних спонсорів. Наприклад, неформальний очільник групи «Приват» І. Коломойський дав у 2008 р. цій партії таку рельєфну оцінку: «Янукович і компанія — це усталена, добре структурована, згуртована й цинічна промислово-політична корпорація, яка переконана, що її інтереси вищі за інтереси країни та народу, що проживає у цій країні. Для неї влада — це і мета, і засіб, і вони ні перед чим не зупиняться на шляху до влади і для утримання цієї влади. Нехай впаде Україна, але залишиться Партія регіонів» [33].

Станом на 2010 р. у «партії влади», крім, власне, самого президента В. Януковича, можна було виокремити чотири основні групи впливу — Р. Ахметова, братів А. та Б. Ключевих, С. Львовича й Ю. Бойка, адміністративно-бюрократичну² — вони в різний час конфліктували між собою, зокрема щодо впливу на очільника держави. Варто також звернути увагу на присутність у Партії регіонів промисловців, які пройшли до парламенту за партійними списками, регулярно підтримували партію, не беручи, проте, активної участі в управлінні нею. Вони розглядали її як інструмент лобіювання власних бізнес-інтересів, однак не підіймалися до рівня «високої політики». Але після 2010 р. їхній вплив зменшився. Це було обумовлене трьома факторами: наслідками економічної кризи 2008—2009 рр., авторитарною консолідацією режиму В. Януковича, появою нових політико-економічних груп впливу.

Наслідком економічної кризи 2008—2009 рр. стало погіршення фінансового стану значної частини українських фінансово-промислових груп. Цим намагалася скористатися Росія, причому в непрозорий, рейдерський спосіб.

² Термін «бюрократична» тут не має негативних смислових конотацій і визначає, що група формувалася з професійних державних високопосадовців.

Варто зазначити, що спочатку Росія прагнула отримати додатковий важіль впливу на українську промисловість через банківську систему. Ще у середині січня 2009 р. «Внешэкономбанк» став мажоритарним акціонером українського «Промінвестбанку», який спеціалізувався саме на роботі з промисловістю. Показово, що коли українські журналісти брали інтерв'ю в нового глави правління «Промінвестбанку» В. Башкірова, вони здивувалися, що в його київській штаб-квартирі на стіні висить світлина В. Путіна. І той пояснив, що тут, мовляв, немає нічого дивного, адже той був головою наглядової ради «Внешэкономбанку». Понад те, банкір щиро заявляв, що вважає Україну та Росію однією країною, а своїм завданням називав зміцнення «своїх позицій в стратегічних індустріях — авіаційній, хімічній, вугільній промисловості, металургії, машинобудуванні — там, де ми завжди були сильні та де хочемо зберегти ці позиції» [34].

На початку січня 2010 р. — за місяць до другого туру президентських виборів в Україні — «неназвані» російські інвестори через «Внешэкономбанк» викупили контрольний пакет акцій корпорації «Індустріальний союз Донбасу», яка в попередні роки реалізовувала потужну програму технологічної модернізації, але потрапила у важке фінансове становище через кризу та неможливості перекредитуватися. А з травня 2010 р. розгорнулася боротьба за меткомбінат «Запоріжсталь». Спочатку 50 % підприємства сподівалися викупити структури Р. Ахметова, однак в останній момент, за 11 днів до закриття угоди, власник акцій компанія «Midland Resources» передумала і продала їх «російським інвесторам», знову «неназваним». Тоді Р. Ахметов звернувся до лондонського суду, заблокувавши обладнання, та викупив в іншого власника решту 50 % акцій «Запоріжсталі», а його структури встановили оперативний контроль за підприємством, який зберігається й понині [8, С. 221—226].

Паралельно з конфліктом навколо «Запоріжсталі» не менш детективний сюжет розгортався з іншим великим промисловим підприємством — Маріупольським меткомбінатом ім. Ілліча (до речі, попри назву, воно володіло значними активами в АПК, транспорті, інших секторах). Наприкінці травня 2010 р. два представники невідомих кіпрських офшорних компаній зібрали пресконференцію й оголосили, що викупили в інтересах певних «російських інвесторів» 100 % акцій компанії «Ілліч-сталь», яка контролювала 90 % акцій Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча, і що угода відбулася з повної волі акціонерів української компанії. Однак незмінний генеральний директор меткомбінату й один із його основних власників В. Бойко був здивований цією інформацією та спочатку заперечив сам факт перемовин із будь-ким. Згодом він заявив, що підприємство стало жертвою рейдерського захоплення. На допомогу поспішила компанія «Метінвест» Р. Ахметова, яка давно виявляла бажання купити Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча. Щоб зробити аферу рейдерів недоцільною, компанії уклали угоду про постачання концентрату, коксу та залізної руди на 25 років вперед і на таких умовах, що будь-який недружній інвестор отримував би більше проблем, ніж вигід від володіння підприємством. Це змусило рейдерів відступити [8, С. 217—230].

Відбившись від більшості російських рейдерських атак, українська промисловість вступила в період післякризового відновлення, повернувшись до більш інтенсивного курсу на технологічну модернізацію. Показово, що у 2013 р. ВВП України вперше став менш енергоємним за російський, як в абсолютних, так і у відносних показниках (див. табл. вище). Це свідчило, що українська економіка, включаючи великий бізнес, діяла більш ефективно, ніж росіяни, але все ж таки не могла скоротити відрив від європейських країн.

У 2012 р. явними стали нові ризики для великого бізнесу, які генерувалися владою. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. владна команда В. Януковича взяла курс на авторитарну консолідацію, обґрунтовуючи її необхідністю забезпечити довгоочікувану політичну стабілізацію та провести реформи. Це закріпило відносини «молодшого партнерства» бізнесу з владою. Ефективність державної політики дійсно підвищилася. Тут можна згадати свідчення неназваної людини з оточення В. Януковича, котра розповіла, що той після своєї інавгурації у вузькому колі виголосив тост: «Два роки не жерти! Працювати на країну!» [35, С. 209]. Після парламентських виборів 2012 р. в політичних та бізнес-колах уже не можна було ігнорувати такий феномен, як «Сім'я» — альянс держслужбовців і комерсантів, наближених до старшого сина президента Олександра Януковича.

Економічною основою групи інтересів «Сім'я» насамперед були компанії «МАКО» О. Януковича та «Газ Україна 2009» (згодом «Східно-Європейська паливно-енергетична компанія», СЕПЕК) С. Курченка. Ці структури ініціювали масштабний перерозподіл власності, залучаючи до цього правоохоронні органи та інші державні можливості. Корупція досягла небачених масштабів [36]. У широкий обіг увійшло слово «віджимати» — примушувати підприємців продавати свій бізнес (інколи за ринковою, інколи за «бросовою» ціною). Об'єктом «віджиму» спочатку став великий опозиційний, а також малий і середній бізнес, згодом під пресинг потрапили й «старі» олігархи (за винятком Р. Ахметова та Д. Фірташа, котрі зберігали свій вплив на вищому політичному рівні). Ось як у 2015 р. описував ситуацію великий бізнесмен О. Ярославський, якого примусили продати С. Курченку футбольний клуб «Металіст»: «[...] я би не став уживати слово “віджали” в контексті того, що зі мною трапилось у 2011—2013 рр. “Віджали”, це коли забирають усе, а нічого не дають навзаєм (навзаєм можуть зробити гірше — наприклад, застосувати фізичну силу). У моєму випадку я продав усі об'єкти, саме продав. Не без вигоди для себе, визнаю. Проте за сприятливого стану справ цього, звісно, не робив би. За попередньої влади я просто змушений був розпродавати власний бізнес. Інколи дивуюся, що залишили те, що залишили» [37]. І не було дивним, що перерозподіл власності потягнув униз макроекономічні показники. Після зростання у 2011 р. ВВП на 5,2 %, у 2012 і 2013 рр. спостерігалася стагнація [27, С. 171].

Поряд із заволодінням економічними активами, нові бізнес-структури, маючи «легкі кошти», почали скуповувати засоби масової інформації. До кінця 2013 р. вони отримали контроль над провідними медіахолдингами країни, які випускали друковані, інтернет-ЗМІ, а також володіли радіостанціями. Так,

С. Курченку був проданий «Український медіахолдинг». Його наступною ціллю мали стати телевізійні канали, що належали В. Пінчуку та Д. Фірташу. Все це було пов'язане з необхідністю мати потужний інструмент впливу на суспільство на чергових президентських виборах 2015 р.

Серед бізнес-еліт, як і в українському суспільстві у цілому, спостерігалось невдоволення авторитарним курсом В. Януковича та практиками, які проводили бізнес-структури «Сім'ї». Водночас великий бізнес, як і соціум, пов'язував сподівання на пом'якшення політичного режиму з активізацією курсу на підписання угоди про асоціацію України з ЄС та створення зони вільної торгівлі. Відмова В. Януковича під тиском Росії від євроінтеграції викликала «Революцію гідності», що стала проявом невдоволення як громадян, так і, значною мірою, бізнесу тим, куди та яким чином вело країну тогочасне політичне керівництво. Одним із важливих наслідків політичних пертурбацій стало те, що відносини держави й великого бізнесу зазнали кардинальної трансформації, що потребує окремого розгляду.

Підсумовуючи, акцентуємо, що формування великого капіталу в новітній Україні відбувалося на основі радянської промислової бази та соціальних практик. Це обумовило появу в умовах розвалу компартійної системи та стрімкого переходу до ринкової економіки такого феномена, як «червоні директори». Подальше формування великого капіталу відбувалося в тісній взаємодії з представниками державного управлінського апарату. На тому етапі великий капітал фактично виступав як «молодший партнер» держави. Однак його суспільно-політична вага стала посилюватися з початку 2000-х рр. після низки внутрішньополітичних криз. Апогей суспільного впливу великого капіталу прийшовся на період політичної нестабільності 2005—2008 рр., а потім стрімко знижувався під впливом світової економічної кризи 2008—2009 рр. та авторитарної консолідації В. Януковича після 2010 р.: тоді великий бізнес значною мірою знову повернувся до ролі «молодшого партнера» держави, за винятком низки фінансово-промислових груп, найбільш наближених до влади чи фактично злитих із вищим політичним керівництвом країни. Кардинально новий етап у взаємовідносинах великого бізнесу та держави був розпочатий «Революцією гідності».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia zahrozam natsionalnij bezpetsi, poviazanym iz nadmirnym vplyvom osib, iaki maiut znachnu ekonomichnu ta politychnu vahu v suspilnomu zhytti (oliharkhiv)". *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> [in Ukrainian].
[Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)». *Верховна Рада України. Законодавство*. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> (дата звернення: 10.07.2024)].
2. Holovko, V. Vtorhnnennia. 2022. Shyrokomasshtabna ahresiia Rosii proty Ukrainy. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: Інститут історії України, 2023. 602 с.].

3. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. *European Commission*. 2022. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en (дата звернення 30.07.2024).
4. Kasianov, H. Velykyi kapital: ekonomichni kontury i politychna vaha. *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh*. T. 2. Kyiv, 2011. 521–563 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Великий капітал: економічні контури і політична вага. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 521—563].
5. Teleshun, S. Pro diialnist finansovo-promyslovykh hrup ta yikh vplyv na politychnu systemu Ukrainy. *Ukraina: kamianystyi shliakh do demokratii*. Kyiv, 2002. 79–93 [in Ukrainian].
[Телешун С. Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України. *Україна: кам'янистий шлях до демократії*. Київ, 2002. С. 79—93].
6. Lisnychuk, O, Sushko, O. Chy ye polityko-ekonomichni hrupy pereshkodoiu dlia politychnoho rozvytku Ukrainy? Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Лісничук О, Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? Київ, 2005. 76 с.].
7. Fysun, A. Demokratiia, neopatrimonializm i globalnye transformatsii. Kharkov, 2006 [in Russian].
[Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков, 2006. 325 с.].
8. Holovko, V. Ukrainski finansovo-promyslovi hrupy v modernizatsiinykh protsesakh 1991—2009 rr. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 416 с.].
9. Denysenko, V. Formuvannia ta funktsionuvannia v Ukraini politychnoho rezhymu Viktora Yanukovycha (2010—2014 rr.). Zaporizhzhia, 2021 [in Ukrainian].
[Денисенко В. Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010—2014 рр.). Запоріжжя, 2021. 878 с.].
10. Brekhar, S. Rol finansovo-promyslovykh hrup u transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini. *Zminy politychnykh rezhymiv i perspektvyv zmitsnennia demokratii v Ukraini*. Kyiv, 2021. 244–272 [in Ukrainian].
[Брехаря С. Роль фінансово-промислових груп у трансформації політичного режиму в Україні. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні*. Київ, 2021. С. 244—272].
11. Kovalevskyi, V. Ukraina u rezhymy "capturestate": prychyny, politychna sutnist, perspektvyv. *Zminy politychnykh rezhymiv i perspektvyv zmitsnennia demokratii v Ukraini*. Kyiv, 2021. 273–303 [in Ukrainian].
[Ковалевський В. Україна у режимі «capturestate»: причини, політична сутність, перспективи. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні*. Київ, 2021. С. 273—303].
12. Henry, E. Hale. Paternal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. New York, 2015. 542 p.
13. Lingelbach, D., Rodríguez Guerra, V. The Oligarchs' Grip: Fusing Wealth and Power. Boston; Berlin, 2023. 328 p.
14. Cherkasov, P. IMEMO. Portret na fone epokhi. Moscow, 2004 [in Russian].
[Черкасов П. ИМЭМО. Портрет на фоне эпохи. Москва, 2004. 572 с.].
15. Materialy XXIV sezda KPSS. Moscow, 1971 [in Russian].
[Материалы XXIV съезда КПСС. Москва, 1971. 591 с.].

16. Kuchma, K. Gosudarstvennye liudi. *Viktor Gladush — lichnost na fone epokhi: Vospominania sovremennikov*. Kiev, 2011. 193-196 [in Russian].
[Кучма Л. Государственные люди. *Виктор Гладуш — личность на фоне эпохи: Воспоминания современников*. Киев, 2011. С. 193—196].
17. Holovko, V. Vladu stvoriuiut... Politychna biohrafia Leonida Kuchmy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Головко В. Владу створюють... Політична біографія Леоніда Кучми. Київ, 2018. 242 с.].
18. Lukanov, Yu. Tretii Prezydent: Politychnyi portret Leonida Kuchmy. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Луканов Ю. Третій Президент: Політичний портрет Леоніда Кучми. Київ, 1996. 154 с.].
19. Yukhnovskiy, I. Deklaratsiia pro nezalezhnist Ukrainy — protses natsionalnoho samovyznachennia. *Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy: Istoriia pryiniattia, dokumenty, svidchennia*. Zhytomir, 2010. 37-44 [in Ukrainian].
[Юхновський І. Декларація про незалежність України — процес національного самовизначення. *Декларація про державний суверенітет України: Історія прийняття, документи, свідчення*. Житомир, 2010. С. 37—44].
20. Nezdoia, A. Chelovek v radost. *Viktor Gladush — lichnost na fone epokhi: Vospominania sovremennikov*. Kiev, 2011. 239-243 [in Russian].
[Нездоля А. Человек в радость. *Виктор Гладуш — личность на фоне эпохи: Воспоминания современников*. Киев, 2011. С. 239—243].
21. Ukaz Prezydenta Ukrainy “Pro dodatkovy zakhody shchodo delehuвання Dnipropetrovskii, Donetskii, Zaporizkii, Luhanskii oblasnym derzhavnym administratsiiam povnovazhen shchodo upravlinnia mainom, shcho perebuvaie u zahalnoderzhavnii vlasnosti”. *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/94> [in Ukrainian].
[Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/94> (дата звернення: 10.07.2024)].
22. Dopovid Prezydenta “Shliakhom radykalnykh ekonomichnykh reform. Pro osnovni zasady ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky”. *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
[Доповідь Президента «Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.07.2024)].
23. Zakon Ukrainy “Pro promyslovo-finansovi hrupy v Ukraini”. *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
[Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.07.2024)].
24. Halchynskiy, A. “Vlasnist, yaka vona ye, chy zmozhemo podolaty hlyboku deformovanist?”. *Dzerkalo tyzhnia*. 2000. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/vlasnist_yaka_vona_e_chi_zmozhemo_podolati_gliboku_deformovanist.html [in Ukrainian].

- [Гальчинський А. «Власність, яка вона є, чи зможемо подолати глибоку деформацію?»]. *Дзеркало тижня*. 2000. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/vlasnist_yaka_vona_e_chi_zmozheмо_podolati_gliboku_deformovanist.html (дата звернення 10.07.2024)].
25. Perevooruzhenie chernoj metallurgii Ukrainy: Otchet po diagnostike sostoiania otrasli (iyun 1997) [in Russian].
[Перевооружение чёрной металлургии Украины: Отчёт по диагностике состояния отрасли (июнь 1997). Б/м. 35 с.].
 26. Zakon Ukrainy «Pro provedennia ekonomichnoho eksperymentu na pidpriemstvakh hirnicho-metallurhiinoho kompleksu Ukrainy». *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1999. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/934-14> [in Ukrainian]
[Закон України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1999. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/934-14> (дата звернення 10.07.2024)].
 27. Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990—2019). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019). Київ, 2021. 544 с.].
 28. Kuchma, L. Posle majdana. Moscow, 2007 [in Russian].
[Кучма Л. После майдана. Москва, 2007. 299 с.].
 29. Ihor Kolomoiskyi: “Mizh namy z Pinchukom harantiv buty ne mozhe — my sami sobi haranty”. *Ukrainska pravda*. 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/25/4153770/> [in Ukrainian].
[Ігор Коломойський: «Між нами з Пінчуком гарантів бути не може — ми самі собі гаранті». *Українська правда*. 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/25/4153770/> (дата звернення 10.07.2024)].
 30. Kipiani, V., Fedorin, V. “Shcherbitskij skazal — kakoj durak pridumal slovo perestrojka?..” (interviu s L. Kravchukom). *Istorychna pravda*. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e5da5adf2f0e/> [in Russian].
[Кипиани В., Федорин В. «Щербітський сказав — який дурак придумав слово перебудова?..» (інтерв’ю з Л. Кравчуком). *Історична правда*. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e5da5adf2f0e/> (дата звернення 10.07.2024)].
 31. Ukrainskaia metallurgia: sovremennye vyzovy i perspektivy razvitiia. Donetsk, 2013 [in Russian].
[Українська металургія: сучасні виклики та перспективи розвитку. Донецьк, 2013. 114 с.].
 32. Razvitie kislorodno-konverternogo proizvodstva stali. *Metallurgy*, 2017. URL: <https://metallurgy.zp.ua/razvitie-kislorodno-konverternogo-proizvodstva-stali/> [in Russian].
[Розвиток кислородно-конвертерного виробництва сталі. *Metallurgy*, 2017. URL: <https://metallurgy.zp.ua/razvitie-kislorodno-konverternogo-proizvodstva-stali/> (дата звернення 11.01.2018)].
 33. Ihor Kolomoiskyi: “Yanukovych meni osobysto proponuvav uviity v spysok Partii rehioniv”. *Ukrainska pravda*. 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/31/3405425/> [in Ukrainian].
[Ігор Коломойський: «Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії регіонів». *Українська правда*. 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/31/3405425/> (дата звернення 10.07.2024)].
 34. Moshenets, E. Viktor Bashkirov. Bankir ot Putina. *Investgazeta*. 2010. URL: <https://delo.ua/investgazeta/viktor-bashkirov-bankir-ot-pu-272472/> [in Russian].
[Мошенец Е. Виктор Башкиров. Банкир от Путина. *Инвестгазета*. 2010. URL: <https://delo.ua/investgazeta/viktor-bashkirov-bankir-ot-pu-272472/> (дата звернення: 10.07.2024)].
 35. Koshkina, S. Majdan: Nerasskazannaia istoria. Kiev, 2015 [in Russian].
[Кошкина С. Майдан: Нерассказанная история. Киев, 2015. 408 с.].

36. Golovko, V. Oligarkhi iz goroda roz: Stanovlenie i razvitie krupnogo kapitala Donbassa (1991—2014 gg.). Kiev, 2014 [in Russian].
[Головко В. Олигархи из города роз: Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.). Киев, 2014. 74 с.].
37. Oleksandr Yaroslavskyi: “Yakby ne obstavyny, ‘Metalist’ ne prodav by”. 19-27. 2015. URL: <https://1927.kiev.ua/news/view/24330> [in Ukrainian].
[Олександр Ярославський: «Якби не обставини, “Металіст” не продав би». 19-27. 2015. URL: <https://1927.kiev.ua/news/view/24330> (дата звернення 10.07.2024)].

Надійшла / Received 31.07.2024

Volodymyr HOLOVKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of Special Branches of Historical Science and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

vgolovko@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-9382-3711>

RELATIONS BETWEEN STATE POWER AND BIG CAPITAL IN UKRAINE (FROM THE EARLY 1990s TO 2013)

The aim is to outline the evolution of big capital as a social phenomenon and its relationship with state power in Ukraine, from its formation within the Soviet economic system until 2013. The upper chronological boundary is because the Revolution of Dignity and Russia's armed aggression against Ukraine created fundamentally new socio-political conditions, particularly actualizing the real state course towards “deoligarchization”. **The research methodology** is based on modernization theory and the principle of historicism, using a problem-chronological approach. **The novelty of the research** lies in the fact that the formation and development of big capital in Ukraine are shown in specific historical conditions and as a result of the development of productive forces and socio-political processes in modern Ukraine. **The main research results** show that the formation of big capital took place on the basis of the Soviet industrial base, with certain elements already being fixed during the “late socialism” period in the USSR. The collapse of the communist party system and the rapid transition to a market economy manifested in the emergence of the phenomenon known as “red directors”. The further formation of big capital occurred in close interaction with representatives of the state administrative apparatus. At that stage, big capital effectively acted as a “junior partner” of the state. However, its socio-political weight began to increase in the early 2000s following a series of internal political crises. The peak of the influence of big capital occurred during the period of political instability from 2005 to 2008. After that, it began to decline rapidly under the influence of the global economic crisis of 2008—2009 and the authoritarian consolidation after 2010: at that time, big business largely returned to the role of “junior partner” of the state, except a number of financial-industrial groups most closely affiliated with or essentially merged with the top political leadership of the country. The socio-political transformations that occurred as a result of the Revolution of Dignity opened a new chapter in the relations between big capital and the state. **Prospects for further research** include tracing how the socio-political role of big capital changed as a result of the Revolution of Dignity and under the influence of Russia's armed aggression against Ukraine, as well as in the context of the activation of state policy in the field of so-called “deoligarchization” after 2019.

Keywords: *modernization theory, big capital, financial-industrial group, oligarchy, deoligarchization, economic history of Ukraine, privatization, industrial policy.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.156>

УДК 323(477):659.1(460)

Тетяна ІЛЮК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри міжнародних відносин,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)

t.iliuk@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0006-5581-4505>

Катерина ГЕТМАНЕНКО

інтернка,

Рада зовнішньої політики «Українська призма» (Київ, Україна)

kvhetmanenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0466-757X>

ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ УКРАЇНИ В МЕДІАПРОСТОРІ ІСПАНІЇ (1991—2013 рр.)

Мета — дослідити формування стереотипів іміджу України в медіапросторі Іспанії з моменту проголошення незалежності до початку війни Росії проти нашої держави. Виявлено ключові іміджеві характеристики України, простежено їх трансформацію у процесі історичного розвитку, з'ясовано чинники, що вплинули на формування національного іміджу.

Наукова новизна полягає в реконструкції комплексного уявлення про нашу країну в очах іспаномовної аудиторії, здійсненого на основі аналізу широкої джерельної бази матеріалів двох провідних медіа Іспанії (опрацьовано 13 046 публікацій). Стаття має міждисциплінарний характер. При її підготовці використано **методи** моніторингу, контент- і дискурс-аналізу, компаративного аналізу. Застосування проблемно-хронологічного та історико-порівняльного методів дозволило виявити чинники впливу і простежити процес формування іміджу в його історичній ретроспективі. **Висновки.** З'ясовано, що увага іспаномовного світу була хоч і незначною, проте демонструвала сталі тенденції до висвітлення подій в Україні. Основною проблемою іміджу нашої країни впродовж досліджуваного періоду

Цитування: Ілюк Т., Гетманенко К. Формування іміджу України в медіапросторі Іспанії (1991—2013 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 156—173. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.156>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

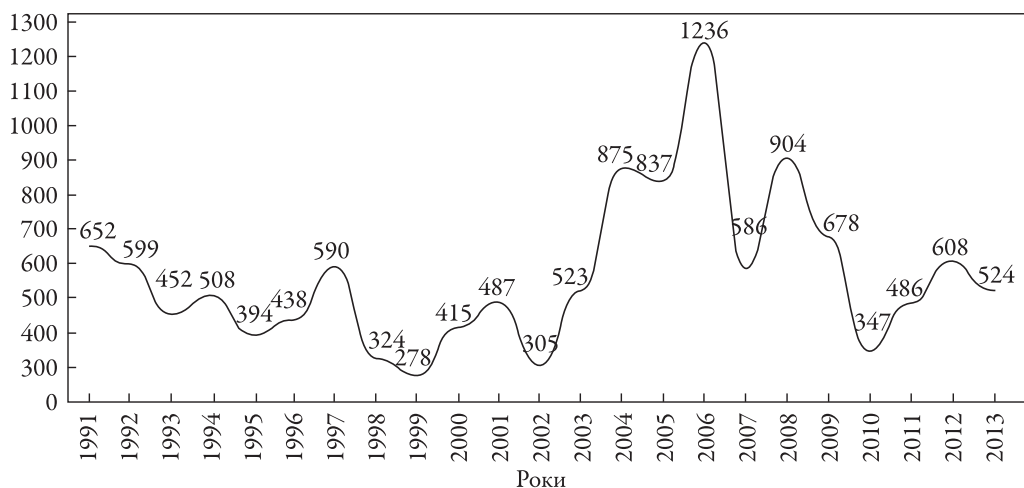
стало ототожнення з Росією, російським культурним простором та відсутність чіткої репрезентації власної національної ідентичності й культурної самобутності на міжнародній арені. Імідж формувався хаотично, представлення держави більшою мірою зводилося до висвітлення знакових подій історії, або ж гучних скандалів. Наслідком відсутності планомірної державної роботи з просування власних наративів та формування іміджу стало домінування в інфопросторі негативних конотацій («корупція», «слабкість влади», «бідність» та ін.). Натомість потенціал просування культурних наративів, технологічних здобутків, власної ідентичності й самобутності не набув достатнього висвітлення і здебільшого зводився до висвітлення помітних спортивних, культурних подій чи персоналій (які нерідко навіть приписувалися російській культурі). Ситуація почала змінюватися після «Помаранчевої революції» та «Євромайдану». При цьому, негативні конотації не втрачали своєї ваги й фокус уваги дуже швидко знову перемістився на вади правової системи, політичні кризи, прояви корупції тощо. Відсутність просування власного культурного продукту, нашої історії та національної ідентичності створили певний вакуум розуміння, що в подальшому дозволило російській пропаганді заповнити цю нішу й нав'язати значній частині іспаномовного світу власне сприйняття нашої країни як території російського впливу.

Ключові слова: *імідж України, медіапростір Іспанії, іспаномовний світ, іміджеві характеристики, наративи.*

Трагічні події, пов'язані з війною Росії проти нашої держави, та необхідність консолідації міжнародної спільноти задля перемоги над агресором продемонстрували значення іміджу держав для реалізації їхніх національних інтересів та історичного розвитку. Адже національний імідж держави — це стратегічний ресурс, від якого залежить її місце на світовій арені, сприйняття у зовнішньому середовищі, її розуміння та підтримка іншими країнами, рівень взаємодії з нею.

Війна перевернула сприйняття нашого народу у свідомості міжнародної спільноти. Мужність і стійкість українців зумовила появу у глобальних та європейських медіа таких наративів, як «вільна нація», «нація героїв», «демократична країна» тощо [1]. Проте старі негативні стереотипи (такі, як «корупція», «бідність», «політичні чвари» та ін.) залишаються актуальними у багатьох країнах світу й активно використовуються і транслюються російською пропагандою. З огляду на величезні зусилля ворога знищити нашу державність і стерти згадки про українців як про окрему самобутню націю, вивчення історії формування нашого іміджу у світі виступає актуальним науковим завданням, що потребує комплексного міждисциплінарного підходу.

Тематика вивчення національного іміджу широко досліджується від 1970-х рр., коли Р. Джервіс сформував концептуальні положення розуміння образу держави [2]. Основоположником брендингового підходу був С. Ангольт, а імідж з перспективи суспільного сприйняття вивчали представники соціологічної школи, зокрема К. Боулдінг [3]. В Україні питання іміджу та іміджетворення отримують науковий розвиток у працях Г. Почепцова [4], О. Квактун, О. Вертелецької, К. Калініченко [5], І. Єремеева [6], А. Макаренко [7] та ін. До питань аналізу формування іміджу в медіапросторах різних країн зверталися О. Бойко [8], В. Чекалюк [9], С. Козиряцька [10]. Однак проблема аналізу формування іміджу України в іспаномовному медіапросторі комплексної розробки досі не набула.

Актуальності нашому дослідженню додає чинник впливу іспанських ЗМІ на весь іспаномовний світ, країни якого мають традиційні зв'язки з РФ і перебувають під впливом російської пропаганди. Сьогодні поліпшення відносин із державами Латинської Америки визнано одним із пріоритетів зовнішньополітичної діяльності України. Сюди входить і посилення нашої інформаційної присутності та боротьба з російською пропагандою в регіоні [11]. Враховуючи популярність іспанських газет у латиноамериканських і карибських країнах, аналіз відповідних публікацій на предмет іміджу нашої держави й чинників, що його сформували, видається важливим та актуальним завданням.

Джерельна база статті обіймає публікації двох провідних за параметрами розміру аудиторій і рівнем цифрової репутації газет Іспанії — «El País»¹, «ABC»² та архіви цих видань [12]. З метою отримати ширшу й об'єктивнішу картину представлення окремих аспектів іміджу України в мас-медіа Іспанії було проаналізовано також матеріали менш показових видань «El Mundo», «Rebellion», «20 Minutos». Моніторинг проведено за допомогою ручного кодування на виявлення матеріалів, що містять згадки про Україну (#Ucrania, #ucraniano, #ucraniana) з 24 серпня 1991 по 31 грудня 2013 рр. включно. Основний пласт аналізу склав 13 046 публікацій газети та архівів «ABC» (див. графік).

На основі відібраних публікацій сформовано наративні блоки та вибудовано історичну ретроспективу викладення результатів дослідження. Використовувалися методи моніторингу й кількісно-якісного контент-аналізу, що дозволило підібрати матеріал і проаналізувати найважливіші тенденції, проблеми, часто-

¹ Найбільша за накладом щоденна газета, яка має також зарубіжну версію, що виходить і розповсюджується в Латинській Америці. Часописом володіє іспанський медіаконгломерат «PRISA». Читачка аудиторія більшою мірою тяжіє до Іспанської соціалістичної робітничої партії.

² Традиційно консервативне видання, яке пов'язують з монархістським рухом. Уважається наближеним до Народної партії.

ту їх висвітлення. Завдяки компаративному аналізу вдалося порівняти ключові наративи та простежити трансформацію характеристик іміджу держави впродовж досліджуваного періоду. Аналітичний, хронологічний і метод структурного аналізу дали можливість визначити іміджеві характеристики й чинники, що вплинули на їх формування. Історичний та ретроспективний методи дозволили краще зрозуміти особливості процесу формування іміджу.

Перші публікації про нову державу з'явилися вже наступного дня після ухвалення Акта проголошення незалежності України. 25 серпня 1991 р. на шпальтах «El País» ішлося не лише про «потужну аграрно-індустріальну колишню республіку», а і «країну, яка починає жити по-справжньому» [13].

Важливо зазначити, що напередодні референдуму 1 грудня 1991 р. іспанські медіа висловлювали впевненість у виборі українського народу та усвідомлювали вплив цієї події на зміну геополітичного ландшафту Європи. «ABC» зазначала: «Ніхто не має сумнівів, що переважна більшість українців схвалить ратифікацію незалежності, проголошену 24 серпня. Незалежна Україна повністю змінила б європейське географічне становище» [14, С. 36].

Попри те, що ми бачимо позитивне сприйняття України як нового суб'єкта міжнародних відносин, публікації цього періоду підкреслювали «особливий» зв'язок між новопосталими державами та описували «високий ступінь історичної й економічної взаємодоповнюваності» [15], ставлячи під сумнів реальну політичну суб'єктність. Так, «El País» стверджувала: «Нові держави надто слабкі та надто пов'язані між собою довгою історією спільного життя, мілітаризованою й централізованою радянською економікою, щоб самостійно плавати в політичних морях» [16].

Цілком логічно, що найбільше іноземні медіа цікавилися чинниками, які впливали на глобальну й регіональну безпеку, породжували нові виклики. Особливу увагу іспанських ЗМІ до нашої держави на початку 1990-х рр. викликав третій у світі за розмірами ядерний арсенал [14, С. 36]. При цьому іспанські журналісти позитивно оцінювали процес ядерного роззброєння України та наголошували на ризиках наявності такої зброї в молодій державі. Як аргументував у своєму матеріалі для «El País» журналіст С. Серрано, «зберігання атомних боеголовки на території України створює політичні проблеми і проблеми безпеки, оскільки українці не мають кваліфікованих техніків для цього» [17]. Висвітлюючи позицію Києва щодо передачі ядерного потенціалу, констатувалася дипломатична боротьба нашої держави за гарантії безпеки як умову роззброєння: «Український парламент схвалив договір три тижні тому, і поставив гарантії безпеки від трьох держав-депозитаріїв як умову» [18].

Не менше занепокоєння іспанських журналістів викликали події, пов'язані з наявністю в Україні атомних електростанцій і трагедією на Чорнобильській АЕС. Лише за згадкою «Чорнобиль» у період 1991—2003 рр. знайдено 854 публікації в газеті «ABC» [19]. Інформаційними приводами новинних та аналітичних матеріалів найчастіше було занепокоєння щодо нераціонального використання електроенергії [20], затримки заробітної плати працівникам

станцій [21], безпосередня допомога Іспанії постраждалим унаслідок Чорнобильської катастрофи [22].

Цікаво, що при висвітленні проблем, пов'язаних із Чорнобилем, приділялася увага й культурній складовій іміджу України. Спостерігалася, зокрема, асиміляція з російською культурою. Наприклад, в одному з інтерв'ю іспанських журналістів із мешканцями Чорнобиля український традиційний будинок названо «izba», а не «khata» [23]. Транслітерована дефініція, притаманна російській культурі й не пов'язана з побутовими українськими реаліями, демонструвала необізнаність іноземних аудиторій з особливостями української культури та ідентичності, ще раз підкреслювала відсутність розуміння відмінностей між українським і російським культурно-побутовими пластами. Це характерно для матеріалів досліджуваного періоду.

Ще одним напрямом уваги до нашої країни була ситуація навколо АР Крим та Чорноморського флоту. За згадкою «Крим» у період 1991—2003 рр. припадає 760 матеріалів «ABC» [19]. Ситуація на півострові висвітлювалася з акцентом на проблемність відносин між Росією й Україною. Як зазначалося в публікаціях «El País»: «Крим — проблема, яка найбільше отруює відносини між Росією та Україною» [24].

На усвідомлення стратегічного значення півострова вказувала й окрема увага до Криму та України загалом у контексті відносин із НАТО. Іспанія, як країна-член Північноатлантичного альянсу, переважно розглядала АР Крим з урахуванням навчань НАТО на цій території, підписання угоди України з НАТО на Мадридському саміті тощо. Такі матеріали відображали також перестороги щодо відносин Росія — НАТО в контексті кримських питань. Так, «El País» писала в контексті поїздки міністра оборони РФ у Крим: «Із боку Києва це жест, щоб заспокоїти Москву, роздратовану цими військовими навчаннями, проти яких вона категорично заперечувала, а з боку Кремля — жест, який має на меті показати, що, незважаючи на зближення України й НАТО, Росія не бажає втрачати позиції» [25]. При цьому в аналітичній статті згаданої газети з приводу Мадридського саміту простежувалися оцінки зовнішньої політики України, коли, з одного боку, зазначалося про її швидкий розвиток, а з іншого — невизначеність та «багатовекторність». Так, щодо домовленостей Україна — НАТО стверджувалося: «Українська держава швидко вчиться розігрувати свої політичні карти як на Сході, так і на Заході» [26].

Водночас у публікаціях спостерігається дисбаланс репрезентації РФ й України. Так, зазначалося, що перша — це «великий східний сусід, від якого залежать постачання енергоресурсів», «спадкоємиця Радянського Союзу», натомість друга представлялася як «західна частина колишнього СРСР». Акцентувалася увага також на безальтернативності спільного шляху розвитку держав, відносини між якими описувалися як «потрібні одна одній», «слов'янські», «сусіди» [26].

Знаходимо згадки і про слабкість політичної системи України, яка продовжувала характеризуватися «колишньою радянською республікою» з парламентом, що «має погано визначену роль», а відповідні вибори 2002 р. «вважаються важливим попереднім періодом до президентських виборів 2004 р.» [27].

Бідність — також одна з іміджевих характеристик України. Іспанські газети публікували інформацію щодо інфляції, падіння виробництва, що призводить до погіршення рівня життя українців через скорочення купівельної спроможності. Загалом у новинних матеріалах демонструвалися соціальні наслідки економічного занепаду. У замітці під назвою «Українці дедалі біднішають» засуджувався проросійський український уряд, неефективний у реалізації внутрішньої політики [28]. Мас-медіа Іспанії також згадували про страйки українських робітників, котрі, як писала «El País», здатні «паралізувати» всю країну, якщо економічні, політичні та соціальні вимоги протестувальників не буде задоволено [29]. Також поширене твердження, що на цей час економічна залежність України від Москви як ніколи велика [30, С. 33].

Вагомою складовою іміджу виступають корупція та слабкість влади. Медійний розголос отримав інцидент, пов'язаний із нелегальним продажем української зброї Іраку. З цього приводу видання «El País» писало: «Американські та британські військові експерти вчора розпочали розслідування на місці передбачуваного продажу Україною Іраку складного радара, тоді як політично ослаблене керівництво цієї країни повторювало, що їм нема чого приховувати» [31]. Українська влада при цьому трактувалася слабкою, корумпованою й нездатною до ефективного управління.

Негативних відгінків іміджу України наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. додавали матеріали про злочинність, торгівлю людьми, сексуальне рабство. Як зазначалося в інтерв'ю з проданою у сексуальне рабство громадянкою Молдови, яке опублікувала газета «El Mundo»: «Російська мафія зараз контролює торгівлю білими жінками в Польщі й Німеччині; українська — в Угорщині, Австрії, а антанта росіян та албанців — італійську проституцію» [32]. Подібні публікації знаходимо й на шпальтах видання «Diario de León» [33].

Позитивних іміджевих характеристик України додавала культура, однак увага до відповідних надбань не була великою та здебільшого простежувалася у супроводі інформаційних приводів, як-от гастролі, виступи українських творчих колективів. Наприклад, в «El País» зустрічаємо публікації про тур Національного заслуженого академічного українського народного хору ім. Г. Верьовки: «У програмі, яку вони представляють, — українські народні пісні й танці в обробці художнього керівника Анатолія Авдієвського. Українці, котрі в липні розпочали свій тур Іспанією, сподіваються повторити власний тріумф 1975 р. у столиці» [34].

Присутні також інтерв'ю з українськими діячами культури, де спостерігалася тенденція акцентування на самотності, негативному впливі СРСР, а також на загальному рівні життя. В розмові з журналістом іспанської газети український артист балету О. Гомон ділився своїми роздумами: «У часи соціалізму було заборонено одружуватися з іноземкою. Це був час, коли було дуже мало довіри. Люди боялися до нас підходити, тому що ми були з Радянського Союзу. Зараз все по-іншому. Люди підходять після концерту, щоб привітати нас і задати нам питання» [34].

Увага до України спостерігалася й через тематику спорту. Найбільше інформації опубліковано щодо світового рекорсмена С. Бубки (467 матеріалів

в «АВС» за 1991—2003 рр. [19]): «українець Бубка», «український спортсмен» [35], «Сергій Бубка, великий український стрибун із жердиною, зараз тренується у своєму рідному місті Донецьку» [36] та ін. При здійсненні контент-аналізу помічено також ознаки асиміляції з Росією, адже в деяких публікаціях спортсмен згадувався як «легендарний росіянин Сергій Бубка» [37].

Загалом, аналізуючи імідж України в іспанських мас-медіа в період 1991—2003 рр., можемо констатувати, що він переважно ототожнювався з Росією («слов'янською державою»), з тісними асоціаціями двох країн після розвалу СРСР. Сама ж Україна характеризувалася переважно як «залежна від Росії» «колишня радянська республіка» зі «слабкою політичною владою». Основні аспекти життя нашої держави, що викликали інтерес зарубіжної аудиторії, здебільшого фокусувалися на аспектах, які впливали на глобальну та регіональну безпеку (відмова від ядерної зброї, ситуацію на Кримському півострові, проілюстрована кризь призму відносин із НАТО, наслідки аварії на Чорнобильській АЕС), економічну й політичну сфери. Натомість питання культури, ідентичності, національної самобутності залишалися переважно осторонь уваги журналістів.

Такий стан речей цілком зрозумілий не лише з огляду на історичні обставини та політику багатовекторності того періоду, але й відсутність зусиль із боку нашої держави щодо формування сприятливого зовнішнього іміджу. Брак фінансування, фахівців, здатних ефективно працювати в міжнародному середовищі, власного іномовлення, а головне розуміння серед владних еліт необхідності промоції культури, репрезентації ідентичності — всі ці чинники призвели до того, що імідж України формувалася хаотично, під впливом зовнішніх факторів, і головним чином концентрувався не на позитивних аспектах, а в контексті проблем та загроз.

Новий етап у представленні України для іноземної аудиторії спостерігаємо з 2004 р., коли увага змістилася на проєвропейський курс. Події «Помаранчевої революції» привернули погляди світових ЗМІ. Лише у газеті «АВС» за той рік їх висвітленню присвячено 130 публікацій [19]. Видання «Rebelión» характеризувало поточні події як постання України перед дилемою: зближення з Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного договору чи збереження стратегічного союзу з Росією. В аналітичних матеріалах українці характеризувалися як «слов'янський народ», а кандидат у президенти В. Ющенко — як «лідер української опозиції» та «фаворит Заходу» [38].

Загалом помітним стало збільшення інтересу до українського керівництва. Так, якщо за період 1991—2003 рр. про Л. Кучму відстежено 36 згадок («про-російський кандидат» на виборах 1994 р., «друг Росії Леонід Кучма» [19]), то інтерес до постаті В. Ющенка значно більший (2004 р. 192 публікації в «АВС», у 2004—2013 рр. їх уже 632 [19]). Газета «El Mundo» характеризувала його як «першого відверто прозахідного й націоналістичного президента посткомуністичної України» [39]. Особливий резонанс мали новини щодо отруєння політика («Українські спецслужби (СБУ) заперечують будь-яку причетність до отруєння лідера опозиції... На вечері, яка відбулася на околиці Києва, були присутні як “помаранчевий” лідер і голова СБУ Ігор Смешко, так і “номер два” організації Во-

лодимир Сачук, котрий раніше заперечував свій зв'язок із СБУ» [39]). Присутня в новинних матеріалах і Ю. Тимошенко, названа «газовою королевою» (згадується у 393 публікаціях «АВС» 2004—2013 рр. [19]). Як і В. Ющенко, її вважали символом української опозиції та активно стежили за її діяльністю в подальшому, особливо в контексті судової справи 2011 р., що виглядала політичною помстою. Так, видання «La Razón» зазначало: «Ув'язнення Тимошенко символізує знущання [офіційного] Києва над опозицією» [40].

Проявлялися також тенденції збільшення уваги медіа до внутрішніх проблем нашої країни, таких, як корупція, олігархія. Яскраво висвітлено події, що стосувалися розслідувань проти вищих посадових осіб, корупційних скандалів за їх участю у 2005 р. Газета «El Mundo» писала про гучну відставку О. Зінченка («держсекретаря або керівника апарату президента»), котрий засудив корупцію у президентській команді, адресувавши свої звинувачення найперше П. Порошенкові» [41]. Часопис «АВС» в аналітичному матеріалі 2010 р. підсумовував період В. Ющенко: «Проти корупції в Україні нічого не зроблено» [42].

Ще одним аспектом, який перебував у фокусі іспанських медіа, стала «газова війна» — найбільш трансльований наратив про нашу країну за 2004—2013 рр. (так, лише 2006 р. за цією згадкою виявлено 1259 матеріалів [19]). Така ситуація цілком зрозуміла з огляду на те, що газові суперечки були ключовою проблемою для Росії та ЄС, а питання транзиту російського газу до Європи представляло безпосередній інтерес для іспанської аудиторії. В дотичних публікаціях зазначалося, що вони не лише створюють перепони для зовнішньої політики нашої країни, але й для всієї Європи, можуть вважатися підґрунтям для торгівельної війни [43]. Характеризуючи ситуацію, «АВС» відзначала, що Україна «володіє застарілою, але потужною промисловістю у своїй східній частині, залежить від Москви щодо енергії, але прагне інвестицій із країн Європейського Союзу, щоб мати можливість обладнати свою інфраструктуру та модернізувати економіку» [44, С. 54].

Подальше збільшення уваги до нашої держави спостерігалось у 2008 р., що пов'язувалося, зокрема, з процесами євроатлантичної інтеграції (в «АВС» 248 матеріалів за згадкою «Україна й НАТО» [19]). Широко висвітлювався Бухарестський саміт альянсу та питання заявки Києва і Тбілісі на отримання плану дій щодо членства. Знаковим стало також інтерв'ю президента України В. Ющенко газеті «АВС», де він зазначив, що вступ до НАТО «є для нас пріоритетом, і ми ставимо його в контекст виключно нашого національного суверенітету й територіальної цілісності». При цьому говорив і про неоднозначність внутрішніх настроїв: «Ще зарано питати суспільство про вступ до НАТО. Українці потребують інформації про переваги, які отримає Україна» [45, С. 40]. З позицій сьогодення пророчими виявилися занепокоєння щодо можливості російської збройної агресії: «Ющенко попросив Європейський Союз та альянс пришвидшити прийом України у свої структури, щоб запобігти повторенню у Криму того, що ми спостерігали в Південній Осетії й Абхазії» [46, С. 26].

Характеризуючи образ України того часу, бачимо сприйняття нашої країни як важливої складової глобальної продовольчої безпеки. Проте негативних ко-

нотацій іміджу додавали випадки недоброякісного бізнесу, на зразок інциденту з поставками в Іспанію 2008 р. забрудненої мінеральними мастилами соняшникової олії, яка «вийшла з українського порту Іллічівськ» [47]. У газеті «АВС» за згадкою «українська олія» знайдено 67 матеріалів [19].

Негативні конотації іміджу України пов'язані також зі свавіллям дітей посадовців. Так, у 2012 р. розголосу набула справа О. Макар. На цьому тлі «El País» засудила не лише конкретних злочинців, але й усю українську систему правосуддя та охорони громадського порядку: «Смерть у четвер вранці після болісних страждань Оксани Макар, 18-річної дівчини, яка була неодноразово зґвалтована, задушена, а потім підпалена трьома людьми в ніч на 8 березня в місті Миколаєві, стала кульмінацією історії про жах, який проявив втому українського суспільства перед обличчям деградації та рабства системи правосуддя і громадського порядку у цій країні» [48]. «АВС» зазначала: «Батьки підсудних мають важливі політичні зв'язки, що викликало дискусію про корупцію у країні» [49]. В новинних повідомленнях згадувалося вбивство депутатом О. Тараном свого знайомого, за яке він отримав умовне покарання [48]. Такі історії формували імідж нашої країни як держави з неефективним управлінням, розгулом свавілля й відсутністю верховенства права.

Медіа привертала увагу до майнових афер на території Іспанії, що пов'язувалися з українськими політиками. Так, у новинних матеріалах «El País» ішлося про мережу, члени якої «відмили» понад 100 млн євро, отриманих від злочинної діяльності та здирництва у сферах будівництва і продажу нерухомості, зокрема готелів. Як зазначалося: «Присутність цього угруповання пояснюється, серед іншого, зв'язками мережі з українськими політиками, особливо попередньою владою» [50].

Позитивних характеристик іміджу нашої країни додало висвітлення в іспанських ЗМІ таких знакових спортивних подій, як чемпіонат Європи з футболу 2012 р. В газеті «АВС», зокрема, виявлено 672 публікації за той рік [19]. Причому в багатьох матеріалах Україна згадувалася не тільки у спортивному контексті, який формував переважно позитивний образ, а й економічному, туристичному, що часто, навпаки, демонструвало наявні проблеми. Як свідчать, наприклад, оцифровані текстові матеріали іспанського радіо «RTVE»: «Українці... змагалися з часом у розбудові та покращенні інфраструктури й отримали лавину критики з різних питань, починаючи від безпеки та расизму до проституції й ситуації з політичними в'язнями» [51].

Іспанська газета «La Vanguardia» публікувала матеріали, де Україна характеризувалася як держава, котра заради позитивного іміджу на міжнародній арені «прибирає насильницькими методами» безпритулних тварин перед Євро-2012: «Одержимість представити світові красивий образ призвела до того, що український уряд хоче викоринити з вулиць бездоглядних собак та котів, які блукають по всій країні. ... факти самі по собі жорстокі, і те, що це робиться заради футболу, обурливо» [52].

Під час футбольного чемпіонату 2012 р. іспаномовна аудиторія отримувала уявлення про Україну в контексті дискусійних питань проституції, секс-

туризму, СНІДу. Видання «Diario Sur» зазначало: «Секс-індустрія в Україні, особливо в Києві, сподівається примножити свої доходи з нагоди Євро-2012, змагання, яке є синонімом напливу іноземних клієнтів. Утім громадські організації нагадують, що ця країна найбільш уражена СНІДом в Європі» [53].

Окрема увага приділялася групі «Femen». Газети позитивно ставилися до її діяльності, однак, висвітлюючи різноманітні акції, видання нагадували, що в Україні найвищий показник ВІЛ-інфекції, а у зв'язку з Євро-2012 зростає рівень секс-туризму, тож до моменту завершення змагань у Києві жінки з «Femen» «хочуть набити багато шуму» [54].

Спорт продовжував привертати значну увагу іспаномовної аудиторії. Так, запит «збірна України з футболу» в новинному пошуку іспанців навіть випередив тему «Україна та ЄС». У 2013 р. в п'ятірці найактуальніших тем була «Україна й Кубок Девіса» у зв'язку з матчем Україна — Іспанія у плей-офф світової групи турніру, який відбувався в Мадриді.

Позитивних характеристик іміджу України додавала культура, однак і тут представлення було не системним, а більшою мірою крізь призму знакових подій, на зразок пісенного конкурсу «Євробачення». При цьому досить сильним залишався політичний підтекст. Так, висвітлюючи 2004 р. перемогу Руслани, газета «El Mundo» писала про співачку в контексті «Помаранчевої революції»: «Співачка звинуватила владу в намаганні розтоптати голоси українського народу та закликала уряди Європи і світу тиснути на те, щоб ситуація в Україні була врегульована демократичним шляхом» [55]. Євробачення-2005, яке відбувалося в Києві, також транслювалося аудиторії крізь призму поточних подій: «Спогади про ту народну революцію, яка призвела до повалення попереднього уряду та приходу до влади до того часу лідера опозиції Ющенка, були відчутними серед громадськості, котра розмахувала національними та помаранчевими прапорами. Прапор такого ж кольору підняла наприкінці свого виступу норвезька група Wig Wan» [56].

У культурну складову іміджу вписуються відомі особи. Про «дівчину Бонда з України» О. Куриленко (44 матеріали в газеті «ABC» [19]) видання «ABC» зазначало, що вона народилася в українському місті Бердянську (назву помилково подано як «Berdiansk») [57]. Іншою помітною постаттю для промоції культурного іміджу України стала іспанська акторка й модель родом з Одеси Н. Яровенко (згадки у 39 матеріалах «ABC» [19]). Підкреслювався той факт, що українки напрочуд талановиті й беруться за зйомки будь-якої складності [58].

Проблемнішими були питання ідентифікації класичної літератури й мистецтва. Наприклад, досить активно висвітлювався 200-річний ювілей М. Гоголя (47 публікацій в «ABC» за 2004—2013 рр. [19]). При цьому в матеріалах про письменника наявні характеристики протистояння України та Росії, їх несумісність як у культурному, так і загальному планах: «Ворожнеча між Росією й Україною неминуче перетворила двохсотріччя від дня народження Гоголя на фарс» [59]. «El País» публікувала матеріали з акцентом на проблемах «поділу» культурної спадщини та відносинах між державами: «В пошуку власної ідентичності поза межами сусіднього слов'янського велетня (так газета називала Росію —

Авт.) Україна намагається охопити постать автора “Мертвих душ”, “Ревізора” й “Тараса Бульби” та додати її до своєї галереї національних ікон. Тим часом Москва прагне зберегти монополію на письменника... Дискусія про Гоголя відображає проблему відносин між Україною й Росією після розпаду СРСР» [60].

Та все ж в іспаномовному медіасегменті продовжувала спостерігатись асиміляція сприйняття української та російської культур, підміна наративів. Так, у замітці видання «Las Provincias» з приводу гастролей Київської національної опери 2010 р., яка привезла балет «Лускунчик» П. Чайковського, зазначалося: «Київ, його театр опери та балету, був одним зі священних місць, де збереглися традиції російського класичного балету, його школа, скрупульозне ставлення до хореографії» [61].

Натомість виокремлення особливостей саме української культури та її представлення помічено при висвітленні різдвяної вистави Національного заслуженого академічного українського народного хору ім. Г. Верьовки 2012 р. Видання «20 Minutos» робило акцент на ідентичності: «Цей колектив, заснований понад 60 років тому, є одним із найвідоміших фольклорних колективів України. ... Шоу, яке українські артисти проведуть у формі музичного театру, покаже нам святкування Різдва у традиційному стилі своєї країни» [62].

Знаковим етапом для формування іміджу України виявилися події «Євромайдану» та подальшого відкритого російського вторгнення. Однак цікаво, що інтерес до нашої країни впродовж 2013 р. не був показовим: згадка «Україна» наявна в 524 публікаціях (у 2012 р. — 608). Серед найбільш висвітлюваних тематик — «Київ» (202), «Янукович» (115), «протести в Україні» (70 матеріалів) [19].

Проте значно більш цінною стала зміна іміджевих характеристик, що відбулося завдяки боротьбі українців за власне право вибору європейського курсу 2013 р. Так, у газеті «El Periodico» Україна називається «східноєвропейською країною» і «стратегічним елементом» [63]. Видання «20 Minutos» у новинному матеріалі з фоторепортажем визначає українських мітингувальників як «проєвропейських активістів» (причому лише в одній зазначеній новині слово «проєвропейський» для опису українців використовується 5 разів) [64]. Часопис «La Información» опублікував аналітичний матеріал «Чому українці ненавидять Росію», зазначаючи: «Нинішній конфлікт відбувається через те, що президент України є проросійським. І через непідписання бажаної народом угоди про асоціацію з ЄС. Українці бачать довгу руку Росії, і тому вийшли на вулиці, протестували на площах, зносили пам'ятники Леніну та вимагали відставки президента Віктора Януковича» [65].

Із приводу «Євромайдану» «АВС» писала, що він «день у день приростає учасниками, активністю, мітингами та постійними концертами на великій сцені, встановленій під гаслом “За європейську Україну!”». Це також посилює революційний запал присутніх, які безперервно підбадьорюють ораторів або співають популярні чи патріотичні пісні». Події характеризувалися як «мирна демонстрація» проєвропейської опозиції, що вимагала відставки уряду та проведення позачергових парламентських і президентських виборів [66].

При цьому подеколи єдність держави та бажання всього українського народу слідувати проєвропейським курсом ставилося під сумнів, а у частині публікацій

події у центрі Києва називалися «кризою, яка розколює країну на дві частини». Зустрічалися також аналогії з минулими подіями: «Останніми днями Україна знову стала ареною різкого розколу між тими, хто виступає за зміцнення зв'язків із Росією, і тими, хто обирає Захід. Як це сталося 2004 р. під час так званої “Помаранчевої революції”, географічний розподіл цих протилежних позицій знову загострив розкол країни. Тепер, після “ні” виконавчої влади асоціації з ЄС, Україна знову переживає хвилю безстрокових протестів. Це ключові моменти нинішньої кризи» [67]. Акцентувалася увага й на відсутності суспільної єдності: «Тепер відмова української влади підписати угоду про асоціацію з Брюсселем призвела до того, що країна знову розкололася на три частини» [68].

* * *

Аналіз публікацій провідних іспанських ЗМІ свідчить, що в період 1991—2013 рр. увага, яка приділялася нашій країні, хоч і не була значною, але демонструвала сталі тенденції до висвітлення подій в Україні. При цьому від початку наша держава отримала певний «кредит довіри» й розуміння значення її для Європи. Основною проблемою іміджу України впродовж досліджуваного періоду стало ототожнення з Росією та російським культурним простором, відсутність чіткої репрезентації власної національної ідентичності й культурної самобутності. Через брак планомірних зусиль із боку держави щодо формування образу, представлення України відбувалося хаотично та більшою мірою зводилося до висвітлення знакових подій нашої історії або ж гучних скандалів. Це, своєю чергою, спонукало нерозуміння українців як самобутнього народу з багатою історією та культурою, утвердження певних стереотипів («проросійська країна», «корупція», «слабкість влади», «бідність», «злочинність» та ін.). Натомість окремі публікації чітко демонстрували інтерес іспаномовної аудиторії до власне українських культурних наративів, технологічних здобутків, ідентичності. Невикористання цих можливостей і відсутність комунікації зі світом у подальшому дозволило російській пропаганді заповнити «іміджевий вакуум», нав'язавши значній частині іспаномовної аудиторії власне сприйняття нашої країни як зони свого впливу. Врахування помилок, допущених при формуванні зовнішнього образу в минулому, сьогодні може стати міцним фундаментом для успішного позиціонування України на міжнародній арені.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zvit pro spryiniattia Ukrainy v sviti 2022. *Brand Ukraine*. URL: <https://brandukraine.org.ua/uk/analytics/zvit-pro-sprinyattya-ukrayini-u-sviti-2022/> [in Ukrainian]. [Звіт про сприйняття України в світі 2022. *Brand Ukraine*. URL: <https://brandukraine.org.ua/uk/analytics/zvit-pro-sprinyattya-ukrayini-u-sviti-2022/> (дата звернення: 31.01.2024)].
2. Jervis, R. *The Logic of Images in International Relations*. Princeton: Princeton University Press, 1970. 277 p.
3. Boulding, K. *The Image: Knowledge in Life and Society*. University of Michigan Press, 1966. 175 p.

4. Pocheptsov, H.H. Komunikatyvni tekhnolohii dvadtsiatoho stolittia. Kyiv: Vakler, 1999 [in Ukrainian].
[Почепцов Г.Г. Комунікативні технології двадцятого століття. Київ: Ваклер, 1999. 352 с.].
5. Kvaktun, O.O., Verteletska, O.M., Kalynychenko, K.R. Kontseptualni osnovy formuvannia mizhnarodnoho imidzhu Ukrainy. *Ekonomichnyi prostir*. 2018. 135: 39-48 [in Ukrainian].
[Квактун О.О., Вертелецька О.М., Калініченко К.Р. Концептуальні основи формування міжнародного іміджу України. *Економічний простір*. 2018. № 135. С. 39–48].
6. Yeremeieva, I. Teoretyko-metodolohichni aspekty poniattia mizhnarodnyi imidzh derzhavy. *Krakovskie Studia Matopolskie*. 2022. 4(36): 61-77 [in Ukrainian].
[Єремєєва І. Теоретико-методологічні аспекти поняття міжнародний імідж держави. *Krakovskie Studia Matopolskie*. 2022. № 4(36). С. 61—77].
7. Makarenko, A. Imidzh Ukrainy v Yevropi: demokratii, shcho rozvyvaetsia, chy kraina hastar-baiteriv, oliharkhiv ta Chornobylia. URL: <https://ua.boell.org/uk/2010/02/06/imidzh-ukrayini-v-ievropi-demokratiya-shcho-rozvivaetsya-chi-krayina-gastarbayteriv> [in Ukrainian].
[Макаренко А. Імідж України в Європі: демократія, що розвивається, чи країна гастарбайтерів, олігархів та Чорнобиля. URL: <https://ua.boell.org/uk/2010/02/06/imidzh-ukrayini-v-ievropi-demokratiya-shcho-rozvivaetsya-chi-krayina-gastarbayteriv> (дата звернення: 20.01.2024)].
8. Boiko, O. Zovnishnii imidzh Ukrainy v svitli anhlo-movnoi presy. *Seriia: Polityka i etnolohiia*. Kyiv, 2001. 291-307 [in Ukrainian].
[Бойко О. Зовнішній імідж України в світлі англомовної преси. *Серія: Політика і етнологія*. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. С. 291—307].
9. Chekaliuk, V. Formuvannia imidzhu Ukrainy u ZMI. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Чекалюк В. Формування іміджу України у ЗМІ. Київ, 2016. 356 с.].
10. Kozyriatska, S. Ukraina ta Nimechchyna: mediaobraz krain v zasobakh masovoi informatsii. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/6777> [in Ukrainian].
[Козиряцька С. Україна та Німеччина: медіаобраз країн в засобах масової інформації. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/6777> (дата звернення: 03.03.2023)].
11. Dmytro Kuleba: MZS Ukrainy rozrobilo pershu v istorii Stratehiiu rozvytku vidnosyn Ukrainy ta krain Latynskoi Ameryky i Karybskoho basejnu. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-mzs-ukrayini-rozrobilo-pershu-v-istoriyi-strategiyu-rozvitku-vidnosin-ukrayini-ta-krayin-latinskoyi-ameriki-i-karibskogo-basejnu> [in Ukrainian].
[Дмитро Кулеба: МЗС України розробило першу в історії Стратегію розвитку відносин України та країн Латинської Америки і Карибського басейну. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-mzs-ukrayini-rozrobilo-pershu-v-istoriyi-strategiyu-rozvitku-vidnosin-ukrayini-ta-krayin-latinskoyi-ameriki-i-karibskogo-basejnu> (дата звернення: 27.01.2024)].
12. SC Imago Media Rankings. 2023. URL: <https://www.scimagomedia.com/rankings.php?country=Spain> (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
13. La República Soviética de Ucrania se declara independiente de Moscú. *El País*. 1991. URL: https://elpais.com/diario/1991/08/25/internacional/683071205_850215.html (дата звернення: 09.01.2024) [in Spanish].
14. Ucrania: el nacimiento de una nación. *ABC Madrid*. 1991. 36. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19911201-36.html> (дата звернення: 09.01.2024) [in Spanish].
15. Bastenier, M.A. Una nueva Moscovia. *El País*. 1991. URL: https://elpais.com/diario/1991/12/31/opinion/694134009_850215.html (дата звернення: 09.01.2024) [in Spanish].
16. Kliamkin, I. Los problemas de Ucrania. *El País*. 1993. URL: https://elpais.com/diario/1993/01/22/opinion/727657208_850215.html (дата звернення: 09.01.2024) [in Spanish].

17. Serrano, S. El Parlamento ucranio ratifica con condiciones el tratado START 1. *El País*. 1993. URL: https://elpais.com/diario/1993/11/19/internacional/753663615_850215.html (дата звернення: 10.01.2024) [in Spanish].
18. Cembrero, I. Ucrania posibilita el nacimiento del START-1. *El País*. 1994. URL: https://elpais.com/diario/1994/12/06/internacional/786668404_850215.html (дата звернення: 06.01.2024) [in Spanish].
19. Archivo. ABC. URL: <https://www.abc.es/archivo/> (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].
20. Bassets, L. La UE firma un pacto de asociación con Ucrania. *El País*. 1994. URL: https://elpais.com/diario/1994/06/15/internacional/771631221_850215.html (дата звернення: 10.01.2024) [in Spanish].
21. Ucrania vuelve a poner en marcha el único reactor nuclear operativo de Chernóbil. *El Mundo*. 1999. URL: <https://www.elmundo.es/elmundo/1999/marzo/07/ciencia/chernobil.html> (дата звернення: 12.01.2024) [in Spanish].
22. Treinta y cuatro niños de Chernobyl se restablecen en España y recobran la ilusión. *ABC Madrid*. 1994. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19940827-68.html> (дата звернення: 12.01.2024) [in Spanish].
23. Coumarians, P., Tosukanova, A. Un rayo de vida en Chernobyl. *El País*. 1999. URL: https://elpais.com/diario/1999/10/08/sociedad/939333606_850215.html (дата звернення: 12.01.2024) [in Spanish].
24. Serrano, S. Ucrania anula la declaración de independencia de Crimea. *El País*. 1992. URL: https://elpais.com/diario/1992/05/14/internacional/705794405_850215.html (дата звернення: 14.01.2024) [in Spanish].
25. Fernandez, R. Rusia vigila las maniobras de Ucrania con los aliados. *El País*. 1997. URL: https://elpais.com/diario/1997/08/27/internacional/872632804_850215.html (дата звернення: 14.01.2024) [in Spanish].
26. Bonet, P. Ucrania se consolida como Estado tras los acuerdos con Rusia y Rumania. *El País*. 1997. URL: https://elpais.com/diario/1997/06/06/internacional/865548010_850215.html (дата звернення: 13.01.2024) [in Spanish].
27. Un candidato electoral es asesinado un día antes de las elecciones en Ucrania. *ABC*. 2002. URL: https://www.abc.es/internacional/abci-candidato-electoral-asesinado-antes-elecciones-ucrania-200203300300-88426_noticia.html (дата звернення: 14.01.2024) [in Spanish].
28. Serrano, S. Los ucranios, cada vez más pobres. *El País*. 1992. URL: https://elpais.com/diario/1992/01/24/internacional/696207601_850215.html (дата звернення: 14.01.2024) [in Spanish].
29. Bonet, P. Ucrania vive su peor crisis desde la independencia. *El País*. 1993. URL: https://elpais.com/diario/1993/06/14/internacional/740008812_850215.html (дата звернення: 15.01.2024) [in Spanish].
30. Ucrania, el rebelde eslavo bajo tutela económica rusa. *ABC Madrid*. 1997. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19970710-33.html> (дата звернення: 15.01.2024) [in Spanish].
31. Bonet, P. EE UU investiga en Ucrania la venta de radares a Irak. *El País*. 2002. URL: https://elpais.com/diario/2002/10/15/internacional/1034632807_850215.html?outputType=amp (дата звернення: 06.01.2024) [in Spanish].
32. Vendita por 270.000 pesetas. *El Mundo*. 2001. URL: <https://www.elmundo.es/cronica/2001/CR281/CR281-04.html> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
33. La Policía desarticula una red de tráfico ilegal de mujeres del Este. *Diario de León*. 2003. URL: <https://www.diariodeleon.es/articulo/provincia/policia-desarticula-red-traffic-ilegal-mujeres/20030405020000654491.html> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].

34. Rottger, N. El Ballet Nacional de Ucrania vuelve a Madrid tras 20 años de ausencia. *El País*. 1995. URL: https://elpais.com/diario/1995/09/17/madrid/811337074_850215.html (дата звернення: 15.01.2024) [in Spanish].
35. Bubka se elevó 6,37 metros para fijar el récord mundial de salto con pértiga en 6,13. *El País*. 1992. URL: https://elpais.com/diario/1992/09/20/deportes/716940009_850215.html (дата звернення: 16.01.2024) [in Spanish].
36. Bubka, irritado por las críticas su decisión de radicarse en Alemania. *El País*. 1991. URL: https://elpais.com/diario/1991/12/27/deportes/693788405_850215.html?rel=buscador_noticias (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
37. Markov, Tras la estela de Bubka. *El País*. 2001. URL: https://elpais.com/diario/2001/08/11/deportes/997480810_850215.html?rel=buscador_noticias (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
38. Garrido, M.H. Ucrania amanece con nuevo presidente: Victor Yushchenko. *Rebelión*. 2004. URL: <https://rebelion.org/ucrania-amanece-con-nuevo-presidente-victor-yushchenko/> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
39. Utrilla, D. Ucrania, en busca del fuego naranja. *El Mundo*. 2009. URL: <https://www.elmundo.es/elmundo/2009/05/08/cronicasdesdeeuropa/1241778859.html> (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].
40. Egido, A.P. El lado oscuro de Ucrania. *La Razón*. 2012. URL: https://www.larazon.es/historico/8975-el-lado-oscuro-de-ucrania-LLLA_RAZON_478772/ (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].
41. Los escándalos de corrupción llevan a Yushchenko a destituir al Gobierno. *El Mundo*. 2005. URL: <https://www.elmundo.es/elmundo/2005/09/08/internacional/1126173332.html> (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].
42. Ucrania acude a las urnas para poner fin a cinco años de turbulencia política. *ABC*. 2010. URL: https://www.abc.es/internacional/abci-ucrania-acude-urnas-para-poner-cinco-anos-turbulencia-politica-201001170300-1133117566478_noticia.html (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].
43. Fernandez, R. La crisis de Rusia y Ucrania por el gas amenaza el suministro de Europa. *El País*. 2005. URL: https://elpais.com/diario/2005/12/31/internacional/1135983610_850215.html (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
44. El gas ruso mina el camino de Ucrania hacia la UE. *ABC Madrid*. 2013. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-20131215-54.html> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
45. “Cumplimos todas las condiciones para poder ingresar en la OTAN”. *ABC Cordoba*. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-cordoba-20080615-40.html> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
46. Rusia reconstruye su imperio. *ABC Cordoba*. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-cordoba-20080831-26.html> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
47. Breña, C.M. Sanidad pide que no se consuma aceite de girasol por una partida contaminada. *El País*. 2008. URL: https://elpais.com/diario/2008/04/26/sociedad/1209160803_850215.html (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
48. Bonet, P. La sociedad ucrania pide justicia por la muerte de una joven salvajemente violada. *El País*. 2012. URL: https://elpais.com/internacional/2012/03/29/actualidad/1333034398_388859.html (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].
49. Muere la joven ucraniana violada y quemada por tres hombres. *ABC*. 2012. URL: https://www.abc.es/internacional/abci-joven-ucraniana-muerta-201203290000_noticia.html (дата звернення: 20.01.2024) [in Spanish].

50. Rodriguez, J.A. Una red relacionada con políticos de Ucrania blanqueó más de 100 millones en España. *El País*. 2005. URL: https://elpais.com/diario/2005/06/04/espana/1117836025_850215.html (дата звернення: 21.01.2024) [in Spanish].
51. Antonio, E. Polonia y Ucrania, las dos caras de la Eurocopa. *RTVE*. 2012. URL: <https://www.rtve.es/deportes/20120607/polonia-ucrania-dos-vecinos/533655.shtml> (дата звернення: 23.01.2024) [in Spanish].
52. Ucrania elimina animales callejeros de cara a la Eurocopa. *La Vanguardia*. 2011. URL: <https://www.lavanguardia.com/vida/20111202/54239752029/ucrania-elimina-animales-callejeros-de-cara-a-la-eurocopa.html> (дата звернення: 21.01.2024) [in Spanish].
53. La Eurocopa aumentará la prostitución en Ucrania. *Diario Sur*. 2012. URL: <https://www.diariosur.es/20120604/mas-actualidad/sociedad/eurocopa-aumentara-prostitucion-ucrania-201206041350.html?ref=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (дата звернення: 21.01.2024) [in Spanish].
54. Jung, W. 'Los pechos son nuestras armas'. *El Mundo*. 2012. URL: <https://www.elmundo.es/elmundodeporte/2012/06/10/futbol/1339341329.html> (дата звернення: 21.01.2024) [in Spanish].
55. La ganadora de Eurovisión 2004, en huelga de hambre en protesta por el resultado de los comicios en Ucrania. *El Mundo*. 2004. URL: <https://www.elmundo.es/elmundo/2004/11/25/internacional/1101404868.html> (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
56. Grecia gana el Festival de la Canción de Eurovisión celebrado en Kiev. *El Mundo*. 2005. URL: <https://www.elmundo.es/elmundo/2005/05/22/comunicacion/1116715120.html> (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
57. Olga Kurylenko, una chica Bond «made in» Ucrania. *ABC*. 2008. URL: https://www.abc.es/estilo/gente/abci-olga-kurylenko-chica-bond-made-ucrania-200801090300-1641546033318_noticia.html (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
58. Cuellar, J.M. Natasha Yarovenko, ucraniana de rotos y descosidos. *ABC*. 2010. URL: https://www.abc.es/play/cine/capitan-trueno-201007200000_noticia.html (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
59. La semana en un bloc. *ABC*. 2009. URL: https://www.abc.es/opinion/abci-semana-bloc-200904120300-9288671002_noticia.html (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
60. Bonet, P. Rusia y Ucrania se enzarzan por el legado de Nikolái Gógol. *El País*. 2009. URL: https://elpais.com/diario/2009/04/01/cultura/1238536807_850215.html (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
61. El Cascanueces, en el Palau de la Música. *Las Provincias*. 2010. URL: <https://www.lasprovincias.es/20101125/ocio/musica/cascanueces-palau-musica-201011251133.html?ref=https%3A%2F%2Fwww.lasprovincias.es%2F20101125%2Focio%2Fmusica%2Fcascanueces-palau-musica-201011251133.html> (дата звернення: 25.01.2024) [in Spanish].
62. La Orquesta, Ballet y Coro Nacional de Ucrania muestran la música navideña de su país en Murcia. *20 Minutos*. 2012. URL: <https://www.20minutos.es/noticia/1683252/0/> (дата звернення: 27.01.2024) [in Spanish].
63. Ganin, L. Ucrania, pieza estratégica. *El Periodico*. 2013. URL: <https://www.elperiodico.com/es/internacional/20131205/ucrania-pieza-estrategica-2899074> (дата звернення: 17.01.2024) [in Spanish].
64. Protestas en Ucrania. *20 Minutos*. 2013. URL: <https://www.20minutos.es/fotos/actualidad/protestas-en-ucrania-10026/19/> (дата звернення: 18.01.2024) [in Spanish].
65. ¿Por que los ucranianos odian a los rusos? *La Información*. 2013. URL: https://www.lainformacion.com/mundo/por-que-los-ucranianos-odian-a-los-rusos_njnsefxozoo4hsnkz5erc7/ (дата звернення: 18.01.2024) [in Spanish].

66. Detenidos cuatro altos cargos ucranianos por abuso de poder. *ABC*. 2013. URL: <https://www.abc.es/internacional/20131214/rc-detenidos-cuatro-altos-cargos-201312141344.html> (дата звернення: 18.01.2024) [in Spanish].
67. Riestra, L. Ucrania, ¿con o sin Europa? Claves para entender la crisis actual. *ABC*. 2013. URL: <https://www.abc.es/internacional/20131127/abci-claves-ucrania-protestas-201311261804.html> (дата звернення: 18.01.2024) [in Spanish].
68. Mañueco, R.M. Las tres Ucránias. *ABC*. 2013. URL: <https://www.abc.es/internacional/20131208/abci-ucrania-dividida-201312080927.html> (дата звернення: 18.01.2024) [in Spanish].

Надійшла / Received 17.07.2024

Tetiana ILIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
t.iliuk@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-5581-4505>

Kateryna HETMANENKO

Intern,
Foreign Policy Council “Ukrainian Prism” (Kyiv, Ukraine)
kvhetmanenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0466-757X>

FORMATION OF THE UKRAINE'S IMAGE IN THE MEDIA SPACE OF SPAIN (1991—2013)

The purpose is to study the formation of stereotypes of the image of Ukraine in the Spanish media from the moment of independence to the beginning of the war against our state. The key image characteristics of Ukraine were identified, their transformation in the process of historical development was traced, and the factors that influenced the formation of the national image were clarified. **The scientific novelty** consists in the reconstruction of a complex image of our country in the eyes of the Spanish-speaking audience, carried out based on the analysis of a wide source base of materials from two leading Spanish media (13 046 publications were processed). The work is interdisciplinary. During its preparation, **methods** of monitoring, content and discourse analysis, and comparative analysis were used; the application of problem-chronological and historical-comparative methods made it possible to identify influencing factors and trace the process of image formation in its historical retrospect. **Conclusions.** As a result of the analysis, it was found that the attention of the Spanish-speaking world was, although not significant, but showed constant tendencies toward the coverage of events in Ukraine. The main problem of Ukraine's image during the studied period is the identification with Russia and the Russian cultural space and the lack of a clear representation of its own national identity and cultural identity in the international arena. The lack of a strategic approach to the presentation of Ukraine led to the fact that the image was formed chaotically, and the presentation of the state was largely reduced to the coverage of significant events in our history or high-profile scandals. The consequence of the lack of systematic work on promoting our narratives and image formation was the dominance of negative connotations such as “corruption”, “weakness of the government”, and “poverty” in the information space of the mass media. On the other hand, the great potential of promoting cultural narratives, technological achievements, our identity and originality didn't re-

ceive enough coverage and was mostly reduced to the coverage of iconic sports or cultural events or personalities (which, moreover, were often even attributed to Russian culture). The situation changed after the Orange Revolution when the initial understanding of Ukraine as a European country appeared — however, only after the Euromaidan events we saw that the narratives of “post-Soviet republic” and “Slavic people” were being replaced by the perception of “Eastern European country”, “strategic element”, etc. At the same time, negative connotations don’t lose their weight, and the focus of attention shifts again very quickly to the shortcomings of the legal system, political crises, corruption, etc. The lack of promotion of our own cultural product, history, and national identity created a certain vacuum of understanding, which later allowed Russian propaganda to fill this niche and impose on a significant part of the Spanish-speaking world the perception of our country as a country of Russian influence.

Keywords: *Ukraine’s image, media space of Spain, Spanish-speaking world, image characteristics, narratives.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.174>
УДК 355.426(1-13+498.7)“1924”

Олександр НОВОСЬОЛОВ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи,
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
alexandr.novosiolov@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1407-4508>

РАДЯНСЬКА СПЕЦОПЕРАЦІЯ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ У ВЕРЕСНІ 1924 р.: СПРОБА ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЇ «ТАТАРБУНАРСЬКОГО ПОВСТАННЯ»

Мета полягає у спробі поглянути на «Татарбунарське повстання» 1924 р., яке є важливим епізодом «бессарабської проблеми», крізь призму різноманітних і суперечливих підходів як радянської, так і національних історіографій Румунії та Молдови, задля вироблення вітчизняної візії подій на півдні Бессарабії в 1924 р. Для досягнення поставленої мети сформульовано **завдання** здійснити аналіз історіографічного доробку радянської, румунської, молдовської, української історіографії з історії «Татарбунарського повстання» та «процесу 500», а також критично переосмислити найбільш дискусійні проблеми, які слід вирішити українській історичній науці. **Методологічною основою** стали підходи наукової критики й компаративістики. **Наукова новизна.** Науково-критичний аналіз значного історіографічного корпусу дозволив окреслити основні проблеми «Татарбунарського повстання» та «процесу 500» з перспективи українського історієписання: стихійність чи спланованість виступу, його «всенародна підтримка», соціальна база й етнічна належність учасників, інтернаціоналізація «бессарабського питання» шляхом залучення західних інтелектуалів до пропагандистського супроводу «процесу 500», зв'язок між «повстанням» та утворенням Автономної Мол-

Цитування: Новосьолов О. Радянська спецоперація в Південній Бессарабії у вересні 1924 р.: спроба деміфологізації «Татарбунарського повстання». *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 174—189. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.174>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

давської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР), кількість учасників і жертв подій. **Висновки.** «Повстання» 1924 р. «пригноблених народних мас» проти «поміщиків і румунських бояр» стало міфом радянської історіографії. Зазнавши краху в короткостроковій, воно водночас певним чином досягло успіху в довгостроковій перспективі, перетворившись на усталене твердження про «справедливу боротьбу пригноблених». Значний інтерес до теми «Татарбунарського повстання», як і проблеми Бессарабії загалом, проявляють румунські та молдовські історики. Українська історіографія поки що не виробила належних підходів відносно подій на півдні Бессарабії 1924 р., міф про «селянський виступ» беззастережно перекочував у дослідження вітчизняних фахівців. Ідучи шляхом деміфологізації пропонується погляд на «Татарбунарське повстання» і «процес 500» у взаємозв'язку воєнно-політичних, соціальних, етнічних, ідеологічних чинників.

Ключові слова: «Татарбунарське повстання», «бессарабська проблема», румунсько-радянські відносини, Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка (АМСРР).

Бессарабія була частиною середньовічного та ранньомодерного Молдавського князівства. Згодом край перебував у складі Російської імперії. У січні — березні 1918 р. цю територію, незважаючи на активний опір місцевого українського населення та офіційний протест міністра закордонних справ Української Народної Республіки Д. Дорошенка, зайняла Румунія. Прем'єр-міністр УНР В. Голубович звернувся до бухарестського уряду з відповідною нотою [1, С. 139]. Проте 25 листопада 1918 р. було офіційно оголошено про включення Бессарабії до складу Румунії. Великі надії українська сторона покладала на зміну ситуації після об'єднання УНР і ЗУНР та на Паризьку мирну конференцію [2, С. 232]. Однак держави Антанти визнали належність Бессарабії до Румунії, зафіксувавши це Паризьким («Бессарабським») протоколом, підписаним 28 жовтні 1920 р. [3, С. 263—265].

Зауважимо, що за підсумками Першої світової війни територія Румунії збільшилася в понад два рази, а населення зросло втричі. Причому з 18 млн мешканців 1,2 млн становили українці. Однак в економічному відношенні вона залишалася переважно аграрною країною. За переписом 1930 р. 80 % жителів Румунії були зайняті у сільському господарстві й лише 7 % — у промисловості.

«Бессарабське питання» («бессарабська проблема») стало наріжним каменем радянсько-румунських взаємин міжвоєнного періоду. Ані більшовицька Росія, ані згодом СРСР не визнавали включення краю до складу Румунії та, використовуючи соціально-економічну й етнічну напругу, намагалися дестабілізувати ситуацію в регіоні [4]. Заступник наркома іноземних справ РСФРР М. Литвинов 27 січня 1924 р. в листі до повноважного представника СРСР у Великобританії Х. Раковського писав: «Ми зараз формально перебуваємо в стані війни з Румунією. Ми вважаємо, що румунські війська окупували нашу територію й формально ми можемо в будь-який момент переправитися через Дністер без оголошення війни» [5, С. 15].

Для румунсько-радянських відносин 1924-й рік виявився насиченим на значущі події, які, на наш погляд, становлять ланки одного ланцюга: румунсько-радянська конференція у Відні в березні — квітні; «повстання» в Татарбунарах 15—19 вересня; створення на лівому березі Дністра Автономної Молдав-

ської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР) 12 жовтня. Всі ці події так чи інакше знайшли своє відображення в історичній літературі. Спробуємо розглянути основні методологічні підходи, які сформувалися в радянській, румунській та українській історіографіях.

Для радянської історичної науки впродовж усього періоду її існування «Татарбунарське повстання» було надзвичайно героїчною та привабливою темою, яка вписувалася в панівну марксистсько-ленінську доктрину. Праці, присвячені подіям у Татарбунарах, з'явилися фактично відразу після придушення виступу, тоді ж було закладено й основні методологічні підходи. Авторами цих розвідок були переважно вихідці з Бессарабії, котрі сповідували більшовицькі ідеї та емігрували до СРСР. Вони активно обстоювали думку, що період «боярської Румунії» був часом повної духовної й соціально-економічної деградації краю, що і стало підґрунтям для «виступу широких селянських мас» проти «румунських поневолювачів». В. Дембо [6—8], В. Спіру [9], А. Бадулеску [10], С. Вітик [11] висвітлювали події в агітаційно-пропагандистському дусі. Центром агіткампанії стало Товариство бессарабців Радянського Союзу, створене в Москві 4 травня 1924 р. Серед членів оргкомітету були Г. Котовський, Г. Буцюшкан, С. Бантке, В. Дембо, В. Броаска та інші бессарабці, котрі стали глашатаями антирумунської пропаганди, одним із головних сюжетів якої і стало «повстання» в Татарбунарах та його наслідки [12].

У 1925 р. вийшла друком брошура високопоставленого радянського функціонера Х. Раковського «Румунія та Бессарабія: до семиріччя анексії Бессарабії». На відміну від значного масиву видань подібного штибу, розрахованих на читачів СРСР чи Бессарабії, ця праця, перекладена французькою й англійською мовами, призначалася переважно міжнародній аудиторії. Тут трансливалися ідеї «світової революції», «класової боротьби пригнічених народних мас Бессарабії» тощо [13, С. 295].

Важливу роль щодо поширення інформації про події в Татарбунарах відігравав журнал «Красная Бессарабия», який видавало Товариство бессарабців Радянського Союзу. Впродовж 1926—1938 рр. вийшли друком 129 чисел. Центральною темою часопису була «революційна боротьба широких народних мас» краю «проти румунського панування» та «за возз'єднання з радянською Батьківщиною»¹.

У 1970—1980-х рр. з'явилися дослідження В. Кокоша [14], Я. Копанського, А. Лазарева [15], Ю. Рошкована [16]. Тоді ж побачило світ видання, присвячене суду над учасниками «повстання» [17], де зібрано значний фактичний матеріал, документи, свідчення. Проте основна його мета полягала у представленні «процесу 500» як антигуманного «судилища». Саме ця праця стала радянським методологічним та історіографічним каноном вивчення подій у Татарбунарах і їх наслідків.

¹ Див., напр.: Дембо В. После Татарбунара. *Красная Бессарабия*. 1926. № 1. С. 18—20; Наров. Воспоминания татарбунарца. *Там же*. 1926. № 2. С. 33—34; Бантке С. Из истории революционного движения рабочей молодежи Бессарабии. *Там же*. 1927. № 1. С. 63—68; Алисов П. Причины и значение татарбунарского восстания. *Там же*. 1929. № 8. С. 6—8; Его же. Уроки татарбунарской советской республики. *Там же*. № 9-10. С. 12—13 та ін.

Центральними сюжетами для радянської історіографії були «пригноблені народні маси», «революціонери-підпільники», «боротьба за возз'єднання молдавського народу з радянською Батьківщиною» й т. ін. Використовуваний категорійно-понятійний апарат: «боярська Румунія», «румунські гнобителі» тощо.

Ці самі методологічні підходи щодо історії «Татарбунарського повстання» застосовують й деякі сучасні автори, скажімо, молдовський дослідник С. Назарія [18], український О. Пригарін [19], а праці В. Шорникова [20] з Тирасполя повністю вписуються в концепт марксистсько-ленінського історієписання.

Румунські дослідження подій на півдні Бессарабії 1924 р., так само, як і радянські, з'явилися відразу після вересня 1924 р. Впродовж усього міжвоєнного періоду було опубліковано значну кількість матеріалів, більшість із них мала пропагандистський, антирадянський характер. Зауважимо, що саме у цих працях було закладено основні підходи щодо причин, подій і наслідків «Татарбунарського повстання». Румунська історіографія звертає головну увагу на значення зовнішньополітичних чинників у тих подіях. У 1925 р. в Кишиневі вийшла праця З. Гусареску «Підривний рух у Бессарабії», де обґрунтовувалося, що дії уряду, спрямовані на придушення виступу, організованого «підступними радянськими агентами», які вдало скористалися настроями південнобессарабського населення, були цілком легітимними [21]. Наступного року в Бухаресті з'явилася друком брошура заступника міністра внутрішніх справ Румунії Г. Тетереску «III Інтернаціонал та Бессарабія: промова на зборах депутатів» [22]. Основна ідея полягала у причетності СРСР і III Інтернаціоналу до подій у Татарбунарах вересня 1924 р. Згадані праці фактично стали еталонними для наступних поколінь румунських, а згодом і молдовських дослідників.

У широкому сегменті сучасної румунської та молдовської історіографії події 1924 р. в Татарбунарах аналізуються в нерозривному контексті «бессарабської проблеми». Дослідники прагнуть розширити її хронологічні рамки: передумови виводяться ще від XIX ст., а наслідки розглядаються в контексті відносин Румунії та СРСР аж до так званого «придністровського питання».

Сучасна румунсько-молдовська історична наука, починаючи з 1990-х рр., створила новітню цілісну панрумунську парадигму історії румунсько-радянського протистояння у вирішенні «бессарабської проблеми». Такі дослідники, як Е. Арделяну («Агресія проти великої Румунії: Татарбунари») [23], І. Кашу («Експорт радянської революції: Татарбунарське повстання в румунській Бессарабії (1924)» [24], В. Пономарьов («Деякі аспекти комуністичної діяльності в Бессарабії в 1922—1923 рр.») [25], Л. Ротарь («Диверсійний рух у Бессарабії в 1918—1924 рр.») [26], Д. Шишкану, М. Станеску («Спроби Радянського Союзу в гібридній війні проти Румунії в 1924 р.: Використання військових сил у внутрішніх справах») [27], С. Сувейке («Татарбунари 1924: "процес 500"») [28], Н. Рауш, Г. Неакшу, Д. Морару («Радянська агресія проти Румунії: Татарбунари в документах і тогочасній румунській пресі») [29] та інші, обґрунтовують думку про підривну діяльність більшовицької агентури на півдні Бессарабії, а події в Татарбунарах у вересні 1924 р. розглядаються як агресія СРСР проти Румунії.

Водночас, дотримуючись концептуальних схем, закладених ще у 1920-х рр., сучасні румунська та молдовська історіографії не прагнуть до синтезу складних аспектів у дослідженні територіальних конфліктів на румунсько-радянському кордоні та в регіоні у цілому, вони рухаються шляхом залучення значного корпусу архівних джерел, деталізації нарративних досліджень і пошуку нових методологічних підходів.

Щодо української історіографії, констатуємо, що тема «повстання» в Татарбунарах не стала предметом широкого вивчення вітчизняними фахівцями. «Архівна революція» 1990-х рр. не спричинила вибухового ефекту у студіюванні цієї теми, окрім загальних праць, в яких події вересня 1924 р. згадуються у загальному контексті [30, С. 401], та ряду статей, присвячених діяльності більшовицьких осередків на півдні Бессарабії в міжвоєнний період [31, 45].

Тож перед сучасними українськими істориками постали актуальні завдання: по-перше, вирішити кризу парадигмального характеру, тобто піддати ревізії марксистсько-ленінські підходи у вивченні подій на півдні Бессарабії в 1924 р.; по-друге, критично проаналізувати досягнення румунської та молдовської історіографій; по-третє, напрацювати власну парадигмальну модель подій у Татарбунарах з урахуванням новітніх підходів, джерел і здобутків сучасної історіографії.

Радянські історики стверджували, що причинами «Татарбунарського повстання» 1924 р. стали колоніальна політика «румунських окупантів» та відмова Бухареста від пропозиції Москви надати населенню Бессарабії право визначати свою долю самостійно через плебісцит. Можемо припустити, що провал румунсько-радянської конференції у Відні в березні — квітні 1924 р. став точкою екстремуму, після якої СРСР вирішив удатися до більш активних заходів у вирішенні «бессарабської проблеми». Арсенал був доволі різноманітним — від так званої «малої війни» М. Фрунзе до заходів «активної розвідки» ОДПУ [32, С. 15].

Зауважимо, що розбудова більшовицької підпільно-диверсійної мережі в Бессарабії почалася з 1918 р. На 1923 р. було сформовано Південно-Бессарабський підпільний революційний комітет, до якого ввійшли А. Ключников (Ненін), майбутній керівник «Татарбунарського повстання», М. Шишман (Афанасьєв), І. Бежанович (Кольцов, Пугачов), Ю. Батищев, Л. Цуркан. Також створювалися місцеві ревкоми, задача яких полягала в підготовці виступу².

Всі ці осередки планували свою діяльність і розробляли диверсійно-підбивні заходи незалежно від Бессарабського обласного комітету Румунської комуністичної партії та не повідомляли йому про свої наміри. Закордонний відділ ЦК КП(б) України із закордонної роботи (Закордот ЦК КП(б)У) координував і забезпечував диверсійні організації півдня Бессарабії зброєю та всім необхідним [33, С. 46]. За вісім місяців, що передували «Татарбунарському повстанню», за інформацією заступника міністра внутрішніх справ Румунії Г. Тетереску, у краї зафіксовано 28 боезіткнень радянських диверсантів із силами жандармерії (напади на пости, патрулі, прикордонні застави, диверсії на залізниці та ін.). Докумен-

² Arhiva Națională a Republicii Moldova (Chișinău; далі — ANRM). Fond 738. Inventar 1. Dosar 3654. F. 18.

тально підтверджено, що поблизу станції Пирлиця було перегороджено колію, внаслідок чого зупинився залізничний рух; біля станції Страшени влаштовано підкоп і закладено під рейки вибухівку; в районі станції Бульбока з кулемета обстріляно потяг. За цей же час сигуранца викрила в Бессарабії кілька озброєних груп: дві в Кишиневі та по одній в Акермані, Тигінському повіті, селах Городишті, Ципово, Горешти, Машкауци [34, С. 203—204].

Тоді ж на румунську територію через Дністер на човнах почали таємно перекидати, ховаючи у схронах, різноманітне озброєння, причому не лише стрілецьке, а й навіть артилерійське, а також боеприпаси, вибухівку, амуніцію. Документально підтверджено переправлення не менше 1000 гвинтівок, 3000 гранат, 7 кулеметів, 500 шабел і шашок, 2 гармат та ін. [35, С. 20]. Відповідно до генерального задуму, переправлені в Бессарабію групи «активної розвідки», спираючись на заздалегідь сформовані загони бойовиків у 20—30 осіб, в певну визначену дату піднімають «народне повстання» проти «румунських бояр». План був комплексний: точкові виступи «пригноблених селянських мас» мали спалахувати в населених пунктах за графіком, необхідно було захопити й утримувати Кагул, Ізмаїл, Кілію, проголосити там «радянську владу», після чого звернутися до «країни Рад» із проханням про надання «міжнародної допомоги» [36, С. 21—22].

Оперативний центр керівництва «повстанням» передбачалося розгорнути в Одесі, звідки й мали виступити ударні групи. Военну частину операції планували у штабі РСЧА, який тоді очолював М. Фрунзе. Завдання безпосередньої підтримки покладалося на дислокований у Тирасполі 2-й кавалерійський корпус Г. Котовського. Таким чином, погоджуємося з тезою українського дослідника Р. Подкура про те, що всі ці заходи — це типовий приклад діяльності так званої «активної розвідки» ОДПУ СРСР та розвідників штабу РСЧА» [37, С. 14].

Ще одна важлива проблема, яка потребує особливого розгляду, — соціальна база «повстання» та підтримка населенням півдня Бессарабії більшовицьких рухів. Після Першої світової війни Румунія, як і багато країн Європи, переживала складні соціальні й економічні проблеми. Складним було питання етнічної політики, особливо в регіонах, де румунська складова не переважала. Саме таким краєм був південь Бессарабії, де мешкали українці, румуни, болгари, німці, росіяни, гагаузи та ін. Небажання румунської влади йти на поступки у задоволенні духовних потреб національних меншин вдало використав СРСР, особливо після створення Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки, яка стала пропагандистською вітриною вирішення національного питання. Цікавий факт: за матеріалами слідства, лише 56 підсудних у справі про «Татарбунарське повстання» знали румунську мову³.

Також потребує уваги важливий аспект про ставлення місцевого населення до виступу. Джерела свідчать, що воно не перешкоджало, але й активно не підтримувало його. Документи фіксують факти сприяння з боку мешканців чи посадовців через страх фізичної розправи. Відомо, що примар с. Акмангіт⁴ перейшов на

³ Ibid. Fond 738. Inventar 1. Dosar 3633. F. 1-106.

⁴ Тепер с. Білолісся Татарбунарської міської громади Одеської обл.

бік «повстанців». Також відомо, що помічник примара Татарбунар Керер беззастережно виконав наказ А. Ключникова, який вимагав надати 50 возів, 50 коней і 50 вершників. За розпорядженням того ж таки Керера місцеві службовці пошти та фіску передали А. Ключникову всі наявні кошти⁵. Знані випадки, коли місцеве населення (зокрема німецькі колоністи) активно виступило проти більшовиків. Так, групу бойовиків І. Бежановича, що просувалася до залізничної станції Сарата й Акермана, біля с. Камчик зупинив загін у складі 150 німецьких колоністів і кулеметники 35-го Акерманського піхотного полку [38, С. 87].

Викликає дискусію питання соціального походження учасників виступу. Радянська історіографія наполегливо підкреслювала саме його селянський характер. Сучасна українська⁶ констатує, що «селянське Татарбунарське повстання на півдні Бессарабії спричинили наслідки аграрної реформи та голод 1924 р.» [39, С. 365].

Край дійсно був аграрним, саме це визначало його соціальну картину. Проте серед учасників виступу, принаймні з підсудних у рамках «процесу 500», переважну більшість становили не селяни. Джерела доводять, що до підривної діяльності долучалися представники інтелігенції — вчителі шкіл і гімназій. Серед них найбільш активними були М. Рафайлович, І. Стеріопол із м. Нова Кілія, О. Бугаєвський із с. Фурманка, К. Крецу з с. Гаваноаса⁷. М. Рафайлович, наприклад, не тільки проводив агітацію серед своїх учнів, а й підготував для підпільної роботи одного з них, а саме Д. Турчина, який брав активну участь у діяльності підпільної революційної організації, їздив до Бухареста, де поширював більшовицьку літературу серед бессарабських студентів, котрі навчалися у столиці Румунії⁸. Татарбунарський революційний центр залучив до підпільної роботи студентку Ангеліну, дочку Миколи Узуна — очільника ревкому з с. Каракута Ізмаїльського повіту, студента Яського університету Т. Марина, який був головою товариства студентів-бессарабців [40, С. 87].

Дивним, на наш погляд, виглядає твердження радянських і деяких сучасних дослідників про те, що румунська влада, мовляв, сама спровокувала «повстання» внаслідок так званого «миколаївського інциденту» [41, С. 43]. 11 вересня 1924 р. група з 20 осіб здійснила збройний наліт на с. Миколаївка Ізмаїльського повіту, вбивши місцевого голову Янковського та фіскального агента й захопивши кошти у сумі 46 000 левів. Як з'ясувалося згодом, нападники належали до бойових груп, пов'язаних із Південно-Бессарабським підпільним революційним комітетом [42, С. 225—226]. Розпочалося слідство. Над підпіллям нависла загроза розгрому. 15 вересня А. Ключников скликав членів ревкому. За даними сигуранци, учасники засідання ухвалили рішення про початок виступу, розраховуючи, що він охопить всю Південну Бессарабію, затвердили план дій і розподілили обов'язки [43, С. 21].

⁵ ANRM. Fond 738. Inventar 1. Dosar 3654. F. 19.

⁶ Павленко В. Татарбунарське селянське повстання (1924). URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tatarbunarske_povstannia_1924 (дата звернення: 16.06.2024).

⁷ ANRM. Fond 738. Inventar 1. Dosar 3633. F. 77, 92.

⁸ Ibid. F. 85—86.

В ніч на 16 вересня 1924 р. змовники перейшли до рішучих дій. Було пере-різано телефонні й телеграфні дроти, вбито жандармів і деяких місцевих посадовців, захоплено поліцейські відділки та державні установи. Почалося створення ревкомів, загонів міліції, червоногвардійців [44, С. 21]. Проте жодного великого міста півдня Бессарабії захопити не вдалося. Радянську владу проголосили лише у с. Татарбунари, де на будинках було вивішено червоні прапори й оголошено про створення Молдавської Радянської Республіки у складі Української СРР під супровід повідомлень, що Червона армія вже нібито форсувала Дністер і вигнала румунські війська. Втім місцеве населення в масі своїй «повстання» не підтримало, а Бухарест діяв швидко й рішуче. Румунський флот висадив десанти в містах Кілія, Ізмаїл, Вилково загальною чисельністю 5000 військовиків. У район Татарбунар вирушили підрозділи 3-го армійського корпусу [45].

Сценарій «революції» в Бессарабії з наступним «наданням інтернаціональної допомоги» зазнав краху. 25 лютого 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило пропозиції комісії В. Куйбишева щодо ліквідації диверсійних і партизанських груп поза межами СРСР. В окремих випадках їх можна було відновити, зокрема в Бессарабії [46, С. 22].

Для радянської влади наслідки «Татарбунарського повстання» виявилися незначними. Однак пропагандистський ефект, який мали ті події, заслуговує особливої уваги. Впродовж серпня — грудня 1925 р. в Кишиневі відбувався «процес 500», суд над учасниками виступу, який Москва намагалася представити в максимально негативному світлі як «розправу над борцями за справедливість». Для цього було мобілізовано не лише внутрішні, але й міжнародні сили пропаганди в Європі та Америці. Інформаційна підтримка здійснювалася на двох рівнях. Перший, суто політичний, полягав у залученні комуністичних партій Франції, Італії, Румунії, Болгарії тощо й організацій, афілійованих із Комінтерном (Профінтерн, Селянський інтернаціонал, МОПР та ін.) [47, С. 56]. На другому рівні основними дієвцями стали західноєвропейські й американські інтелектуали лівої орієнтації, котрі вважали своїм обов'язком «захист пригноблених».

Важлива роль у пропагандистському висвітленні подій на півдні Бессарабії належала «головному другові СРСР» А. Барбюсу [48, С. 100], котрий як журналіст лівої французької газети «L'Humanité» у грудні 1925 р. фактично вів прямий репортаж із зали засідань. Побувавши в Кишиневі, він вільно висловлювався про «бессарабське питання», гостро критикуючи румунську владу та пропагуючи радянські погляди. Цікаво, що назви міст і місцевостей А. Барбюс подавав у російському, а не в румунському варіанті, при цьому постійно підкреслюючи, що радянська сторона, мовляв, ніколи не втручалася та не втручається у справи комуністичного руху Бессарабії [49, С. 54].

Ще один важливий сюжет, який висвітлював А. Барбюс — створення молдавської автономії на лівому березі Дністра. Він відстоював сталінську ідею соціалізму в «окремо взятій» АМСРР, що реалізувався як проєкт «звільнення» від румунської влади та приєднання до СРСР. Сама ж Москва постулювала створення республіки як наслідок клопотань молдован, котрі проживали в радянській Україні [50, С. 189].

Широка прокомуністична пропагандистська кампанія, розгорнута як у країнах Європи, так і у СРСР, вплинула на рішення трибуналу: смертних вироків «повстанцям» винесено не було, лише 85 осіб засуджено до різних термінів ув'язнення [51, С. 25]. Такі інтелектуали, як Т. Ман, Б. Шоу, Т. Драйзер, Р. Роллан, Л. Арагон та інші, будучи відвертими симпатиками радянської влади, виступали із засудженням дій Румунії [52, С. 51]. Цей феномен потребує окремого спеціального дослідження, коли комуністичний режим за допомогою активної культурної дипломатії прагнув нав'язати світу уявлення про себе як про «найпередовішу країну», а західні інтелектуали, засліплені власними амбіціями та статусом «друзів Радянського Союзу», не помічали всіх жахів голоду й репресій [53, С. 31].

Ще один важливий сюжет, який потребує особливої уваги, це проблема утворення АМСРР і події в Татарбунарах у вересні 1924 р., які ми розглядаємо ланками одного ланцюга. Нагадаємо, що ще 5 лютого 1924 р. Г. Котовський, С. Тимов, П. Ткаченко й кілька румунських емігрантів-комуністів звернулися до ЦК РКП(б) із пропозицією створити молдавську республіку [54, С. 27—28]. Головними мотивами при цьому було привернути симпатії бессарабського населення, надати «сильний ідейний вплив на навколишні області та, за відповідної міжнародної обстановки, революціонізувати все становище на Балканському півострові» [55, С. 26]. Про це відверто йшлося у спеціальній записці: «Молдавська республіка може зіграти ту саму роль політико-пропагандистського чинника, що й Карельська стосовно Фінляндії. Вона стане великим приводом для претензій на приєднання до неї Західного Румунія» [56, С. 188].

Справу нової автономії було доручено «українським товаришам». 7 березня політбюро ЦК КП(б)У визнало за доцільне створити її у складі Української РСР. 11 березня пленум Одеського губкому вирішив організувати молдавську комуністичну секцію. У цей час у Відні починала свою роботу румунсько-радянська конференція щодо вирішення «бессарабської проблеми». А. Ключников, М. Шишман та інші агенти, які прибули з-за Дністра, за допомогою місцевих більшовиків організували інтенсивну пропаганду щодо плебісциту на тему національного самовизначення в Бессарабії [57, С. 49]. Масово розповсюджувалися виготовлені друкарським способом листівки, в яких бессарабців закликали створювати та долучатися до комуністичних осередків із метою «звільнення від румунського панування»⁹. Проте провал румунсько-радянських переговорів у Відні спричинив зміну дій Москви у вирішенні «бессарабського питання» [58, С. 95], задіявши засоби так званої «малої війни». Більшовицькі керівники намагалися підтримувати «вогнище світової революції», подавати приклад «революційної війни за визволення пригноблених», відволікати зусилля суміжних держав на придушення інспірованих «повстань» на прикордонних із «країною Рад» територіях. Виступ у Татарбунарах мав стати прологом «визволення» всієї Бессарабії з подальшим включенням її до складу СРСР [59, С. 287].

25 вересня 1924 р. політбюро ЦК зазначило, що в акті створення Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки має бути вказано, що захід-

⁹ Ibid. Dosar 4075. F. 92.

ною її межею буде державний кордон Союзу РСР, тобто річки Прут і Дунай [60, С. 149]. Остаточне рішення про утворення автономії ухвалено на III сесії ВУЦВК 8-го скликання 12 жовтня, всього за кілька тижнів після подій у Татарбунарах. Виступи, які лунали на сесії, було опубліковано у пресі та видано окремою брошурою. Проте про «Татарбунарське повстання» ніхто з доповідачів, у тому числі й уродженець Бессарабії Г. Старий (Борисов), один із засновників і функціонер АМСРР, не згадував. Лише йшлося про селянські виступи та інші форми «класової боротьби трудящих» краю проти «румунської буржуазії» [61, С. 237].

Головною особливістю молдавської автономії було те, що молдаване ніколи не становили більшість її населення. Територію АМСРР було розширено за рахунок районів, населених переважно українцями. Таким чином, сучасна проблема Придністров'я має історичні корені, які сягають 1920—1940-х рр., коли керівництво СРСР та УСРР, бажаючи оволодіти Бессарабією, створило на українських землях молдавське національно-територіальне утворення [62, С. 31].

Найбільш дискусійною проблемою історії «Татарбунарського повстання» є питання кількості учасників і жертв. Радянська історіографія стверджувала, що у виступі взяли участь до 6000 осіб, близько 3000 загинули, а приблизно 500 були притягнуті до суду. Проте навіть деякі сучасні дослідники, які залишилися на позиціях марксистсько-ленінської методології, досить скептично ставляться до цих даних [63, С. 48]. На цей момент нам невідомо про жоден офіційний документ, який підтверджував би подані цифри.

За свідченнями одного з керівників «повстання» М. Шишмана, котрому згодом удалося втекти до СРСР, у виступі взяли участь до 2000 осіб, 300 були вбиті, 3000 заарештовані. До цих даних схиляється й румунська історіографія [64, С. 232].

Показник у 2000 жертв фігурує у відкритому листі А. Барбюса до уряду Румунії від 28 серпня 1925 р. з вимогою звільнити заарештованих учасників виступу: «До нас з [румунської] преси доходять радісні повідомлення про те, що під час придушення повстання в Румунії за кілька днів загинуло дві тисячі людей і що територія площею шістдесят квадратних кілометрів була перетворена на пустелю» [65, С. 51].

* * *

Радянська історіографія «Татарбунарського повстання», що його ми означаємо як важливий епізод «бессарабської проблеми», пройшла шлях від революційних памфлетів до уніфікованого ідеологією знання про молдавську радянську державність. Сучасні румунська й молдовська історіографії активно трансформують свої підходи та оцінки з міжнародних на національні, що дозволило максимально широко відобразити суперечність означених проблем: стихійності «повстання», його «всенародної підтримки», соціальної бази та етнічної належності учасників, інтернаціоналізації «бессарабського питання» шляхом залучення лівих західних інтелектуалів до пропагандистського супроводу «процесу 500», причинно-наслідкового зв'язку між подіями в Татарбуна-

рах та утворенням АМСРР. Готовність піддати ревізії проблему «повстання» 1924 р. в національних історіографіях Румунії, Молдови, України має означати готовність вивчати й визнавати політичні та національні інтереси всіх сторін «бессарабської проблеми» у радянсько-румунських відносинах. Виступ «пригноблених народних мас» проти «румунських поміщиків і бояр» став одним із найбільших міфів дотичної радянської історіографії. Зазнавши краху в короткостроковій, він водночас певним чином досяг успіху в довгостроковій перспективі, перетворившись на усталене твердження про «справедливу боротьбу пригноблених». Румунські та молдовські історики також проявляють значний інтерес до теми «Татарбунарського повстання» й «бессарабської проблеми» загалом, адже у цих країнах за останні два десятиліття сформувалася власна школа їх вивчення. Події на півдні Бессарабії в 1924 р. слід розглядати у взаємозв'язку воєнно-політичних, соціальних, етнічних, ідеологічних чинників.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Doroshenko, D.I. Istoriia Ukrainy, 1917—1923. T. 2. Kyiv, 2002 [in Ukrainian]. [Дорошенко Д.І. Історія України, 1917—1923: У 2 т. Т. 2. Київ: Темпора, 2002. 352 с.].
2. Kroitor, V. Problema Pokuttia u vidnosynakh mizh Rumuniieiu i ZUNR. *Halychyna: Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznachnyi chasopys*. Ivano-Frankivsk, 2001. 5-6: 231-234 [in Ukrainian]. [Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР. *Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. № 5-6. С. 231—234].
3. Moraru, A. Istoria romanilor. Basarabia și Transnistria (1812—1993). Chișinău, 1995 [in Romanian].
4. Țicu, O. Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919—1939). Chișinău, 2004 [in Romanian].
5. Raus, N., Neacsu, Gh., Moraru, D. O agresiune sovietica impotriva Romaniei. Tatar-Bunar, in documente și in presa romaneasca a vremii. Târgoviște, 2017 [in Romanian].
6. Dembo, V. Bessarabskij vopros. Moscow, 1924 [in Russian]. [Дембо В. Бессарабский вопрос. Москва: Гос. воен. изд-во, 1924. 182 с.].
7. Dembo, V. Nikogda ne zabyt! Krovavaya letopis Bessarabii. Moscow, 1924 [in Russian]. [Дембо В. Никогда не забыть! Кровавая летопись Бессарабии. Москва: Госполитпросвет «Красная новь», 1924. 95 с.].
8. Dembo, V., Timov, S. Vosstaniya bessarabskikh krestyan protiv rumynskikh pomeshchikov. Moscow, 1925 [in Russian]. [Дембо В., Тимов С. Восстания бессарабских крестьян против румынских помещиков. Москва, 1925].
9. Spîru, V. Pravosudie rumynskoj voenshchiny. Moscow, 1929 [in Russian]. [Спиру В. Правосудие румынской военщины. Москва: Изд-во ЦК МОПР СССР, 1929. 24 с.].
10. Badulescu, A. Vosstanie v Tatar-Bunare (K sudu nad 500 bessarabskimi krestyanami). Moscow, 1925 [in Russian]. [Бадулеску, А. Восстание в Татар-Бунаре (К суду над 500 бессарабскими крестьянами). Москва: ЦК МОПР СССР, 1925. 32 с.].
11. Vityk, S. 500 tatarbunarskikh krestyan pered boyarskim sudom. Kharkov, 1926 [in Russian].

- [Витык С. 500 татарбунарских крестьян перед боярским судом. Харьков, 1926].
12. Kopanskij, Ya.M., Lazarev, A.M. Obshchestvo bessarabtsev v SSSR i soyuzu bessarabskikh emigrantov: 1924—1940. Chişinău, 1978 [in Russian].
[Копанский Я.М., Лазарев А.М. Общество бессарабцев в СССР и союзы бессарабских эмигрантов: 1924—1940. Кишинёв: Штиинца, 1978. 194 с.].
 13. Rotari, L. Considerații privind Basarabia anilor 1918—1940 în istoriografia sovietică. *Analele-Dobrogei. Seria noua*. 2000, An. VI. 1: 293-304 [in Romanian].
 14. Kokosh, V. Uchast molodi v borotbi proty rumuno-boiarskykh okupantiv za radiansku vladu na pivdni Bessarabii (1918—1940 rr.). *Borotba trudiashchykh Pivnichnoi Bukovyny i Bessarabii za svoje sotsialne i natsionalne vyzvolennia (Materialy mizhvuzivskoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 28-i richnytsi vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny i kolyshnykh Khotynskoho, Akermanskoho ta Izmailskoho povitiv Bessarabii z Ukrainskoiu RSR)*. Chernivtsi, 1970. 64-69 [in Ukrainian].
[Кокош В. Участь молоді в боротьбі проти румуно-боярських окупантів за радянську владу на півдні Бессарабії (1918—1940 рр.). *Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення (Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 28-й річниці возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії з Українською РСР)*. Чернівці, 1970. С. 64—69].
 15. Kopanskij, Ya.M., Lazarev, A.M. Obshchestvo bessarabtsev v SSSR i soyuzu bessarabskikh emigrantov: 1924—1940. Chişinău, 1978 [in Russian].
[Копанский Я.М., Лазарев А.М. Общество бессарабцев в СССР и союзы бессарабских эмигрантов: 1924—1940. Кишинёв: Штиинца, 1978. 194 с.].
 16. Roshkovan, Yu. O nekotorykh popytках falsifikatsii istorii tatarbunarskogo vosstaniya. *Borotba trudiashchykh Pivnichnoi Bukovyny i Bessarabii za svoje sotsialne i natsionalne vizvolennia (Materialy mizhvuzivskoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 28-i richnytsi vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny i kolyshnykh Khotynskoho, Akermanskoho ta Izmailskoho povitiv Bessarabii z Ukrainskoiu RSR)*. Chernivtsi, 1970. 81-85 [in Russian].
[Рошкован Ю. О некоторых попытках фальсификации истории татарбунарского восстания. *Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення (Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 28-й річниці возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії з Українською РСР)*. Чернівці, 1970. С. 81—85].
 17. Grama, D., Martynchik, E. Protseß nad uchastnikami tatarbunarskogo vosstaniya. Chişinău, 1988 [in Russian].
[Грама Д., Мартынчик Е. Процесс над участниками татарбунарского восстания. Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1988. 168 с.].
 18. Nazariya, S. Bessarabskij vopros v epokhu mirovykh vojn i ego interpretatsii v istoriografii: ot vzniknoveniya do parizhskikh mirnykh dogovorov (1917—1947). Chişinău, 2018 [in Russian].
[Назария С. Бессарабский вопрос в эпоху мировых войн и его интерпретации в историографии: от возникновения до парижских мирных договоров (1917—1947). Кишинёв: Государственный институт международных отношений Молдовы, 2018. 368 с.].
 19. Prigarin, A. Tatarbunarskoe vosstanie v istoriograficheskikh kontekstax: 1920—1930-e gg. *Conferința «Știință, educație, cultură» 2023, Comrat, Moldova, 13 februarie 2023. Știință, 2023. 3: 401-406 [in Russian].*
[Пригарин А. Татарбунарское восстание в историографических контекстах: 1920—1930-е гг. *Conferința «Știință, educație, cultură» 2023, Comrat, Moldova, 13 februarie 2023. Știință, 2023. Vol. 3. 401—406].*

20. Shornikov, P.M. Bessarabskij front (1918—1940 gg.). Tiraspol, 2011 [in Russian].
[Шорников П.М. Бессарабский фронт (1918—1940 гг.). Тирасполь, 2011. 288 с.].
21. Husărescu, Z.I. Mișcarea subversivă în Basarabia. Chișinău: Imprimeriile Statului, 1925 [in Romanian].
22. Tăărescu, Gh. Internationala A III-a si Basarabia, discurs rostit in adunarea deputatilor Editorial: Imprimeriile «Independenta». București, 1925 [in Romanian].
23. Ardeleanu, Ef. Agresiunea impotriva Romaniei Mare. Tatar-Bunar. *Document: Buletinul arhivelor militare Romane*. 1999, an II, 1(5): 15-25 [in Romanian].
24. Cașu, I. Exporting Soviet Revolution: Tatarbunar Rebellion in Romanian Bessarabia (1924). *The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs*. 2020. Vol. 22. 3: 224-243 <https://doi.org/10.1080/23800992.2020.1839846>
25. Ponomariov, V. Unele aspecte ale activității comuniste din Basarabia în anii 1922—1923. *Analele Universității «Dunărea de Jos» din Galați*. 2017. Seria 19, Istorie. XVI: 73-88. <https://doi.org/10.35219/history.2017.05> [in Romanian].
26. Rotari, L. Mișcarea subversivă din Basarabia în anii 1918—1924. București, 2004 [in Romanian].
27. Siscanu, D., Stanescu, M. Soviet Attempts at Hybrid War against Romania in 1924. *The use of military forces in domestic affairs: lessons from the past, current issues and future developments: Conference proceedings of the 17th Annual Conference of the Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group of the PfP Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes*. București: Editura Militara, 2018. 19-31.
28. Suveică, S. Tatar-Bunar 1924: «procesul celor 500». *Analele Științifice ale Universității «AL. I. Cuza» din Iași (Serie nouă)*. 2000-2001, 46-47: 281-292 [in Romanian].
29. Raus, N., Neacsu, Gh., Moraru, D. O agresiune sovietica impotriva Romaniei. Tatar-Bunar, in documente și in presa romaneasca a vremii. Târgoviște, 2017 [in Romanian].
30. Piddubnyi, I. Partii, parlament, korol ta uriad: Rozvytok i vzaïemodiia elementiv politychnoi systemy Rumunii u 1918—1940 rr.: Chernivtsi, 2019 [in Ukrainian].
[Піддубний І. Партії, парламент, король та уряд: Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918—1940 рр.: Чернівці, 2019. 912 с.].
31. Bondarenko, D. Protystoiannia Rumunii rosiiskii bilshovytskii ahresii u 1918—1920 rr. *Drynovskiy zbirnyk*. 2020. 12: 179-187 [in Ukrainian].
[Бондаренко Д. Протистояння Румунії російській більшовицькій агресії у 1918—1920 рр. *Дриновський збірник*. 2020. № 12. С. 179—187. <https://doi.org/10.7546/DS.2019.12.20>].
32. Podkur, R. Diialnist spetssluzhb SRSR u prykordonni radianskoi Ukrainy u 1920—1930-kh rr. *Z arkhiviv VUCHK—HPU—NKVD—KHB*. 2014. 2(43): 7-33 [in Ukrainian].
[Подкур Р. Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920—1930-х рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 2(43). С. 7—33].
33. Ponomariov, V. Considerații privind implicarea serviciilor secrete sovietice și a Cominternului în organizarea rebeliunii de la Tatar-Bunar. *Plural. History. Culture. Society*. 2019. 7(1): 43-59 [in Romanian].
34. Moraru, A. Istoria romanilor. Basarabia și Transnistria (1812—1993). Chișinău, 1995 [in Romanian].
35. Ardeleanu, Ef. Agresiunea impotriva Romaniei Mare. Tatar-Bunar. *Document: Buletinul arhivelor militare Romane*. 1999. An II. 1(5): 15-25 [in Romanian].
36. Voronov, V. Rassekrecheno: Pravda ob ostryykh epizodakh sovetskoy epokhi. Moscow, 2018 [in Russian].
[Воронов В. Рассекречено: Правда об острых эпизодах советской эпохи. Москва: Алгоритм, 2018. 400 с.].

37. Podkur, R. Diialnist spetssluzhb SRSR u prykordonni radianskoï Ukrainy u 1920—1930-kh rr. *Z arkhiviv VUCHK—HPU—NKVD—KHB*. 2014. 2(43): 7-33 [in Ukrainian].
[Подкур Р. Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920—1930-х рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 2(43). С. 7—33].
38. Schroeder-Negru, O. Rebeliunea de la Tatar-Bunar din 1924. Germanii basarabeni intre anti-bolșevism și patriotism românesc. 1918—2008: 90 de ani de la unirea Basarabiei cu România. *Simpozion internațional. Olimpiu Manuel Glodarencu, Marian Zidaru, Ion Rîșnoveanu*. Constanța: Editura Muzeului marinei române, 2008. 85-92 [in Romanian].
39. Yas, O. Rumuniia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Ясь О. Румунія. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Т. 9. Київ: Наукова думка, 2012. С. 364].
40. Periețeanu, I. Siguranța Română în Basarabia interbelică. URL: <http://www.morarup.narod.ru/Sigur.htm> [in Romanian].
41. Shornikov, P.M. Bessarabskij front (1918—1940 gg.). Tiraspol, 2011 [in Russian].
[Шорников П.М. Бессарабский фронт (1918—1940 гг.). Тирасполь, 2011. 288 с.].
42. Cașu, I. Exporting Soviet Revolution: Tatarbunar Rebellion in Romanian Bessarabia (1924). *The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs*. 2020. Vol. 22. 3: 224-243 <https://doi.org/10.1080/23800992.2020.1839846>
43. Ardeleanu, Ef. Agresiunea impotriva Romaniei Mare. Tatar-Bunar. *Document: Buletinul arhivelor militare Romane*. 1999. An II. 1(5): 15-25 [in Romanian].
44. Rotari, L. Ce a fost la Tatar-Bunar în septembrie 1924: «răsccoală» sau — «rebeliune bolșevică»? *Caiete de Istorie*. 2002. An. 1. 4: 19-24 [in Romanian].
45. Tătărescu, Gh. Internaționala A III-a și Basarabia, discurs rostit în adunarea deputatilor Editorial: Imprimeriile «Independenta». București, 1925 [in Romanian].
46. Voronov, V. Rassekrecheno: Pravda ob ostrykh epizodakh sovetskoj epokhi. Moscow, 2018 [in Russian].
[Воронов В. Рассекречено: Правда об острых эпизодах советской эпохи. Москва: Алгоритм, 2018. 400 с.].
47. Sava, L. Evenimentele de la Tatar-Bunar reflectate în presa vremii. *Studiu de caz—ziarul «Adevărul»*. Chronos. *Revistă de istorie Anul*. 2010. VIII. 1(14): 38-41 [in Romanian].
48. David-Fox, M. Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921—1941. Reprint Edition. New York: Oxford University Press, 2012.
49. Grama, D., Martynchik, E. Protsess nad uchastnikami tatarbunarskogo vosstaniya. Chișinău, 1988 [in Russian].
[Грама Д., Мартынчик Е. Процесс над участниками татарбунарского восстания. Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1988. 168 с.].
50. Melnichuk, O., Zinko, Yu., Tuchinskij, V. Vneshnepoliticheskie predposylki obrazovaniya Moldavskoj Avtonomnoj Sovetskoj Sotsialisticheskoy Respubliki. *Rusin*. 2019. 57: 179-194 [in Russian].
[Мельничук О., Зинько Ю., Тучинский В. Внешнеполитические предпосылки образования Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики. *Русин*. 2019. № 57. С. 179—194].
51. Ardeleanu, Ef. Agresiunea impotriva Romaniei Mare. Tatar-Bunar. *Document: Buletinul arhivelor militare Romane*. 1999. An II. 1(5): 15-25 [in Romanian].
52. David-Fox, M. Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921—1941. Reprint Edition. New York: Oxford University Press, 2012.
53. Kulikova, G. Novyj mir glazami starogo: Sovetskaya Rossiya 1920—1930-kh gg. glazami zapadnykh intellektualov: Ocherki dokumentirovannoj istorii. Moscow, 2013 [in Russian].

- [Куликова Г. Новый мир глазами старого: Советская Россия 1920—1930-х гг. глазами западных интеллектуалов: Очерки документированной истории. Москва: Институт российской истории РАН, 2013. 370 с.].
54. Siscanu, D., Stanescu, M. Soviet Attempts at Hybrid War against Romania in 1924. *The use of military forces in domestic affairs: lessons from the past, current issues and future developments: Conference proceedings of the 17th Annual Conference of the Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group of the PfP Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes*. București, 2018. 19-31.
 55. Shornikov, P.M. Bessarabskij front (1918—1940 gg.). Tiraspol, 2011 [in Russian]. [Шорников П.М. Бессарабский фронт (1918—1940 гг.). Тирасполь, 2011. 288 с.].
 56. Melnichuk, O., Zinko, Yu., Tuchinskij, V. Vneshnepoliticheskie predposylki obrazovaniya Moldavskoj Avtonomnoj Sovetskoj Sotsialisticheskoy Respubliki. *Rusin*. 2019. 57: 179-194 [in Russian]. [Мельничук О., Зинько Ю., Тучинский В. Внешнеполитические предпосылки образования Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики. *Русин*. 2019. № 57. С. 179—194].
 57. Ponomariov, V. Considerații privind implicarea serviciilor secrete sovietice și a Cominternului în organizarea rebeliunii de la Tatar-Bunar. *Plural. History. Culture. Society*. 2019. 7(1): 43-59 [in Romanian].
 58. Bratianu, Gh. Basarabia: drepturi naționale și istorice. București, 1995 [in Romanian].
 59. Suveică, S. Tatar-Bunar 1924: «procesul celor 500». *Analele Științifice ale Universității «AL. I. Cuza» din Iași (Serie nouă)*. 2000-2001. 46-47: 281-292 [in Romanian].
 60. Meltyukhov, M.I. Bessarabskij vopros mezhd mirovymi vojnami 1917—1940. Moscow, 2010 [in Russian]. [Мельтюхов, М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917—1940. Москва: Вече, 2010. 464 с.].
 61. Cașu, I. Exporting Soviet Revolution: Tatarbunar Rebellion in Romanian Bessarabia (1924). *The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs*. 2020. Vol. 22. 3: 224-243. <https://doi.org/10.1080/23800992.2020.1839846>
 62. Tuchynskiy, V. Moldavska Avtonomna Radianska Sotsialistychna Respublika u skladi USSR 1924—1940 rr.: do pytannia pro istorychni koreni vynyknennia suchasnoi problemy Prydnistrovia. *Kyivski istorychni studii*. 2016. 1: 27-31 [in Ukrainian]. [Тучинський В. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УСРР 1924—1940 рр.: до питання про історичні корені виникнення сучасної проблеми Придністров'я. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 27—31].
 63. Shornikov, P.M. Bessarabskij front (1918—1940 gg.). Tiraspol, 2011 [in Russian]. [Шорников П.М. Бессарабский фронт (1918—1940 гг.). Тирасполь, 2011. 288 с.].
 64. Cașu, I. Exporting Soviet Revolution: Tatarbunar Rebellion in Romanian Bessarabia (1924). *The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs*. 2020. Vol. 22. 3: 224-243 <https://doi.org/10.1080/23800992.2020.1839846>
 65. Grama, D., Martynchik, E. Protsess nad uchastnikami tatarbunarskogo vosstaniya. Chișinău, 1988 [in Russian]. [Грама Д., Мартынчик Е. Процесс над участниками татарбунарского восстания. Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1988. 168 с.].

Надійшла / Received 30.08.2024

Alexandr NOVOSIOLOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of Hotel, Restaurant and Resort Business,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
alexandr.novosiolov@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1407-4508>

SOVIET SPECIAL OPERATION IN SOUTHERN
BESSARABIA IN SEPTEMBER 1924: AN ATTEMPT
TO DEMYTHOLOGIZE THE “TATARBUNAR UPRISING”

The goal is an attempt to look at the “Tatarbunar uprising of 1924”, which is an important episode of the Bessarabian problem, through the prism of a complex of diverse and contradictory concepts of both Soviet historiography and national historiographies of Romania and Moldova to develop concepts on which the national vision of events in the south of Bessarabia in 1924 will be based. The following **tasks** were formulated to achieve the set goal: resorting to the approaches of comparative studies and scientific criticism of sources and literature to carry out an analysis of the historiographic work of Soviet, Romanian, Moldovan, and Ukrainian historiography on the history of the “Tatarbunar uprising” and the “500 process” and rethink critically the most controversial problems, which, in our opinion, should be solved by Ukrainian historical science. **The methodological basis** of the research was the approaches of scientific criticism and comparativistics. The application of a critical and comparativist approach allowed us to analyze the historiographic work on the “Tatarbunar uprising” and the “500 process”, to revise the concepts of the most controversial issues, and to start a discourse on the identified problems in view of the available sources and achievements of historiography from the point of view of the latest methods and approaches to historiography. **Scientific novelty.** The scientific and critical analysis of a significant historiography collection of writings made it possible to outline the main problems of the “Tatarbunar uprising” and the “500 process” from the point of view of domestic historiography: the problem of the spontaneity of the uprising; national support; the social base and ethnicity of the insurgents; internationalization of the Bessarabian issue by involving Western intellectuals in the propaganda of the “500 process”; the connection between the uprising and the formation of the AMSSR; the number of participants and victims of events. **Conclusions.** The “Peasant Tatarbunar uprising” of 1924 of the “oppressed popular masses” against the “landlords and Romanian boyars” was a myth of Soviet historiography. The “Tatarbunar uprising”, having failed in the short term, at the same, time succeeded in a certain way in the long term, turning into a Soviet myth about the “just struggle of the oppressed masses” of southern Bessarabia. Romanian and Moldovan historians also show considerable interest in the topic of the “Tatarbunar uprising” and the Bessarabian problem, which proves that Romania and Moldova have formed their own school of studying the Bessarabian problem in the last two decades. Unfortunately, we have to state that Ukrainian historiography did not develop proper concepts of the events in southern Bessarabia in 1924 and the myth of the “peasant Tatarbunar uprising” unconditionally entered the research of Ukrainian historians. Following the path of demythologizing the events in the south of Bessarabia in 1924 and resorting to the methods of comparativism and scientific criticism of sources and literature, we looked at the events of the “Tatarbunar uprising” and the “500 process” in the interrelation of military-political, social, ethnic and ideological factors. The proposed concepts of the interpretation of the “Tatarbunar uprising of 1924” and the “500 process” do not give us answers to all the questions we tried to solve — they only make up a complex and contradictory picture of the phenomenon, which received the name Tatarbunary 1924.

Keywords: “Tatarbunar Uprising”, Bessarabian problem, Romanian-Soviet relations, Autonomous Moldavian Socialist Soviet Republic (AMSSR).

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.190>
УДК 82-94;378.2+001.8-054.7(051)

Надія ЛЮБОВЕЦЬ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
завідувачка відділу теорії та методики біобібліографії,
Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
lyubovets@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>

МЕМУАРИ У ФОКУСІ ДОСЛІДЖЕНЬ УЧЕНИХ ДІАСПОРИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК»

Мета — розглянути мемуарний складник часопису «Український історик», визначивши основні групи матеріалів, авторський склад, тематичне спрямування та завдання, які ставила редколегія при публікації спогадових наративів і присвячених їм досліджень. **Методологія** ґрунтується на використанні методів історико-наукового аналізу, систематизації, хронологічного, джерелознавчого, текстологічного, що дало змогу визначити видовий склад мемуарних публікацій, їх інформаційний потенціал та значення для історичної науки й суспільства. **Наукова новизна** полягає у систематизації мемуарного складника часопису, виокремленні основних груп, зокрема мемуарів українських діячів, спогадів про них і події української історії чи інституції, джерелознавчих та археографічних публікацій, а також рецензій за весь час існування видання. Визначено основних авторів, тематику мемуарів і значення для історичної науки й суспільства. Особливу увагу приділено рецензіям на мемуарні видання як виду наукової апробації, що відіграла важливу роль у справі експертної оцінки та просування спогадів серед наукової спільноти і громадськості. **Висновки.** З перших випусків редколегія «Українського історика» започаткувала спеціальні рубрики, присвячені мемуаристиці. Це стало визнанням їх значення для вітчизняної науки в

Цитування: Любовець Н. Мемуари у фокусі досліджень учених діаспори: за матеріалами часопису «Український історик». *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 190—204. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.190>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

контексті історичних та біографічних досліджень як ґрунтового доповнення до архівних матеріалів, що значно розширювало джерельну базу української історіографії в діаспорі та Україні. Журнал став важливим альтернативним майданчиком публікації українських мемуарів і досліджень про них, а отже апробації достовірності та джерельної значущості, на противагу замовчуванню й неможливості поширення їх як «буржуазно-націоналістичної» літератури в радянському суспільному й науково-інформаційному просторі.

Ключові слова: мемуари, українська діаспора, журнал «Український історик», джерела, рецензії, історіографія.

Українській мемуаристиці належить чільне місце в археографічних публікаціях та історіографічних й аналітичних дослідженнях учених діаспори. Це обумовлено важливою місією, яку спогади та мемуари виконують в історичній науці й у суспільстві загалом. Із цього погляду аналіз мемуарних публікацій і студій над ними на шпальтах часопису «Український історик» («УІ»), який був одним із найважливіших науково-історичних видань української зарубіжної історіографії, становить значний інтерес.

Загалом цьому журналу присвячено чимало досліджень. На сьогодні маємо ґрунтовну історіографію¹ з питань історії його створення, наукового доробку, ідей і постатей, пов'язаних із ним [1—2, 5], визначення місця та ролі часопису в національній історіографічній школі та джерелознавстві². Є праці, в яких розглянуто проблему спеціальних історичних дисциплін на сторінках «УІ» [1, С. 119—167], спогадові матеріали в контексті історичного джерелознавства [1, С. 202].

Видання журналу розпочалося в 1963 р., в умовах «біполярного» функціонування двох протилежних за ідейним спрямуванням гілок української історіографії — в радянській Україні та поза її межами [2]. В першому числі «УІ» його редакція декларувала основним завданням часопису «зазнайомити ширші круги нашого громадянства із історичними дослідженнями українських і чужинецьких науковців, присвяченими в першу чергу історії України і Східної Європи [...] всебічно насвітлювати історичну проблематику, наукову діяльність українських і чужинецьких інституцій, інформувати про працю поодиноких дослідників, подавати огляди нових видань і взагалі провадити поточну історичну бібліографію» [3].

Серед переліку завдань, які стояли перед українською наукою в еміграції, редакція виокремлювала питання «розроблення українських так званих допоміж-

¹ Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки. *Український історик*. 1978. Ч. 1-3. С. 5—29; Його ж. «Український історик» з перспективи 35 років (1963—1998). *Там само*. 1998. Ч. 1-4. С. 7—25; Його ж. «Український історик»: служіння науці (1963—2003): Статті та матеріали. Нью-Йорк; Острог, 2003. 258 с.; Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк; Київ, 2003. 328 с.; Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965—1991). Острог, 2010. 672 с.

² Калакура Я.С. Вклад «Українського історика» в розвиток національної історіографічної школи. *Український історик*. 1994. Ч. 1-4(120-123). С. 11—15; Його ж. Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського історичного товариства. *Там само*. 1995. Ч. 32. С. 53—56.

них історичних дисциплін (генеалогії, геральдики, сфрагістики тощо)» [4, С. 3]. І хоча мемуаристику не названо, однак уже в перших випусках (ч. 4 за 1964 р.) з'явилася рубрика «Мемуаристика і біографія». Зауважимо, що за весь час існування журналу лише чотири спеціальні історичні дисципліни мали свої окремі рубрики, які в різні часи називалися «Генеалогія і геральдика», «Геральдика і сфрагістика», «Геральдика, сфрагістика і генеалогія» та «Мемуаристика», хоча праці з інших дисциплін були представлені також.

Мемуарний складник журналу за перші десять років його видання було проаналізовано у статті-огляді Л. Биковського. Автор акцентував увагу на тому, що часопис мав обороняти інтереси української історичної науки та її найкращі традиції, охоплювати всі періоди вітчизняної історії, різні ділянки допоміжних історичних наук та архівні матеріали. Дослідивши мемуаристику, що публікувалася на його шпальтах у 1964—1973 рр., Л. Биковський зазначив, що друкувалися спогади, огляди й рецензії, бібліографічні нотатки про українські та чужомовні публікації з царини мемуаристики [5, С. 173]. Усього, за його підрахунками, до 1973 р. було опубліковано праці 16 авторів, а саме «30 мемуарних причинків [...] різного роду та розмірів». Це становило значний внесок «у нашу скупку на чужині мемуаристичну літературу» [5, С. 175]. Пізніше Л. Сакада досліджувала мемуари засновників журналу і членів Українського історичного товариства (УІТ) як окрему групу джерел, що проливають світло на історію їх діяльності від започаткування видання й до наших днів, та розглядала їхні спогади як матеріали до біоісторіографічних студій [1, С. 202, 211—213]. У подальшому, однак, мемуаристика на шпальтах «УІ», а також праці історіографічного та аналітичного плану, присвячені їй, більше не ставали об'єктом спеціальної уваги. Ця стаття присвячена вивченню мемуарного складника «Українського історика» за весь час його існування (1963—2011 рр.) Критеріями аналізу обрано коло авторів / «героїв», тематичну спрямованість, типологію матеріалів.

Увага редакції до мемуарних текстів стала свідченням визнання їх значення для української історичної науки як важливого історико-біографічного джерела, що вважалося ґрунтовним доповненням до архівних матеріалів. Це значно розширювало джерельну базу історіографії. «УІ» надавав пріоритет публікації найбільш цінних з історичного та національно-культурного погляду документів, які не були відомі науковому співтовариству й широкому загалу читачів і при цьому принципово не могли бути введені до суспільного та науково-інформаційного обігу в радянській Україні через політико-ідеологічні заборони.

На думку дослідників³, із суто фахової перспективи публікація мемуарів у часопису була свого роду науковою апробацією / оцінкою достовірності спогадових наративів на тлі чисельної переваги в літературі «мемуарно-пропагандивних писань» [1, С. 27]. О. Оглоблин убачав завдання українська науки в еміграції в тому, що вона «може і мусить використовувати важливі історичні джерела (зокрема архівні), неприступні або малоприсутні істориків на Бать-

³ Такі думки висловлювали О. Оглоблин, І. Лисяк-Рудницький, Л. Винар.

ківщині» [4, С. 2]. Те, що мемуари віднесено до важливих історичних джерел, засвідчує той факт, що спогади друкувалися в рубриках «Джерельні матеріяли», «З архіву», «Інші архівні матеріали».

Вперше мемуари були виокремлені у змісті «УІ» за 1964 р., і з того часу майже всі випуски містили рубрики, присвячені їм. Назва їх час від часу змінювалася. В 1964—1966 рр. це була «Мемуаристика і біографія»⁴; в 1966, 1968, 1972—1973, 1975, 1977, 1994—1995, 2002 рр. — «Мемуаристика»; в 1984 р. — «Автобіографічні матеріяли»; в 1976, 1978—1981, 1985—1993, 1996—1999, 2003—2008, 2010—2011 рр. — «Спогади»; в 2002 р. — «Автобіографічні джерела». Окремі, менші за обсягом, або тематичні спогади, зокрема автобіографії, друкувалися й у рубриках «Інші архівні матеріали»⁵, «З архіву», «Джерельні матеріяли»⁶, «In memoriam», «Члени УІТ про себе», «Грушевськіяна», «Грушевськознавство», «Біографія», «Miscellanea»⁷ та ін. Якщо говорити про кількісні показники, то в рубриках, які містили в назві прив'язку до мемуарів, як-от «Мемуаристика і біографія», було надруковано 8 матеріалів⁸, «Мемуаристика» — 15, «Спогади» — 40, «Автобіографічні матеріяли» — 1, «Автобіографічні джерела» — 2. В інших рубриках, зокрема «Джерельні матеріяли», опубліковано — 3 мемуарних тексти, «Члени УІТ про себе» — 5⁹, «З архіву» — 1, «Грушевськіяна» — 2, «Грушевськознавство» — 1. Разом це становить 78 матеріалів.

Аналіз мемуарного складника «УІ» дає можливість виокремити основні групи: спомини українських діячів / спогади про них та події української історії чи інституції; джерелознавчі й археографічні публікації; рецензії.

Найбільш репрезентативні в першій групі — *спогади про діячів науки та культури*. Перелік авторів / «героїв» досить красномовний і дозволяє окреслити важливість їхнього внеску у громадсько-політичне та наукове життя. Лівову частку мемуарних матеріалів присвячено М. Грушевському як засновникові української національної історіографії. Мета публікацій його мемуарного спадку і спогадів про нього полягала, на думку редколегії, у вшануванні пам'яті та від-

⁴ До створення спеціальної рубрики спогади друкувалися в розділі «Біографія».

⁵ Ковалевський М. Як проголошено IV Універсал (Пам'яті Михайла С. Грушевського). *Український історик*. 2002. Ч. 1(152-155). С. 380—382.

⁶ Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті). *Там само*. 2006—2007. Ч. 4(172) / 1-2(173-174). С. 320—333.

⁷ Бачимо тут, наприклад, фрагмент споминів Н. Полонської-Василенко «До історії архівів Києва (Зі спогадів)». *Там само*. 1968. Ч. 1-4 (17-20). С. 90—91.

⁸ Початок спогадів Л. Биковського про Ю. Липу було надруковано в рубриці «Біографія» (*Там само*. 1964. Ч. 2-3).

⁹ Курінний П. Н.Д. Полонська-Василенко: науково-дослідні й педагогічні ідеї. *Там само*. 2005. Ч. 2-4(166-168). С. 108—113; Антонович М. З наукової лабораторії Ярослава Пастернака. *Там само*. С. 114—122; Биковський Л. Володимир Варлаамович Міяковський (спогади). *Там само*. С. 123—128; Неврлий М. У пам'яті і серці моему (спогади про Марка Антоновича). *Там само*. С. 129—132; Винар Л. Марко Дмитрович Антонович: автобіографічні матеріяли. *Там само*. С. 133—138.

значенні заслуг у процесі українського національно-державного відродження ХХ ст. Матеріали, як правило, друкувалися з нагоди чергової річниці від дня народження (125-, 130-, 135-, 140-ліття) в рубриках «Мемуаристика», «Спогади» й тематичних «Грушевськознавство»¹⁰, «Грушевськіяна»¹¹, «Автобіографічні матеріали», «Автобіографічні джерела», «З архіву». Це були документи самого вченого (автобіографія, мемуари), спогади про нього (автори Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий, В. Леонтович, Н. Осадча-Яната, Б. Мартос та ін.).

Чимало мемуарних публікацій присвячено поетові й діячеві українського націоналістичного підпілля О. Кандиби-Ольжичу. Вперше спогади про нього надрукували М. Андрусак¹² і М. Шляхтиченко¹³. Згодом часопис присвятив його пам'яті окремих випуск (ч. 1-4 за 1985 р.), де подано спогади М. Антонович-Рудницької, К. Лазор, Д. Гуменної¹⁴. В номерах за 2004—2005 рр. до них доєдналися спомини Є. Онацького¹⁵, Л. Мельник¹⁶.

Серед інших матеріалів можна виокремити низку публікацій про професорів, викладачів українських вишів. Так історик-орієнталіст, член УВАН В. Дубровський згадував про В. Ляскоронського, Г. Максимовича, М. Петровського¹⁷, з якими він був знайомий під час навчання в Ніжинському історико-філологіч-

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Уривок зі спогадів про М. Грушевського. *Там само*. 2005. Ч. 2-4(166-168). С. 145—149.

¹¹ Чубатий М. Додаткові спогади про Михайла Грушевського з 1912—1914 років. *Там само*. 1975. Ч. 3-4(47-48). С. 78—79; Грушевський М. Автобіографія (1926). За ред. Л. Винара. *Там само*. 1979. Ч. 1-4(61-64). С. 79—87; Сірка А., Сірка Й. М. Грушевський у спогадах В. Леонтовича. *Там само*. 1979. Ч. 1-4(61-64). С. 88—90; Осадча-Яната Н. Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського. *Там само*. 1982—1983. Ч. 3-4(75-76) / 1(77). С. 149—150; Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття (Із спогадів історика). *Там само*. 1996. Ч. 1-4(128-131). С. 319—321; Добровольський А. Спогади про М. Грушевського. *Там само*. 2002. Ч. 1-4(152-155). С. 407—415; Ковалевський М. Як проголошено IV Універсал (Пам'яті Михайла С. Грушевського). *Там само*. 2002. Ч. 1-4(152-155). С. 380—382; Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті). *Там само*. 2006—2007. Ч. 4(172) / 1-2(173-174). С. 320—333.

¹² Андрусак М. Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою «Збірника Українського наукового інституту в Америці». *Там само*. 1976. Ч. 1-4(49-52). С. 110—113.

¹³ Шляхтиченко М. До біографії д-ра Олега Кандиби-Ольжича. *Там само*. 1978. Ч. 1-3(57-59). С. 119—127.

¹⁴ Лазор К. Думками вслід за Ольжичем. *Там само*. 1985. Ч. 1-4(85-88). С. 91—100; Антонович-Рудницька М. Із споминів про Ольжича. *Там само*. 1985. Ч. 1-4(85-88). С. 101—111; Гуменна Д. Неповторні зустрічі. *Там само*. 1985. Ч. 1-4(85-88). С. 112—116.

¹⁵ Онацький Є. Мої спогади про події, зв'язані з роттердамською трагедією. *Там само*. 2004—2005. Ч. 3-4(163-164) / 1(165). С. 220—230.

¹⁶ Мельник Л. Ольжич у Львові. *Там само*. 2005. Ч. 2-4(166-168). С. 218—228.

¹⁷ Дубровський В. Спогад про проф. др. М.Н. Петровського. *Там само*. 1964. Ч. 4. С. 21—26; Його ж. Мій учитель — проф. Г.А. Максимович (Спогад). *Там само*. 1964. Ч. 4. С. 30—36; Його ж. Проф. В.Г. Ляскоронський. *Там само*. 1965. Ч. 3-4(7-8). С. 48—52.

ному інституті ім. кн. Безбородька. П. Феденко залишив згадку про Д. Чижевського¹⁸, а С. Волинець — про І. Крип'якевича¹⁹ та ін. Мемуарні матеріали висвітлюють взаємовідносини автора зі згаданими особами, змальовують особливості характерів, професійну та громадську діяльність, труднощі, з якими вони стикалися, що робить їх важливим історико-біографічним джерелом для визначення мотивів учинків. Публікація в «УІ» спогадів провідних українських діячів та про них стала джерельно-методичною базою для розвитку цілого ряду біоісторіографічних студій в Україні й за її межами.

Часопис надавав особливого значення оприлюдненню матеріалів про видатних українських істориків, яким належав непересічний внесок у вітчизняну історіографію (М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич), про менш відомих представників історичної науки (В. Ляскоронський, Г. Максимович, Т. Коструба та ін.), тих, хто поєднував наукову й активну громадсько-політичну діяльність (О. Кандиба-Ольжич), а також військово-політичних діячів (Є. Коновалець).

Саме публікаціями в «УІ» матеріалів про М. Грушевського фактично було започатковано грушевськознавство як самостійний напрям наукових студій, що стало можливим передусім завдяки Л. Винару, котрий детально проаналізував наукову та суспільну діяльність видатного історика. Це дозволило, з одного боку, розвінчати радянські міфи про М. Грушевського, якого тривалий час називали «махровим українським буржуазним націоналістом», а з іншого — спростувати поширені в діаспорі твердження про нього як про «руїнника української державності»²⁰. Мемуарні джерела стали підґрунтям для подальших розвідок із різних аспектів суспільно-політичної та наукової діяльності вченого.

Публікації спогадів Н. Полонської-Василенко²¹ надали дослідникам детальну інформацію про її родовід, обставини наукового життя в роки війни й революції та в еміграції, а також пролили світло на підготовку та видання її двотомної «Історії України». З огляду на те, що ця праця вийшла вже по смерті авторки, вони мали велике значення для вивчення її наукового доробку.

Свідченням розуміння редколегією «Українського історика» важливості популяризації імен не лише науковців, а й діячів української історії, стало вміщення матеріалів особового походження про трагічну долю О. Кандиби-Ольжича та Є. Коновальця. На момент оприлюднення це були чи не єдині наукові розвідки про них. Такі публікації, крім наукових завдань, спрямовувалися на популяризацію доробку та внеску діячів історії серед широкої громадськості. Матеріали із

¹⁸ Феденко П. Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 — 18 квітня 1977) (Спомини про життя і наукову діяльність). *Там само*. 1968. Ч. 1-3(57-59). С. 102—108.

¹⁹ Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича: Спогад про проф. І Крип'якевича. *Там само*. 1968. Ч. 1-4(17-20). С. 87—89.

²⁰ Див.: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Київ; Нью-Йорк; Торонто, 1995. С. 12—13.

²¹ Див.: Винар Л. Матеріали до історії спогадів Н. Полонської-Василенко. *Український історик*. 1995. Ч. 1-4. С. 285—287.

залученням мемуарних джерел на шпальтах «УІ» значно збагатили історіографію 1960—1980-х рр., коли інформація про українських науковців і громадських діячів була обмеженою.

Щодо спогадів про події української історії, мемуарні публікації «УІ» свідчать, що редколегію часопису насамперед цікавили пов'язані з важливими подіями в історії України, діяльністю наукових і професійних інституцій, а також участю / діяльністю відомих осіб у них. Хронологічно спогади відносяться до подій ХХ ст. Слід зазначити, що журнал налагоджував стосунки з архівами та громадськими установами для пошуку спогадів і їх друку. Перші публікації присвячені національно-визвольним змаганням 1917—1923 рр. Оприлюднено спогади М. Шляхтиченка з історії Директорії УНР²², згодом Н. Полонської-Василенко про події 1917 р.²³ В поле зору часопису потрапили спомини про діяльність Наукового товариства імені Шевченка в різні історичні періоди О. Домбровського²⁴, І. Раковського²⁵, К. Паньківського²⁶. Перший, зокрема, згадував про спільну працю у НТШ перед Другою світовою війною щодо організації семінарів для студентів з історії України з І. Крип'якевичем, Я. Пастернаком, М. Кострубою, О. Прицаком. Скульптор І. Макогон залишив спогади про труднощі та перешкоди, які виникли при створенні пам'ятника на могилі М. Грушевського²⁷. Про окремі аспекти цієї роботи залишив також спомини архітектор і мистецтвознавець С. Кілессо²⁸, котрий особисто зустрічався з І. Макогоном. Своєрідним спогадом-розвідкою²⁹ став матеріал Є. Онацького про останні дні життя Є. Коновальця³⁰. Б. Лепкий як один із функціонерів Українського Червоного Хреста згадував про діяльність цієї інституції в Києві³¹. Найбільшу кількість спогадів присвячено УІТ і його учасникам. Фрагменти

²² Шляхтиченко М. До історії Директорії Української Народньої Республіки. *Там само*. 1965. Ч. 1-2. С. 56—61; Ч. 3-4(7-8). С. 53—59.

²³ Василенко-Полонська Н. Революція 1917: Спогади. *Там само*. 1988. Ч. 1-4(97-100). С. 119—128; 1989. Ч. 1-3(101-103). С. 106—113.

²⁴ Домбровський О. Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках. [Пам'яті Теофіла Коструби] До історії української науки під час Другої світової війни. *Там само*. 1973. Ч. 1-2(37-38). С. 119—129.

²⁵ Раковський І. Спомини про Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. *Там само*. 1979. Ч. 1-4(61-64). С. 91—101.

²⁶ Паньківський К. Спогади про НТШ. *Там само*. 1978. Ч. 4(60). С. 94—99.

²⁷ Макогон І.В. Про створення пам'ятника на могилі Михайла Сергійовича Грушевського. *Там само*. 1991—1992. Ч. 3-4(110-111) / 1-4(112-115). С. 362—369.

²⁸ Кілессо С. Нагробок Михайлові Грушевському в Києві. *Там само*. 1996. Ч. 1-4(128-131). С. 322—324.

²⁹ Віднайдений по смерті автора в архіві Є. Онацького, що зберігається у Центрі дослідження історії еміграції при Міннесотському університеті. Датований 18 квітня 1940 р.

³⁰ Онацький Є. Мої спогади про події, зв'язані з роттердамською трагедією. *Український історик*. 2004—2005. Ч. 3-4(163-164) / 1(165). С. 220—230.

³¹ Лепкий, др. Організація та діяльність Українського Червоного Хреста в Києві. *Там само*. 2010—2011. Ч. 1-4(185-188) / 1-4(189-192). С. 346—369.

споминів про товариство та його членів містять також наукові праці Л. Винара, О. Домбровського, які готувалися з нагоди ювілеїв «УІ», УІТ. Тематичний зріз мемуарних текстів був обумовлений декількома факторами, зокрема вимогами історичної науки, яка диктувала розширення апробованої джерельної бази, а також складом редколегії, до якої входили провідні українські науковці, доктори наук, професори, громадські діячі, та запитами громадськості. До редакційної колегії в різні часи входили Л. Винар (головний редактор), Б. Винар, М. Антонович, О. Домбровський, М. Ждан, І. Каменецький, Р. Климкевич, Т. Мацьків, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин та ін. Оскільки кожен із них мав свої дослідницькі інтереси й наукові пріоритети, це відображалось у виборі матеріалів для публікації. Л. Винар був зацікавлений у популяризації тем, пов'язаних з визвольними змаганнями, діяльністю УНР, історією НТШ та УІТ. М. Антонович і О. Домбровський приділяли увагу джерелознавчим, археографічним публікаціям, що сприяло залученню широкого кола документальних джерел, зокрема спогадів. Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин акцентували увагу на публікаціях, дотичних української історії ХХ ст., зокрема подій 1917—1923 рр., відомих діячів.

Джерелознавчі та археографічні розвідки. Окрім публікації спогадів, на шпальтах часопису знаходимо вивчення джерельного потенціалу окремих мемуарів. Так, І. Гирич досліджує щоденник М. Грушевського³², а саме його частину за 1904—1910 рр., яка ще на той час не була надрукована. Л. Винар підготував до публікації з коментарями уривки зі щоденника О. Оглоблина про його зустрічі з М. Грушевським³³. Дві археографічні публікації було вміщено в ювілейному випуску з нагоди 135-річчя від дня народження видатного історика. Це розвідка І. Гирича й О. Тодійчук з аналізом структури, змісту щоденника М. Грушевського та фрагментом записів, що відображають події 1910 р. Це, на думку дослідників, «дає повне уявлення про характер, особливості, змістовне наповнення усього щоденникового масиву» [6]. М. Магунь здійснила розвідку стосовно фрагменту спогадів ученого за 1934 р., де реконструйовано потрапляння цих матеріалів до фондів музею Михайла Грушевського³⁴. Л. Винар опублікував матеріали про листування Н. Полонської-Василенко з О. Оглоблиним із приводу історії публікації її спогадів у часописі³⁵. Я. Шумелда на основі споминів провів дослідження причин загибелі О. Кандиби-Ольжича в концентраційному таборі³⁶.

³² Гирич І. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело. *Там само*. 1991—1992. Ч. 3-4(110-111) / 1-4(112-115). С. 344—351.

³³ Оглоблин О. Перша зустріч з Михайлом Грушевським (3 «Щоденника» Олександра Оглоблина). *Там само*. 1991—1992. Ч. 3-4(110-111) / 1-4(112-115). С. 341—343.

³⁴ Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. *Там само*. 2002. Ч. 1-4(152-155). С. 128—153.

³⁵ Винар Л. Матеріали до історії «Спогадів» Н. Полонської-Василенко. *Там само*. 1995. Ч. 1-4(124-127). С. 285—287.

³⁶ Шумелда Я. Чому загинув д-р Олег Кандиба-Ольжич в концентраційному таборі? *Там само*. Ч. 1-4(85-88). С. 81—90.

О. Юркова, вивчаючи життєвий шлях історика Д. Кравцова, віднайшла та підготувала до друку його спогади³⁷.

Цікавою джерелознавчою публікацією стала англомовна розвідка О. Субтельного про щоденник П. Орлика, в якій автор дослідив історію його виникнення, наявність декількох списків (польською, французькою, латиною), дав докладний опис джерела³⁸.

Рецензії. Важливою складовою уваги «УІ» до української мемуаристики стали опубліковані у журналі рецензії на спогадові видання як вид історико-наукової продукції. Істотне збільшення потоку друкованої історичної літератури (наукової, популярної) вимагало фахової експертної оцінки провідних тенденцій, а також бібліографічної фіксації, інформаційного супроводу, забезпечення поширення серед читацької аудиторії — не лише фахівців, а й широкого загалу [7, С. 98]. Актуальним це було і для видань мемуарів. Немоżliвість публікувати в радянській Україні ті з них, які не вкладалися в рамки офіційної ідеології, робила «УІ» основним майданчиком для друку самих спогадів і рецензій на мемуарні видання. За період від 1963 р. нам удалося виявити близько 30 відгуків провідних українських істориків із цієї тематики. Зупинімося лише на декількох із них.

Найбільше рецензій написав Л. Винар³⁹. Уже на початку видання «Українського історика» бачимо його відгук на спогади Є. Онацького «По похилій площі» (Мюнхен: Дніпрова хвиля⁴⁰, 1964 р.). Л. Винар відносив автора до найвизначніших українських мемуаристів ХХ ст. Згадуючи й попередні спомини Є. Онацького — «Сторінки з римського щоденника» (т. I—II, Прага, 1942—1943 pp.), «У Вічному місті» (Буенос-Айрес, 1954 р.), і рецензовану книжку, Л. Винар зазначав, що ці видання «вказують на особливий талант автора в передаванні подій, у відтворенні і аналізі ситуацій і вкінці в джерельній документації прогомнілої доби» [8, С. 86]. Джерельну цінність спогадів визначали, на думку рецензента, характеристики окремих діячів — членів української дипломатичної місії в Римі, зокрема Д. Антоновича, М. Єремїїва, В. Мазуренка та інших, а також цитати з листів М. Тишкевича, Д. Антоновича, В. Липинського. Рецензент назвав видання «документацією мемуарних творів», важливим

³⁷ Юркова О. Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського «древлехранилища». *Там само*. 2002. Ч. 1-4(152-155). С. 383—386. Кравцов Д. Археографічна експедиція до Москви для збору архівних матеріалів з історії, економіки і культури України з найдавніших часів до наших днів. *Там само*. 2002. Ч. 1-4(152-155). С. 387—401.

³⁸ Subtelny O. From the Diary of Hetman Pylyp Orlyk. *Там само*. 1971. Ч. 4(1-2). С. 95—104.

³⁹ Винар Л. Євген Онацький. По похилій площі. Записки журналіста і дипломати. Част. 1—2. Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля» [рец. на кн.]. *Український історик*. 1965. Ч. 1-2. С. 86—87; Його ж. Лев Биковський. Книгарні — бібліотеки — Академія. Мюнхен; Денвер, 1971 [рец. на кн.]. *Там само*. 1971. Ч. 3-4(31-32). С. 133—134; Його ж. Лев Биковський. Двадцять літ науково-організаційних зусиль на заході ЗСА. Денвер, 1974 [рец. на кн.]. *Там само*. 1975. Ч. 3-4(47-48). С. 132—133; Його ж. Володимир Винниченко. Щоденник, 1911—1920. Нью-Йорк, 1980 [рец. на кн.]. *Там само*. 1982. Ч. 1-2(73-74). С. 103—105.

⁴⁰ Перший том.

джерелом вивчення діяльності української дипломатії в 1919—1920-х рр. А те, що спогади Є. Онацького подані в основному у формі щоденника, надавало їм, за оцінкою Л. Винара, більшої джерельної ваги, адже «не писані вони “з перспективи часу”, лише по гарячих слідах подій» [8, С. 87].

Згодом Л. Винар опублікував дві рецензії⁴¹ на видання спогадів бібліографа, книго-, бібліотекознавця, історика, громадського діяча та мемуариста Л. Биковського⁴². Останній був активним дописувачем «Українського історика», зокрема мемуарного сегмента. Рецензуючи спогади «Книгарні — бібліотеки — Академія», Л. Винар наголошував на їх культурному вимірі, адже Л. Биковський сам був активним учасником подій, пов'язаних із діяльністю Всенародної бібліотеки України (нині Національна бібліотека України ім. В. Вернадського), видавництвами та книгарнями Києва, Кам'янець-Подільського університету. Рецензент відзначав як позитивний аспект використання великої кількості бібліографічних посилань, що надавало споминам більшої вагомості та джерелознавчої цінності для вивчення національного культурного будівництва в 1918—1922 рр., хоча деякі твердження, на його думку, вимагали джерельної перевірки. Рецензуючи наступне видання Л. Биковського «Двадцять літ науково-організаційних зусиль на заході ЗСА» Л. Винар відзначав його важливість для «документалізації українського наукового життя у вільному світі» [9, С. 132]. Характер цього видання, на думку рецензента, був «мемуарно-звітний», що підвищувало його джерелознавчий потенціал у вивченні історії українських наукових установ і наукового життя, загальної історії українців у США.

Зазначимо, що рецензію на перше видання спогадів Л. Биковського «Від Привороття до Трапезунду»⁴³ підготував І. Світ (Світланов). Рецензоване видання охоплювало період життя Л. Биковського від 1895 (навчання в Петербурзі) до 1918 рр. Особливо цінним, із джерелознавчого погляду, на думку І. Світа, був опис українського студентського життя в російській столиці перед Першою світовою війною. Автор рецензії дав і загальну картину з виданням спогадів у діаспорі: «Наша видавнична активність в еміграції є дуже обмежена розміром видань автобіографій, спогадів автобіографічного характеру. Їх подекуди є чимало пов'язаних з часом війни, але ми майже не маємо спогадів студентів, напр., про Подєбрадську академію, або зовсім бракує про студентське життя в Києві, Харкові і в сибірських містах, якщо не брати до уваги праць, що присвячені окремим епізодам». І. Світ наголошував на важливості споминів як історичного джерела, адже вони дають «загальне підложжя, щоб зрозуміти обставини того часу» [10, С. 118].

⁴¹ Винар Л. Лев Биковський. Книгарні — бібліотеки — Академія. Мюнхен; Денвер, 1971 [рец. на кн.]. *Український історик*. 1971. Ч. 3-4(31-32). С. 133—134; Його ж. Лев Биковський. Двадцять літ науково-організаційних зусиль на заході ЗСА. Денвер, 1974 [рец. на кн.]. *Там само*. 1975. Ч. 3-4(47-48). С. 132—133.

⁴² Винар Л. Лев Биковський. Двадцять літ науково-організаційних зусиль...

⁴³ Світ І. Лев Биковський. Від Привороття до Трапезунду, 1969 [рец. на кн.]. *Там само*. 1970. Ч. 4(28). С. 117—118.

Усвідомлюючи важливість мемуарних джерел для дослідження доробку українських істориків, Л. Винар написав рецензію на «Щоденник» В. Винниченка⁴⁴. Наступні його відгуки були присвячені спогадам, що вийшли друком уже в незалежній Україні. Це, зокрема, рецензії на видання листів і споминів журналіста та громадсько-політичного діяча М. Гехтера «Спогади. Листи до М. Грушевського» (Київ, 2005 р.)⁴⁵, матеріали інтерв'ю військово-політичного діяча, останнього головнокомандувача УПА В. Кука «УПА в запитаннях і відповідях головного командира» (Львів, 2007 р.)⁴⁶, активного учасника Української революції 1917—1921 рр. та емігрантського руху М. Чеботарева «Визвольні змагання очима контррозвідника» (Київ, 2013 р.)⁴⁷. У згаданих споминах висвітлювалися сторінки біографії та участь в історичних подіях із залученням нових матеріалів. Це, зокрема, листи М. Гехтера до М. Грушевського, а також його спогади про перебування в Києві в 1906—1914 рр., виявлені у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді родини Грушевських. Віднайдені матеріали відтворюють умови життя М. Гехтера в Києві, його взаємини з багатьма діячами, особливо з М. Грушевським, відображають важливі аспекти видання «Літературно-наукового вісника» та «Ради», до чого М. Гехтер долучився як журналіст.

Серед активних рецензентів «УІ» бачимо Л. Биковського, котрий підготував огляд, присвячений польській українознавчій мемуаристиці⁴⁸, зробивши, зокрема, аналіз бібліографічних нотаток, уміщених у 3-му томі «Pamiętnika Kijowskiego» (Лондон, 1966 р.), серед яких 10 виданих українських мемуарів за 1899—1961 рр. Він відзначав їх важливість у вивченні не лише історії польської шляхти, а й Правобережної України ХІХ — першої чверті ХХ ст. Наступна його рецензія присвячена книзі спогадів кубанця В. Проходи [11]. Автор акцентував увагу на важливості цього видання в контексті історико-соціологічних студій колонізації українцями Приазов'я й Кубані. Відзначав їх схожість із публікаціями спогадів В. Іваниса «Стежками життя» (т. І—V, Торонто, Новий Ульм, 1958—1962 рр.) та Л. Коваленко «Степові обрії» (Вінніпег, 1964 р.). Автобіографічна складова споминів і соціально-політичний контекст робили їх, на думку Л. Биковського, не лише «вартісним мистецьким твором, який залюбки читатимуть, але й цінним документом доби, який пильно студіюватимуть!» [11, С. 196].

⁴⁴ Винар Л. Володимир Винниченко. Щоденник, 1911—1920. Нью-Йорк, 1980 [рец. на кн.]. *Там само*. 1982. Ч. 1-2(73-74). С. 103—105.

⁴⁵ Винар Л. М. Гехтер. Спогади. Листи до М. Грушевського [рец. на кн.]. *Там само*. 2006—2007. Ч. 4(172) / 1-2(173-174). С. 382—383.

⁴⁶ Винар Л. Василь Кук. УПА в запитаннях та відповідях головного командира [рец. на кн.]. *Там само*. 2010—2011. Ч. 1-4(185-188) / 1-4(189-192). С. 444—447.

⁴⁷ Винар Л. Визвольні змагання очима контррозвідника [рец. на кн.]. *Там само*. 2005. Ч. 2-4(166-168). С. 348—350.

⁴⁸ Биковський Л. Польська українознавча мемуаристика [рец. на кн.]. *Там само*. 1966. Ч. 3-4(11-12). С. 102.

Цікавою з погляду визначення загальних підходів до мемуаристики та її джерельної цінності стала рецензія О. Домбровського на книжку В. Балагура [12]. Автор визначив жанр видання як мемуарний нарис, що проливає світло на історію періоду польської окупації Львова між двома світовими війнами. Особливо цінним, на думку рецензента, було те, що тут подано доволі багато матеріалу зі студентського життя на тлі тодішніх побутових і громадсько-політичних реалій. Рецензент розглядав оприлюднений матеріал із перспективи наукової цінності мемуарів у цілому та підкреслював їх джерельне значення в порівнянні з белетристикою, адже мемуаристика, за її певною мірою емоційною й суб'єктивною оцінкою, «подає фактологічний матеріал з першої руки в правдивому світлі й об'єктивному тоні та не є обмежена виключно до особи самого автора, чи його вузького середовища, а заторкує ширший вахляр громадського життя й діяльності численнішої групи персонажу» [12, С. 197—198].

В цілому лівова частка рецензій на видання спогадів припадала на публікації про окремих авторів. Однак серед інших бачимо відгук на збірник автобіографій «Самі про себе» (Нью-Йорк, 1989 р.), виданий Ю. Луцьким [13]. Позитивно оцінюючи такий досвід, рецензент М. Антонович висловив власну оцінку з приводу переліку імен, зокрема зауважив, що було б добре подати також спомини когось з вітчизняних театральних діячів ХІХ ст., «оскільки вони зробили епоху в українському житті другої половини минулого сторіччя і фактично їм в першу чергу пощастило перемогти лещата Ємського указу. Старицького спомини у цій вибірці не дають належної уяви про діячів театру» [13, С. 197]. До автобіографій М. Грушевського та М. Славінського пропонував додати Є. Чикаленка. А Г. Журбу й Б. Лепкого навпаки, на його думку, не варто зараховувати до ХІХ ст., а слід було б віднести до ХХ ст.

* * *

Вчені української діаспори розуміли важливість спогадів як джерельної бази історичних досліджень в умовах «біполярного» періоду національної історіографії. Редколегія часопису «Український історик» із перших номерів публікувала мемуари провідних діячів українського національно-визвольного руху, науки та культури кінця ХІХ—ХХ ст. З огляду на те, що радянська історична наука була обмежена офіційною ідеологією у виборі авторів спогадів і їх тематики, «УІ» став основним майданчиком для публікації мемуарних джерел. Завдяки високому авторитету журналу це стало їх науковою апробацією / оцінкою достовірності у самій діаспорі та в Україні. Оприлюднення споминів реальних учасників важливих історичних подій сприяло відновленню історичної правди й виправленню тенденційних інтерпретацій історії України у світі. Підтвердженням уваги редколегії часопису до мемуарів послужило започаткування в ньому спеціальних рубрик. На основі аналізу змісту «УІ» за 1963—2011 рр. можна умовно виділити кілька груп спогадових матеріалів. Авторами й «героями» спогадів були провідні діячі громадсько-політичного життя, науки, культури, що значно підвищувало авторитет і джерельну цінність публікацій для історичних та біографічних студій. Рецен-

зії забезпечували експертну оцінку мемуарних видань та їх бібліографічну фіксацію. Все разом створювало інформаційний супровід спогадових текстів, сприяло їх поширенню серед фахівців та широкого загалу.

Опубліковані в «Українському історичному» спомини сучасників про діячів суспільно-політичного життя, науки й культури, а також рецензії на мемуарні публікації, з погляду сучасного історичного досвіду, переосмисленого в роки незалежності України, деякою мірою видаються вже невідповідними історичним реаліям, як вони розуміються нині. Але, сповнені пошани до пам'яті визначних співвітчизників і далекі від їх надмірної глорифікації, вони були відображенням тих об'єктивних та водночас суб'єктивних поглядів й оцінок, що панували у середовищі еміграційного наукового співтовариства. Публікування в «Українському історичному» споминів, оглядів і рецензій на нові мемуарні видання було підпорядковане завданню зберегти правду про вітчизняну історію та її діячів, протистояти замовчуванню й ідеологічній боротьбі проти «українського буржуазного націоналізму» в радянській Україні.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Sakada, L. "Ukrainskyi istoryk": heneza, tematyka, postati. New York; Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк; Київ, 2003. 328 с.].
2. Atamanenko, A.Ye. Ukrainska istoriografii v bipoliarnomu sviti. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2013. 36: 297-304 [in Ukrainian].
[Атаманенко А.Є. Українська історіографія в біполярному світі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 297—304].
3. Vid redkolehii. *Ukrainskyi istoryk*. 1963. 1: 1 [in Ukrainian].
[Від редколегії. *Український історик*. 1963. Ч. 1. С. 1].
4. Ohloblyn, O. Zavadannia ukrainskoi istoriografii na emihratsii. *Ukrainskyi istoryk*. 1963. 1: 1-3 [in Ukrainian].
[Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції. *Український історик*. 1963. С. 1—3].
5. Bykovskiy, L. Memuarestyka na storinkakh "Ukrainskoho istoryka". *Ukrainskyi istoryk*. 1974. 1-3(41-43): 173-175 [in Ukrainian].
[Биковський Л. Мемуаристика на сторінках «Українського історика». *Український історик*. 1974. Ч. 1-3(41-43). С. 173—175].
6. Hurych, I., Todiichuk, O. Shchodennik Mykhaila Hrushevskoho za 1910 rik. *Ukrainskyi istoryk*. 2002. 1-4(152-155): 96-127 [in Ukrainian].
[Гурич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. *Український історик*. 2002. Ч. 1-4(152-155). С. 96—127].
7. Yas, O. Retsenziia u naukovi tvorchosti istoryka: problemy riznovydiv ta funktsionalnogo pryznachennia. *Ukraina moderna*. 2007. 12/16: 97-128 [in Ukrainian].
[Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12/1. С. 97—128].
8. Vynar, L. Yevhen Onatskyi. Po pokhylii ploshchi. Zapysky zhurnalista i diplomata. Ch. 1—2. München: Vyd-vo «Dniprova khvyliia» [rets. na kn.]. *Ukrainskyi istoryk*. 1965. 1-2: 86-87 [in Ukrainian].

- [Винар Л., Євген Онацький. По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Част. 1—2. Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля» [рец. на кн.]. *Український історик*. 1965. Ч. 1-2. С. 86—87].
9. Vynar, L. Lev Bykovskiy. Dvadsiat lit naukovo-orhanizatsiinykh zusyly na zakhodi ZSA. Denver, 1974 [rets. na kn.]. *Ukrainskyi istoryk*. 1975. 3-4(47-48): 132-133 [in Ukrainian]. [Винар Л. Лев Биковський. Двадцять літ науково-організаційних зусиль на заході ЗСА. Денвер, 1974 [рец. на кн.]. *Український історик*. 1975. Ч. 3-4(47-48). С. 132—133].
10. Svit, I. Lev Bykovskiy. Vid Pryvorottia do Trapezundu, 1969 [rets. na kn.]. *Ukrainskyi istoryk*. 1970. 4(28): 117-118 [in Ukrainian]. [Світ І. Лев Биковський. Від Привороття до Трапезунду, 1969 [рец. на кн.]. *Український історик*. 1970. Ч. 4(28). С. 117—118].
11. Bykovskiy, L. Vasyly Prokhoda. Zapysky nepokirlyvoho. Istoriia natsionalnoho usvidomlennia i diialnosti zvychainoho ukrainsia. Chastyna persha. Toronto, 1967—1969 [rets. na kn.]. *Ukrainskyi istoryk*. 1970. 1-3(25-27): 196 [in Ukrainian]. [Биковський Л. Василь Прохода. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення і діяльності звичайного українця. Частина перша. Торонто, 1967—1969 [рец. на кн.]. *Український історик*. 1970. Ч. 1-3(25-27). С. 196].
12. Dombrovskiy, O. Volodymyr Balahura. Yak ya stav zhurnalistom. Spohady zi studentskykh rokiv 1928—1934. Toronto, Ont.: Vyd-vo Ukrainka knyzhka [rets. na kn.]. *Ukrainskyi istoryk*. 1991. 1-2: 197-198 [in Ukrainian]. [Домбровський О. Володимир Балагура. Як я став журналістом. Спогади зі студентських років 1928—1934. Торонто, Онт.: Вид-во Українська книжка [рец. на кн.]. *Український історик*. 1991. Ч. 1-2. С. 197—198].
13. Antonovych, M. Sami pro sebe. Avtobiohrafii vydatnykh ukrainsiv XIX-ho st. Red. Yu. Lutskeyi. New York: UVAN, 1989. 327 s. [rets. na kn.]. *Ukrainskyi istoryk*. 1991. 1-2: 196-197 [in Ukrainian]. [Антонович М. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го ст. Ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк: УВАН, 1989. 327 с. [рец. на кн.]. *Український історик*. 1991. Ч. 1-2. С. 196—197].

Надійшла / Received 24.07.2024

Nadiia LIUBOVETS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Head of the Department of Theory and Methods of Biobibliography,
Institute of Biographical Research of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

lyubovets@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>

MEMOIRS IN THE FOCUS OF RESEARCH BY DIASPORA SCHOLARS: BASED ON THE MATERIALS OF THE “UKRAINIAN HISTORIAN” JOURNAL

The purpose is to examine the memoir component of the “Ukrainian Historian”, the main printed organ of diaspora scholars. In particular, to identify the main groups of materials, the author’s composition, thematic focus, and the tasks set by the editorial board in publishing memoir narratives and research on them. **The methodology** is based on the use of historical and scientific analysis, systematization, chronological, source and textual methods, which made it possible to determine the species composition of memoir publications, their information potential, and

their significance for historical science and society. **The scientific novelty** lies in the systematization of the memoir component of the journal, the identification of the main groups, including memoirs of Ukrainian figures, memories of them and events of Ukrainian history or institutions, source and archaeological publications, as well as reviews for the entire period of its publication. The main authors / “heroes”, the topics of the memoirs, and their significance for historical science and society are identified. Particular attention is paid to reviews of memoirs as a type of scientific testing, which plays an important role in the expert evaluation and promotion of memoirs among the scientific community and the public. **Conclusions.** From the very first issues, the editorial board of the Ukrainian Historian launched special sections devoted to memoirs. This was a recognition of their importance for Ukrainian scholarship in the context of historical and biographical research as a thorough addition to archival materials, which significantly expanded the source base of Ukrainian historiography in the diaspora and Ukraine. The “Ukrainian Historian” has become an important alternative platform for publishing Ukrainian memoirs and research on them, and thus for testing their authenticity and source value, as opposed to silencing them and preventing their dissemination as stigmatized “ideologically harmful” and “bourgeois nationalist” literature in the Soviet public and scientific information space.

Keywords: *memoirs, Ukrainian diaspora, “Ukrainian Historian” journal, sources, reviews, historiography.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.205>
УДК (1-52)+343.264:165.6/8[ГУЛАГ]

Оксана КІСЬ

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
завідувачка відділу соціальної антропології,
Інститут народознавства НАН України (Львів, Україна)
kis@ucu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8656-9374>

ЯК ДЕКОЛОНІЗУВАТИ СТУДІЇ ГУЛАГУ? ПАНІВНІ РОСІЙСЬКІ НАРАТИВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ*

Мета — розглянути проблему росієцентричності історії ГУЛАГУ в контексті дискусії про деколонізацію радянських студій, яка розгорнулася у західній академії на тлі російсько-української війни. **Методологія** полягає в наскрізному аналізі світової історіографії ГУЛАГУ, який дозволив встановити, що основні дослідження ґрунтуються саме на російських / російськомовних джерелах і публікаціях, що задають тематичні рамки, візії й оцінки. **Наукова новизна**. Вперше на конкретних прикладах показано, як такий підхід призводить до однобічного та викривленого знання про ГУЛАГ як про складне історичне явище. **Висновки**. Доводиться, що панування російських наративів й ігнорування перспектив інших національних груп є продовженням імперської політики СРСР та проявом

* Цей текст підготовлено на основі виступу під час заходу «Радянське “я” і радянське “ми” : Круглий стіл з питань наукового осмислення радянського минулого в контексті російсько-української війни», що відбувся в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» 2 липня 2024 р.

Цитування: Кісь О. Як деколонізувати студії ГУЛАГУ? Панівні російські наративи та перспективи відновлення епістемологічної справедливості. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 205—216. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.205>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

епістемологічної несправедливості. Пропонується вийти за межі класичних російськомовних текстів про ГУЛАГ й активніше включати в історичний аналіз різножанрові джерела особового походження представників і представниць інших етнічних груп, що дозволить побачити розмаїття досвідів неволі, зумовлених різними соціальними ідентичностями в'язнів (національними, гендерними, релігійними, політичними, професійними тощо).

Ключові слова: дослідження ГУЛАГУ, російські імперські наративи, деколонізація, епістемологічна справедливість.

Фахівець не може не помітити очевидні перекоси у знаннях про ГУЛАГ, які стали прямим наслідком ієрархічної системи виробництва цих знань у міжнародних гулагівських студіях. Від самого початку правила гри на цьому дослідницькому полі формували два основні гравці — російські історики та західні фахівці¹, котрі активно продукували й публікували солідні праці (книжкового формату) та вели жвавий діалог між собою, тоді як представники і представниці інших національних наукових традицій залишалися здебільшого на узбіччі ключових дискусій про ГУЛАГ. Про це недвозначно свідчать найбільш знакові історіографічні огляди про поступ відповідних студій, в яких заледве чи згадано імена чи доробок учених, які не належать до команд двох ключових гравців [1—3]. Їх не помічали, їхніх голосів не чули, та це не означає, що вони не існували або не мали що сказати.

Так само, як СРСР свого часу (а подекуди й донині) автоматично ототожнювали з Росією, радянські студії найчастіше зводили до російських радянського періоду, з повним ігноруванням особливостей інших складових (центрально-азійських, кавказьких, балтійських, східноєвропейських), ГУЛАГ розглядають і вивчають саме як явище російське. Такий фокус логічно аргументують зосередженістю основних архівів саме в РФ, російською мовою документообігу в межах радянської репресивної системи, наявністю величезного масиву російськомовних спогадів про ГУЛАГ, а також доступністю англomовних перекладів багатьох із них. Домінування російських першоджерел, науковців і публікацій створюють ілюзію достатності та універсальності того знання, яке вони генерують і поширюють, натомість знецінюючи чи ігноруючи як дріб'язкові й несуттєві будь-які спроби привернути увагу до явних тематичних прогалин і показати інші способи розуміння / інтерпретації цього явища чи його елементів.

Проблема, яку щораз важче ігнорувати та яку час визнати й вирішити у сучасних студіях ГУЛАГУ — це епістемологічна несправедливість («epistemic injustice»). На цю наскрізну хибу американської академії по відношенню до українських студій звернув увагу В. Чернецький, голова Асоціації славістичних, східноєвропейських та євразійських студій (ASEEES), аналізуючи її в контексті нерівного доступу до процесу продукування знання між тими, хто посідає привілейоване й центральне становище, і тими, хто говорить із периферії. «Тим, хто посідає владну позицію — привілейованим знавцям — навіть не спадає на думку, що ті,

¹ Тут «Захід» розуміється у широкому сенсі європейської та північноамериканської академії. Хоча у гулагівських студіях переважають американські вчені, та все ж є кілька авторитетних дослідників і дослідниць із Канади, Франції, Італії, Сполученого Королівства.

хто говорять з іншої суб'єктної позиції, з іншого досвіду, можуть запропонувати щось цінне. Вони заздалегідь відкидають перспективи, досвід і насичене знання, пропоноване з периферійної позиції, бо вважають їх нецікавими й несуттєвими. Це те, з чим стикалися як українці, так і представники інших культур, які були пригноблені та маргіналізовані в контексті Російської та радянської імперій» [4].

Вирішуючи, яке знання значуще й цінне, а яке — ні (в тому числі з мотивів захисту непохитності власних постулатів та ідей), «привілейовані знавці» фактично не залишають шансів для тих, хто продукує знання з периферії. Не останнім фактором у цьому процесі формування ієрархій знання є питання про те, хто фінансує розвиток певної галузі, дослідження, публікації, наукові форуми, навчальні програми, яким чином та чийми ресурсами, і загалом у чийх інтересах формується інфраструктура певної наукової ділянки. У випадку зі студіями ГУЛАГУ угода виглядає доволі прозорою і взаємовигідною, адже обидві сторони отримують бажане: одні (західні вчені) — доступ до першоджерел та місцевих експертів, інші (російські вчені) — промоцію власного імперського наративу, інструментом якого в парадоксальний спосіб стає сталінський ГУЛАГ.

Упродовж останніх десяти років, відколи Росія розв'язала неоколоніальну війну проти України, в дослідженнях ГУЛАГУ не відбулося критичного переосмислення їх односторонності з непропорційно великою увагою саме до російського виміру його історії. Парадоксально, але етнічність (або національна належність, чи просто національність, як про неї зазвичай пишуть у мемуарах) — попри те, що вона була життєво ключовою для долі в'язнів у таборах — залишається маргінальною темою у студіях історії ГУЛАГУ. Дослідники продовжують приділяти дуже мало уваги досвіду різних національних груп в'язнів, і лише деякі з них намагалися опрацювати архіви репресивної установи, розташовані за межами Росії, або наважилися проаналізувати корпус спогадів та усних історій, опублікованих іншими мовами, окрім російської.

Фактично, основні праці з історії та антропології ГУЛАГУ базуються майже виключно на свідченнях його російських (або російськомовних) в'язнів, відповідно висновки зроблені на основі аналізу досвіду однієї нації, і їх досить некритично екстраполюють на всю багатонаціональну спільноту ув'язнених, хибно припускаючи однотипність життя будь-якого невірника в таборі. Ця «хвороба» не оминула навіть новаторського і проривного дослідження Е. Епплбом², яке є справжнім зразком антропології ГУЛАГУ [5]. Авторка аналізує кількадесят особистих свідчень тих, хто пережив табори, але не залучає низку знакових спо-

² Хоча Е. Епплбом позиціонує себе як журналістка і її праця про ГУЛАГ здобула Пулітцерівську премію у жанрі документальної прози (non-fiction) у 2004 р., насправді ця та інші її книжки з історичної тематики вирізняються ґрунтовною науковою основою. Авторка не лише узагальнює опубліковані праці фахових істориків, але й сама активно працює з першоджерелами (зокрема особового характеру — мемуарами, автобіографіями, усноісторичними свідченнями, але також і з архівними документами), водночас додаючи людиноцентричності кожній такій темі (ГУЛАГ, Голодомор, крах комунізму у Східній Європі та ін.).

гадів українців чи поляків, навіть доступних англійською, не кажучи вже про багато інших, опублікованих українською, польською чи іншими мовами [7—15].

Іншим показовим прикладом виступає дослідницький доробок професорки Університетського коледжу Лондона С. Янг. Вона виконала неймовірно важливу роботу — уклала найповнішу бібліографію мемуарів про ГУЛАГ, яку оприлюднила онлайн 2016 р. Ця база даних містить сотні свідчень, опублікованих англійською та російською мовами, але вона не включає більшості спогадів, виданих у книжковому форматі мемуаристами інших національностей³ (як англійською, так і національними мовами) [16]. Вони наче не існують для цієї дослідниці, а отже — залишаються невидимими й для сотень користувачів цієї бази даних.

У своїй нещодавній публікації С. Янг проаналізувала найбільший корпус спогадів про ГУЛАГ з онлайн-бази мемуарів Сахаровського центру [25]. Вона застосувала так званий метод «дистанційного читання» для аналізу заголовків мемуарів, авторських передмов, вступної сцени (перші 500 слів основного тексту), «щоб виявити загальні підходи та ширші закономірності у цій традиції [...], щоб показати, як літературні категорії проявляють себе при розгляді наративів про ГУЛАГ, і оцінити їх вплив на наше розуміння цього масиву текстів як історичних свідчень». Досліджуючи, як автори ідентифікують свої твори, якими були їхні мотиви до написання, який був впливовий історичний контекст (подія), які були референтні тексти тощо, С. Янг доходить висновку про визначальну роль російської класичної літературної традиції в мемуарах про ГУЛАГ, не уточнюючи, якою мірою це стосується свідчень неросіян.

У цьому дослідженні С. Янг помічає й визнає, що національне питання посідає значуще місце у спогадах неросіян (калмиків, литовців, латишів, кримських татар, чеченців та ін.; хоча українців в її тексті не згадано взагалі), їй не спадає на думку, що ця відмінність свідчить про присутню різницю не лише особливостей цього жанру чи цього типу першоджерел, але й самого людського досвіду ГУЛАГУ загалом, і є сигналом, щоб спробувати проаналізувати інші — неросійські — масиви мемуарів. Хоча авторка й зазначає, що не претендує на ексклюзивність чи вичерпність класифікації, яку пропонує у своєму дослідженні, та все ж наостанок стверджує, що «не існує достатньої кількості додаткових текстів, які могли б вплинути на результати, а їх додавання створює ризик повернутися до процесу сортування кращих і гірших зразків, чому власне й мало на меті запобігти використанню корпусу як такого» [25, С. 156]. Тобто дослідниця вважає саме цей масив мемуарів повністю репрезентативним і свідомо екстраполює свої висновки далеко за межі досліджуваного нею корпусу, таким чином позбавляючи сотні інших свідчень ГУЛАГУ, що знаходяться за межами цієї бази (насамперед неросійськомовних), будь-якого потенціалу новизни або пізнавальної цінності.

Іншим, не менш разючим, прикладом такої засліпленості російським емпіричним матеріалом стало дослідження італійця А. Гуллотта, який аналізує вкрай маловивчену сторону таборового повсякдення, а саме поетичну творчість

³ Серед таких публікацій, напр.: [17—24].

в'язнів [26]. Достатньо прогнозовано, його аналіз ґрунтується винятково на російськомовних віршах. Авторська класифікація цілком логічно визначає три типи творів: по-перше, письмова поезія, створена в межах офіційної (санкціонованої адміністрацією таборів) діяльності культурно-виховних частин (для табірної преси, стінгазет та іншої пропаганди); по-друге, усна таємна поетична творчість невільників безпосередньо під час ув'язнення в таборах (заборонена й карна); по-третє, вірші, написані та почасти оприлюднені після звільнення, як спогад-рефлексія про пережите. Позірно цілком легітимна класифікація не витримує випробування національним питанням. Не складно зрозуміти, що перша категорія існує виключно для російськомовної поезії, оскільки саме російська мова була офіційною у цій інституції, адже в рамках роботи КВЧ інші національні мови навряд чи мали шанси на представлення. Дослідник, чий аналіз смислів та значення табірної поетичної творчості загалом дуже цінний, просто не помітив величезного масиву табірної поезії іншими мовами й не усвідомлює обмеженості власного дослідження та своїх аж ніяк не «універсальних» класифікацій.

Цей росієцентричний перекис стає особливо разючим, коли розумієш непропорційність (чи відсутність) уваги до реального обсягу текстів, які доступні для дослідження. Наприклад, у період між 1993 і 2000 рр. лише в Естонії було опубліковано вісім (!) збірників табірної поезії колишніх політв'язнів-естонців. Їх аналіз розкриває розмаїття тем, унікальні особливості змісту та форми віршів, котрі мають аж надто мало спільного з російськими поетичними текстами, що переконливо показала у своїй розвідці професорка літератури з Тартуського університету Р. Лотман [27].

Часом навіть ті дослідники й дослідниці, які намагаються зробити студії ГУЛАГУ більш інклюзивними за певними характеристиками (наприклад, показати гендерні особливості жіночих досвідів), все одно не здатні вийти за межі російського наративу. Так, від початку 2000-х рр. у США опубліковано низку збірників та окремих книжок англomовних перекладів спогадів колишніх невільниць — жінок різних національностей, віку, соціального походження, яких було репресовано у сталінські часи [28—32]. Однак свідчення українок-політв'язнених у цих публікаціях практично відсутні (за винятком єдиного фрагмента споминів Н. Суровцової [10]). Спогади представниць інших націй також дуже поступаються за кількістю й обсягом російським. Таким чином неросійські жіночі досвіди залишаються невідомими для дослідників, а представники і представниці інших націй — укотре дискримінованими, тепер уже не в ГУЛАГУ, але у студіях ГУЛАГУ.

Ця парадоксальна ситуація визнання важливості національної належності (й особливої ролі земляцтв — національних груп взаємодопомоги) для виживання в таборах і, водночас, майже повного ігнорування цих досвідів у ширших дослідженнях, є закономірним наслідком російського колоніального привласнення навіть цієї трагічної частини історії низки націй, чії представники і представниці зазнали політичних репресій та пережили ув'язнення. Росія контролювала ГУЛАГ не лише тоді, коли цю систему було створено й коли вона функціонувала як частина репресивної тоталітарної машини, але й після її зникнення контролює

те, як саме світ буде її вивчати, бачити, розуміти. Інструментом такого опанування ГУЛАГУ стали наративи, створені російськими мемуаристами, насамперед знакові тексти О. Солженіцина та В. Шаламова. Вони не лише визначили стандарти «жанру», запропонували оптику погляду, але й розставили відповідні смислові акценти, задали рамки, означили напрями досліджень у цій царині. Добре відомо, що задовго до публікації *opus magnum* О. Солженіцина Захід уже мав змогу ознайомитися з цілою низкою інших особистих свідчень, оскільки «потужний жанр літератури ГУЛАГУ постав наприкінці 1930-х і розвинувся впродовж періоду холодної війни» [33]⁴, і при цьому українці відіграли провідну роль у викритті сталінського злочинного режиму та його репресивної інституції. Однак формотворчий вплив згаданих «канонічних» текстів О. Солженіцина й В. Шаламова (які самі собою не є дослідженнями ГУЛАГУ) на дослідницьке поле виявився настільки потужним, що відповідні студії навіть ведуть відлік свого існування саме від першої публікації «Архіпелаг ГУЛАГ» у 1973 р. [1, С. 1].

Навіть найновіші студії далі продовжують позиціонувати себе та оцінювати поступ цілого дослідницького поля крізь призму і по відношенню до «основоположного» тексту О. Солженіцина та інших знаних російських мемуаристів. Провідні дослідники ГУЛАГУ в кожній своїй праці й надалі вважають за необхідне не просто згадати «Архіпелаг...», але повсякчас покликаються на цей текст, наче релігійні люди — на Святе Письмо чи комуністи — на твори В. Леніна, співвідносячи свої дослідницькі питання і знахідки з тим, що було сказано в «писанні». Це спостерігається навіть тоді, коли предмет вивчення не має безпосереднього стосунку до О. Солженіцина чи його текстів. Наприклад, С. Янг, аналізуючи згаданий раніше корпус спогадів про ГУЛАГ, у своїй статті покликається на О. Солженіцина 13 разів [25]. А. Баренберг та Е. Джонсон, розкриваючи значення «архівної еволюції» для розвитку гугагівських досліджень, згадують О. Солженіцина з перших рядків статті й далі 18 разів [38].

При цьому фахівцям добре відомі всі притаманні цьому літературному тексту обмеження та суперечності, як і той факт, що при його підготовці автор активно спілкувався з іншими колишніми політ'язнями, був знайомий з їхніми спогадами й вочевидь використав їхні розповіді у своїй книжці. Безумовний канонізації цього автора не заважає і той факт, що антисталінські погляди О. Солженіцина цілком безпроблемно поєднувалися в нього з великоросійським імперським світоглядом⁵. Цього факту сам класик не приховував, чітко виклавши свої міркування щодо «українського й білоруського питання» у програмній статті, присвяченій «облаштуванню Росії» [39], фактично заперечивши автономне існування цих двох націй у душі теорії «триєдиного російського народу».

⁴ При цьому існує англomовний збірник, що містить скорочені тексти десятка таких неросійських спогадів про ГУЛАГ, які передували О. Солженіцину [34]. Серед перших потужних українських свідчень: [35—37].

⁵ Хоча О. Солженіцин згадує про українських і литовських націоналістів-політ'язнів та визнає їх ключову роль у табірних повстаннях, утім національне питання не належить до провідних тем у його тексті, отже й у студіях ГУЛАГУ воно залишилося маргінальним.

До слова, саме ці тези нині активно використовує російський очільник для виправдання агресії проти України.

Вже після публікації «Архіпелагу ГУЛАГ» й особливо після розпаду СРСР світ побачили дослівно сотні інших свідчень (розмаїтих за обсягом, структурою, змістом та інформативністю щодо різних аспектів табірного життя). Їхні автори пройшли через різні місця несвободи, в'язниці, заслання, тож фактично у сукупності ці спогади покривають усю територію і весь період існування ГУЛАГУ. Чимало тем, до яких чи то ніколи не звертався О. Солженіцин, чи то висвітлював їх досить куцо, однобічно й упереджено, досі залишаються «білими плямами» у відповідних студіях. І це насправді легко виявити, якщо лише спробувати вийти за межі канону. Один зі студентів курсу «Антропологія Гулагу», який я викладала навесні 2024 р. в Університеті Річмонда, під час обговорення фрагментів мемуарів двох поляків — священника В. Цішека [40] та юнака К. Колонна-Чосновського [41] з подивом зауважив, що не знаходив нічого подібного в «Архіпелагу ГУЛАГ», і навіть не уявляв, що про досвід таборів можна розповідати з перспективи людяності й оптимізму.

Та більшість цих свідчень (навіть оприлюднених англійською мовою) залишаються без належної уваги дослідників. Почасти через інерцію і звичку, почасти — через недооцінку інформативного потенціалу або літературної якості самих текстів, ще частіше — через банальне незнання мов (особливо коли йдеться про мемуари національними мовами колишніх в'язнів), але головним чином — через колоніальну зверхність. ГУЛАГ далі сприймається як російське явище, для розуміння котрого досить володіти однією мовою й аналізувати лише російськомовні джерела (офіційні чи особисті). Дослідження продовжують обертатися навколо домінуючих наративів, колись створених російською історією та оптикою ГУЛАГУ. Таке вузьке «тунельне бачення» крізь призму спогадів, які написано переважно росіянами та / чи російською мовою, і які репрезентують одну (нехай і різношерсту, але далеко не всю) частину «населення» ГУЛАГУ, є серйозним викликом для всієї галузі, залишаючи нам у кращому випадку неповне й однобічне, а в гіршому — неточне та викривлене розуміння досвіду тоталітаризму в його найбільш жахливому втіленні, яким були сталінські табори.

Голоси українських в'язнів, котрі становили до 20 % й були другою за чисельністю етнічною групою серед усього контингенту ГУЛАГУ, донедавна були виключені з наукового обігу та академічних дискусій, незважаючи на досить значний масив уже опублікованих спогадів й усноісторичних джерел, доступних для дослідників⁶. Аналіз українських свідчень доводить, що неврахування специфічного досвіду в'язнів неросійського походження робить знання про це явище дуже обмеженими та однобічними, ціла низка тем, пов'язаних із різними сторонами

⁶ Заради справедливості варто визнати, що в Україні на сьогодні є лише кілька ґрунтовних досліджень з історії ГУЛАГУ. Це кілька монографій, які з'явилися у 2000-х рр. і стали справді гідним внеском у світову історіографію, однак, за винятком дослідження О. Кісь [42], їх не помітили поза межами нашої країни. Йдеться, насамперед, про праці Н. Колошук, Т. Вронської, Л. Бондарук [43—46].

табірного досвіду, залишаються невивченими, а наявні інтерпретації можуть виявитися почасти хибними. Як наукова спільнота, ми несемо відповідальність за продукування доказових і всебічних знань, тож якщо історики ГУЛАГУ продовжують діяти вибірково, ігнорувати значну частку релевантних, інформативних та достовірних першоджерел, що це говорить про цю дослідницьку галузь?

І що відбудеться з дослідженнями ГУЛАГУ (або чого можна очікувати), коли вийти за межі ключових російських історій і розширити джерельну базу, щоб включити і вивчити досвіди інших народів? На тлі повномасштабної агресії РФ історики ГУЛАГУ починають поступово усвідомлювати обмеженість попереднього підходу та активніше цікавитися неросійською перспективою. Першим кроком на цьому шляху мало б стати удоступнення найбільш інформативних спогадів колишніх політв'язнів інших націй шляхом їх перекладу на англійську та інші мови. Прикладом такого підходу може стати унікальний за своїми масштабами й національним розмаїттям проєкт «Пам'ять націй» [47] — онлайн-архів аудіозаписів близько 10 тис. особистих історій тих, хто пережив два тоталітарних режими (комунізм і нацизм) у різних країнах Центрально-Східної Європи⁷. З іншого боку, переорієнтація західних істориків на архівні установи постсоціалістичних країн (України, держав Балтії, Казахстану та ін.) почасти вимушена, зумовлена політичними обставинами: тоді як Російська Федерація не просто закриває свої архіви, але й стає фізично небезпечним місцем для іноземців, лібералізація доступу до документів колишніх спецслужб у демократичних країнах Центрально-Східної Європи робить їх привабливими для дослідників.

Великий потенціал має партнерська співпраця західних та місцевих істориків, в якій сучасні теорії й методологічні підходи можна ефективно поєднати з глибоким знанням локальних контекстів і джерельної бази. Результатом такої успішної співпраці, наприклад, стало 3-томне видання документів [49] та монографія канадської дослідниці Л. Віоли [50], підготовлена на українських матеріалах.

Деколонізація студій ГУЛАГУ вже почалася, проте цей процес буде розвиватися лише тоді, коли історики, замість відчайдушно чіплятися за усталені російські наративи, спробують порушити незручні, але важливі питання. Наприклад: що можна дізнатися про виживання та опір у таборах, досліджуючи практики інших національних і гендерних груп? Або: що зміниться в раніше вибудованій картині ГУЛАГУ, якщо залучити до аналізу, окрім великих канонічних опублікованих мемуарів, сотні малих автобіографічних жанрів (рукописні свідчення, усні історії, інтерв'ю для місцевих ЗМІ, листи тих, хто вижив, або короткі розповіді про одну подію чи одну особу у збірниках, опублікованих національними асоціаціями політичних в'язнів), що доступні переважно на локальному рівні?

⁷ Інший багатомовний проєкт «Європейська пам'ять про Гулаг» [48], автори якого зібрали 85 свідчень про сталінські депортації, також поступово оприлюднює аудіозаписи цих розповідей онлайн для загального доступу. Щоправда, відповідний сайт усе ще перебуває у стані розробки й частина розділів порожні.

При цьому важливо розуміти, як докорінно може змінитися наша перспектива, коли складні наративи високої літературної якості, створені високоосвіченими представниками репресованих радянських еліт, зіставити з простими розповідями звичайних людей, які, втім, чи то мали сильні антирадянські погляди, чи володіли знаннями, навичками, вірою, поглядами і кмітливістю, необхідними для адаптації та виживання (фізичного й ментального) в таборах? Як ці (інакші) історії підважують і трансформують наше усталене розуміння ГУЛАГУ як інституції та як людського досвіду, що склалося на основі кількох текстів, колись (із незрозумілих причин) обраних еталонними для всієї галузі?

Російська війна проти України оприявнила світові (давно відому українцям та багатьом іншим поневоленим народам) імперську сутність і російської ідеї, і російської культури, і російської науки. Тепер виявилось, що деколонізації потребують і західні студії Центрально-Східної Європи — простору, що його імперія (почасти) окупувала географічно, але також і привласнила епістемологічно. Деколонізація радянських студій давно на часі, однак зараз для цього з'явилася реальна нагода й можливість, поки західна академія вийшла (чи надовго?) з летаргічного сну, в якому їй надто довго марилися лише сюжети за мотивами росієцентричного наративу цілого цього регіону.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Barenberg, A., Bell, W. T., Kinnear, S., Maddox, S., Viola, L. New Directions in Gulag Studies: a Roundtable Discussion. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. 2017. 59(3-4): 376-395.
2. Bell, W., Marc, E. A Supplement to Selected Bibliography of Historical Works on the Gulag. *Gulag Studies*. 2011. 4: 121-126.
3. Bell, W. Gulag Historiography: An Introduction. *Gulag Studies*. 2009—2010. 2-3: 1-20.
4. Chernetsky, V. Russia selectively and deceptively manipulates Western discourses. *Forum for Ukrainian Studies*. 2023. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2023/10/06/interview-with-vitaly-chernetsky-russia-selectively-and-deceptively-manipulates-western-discourses/> (дата звернення: 09.07.2024).
5. Applebaum, A. *Gulag: A History*. New York: Doubleday, 2003.
6. Meshko, O. Memoirs. *The Ukrainian Review*. 1979. 27(2): 35-54; 3: 36-50; 4: 22-50.
7. Meshko, O. *Between Death and Life*. New York: Women's Association for the Defense of Four Freedoms for Ukraine, 1981.
8. Prychodko, N. *One of the Fifteen Million*. Toronto; Vancouver: Dent, 1952.
9. Tumanov, A. *Where We Buried the Sun: One Woman's Gulag Story*. Edmonton, Alberta: NeWest, 1999.
10. Surovtseva, N. [Nadiia Surovtsova]. Vladivostok Transit. Vilensky S. (Ed.) *Till My Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag*. Bloomington: Indiana University Press, 1999. 181-210.
11. Surovtsova, N. *Spohady* [Memoirs]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihi, 1996 [in Ukrainian]. [Суровцова Н. *Спогади*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996].
12. Skarga, B. *Po wyzwoleniu 1944—1956*. Paris: Instytut Literacki, 1985 [in Polish].
13. Marchenko, Z. *Semnadtsat' let na ostrovakh GULAGa*. Moscow: Vozvrashchenie, 1999 [in Russian].

14. Horalewskyj, T. B., Arey, D. (Eds.) *Invincible Spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the U.S.S.R.* Baltimore: Smoloskyp Publishers, 1977.
15. Latkovska Wojtuszkiewicz, H. *I Lived through Hell on Earth: Sixteen Years in Siberia.* Baltimore, MD: Gateway Press, 1998.
16. Young, S.J. *Gulag Bibliography. Sarah J. Young: Russian Literature, History and Culture.* 2016. URL: <https://sarajyoung.com/site/gulag-bibliography/#S> (дата звернення 09.07.2024).
17. Petrencu, A., Cojocaru, L.D., Pădureac, L. (Eds.). *Românii în Gulag: memorii, mărturii, documente.* 2 Vols. Tipografia Balacron, 2014 [in Romanian].
18. Bouska, T., Pinerova, K. (Eds.) *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 male and 5 Female Victims of Stalinism.* Prague, 2009.
19. Lehtmetts, A., Hoile, D. *Sentence: Siberia. A Story of Survival.* Hartwell, Australia: Sid Harta Publishers, 1994.
20. Balkelis, T., Davoliūtė, V. (eds.). *Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States.* Budapest: Central European University Press, 2018.
21. Rudienė, V. (ed.) *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje.* 3 Vols. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2017—2018 [in Lithuanian].
22. Szyszko-Grzywacz, A. *Łagierniczka. Wspomnienia z Workuty 1945—1956.* Warszawa: Ośrodek Karta, 2022 [in Polish].
23. Warlikowski, S. *Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach.* Warszawa: Zona zero, 2019 [in Polish].
24. Warlikowski, S. *Polacy w sowieckich łagrach. Nie tylko Kołyma: Wspomnienia i dokumenty.* Warszawa: Zona zero, 2021 [in Polish].
25. Young, S.D. *Framing Gulag Memoirs: A Distant Reading.* Barenberg A., Johnson E.D. (Eds.). *Rethinking the Gulag: Identities, Sources, Legacies.* Bloomington: Indiana University Press, 2022. 155-180.
26. Gullotta, A. *Gulag Poetry: An Almost Unexplored Field of Research.* Fischer von Weikersthal F., Thaidigsmann K. (Eds.) *(Hi-)Stories of the Gulag: Fiction and Reality.* Heidelberg: Universitätsverlag, 2016. 175-192.
27. Lotman, R. *Fearlessness and Resistance in the Gulag: Estonian Prison Camp Poetry.* *Interlitteraria.* 2023. 28(2): 187-208.
28. Shapovalov, V. *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons.* New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2001.
29. Vilensky, S. *Till my tale is told: Women's Memoirs of the Gulag.* Bloomington: Indiana University Press, 1999.
30. Gregory, P.L. *Women of the Gulag: Portraits of Five Remarkable Lives.* Stanford: Hoover Institution Press, 2013.
31. Gheith, J.M., Jolluck, K.R. (Eds.) *Gulag voices: Oral histories of Soviet Incarceration and Exile.* New York: Palgrave Macmillan, 2011.
32. Applebaum, A. (Ed.) *Gulag Voices: An Anthology.* New Heaven: Yale UP, 2011.
33. Pastushenko, T. *Ukraińci v GULAG v entsyklopedychnykh vydanniakh: dzherela i stan doslidzhen. Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2019. 22: 47-59 [in Ukrainian]. [Пастушенко Т. Українці в ГУЛАГ в енциклопедичних виданнях: джерела і стан досліджень. *Сторінки воєнної історії України.* 2019. Вип. 22. 47—59].
34. Critchlow, D.T., Critchlow A. (Eds.) *Enemies of the State: Personal Stories from the Gulag.* Chicago: Ivan R. Dee, 2002.
35. Iurchenko, V. *Shliakhmy na Solovky.* Lviv, 1931 [in Ukrainian].
36. Iurchenko, V. *Zi solovertsokoho perkla na voliu.* Lviv: Chervona Kalyna, 1931 [in Ukrainian].

37. Kravchenko, V. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York: Charles Scribner's Sons, 1946.
38. Barenberg, A., Johnson, E.D. Gulag Studies Since the Archival Revolution. Barenberg A., Johnson E.D. (Eds.) *Rethinking the Gulag. Identities, Sources, Legacies*. Bloomington: Indiana UP, 2022. 1-15. DOI: 10.1080/00085006.2017.1384665.
39. Solzhenitsyn, A. Kak nam obustroit Rossiu. URL: <https://www.msk.kp.ru/daily/24141/359116/> [in Russian].
[Солженицын А. Как нам обустроить Россию. *Специальный выпуск. Брошюра к газете «Комсомольская правда»*. 1990. URL: <https://www.msk.kp.ru/daily/24141/359116/> (дата звернення: 09.08.2024)].
40. Cizek, W. With God in Russia. New York: HarperCollins Publishers, 2017.
41. Colonna-Czosnowski, K. Beyond the Taiga: Memoirs of a Survivor. Sussex, England: Caldra House Ltd., 1998.
42. Kis, O. Survival as Victory. Ukrainian Women in the Gulag. Cambridge: Harvard University Press, 2021.
43. Koloshuk, N. Tabirna proza v paradyhmi postmodernu. Lutsk: Vezha, 2006 [in Ukrainian].
[Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну. Луцьк: Вежа, 2006].
44. Vronska, T. Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo v karalni praktytsi radiatskoi vlady (1917—1953 pp.). Kyiv: Tempora, 2013 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917—1953). Київ: Темпора, 2013].
45. Vronska, T. Povtoryky: pryrecheni brantsi Gulagu. Kyiv: Tempora, 2019 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Повторники: приречені бранці Гулагу. Київ: Темпора, 2019].
46. Bondaruk, L. Priamostoiannia: Ukraintsi v osoblyvykh taborakh Gulagu. Kharkiv: Folio, 2023 [in Ukrainian].
[Бондарук Л. Пряmostoianня: Українці в особливих таборах ГУЛАГу. Харків: Фоліо, 2023].
47. Memory of Nations. URL: <https://www.memoryofnations.eu/en/> (дата звернення: 09.08.2024).
48. European Memory of the Gulag. URL: <https://www.gulagmemories.eu/uk> (дата звернення: 09.08.2024).
49. Vasyliiev, V., Viola, L., Podkur, R. (Eds). Vidlunnia Velykoho teroru: Zbirnyk dokumentiv. Vol. 1. Kyiv: Zakharenko, 2017; Vol. 2. Kyiv: Zakharenko, 2018; Vol. 3. Kyiv: Zakharenko, 2019 [in Ukrainian].
[Васильєв В., Віола Л., Подкур Р. (ред.) Відлуння Великого терору: Зб. док. Т. 1. Київ, 2017. Т. 2. Київ, 2018. Т. 3. Київ, 2019].
50. Viola, L. Stalinist Perpetrators on Trial: Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. New York: Oxford University Press, 2017.

Надійшла / Received 11.08.2024

Oksana KIS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Head of the Department of Social Anthropology,
Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)

kis@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8656-9374>

HOW CAN WE DECOLONIZE THE GULAG STUDIES?
PREVAILING RUSSIAN NARRATIVES AND PROSPECTS
TO ACHIEVE EPISTEMOLOGICAL JUSTICE

The purpose is to examine the problem of Russocentrism of the history of the Gulag in the context of the discussion on decolonization of Soviet studies that has developed in the Western academy during the Russo-Ukrainian war. **The methodological basis** consists of the end-to-end analysis of the world historiography of the Gulag to expose that the principal historical researches are based on Russian / Russian-language sources and publications, which de facto determine the thematic framework, visions and assessments. *The novelty* derives from the fact that for the first time the concrete examples are used to show how Russocentric approach leads to a one-sided and distorted knowledge of the Gulag as a complex historical phenomenon. **Conclusions.** The author argues that the dominance of Russian narratives and the neglect of the perspectives of other national groups is a continuation of the USSR's imperial policy and a manifestation of epistemological injustice. The author suggests going beyond the classic Russian-language texts on the Gulag and including more primary sources produced by representatives of other ethnic groups in the historical analysis. This will allow us to see the diversity of experiences of captivity as a consequence of different social identities of prisoners (national, gender, religious, political, professional, etc.).

Keywords: *Gulag Studies, Russian imperial narratives, decolonization, epistemological justice.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.217>
УДК 7.035(477)

МЕДИКО-АСТРОЛОГІЧНИЙ ТРАКТАТ «ЖИЛЬ СТРЕКАНІЄ» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ

Мета публікації — запровадження до наукового обігу досі невиданого середньовічного джерела з історії української медичної думки та його контекстуалізація в тогочасному інтелектуальному середовищі Великого князівства Литовського. **Методологія.** Застосовано історіографічний і джерельний аналіз для висвітлення стану досліджень, текст джерела передано науково-критичним методом. **Наукова новизна.** Вперше публікується трактат «Книга или посланіє или предлогъ слова, еже именується Жиль стреканіє», автор якого належав до віленського гуртка інтелектуалів, що їх як інтегральну складову частину українського Відродження досі не помічали. **Висновки.** Підсумовуючи доволі скупі зауваження науковців стосовно твору «Жиль стреканіє», перевагу віддано тезі про його постання радше в останній чверті XV ст., в контексті контактів руської еліти Великого князівства Литовського з інтелектуалами Новгородської республіки, яких потім охарактеризували як «пожидовілих» і засудили. Підкреслено роль Флорентійської унії в поширенні тенденцій Ренесансу у Великому князівстві Литовському, які простежуються в тому числі в діяльності київського гуртка перекладачів, що стояли біля витоків новгородської «єресі». Не менше значення мала унія для контактів русинів Польсько-Литовської держави із західною церквою, сприяючи поширенню ідей Ренесансу серед руської еліти. При цьому одним із конкретних шляхів розповсюдження загальноєвропейських тенденцій були подорожі проунійних русинів до країн Європи, зокрема паломництва в Рим. При цьому звернено увагу на відсутність дотепер Вільно як одного з важливих осередків інтелектуального життя русинів Великого князівства Литовського в полі зору дослідників українського Відродження. Окреслено постаті, які належали до віленського кола гуманістів і мають бути зарахованими до діячів українського Ренесансу.

Ключові слова: медична астрологія, середньовічна медицина, медичний трактат, кровопускання, український Ренесанс, Іван Солтан, Флорентійська унія, Вільно, єресь пожидовілих.

Цитування: Медико-астрологічний трактат «Жиль стреканіє» в контексті українського Ренесансу (вступна стаття й публікація Н. Заторського). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 217—256. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.217>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

В українській історіографії, присвяченій епосі Ренесансу, порівняно мало уваги приділяється творам з астрології. Найбільше зацікавлення викликає тут постань Юрія Дрогобича та його публікація «Прогностична оцінка поточного 1483 року», що її академік Я. Ісаєвич охарактеризував як першу друковану книгу, написану українським автором [1, С. 466]. Решту його спадку (листи, два трактати з астрології, прогноз на 1478 р.) хоча й перекладено та видано [2], проте доволі погано, на що у своїй критичній замітці скаржився той самий Я. Ісаєвич [3, С. 211—221]. Ситуація з медичною астрологією ще гірша: невелику оглядову статтю присвятив цій проблематиці 2017 р. В. Щепанський, указавши в ній, серед іншого, деякі найстарші твори, якими користувалися слов'яни [4, С. 117—125], але трактату «Жиль стреканіє» серед них не було.

Це й не дивно, адже твір досі не видавався та зберігся лише у двох списках: у рукопису Щук. 295 (повний) та Q.XVII.67 (фрагментарний). Не сприяла поширенню відомостей про нього й суперечлива контекстуалізація у працях істориків. Першим увагу на трактат «Книга или посланіє или предлогъ слова, еже именуется Жиль стреканіє» звернув О. Соболевський [5]. У розділі «Західний вплив на літературу Московської Русі XV—XVII ст.» серед текстів астрономічного й астрологічного характеру вчений згадав трактат у примітці до твору «Бѣги небесныє», навівши його назву та невеличкий уривок із нього¹ [5, С. 132].

Наприкінці XX ст. російські дослідники А. Турилов і О. Чернецов спробували встановити особу автора та у статті 1985 р. припустили, що ним міг бути псковський учений XVI ст. Іван Риков [6, С. 276]. В іншій публікації вони навели як аргументи таке саме ім'я укладача — Іван — та календарно-астрономічну й астрологічну тематику, яка входила до кола зацікавлень псковського книжника [7, С. 420—421].

Альтернативну атрибуцію запропонувала на початку нового тисячоліття О. Русина [8, С. 22], назвавши можливим автором трактату Івана Солтана², одного з найвищих урядовців Великого князівства Литовського. На користь свого припущення вона навела вживання того ж титулу «кирь Иоаннъ», що й в іншому творі, одним із безсумнівних авторів котрого був наймолодший син Олександра Солтана [9] — «Послання до папи Сикста IV»³. При цьому кир Олексієм, якому адресовано трактат «Жиль стреканіє», дослідниця вважала новгородського (а пізніше московського) священника Олексія, одного з найвпливовіших

¹ Судячи з усього, О. Соболевський ототожнював обидва твори через компілятивний характер трактату «Жил стреканіє». При цьому він хибно відніс до складу трактату притчу про «О царѣ годѣ», яка в рукопису РНБ. Q.XVII.67 справді знаходиться на арк. 191 зв. Дослідник не помітив, що перед цим на арк. 191 починається інший твір, адресований зовсім іншій особі — кир Софронію, до складу якого і входить згадана притча, тоді як «Жиль стреканіє» адресоване «кир Алексію» та обривається перед цим.

² Саме ця атрибуція стала поштовхом для підготовки цієї публікації.

³ Із численних підписантів «Послання до папи Сикста IV» лише Іван Солтан підписався як «кир Іоанъ», натомість біля імен усіх решти «нарочитих мужів» (у тому числі його батька Олександра та його братів Михайла й Андрія) стоїть «панъ» [14, С. 257—259].

діячів ересі поживовілих, в якому вона вбачала й автора книги «Рафлі», адресованої «кирь Іоанну», себто тому ж таки Іванові Солтану. Отож, на відміну від російських учених, О. Русина датувала обидва твори не XVI, а XV ст. Серед інших вагомих аргументів на користь цієї атрибуції та датування наведено такі:

1) У трактаті є посилання на книги «Аристотелеві врата», «Шестокрил», «Альманах» та «Астрономію», які були заборонені в Московщині в першій половині XVI ст., але в XV ст. ще не мали тавра еретичних, а володіння ними чи їх використання ще не несло загрози церковного покарання та царської опали [8, С. 22].

2) Перенесення часу постановки книги «Рафлі», а з нею, відповідно, і трактату «Жиль стреканіє», з XVI на XV ст., у часи Івана III Васильовича, дозволяє набагато краще ідентифікувати коло згаданих у них осіб і супровідні історичні обставини, які набагато більше відповідають обставинам постановки ересі поживовілих, аніж часам Івана IV Васильовича. Натомість І. Риков у «контексті XVI ст. є особю абсолютно примарною, невідомою тогочасним джерелам, і так само примарними є всі його «рівноангельні» кореспонденти — і це попри близькість І. Рикова до придворних сфер і те, що сам він, виходить, був лідером якогось далекого від ортодоксії угруповання в найближчому оточенні Івана IV» [8, С. 24].

3) У підготовленому київським євреєм Схарією (Захарією) слов'янському перекладі книги «Логика сирѣчь словесница» є вставка про Аристотеля, яку перекладач додав з іншої твору — «Провідника загублених». Таку ж інтерполяцію зустрічаємо й у книзі «Рафлі», що чудово лягає в контекст відомих зв'язків протопопа Олексія зі Схарією [8, С. 22—23].

4) Наявна в іншому творі календарно-астрономічного змісту, «Посланні до кир Софронія», притча «О царѣ-годѣ» витлумачується в книзі «Рафлі», тож О. Русина, покликаючись на висновки Р. Дмитрієвої, ставить під сумнів авторство І. Рикова й щодо цього послання [8, С. 23—24]. Адже ім'я останнього як автора наводиться лише в одному з кількох десятків списків, тоді як в іншому пізнішому списку автором зазначено вже Якіма Денисовича Іванова⁴.

5) Наявне у трактаті «Жиль стреканіє» вітання «радоватися», замість звичного «здравствовати (о Господѣ)», як виглядає, було типовим для кола інтелектуалів, котрих потім затаврували як еретиків-поживовілих [8, С. 24].

Характеристика протопопа Олексія, Федора Куріцина та інших осіб, звинувачених у «жидовстві», як еретиків, а їхньої діяльності — як ересі досі не знайшла однозначної оцінки та викликає жваву дискусію серед науковців [10—11]. Суперечлива, іноді взаємовиключна оцінка руху поживовілих, зокрема питання, чи розглядати його як еретичний рух, чи, радше, як типове для Ренесансу «бродіння умів» інтелектуалів, можна, здається, дещо прояснити завдяки контекстуалізації. Ключовим тут є запитання: чому в Московщині цей рух охарактеризували як ересь і навіть соборно засудили, а в литовсько-руських землях, тому ж Києві, осідку й

⁴ Це доволі важливий аргумент, адже у збірнику РНБ Q.XVII.67 «Посланія до Софронія» знаходиться відразу після наявного там фрагменту трактату «Жиль стреканіє».

центрі діяльності головного ересіарха Захарії⁵ та, відповідно, самому «кублі ересі», жодного поголоску про якусь ересь і жодних її слідів не було (як не було жодних церковних рішень ані щодо нього, ані щодо інших осіб з його кола)? Адже на сьогодні науковці змогли локалізувати в Києві цілий гурток книжників і вчених, які підготували ряд перекладів з єврейської на староукраїнську, займалися астрономією й астрологією [12—13]. Проте їхня діяльність не розглядалася їхніми земляками (на відміну від московитів) у категоріях ересі, а плідна співпраця євреїв із християнами не таврувалася як намагання «звести» останніх у «жидовство».

Важливі зауваження з цього приводу висловив Р. Романчук [14], указавши, що цільовою аудиторією перекладів корпусу книг, які потім охарактеризують як «літературу пожидовілих», були не книжники далекої Московщини, а місцеві інтелектуали Великого князівства Литовського [14, С. 147—150]. В Московщині праці з логіки й орфографії, перекладені, до того ж, староукраїнською, якої на півночі не розуміли, були почасти неправильно відчитані, почасти витлумачені відповідно до місцевої герменевтичної культури [14, С. 157—161], що й спричинило відмінний розвиток у певному руслі та викликало відповідну реакцію.

На цьому місці текстологічну контекстуалізацію Р. Романчука хотілося б доповнити певними церковно-політичними елементами, які допомагають зрозуміти причини реакції новгородського архієпископа Генадія та його гарячковий запал у боротьбі з еретиками.

Головним елементом, який у конфесійному сенсі вирізняв терени під владою Литви у другій половині XV ст., була поліконфесійність і прихильне ставлення русинів до Флорентійської унії. Спричинене турецькою загрозою та підготовкою і проведенням Ферраро-Флорентійського унійного собору в 1438—1439 рр. перебування в Італії численних греків, які привезли з собою свої рукописи античних авторів і отців церкви, соборні дискусії з приводу автентичних текстів і правильності перекладів [15, С. 163—165, 188, 199—205] дали поштовх до того типового для гуманізму руху, який отримав назву «ad fontes» — «до джерел» [16, С. 530—535]. Саме в категоріях цього руху слід, вочевидь, розглядати також діяльність київського гуртка вчених і перекладачів, що його М. Кашуба та І. Паславський охарактеризували як ранніх гуманістів, представників українського Ренесансу: «[...] в інтелектуальних колах української суспільності другої половини XV ст. вже визрівали сили, близькі до гуманізму з його улюбленим методом мовно-текстуальної критики Святого Письма... Особливо важлива в цьому плані діяльність київського гуртка книжників-вільнодумців у 60—70-х роках XV ст. Завдяки їхнім зусиллям на Україні з'являються переклади і компіляції різних книг природничо-наукового змісту. Це “Аристотелеві врата”, “Шестокрил” і “Космо-

⁵ Увагу на це звернув ще О. Соболевський: «Центром ересі був зaledве не Київ. Захарія Скара (Схарія, Схарина, Скарин), оголошений у нас ересіархом, приїхав у Новгород із Києва» [5, С. 397]. Попри це важливе спостереження, дослідник зупинився на півдорозі, так і не сформулювавши згаданого вище ключового запитання: якщо центром ересі був Київ, то чому тут не було жодних чуток про ересь і жодної негативної реакції на Захарію та його діяльність?

графія» — книги з астрології, логічні трактати єврейського вченого Мойсея Маймоніда та арабського філософа кінця XI — початку XII ст. Аль-Газалі — так звана «Логіка Авіасафа». [...] Поява названих книг свідчить про значний освітній рівень їхніх перекладачів і читачів, про зростання серед української спільноти того часу інтересу до реального світу людини і навколишньої природи» [17, С. 8].

Діяльність київських інтелектуалів відбувалася під безпосереднім патронатом Олельковичів, які підтримували також унійних митрополитів. Адже коли київський митрополит Ісидор намагався поширити й закріпити Флорентійську унію на підконтрольних йому теренах, київський князь Олександр (Олелько) 1441 р. підтвердив його права на митрополічі посілости [18, С. 288]. Натомість у Московщині митрополита відкинули та ув'язнили. Пізніше князь Олелько надіслав листа з питанням стосовно дотримання Флорентійської унії до константинопольського патріарха Григорія III й отримав від нього 1447 р. відповідь із рекомендацією дотримуватися унії [19, С. 146—149]. Хоча 1451 р. польсько-литовський монарх Казимир IV визнав права на єпархії у своїх володіннях поставленого в Москві на протигагу до Ісидора митрополита Йони, з 1458 р. очільником Київської митрополії став призначений та висвячений у Римі учень Ісидора митрополит Григорій, котрий 1467 р. отримав визнання також і патріарха константинопольського Діонісія I, грамота якого відкидала незаконно поставленого в Москві Йону та його наступників як самозванців і наполягала на законності Григорія та його праві на всі єпархії Київської митрополії, в тому числі північні [20, С. 33—35].

Саме у цій ситуації не лише політичної боротьби Москви та Вільна за Новгород, але й церковної боротьби двох митрополитів прибув до Новгородської республіки 1470 р. київський князь Михайло Олелькович — не тільки як представник Казимира IV, але й митрополита Григорія. Здається, поєднання всіх цих елементів — і типовий для Ренесансу та підтриманий київськими Олельковичами рух до джерел з його активною перекладацькою діяльністю, і прийняття Флорентійської унії в Польсько-Литовській державі при одночасному її відкиненні в Московщині, і наявність присланого з Рима та визнаного Константинополем митрополита Григорія на протигагу до ніким не визнаного митрополита в Москві (у тому числі питання, хто з них посвятить новгородського архієпископа Феофіла [21, С. 223—224]), та, зрештою, політичне й військове змагання між Москвою та Вільном — спричинило гарячкову реакцію на півночі, коли ставленик Москви новгородський архієпископ Генадій Гонзов (перед цим очільник московського Чудового монастиря, з роду московських бояр) охарактеризував діяльність руху, занесеного з ворожої Литви, як ересь і почав проти нього боротьбу. Протизаконне зведення Іваном III з новгородської кафедри архієпископа Феофіла 1480 р. могло стати додатковим поштовхом для Генадія не ігнорувати цей «литовський» рух, а показати свою лояльність та підтримати московського князя, який, як відзначив О. Зимін, саме у цей час почав новий наступ на новгородське боярство [22, С. 81—82], також і на церковному фронті. Таким чином створення трактату «Жиль стреканіє» слід уважати одним з елементів того широкого гуманістичного руху, який на хвилі поширення

Флорентійської унії захопив і Велике князівство Литовське та через місцевих книжників поширився далі — на Новгород і Москву.

В Україну ідеї гуманізму приносили й поширювали ті освічені українці, які поверталися на Батьківщину після навчання у західноєвропейських університетах [23, С. 531]. Однак освіта була лише одним зі шляхів проникнення ідей гуманізму та європейського Ренесансу в русько-українську культуру. Іншим були подорожі до країн Європи, зокрема паломництва, адже завдяки Флорентійській унії контакти між представниками східної церкви (в тому числі духовенством Київської митрополії) з країнами латинського християнства суттєво поживалися. Одну з таких подорожей, частиною якої були паломництво до Рима та Святої Землі й посвята в лицарі Ордену Гробу Господнього, відбув і батько гіпотетичного укладача трактату «Жиль стреканіє» І. Солтана — Олександр⁶. За слушним зауваженням А. та В. Паравічіні, такі подорожі молодих європейських шляхтичів становили суттєвий елемент європейської культури, поряд із релігією, торгівлею та університетами, й оформилися в наступному XVI ст. у так званій «гранд-тур»⁷ [25, С. 367]. У цьому контексті слід звернути увагу на роль Флорентійської унії для подорожі О. Солтана: він здійснив її 1468 р., коли очільником Київської митрополії був присланий із Рима митрополит-уніат Григорій Болгаринович. На унійність самого шляхтича вказує також його практика відвідувати латинські храми й після свого повернення до Вільна, попри підкреслену належність до східної церкви (чого не сприймало вороже налаштоване до унії латинське духовенство Литви⁸). В такому ж проунійному дусі він виховав своїх синів, про що свідчать не лише їхні підписи на «Посланні Мисаїла», але й безпосередня участь у створенні останнього І. Солтана, гаданого укладача і трактату «Жиль стреканіє». Тож прийнята у Великому князівстві Литовському (але відкинута у Великому князівстві Московському) Флорентійська унія була тим важливим фактором, який сприяв проникненню та поширенню ренесансних ідей і віянь у середовище русько-української еліти та її включенню у загальноєвропейські процеси. Адже крім О. Солтана подорож до Рима відбув також його рідний брат Іван (Івашко) [9, С. 19—26]. Відомо також про паломництво в Рим ближче невідомого священика з митрополичої єпархії Києва в 1475 р. задля досягнення благодатей Ювілейного року — напевно це був одиничний випадок, але про нього ми маємо збережені документальні свідчення [27, С. 166]. В 1491 р. паломництво до Рима відбув литовський канцлер Іван Сопіга [28, С. 289—290] (ще до своєї поїздки в Рим у складі посольства від великого князя литовського Олександ-

⁶ Родинні зв'язки між ними уточнені на підставі аналізу «Послання Мисаїла» [24, С. 38—39].

⁷ Про те, що Солтанові йшлося не лише про паломництво, але й про освітню подорож, свідчить, зокрема, географія його мандрівки, де знаходимо також не пов'язані з релігійними мотивами відвідини монарших дворів Європи, зокрема Англії [25, С. 390—391].

⁸ Тут, однак, простежується відмінність у ставленні до русинів світського латинського духовенства — з одного боку та монахів-бернардинів (гілки францисканського ордену) — з іншого [26, С. 295—314].

ра 1501 р.). Ці подорожі проунійно налаштованої руської еліти Литви мусили справити величезне враження на самих подорожніх, їхніх супутників та членів їхніх родин і були одним із важливих шляхів поширення тенденцій Ренесансу в Польсько-Литовській державі, особливо зважаючи на те, що їхній шлях пролягав Італією, де у другій половині XV ст. Відродження вже буяло пишним цвітом. Тож факт, що І. Солтан був і співавтором проунійного «Послання Мисаїла», і укладачем трактату «Жиль стреканіє» (деякі частини якого він спеціально переклав із латини), в якому вповні відбилися тогочасні європейські уявлення про астрологію та медицину (див. нижче), є не випадковістю, а радше закономірністю та додатково підкреслює, що Флорентійська унія була одним із важливих факторів, який благотворно впливав на поширення ідей Відродження в українсько-білоруському суспільстві, хоча її роль у цьому практично не згадувалася, як можна здогадатися, через упереджене ставлення до неї російської історіографії, перейняте звідти до історіографії української [29, С. 525—539].

Крім недооцінення впливу Флорентійської унії на залучення русько-української еліти до загальноєвропейських процесів, помічаємо ще одну велику «білу пляму» в дослідженнях українського Ренесансу — відсутність практично будь-яких згадок про віленський гурток руських інтелектуалів-книжників другої половини XV ст. Головну увагу дослідників українського Відродження досі привертала переважно вихідці з Галичини та прояви Ренесансу у Західній Україні [30]. До проявів українського Ренесансу відносять також діяльність краківського кола гуманістів і друкування церковнослов'янською церковних книг Швайпольтом Фіолем у Кракові наприкінці XV ст. [31, С. 102—109]. Згадують у цьому контексті й київський гурток перекладачів, про яких ішлося вище [32, С. 362—363]. Проте Вільно як один із важливих осередків інтелектуального життя русинів XV ст., що, безперечно, стояв у прямому контакті з київським осередком⁹, не згадується практично взагалі, і то не лише в давніших, але й у найновіших дослідженнях [33]. Воно виринає цілком несподівано тільки-но в контексті полеміки щодо укладеної 1596 р. Берестейської унії з Римом [34, С. 183—213]. Проте жодних пояснень, як так вийшло, що наприкінці XVI та у XVII ст. це місто стало одним із важливих центрів русько-українського духовного й інтелектуального життя немає, немов не було тут жодної відповідної традиції та передісторії, які,

⁹ Про це свідчать, зокрема, підписи киян на створеному у Вільні «Посланні Мисаїла». Насамперед виділяється тут постать Михайла Омельковича, сина князя Омелька, під безпосереднім патронатом котрого й діяв київський гурток перекладачів і у чиему почті прибув до Новгороду єврей Схарія, на якого вказували як на зачинателя ересі пожедовілих. Окрім нього з киян «Послання Мисаїла» підписали архімандрит Києво-Печерської лаври о. Іван, пан Роман (путивальський староста) та його брат пан Іван. Останніх двох О. Русина ідентифікувала як Івана й Романа Івашковичів [18, С. 290—291]. На тісний зв'язок київського та віленського гуртків указує також їх листування з представниками новгородських інтелектуалів на чолі з протопопом Олексієм: із ними контактували як кияни (той самий Схарія), так і віленці, як-от І. Солтан, котрий (відповідно до атрибуції О. Русиної) адресував Олексієві трактат «Жиль стреканіє» і якому Олексій адресував книгу «Рафлі».

власне, і виступили причиною й базою для його включення у загальноукраїнські процеси подальших століть. Ключова роль «Послання Мисаїла» полягає в тому, що воно дозволяє нам ідентифікувати цілу плеяду осіб, котрі були провідниками ідей Ренесансу та головними діячами віленського гуртка інтелектуалів на рубежі XV—XVI ст. Окрім І. Солтана, співавтора «Послання Мисаїла» й гаданого укладача «Жиль стреканіє», до нього належали також канцлер Великого князівства Литовського Якуб, інший співавтор «Послання Мисаїла», який, як і І. Солтан, вів активне листування з книжниками півночі [18, С. 289—290]. Сюди ж належав наступник Якуба на уряді канцлера Іван Сопіга, ще один великий прихильник Флорентійської унії, котрий (як і батько та дядько І. Солтана) теж відбув паломництво до Рима, а в одному зі своїх маєтків Іказні збудував храм для богослужінь церков обох традицій, східної й західної. Судячи з усього, саме І. Сопіга був укладачем іншого твору українського Ренесансу — проунійного «Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI», найстарішої компіляції на базі «Послання Мисаїла» [35, С. 631—638]. Йому ж належить переклад «Послання митрополита Йосифа...» латиною, завдяки чому цей твір зберігся та дійшов до наших днів [35, С. 630—631].

Частково недобачання Вільна як одного з центрів українського Ренесансу можна пояснити непевністю щодо автентичності того ж таки «Послання Мисаїла», сумніви щодо якого були розвіяні порівняно недавно, а критичний текст видано лише кілька років тому [36]. Останнє є типовим зразком північного Відродження, серед характерних рис якого М. Рогович назвав «намагання його представників обґрунтувати національну самосвідомість та національну історіографію» [17, С. 159]. Так, автори послання постійно наголошують на своїй церковній повноцінності й пишаються своєю національною ідентичністю, підкреслюючи, що нічим не поступаються у цьому іншим народам: «Нѣсть бо разньства о Христѣ грекомъ и римляномъ, и намъ сущимъ росіискимъ словяномъ» [36, С. 285]; «милостивъ буди намъ, живущимъ далече на северныхъ странахъ, въ градѣ свѣтлоросіискія чреды, подѣ уставомъ и ряду восточныя церкви» [36, С. 309]; «милостивне намъ все купно подаси и зычыти нам сего милосердне восхощещи, пачеже намъ, сыновомъ свѣтлоросіискія чреды» [36, С. 313]; «въ единемъ духомъ мы вси въ единомъ тѣлѣ крестихомся, аще ли иудеи, аще ли еллины, аще рабы, аще свободни, аще ли и мы в тожѣ росіискія сыны и весь нашъ великородныи и многии словеньскіи языкъ» [36, С. 327—328]; «Помяни великаго чудотворца Николая [...] егоже преславная чудеса и в нашии странѣ нынѣ обилно дѣются на многихъ мѣстехъ въ святыхъ церквахъ нашихъ рускихъ» [36, С. 373—374]; «Не срамляется нами, ани церкви нашихъ гнушается в нихъ пребывати, аще и рускія суть, уставъ греческии держащи, ибо и онѣ гречинѣ бѣ родомъ, и сего ради знаетъ своя и свои ему познаютъ его вся» [36, С. 375].

Відносно недавня атрибуція трактату «Жиль стреканіє» Іванові Солтану розкриває його як одного з головних інтелектуалів віленського гуртка гуманістів, видатного діяча українського Ренесансу. Адже й у цьому його творі зустрічаємо типово ренесансні мотиви, на які свого часу вказала М. Кашуба: «Оста-

точно закріплюють твердження про культурний перелом книги науково-природничого змісту: трактати з логіки й метафізики, астрології й астрономії. Різні “Лунники”, “Травники”, “Лопаточники”, “Рафлі”, які знайомили з тайнами ворожіння по зорях, вчили передбачати долю, а також “Космографія” і “Шестокрыл”, що розкривали тайнства Всесвіту, наближали небеса до земної людини, перекладалися староукраїнською мовою. Зростає інтерес не лише до навколишнього світу, але й до самої людини, до її повсякденного земного життя. Своєрідною енциклопедією медичних знань була книга “Тайная тайних”, яка подавала відомості не лише про навколишній світ — рослини, тварини й мінерали, але й про особисту гігієну та способи лікування різних хвороб» [32, С. 362].

Тож трактат «Жиль стреканіє», в якому зустрічаємо й поради щодо особистої гігієни та харчування, і астрологічні й астрономічні відомості, є типовим зразком нової ренесансної культури. Якщо точніше, то йдеться про компіляцію різних поширених на Заході та у східнослов'янських землях писань, про що автор відкрито говорить уже на початку: мовляв, не від себе писав, а зібрав із книг «еллінських и латінських», від авторів, «вѣдѹщих добрѣ звѣздѹнаа теченїа, и лекарскїа наѹки. ихже [...] готоваа ѹченїа ѡбрѣтах, и собравѣ во единос, исправа предложих вама сіе ѹченїе»¹⁰. Отож до компіляції входять елементи різного походження та спрямування, які так чи інакше мають відношення до медицини в її тогочасному розумінні. Водночас поєднання в одному творі не лише відомостей про кровопускання, але й інтеграція громника, лунника, астрономічних та астрологічних спостережень свідчить про намагання автора укласти свого роду компендіум. При цьому компілятор не просто бездумно копіював існуючі твори, але й виправляв наявні в них помилки («исправа»)¹¹, що свідчить не лише про володіння необхідними для цього знаннями, але й про типове для гуманістів критичне переосмислення матеріалу попередніх епох. Більше того, не задовольняючись наявними текстами, І. Солтан додав деякі власні переклади з творів, написаних латиною та грекою («еллінських и латінських»), що свідчить, знову-таки, про типове для гуманістів володіння обома класичними мовами й намагання донести класичне античне знання до своїх сучасників. Тож Іван Солтан, безперечно, є одним із видатних діячів українського Ренесансу XV ст., а його трактат «Жиль стреканіє», поряд із «Посланням Мисаїла», — типовими зразками північного Відродження.

Можна сподіватися, що ця невелика стаття та видання укладеного І. Солтаном медико-астрологічного компендіуму сприятимуть поширенню відомостей про нього та включенню його до плеяди інших гуманістів, діячів українського Ренесансу, на що він, безперечно, заслуговує навіть за критичними мірками Я. Дашкевича [37, С. 35—36]. Адже, на відміну від Максима Грека (який був іноземцем і діяв у Московщині, отже має вельми опосередковане відношення до гуманізму на

¹⁰ Див. публікацію, арк. 244 зв.

¹¹ Детальніше про це йтиметься у статті, яка супроводжуватиме видання фрагменту трактату «Жиль стреканіє» за списком Q.XVII.67.

українсько-білоруських землях, та попри це був включений до відповідної антології [38, С. 11—19]), чи представників західної церкви Станіслава Оріховського, Юрія Дрогобича чи Павла Русина, батько І. Солтана Олександр (як і сам Іван, як свідчить «Послання Мисаїла») постійно наголошував, що є русином і належить до східної церкви в єдності з Римським апостольським престолом. Окрім того, І. Солтан, на відміну від тих же Ю. Дрогобича, Ст. Оріховського чи П. Русина, котрі писали латиною, послуговувався для своїх творів церковнослов'янською мовою з помітними вкрапленнями староукраїнської [39, С. 7—12]¹². Таким чином у його випадку маємо чотири елементи, які дозволяють віднести І. Солтана до представників українського Ренесансу: 1) в його творах наявні типові для Відродження мотиви; 2) він сам уважав себе русином; 3) належав до східної церкви — Київської митрополії (в єдності з Римським апостольським престолом); 4) писав церковнослов'янською зі вкрапленнями староукраїнської.

Що ж стосується практик, на які посилається «Жиль стреканіє» (насамперед залучення астрології) та які, відповідно до сьогоднішніх уявлень, трактуються як еретичні чи магичні, то у середні віки вони належали до стандартних медичних практик цілої Західної Європи, яка покликалася тут на традицію античних лікарів: «На латинському Заході, незважаючи на застереження деяких грецьких і арабських авторитетів, астрологія була підтверджена в своєму партнерстві з медициною на основі корпусу арабських і грецьких астрологічних праць, перекладених латиною в XII столітті і пізніше. Подальша підтримка астрології була пов'язана з широким прийняттям і поширенням псевдонімічних медико-астрологічних трактатів, приписуваних Гіппократу, Галену, великим авторитетам класичної медицини, які також були перекладені народною мовою і підтримували популярну традицію простих медико-астрологічних ідей. Ключова роль астрології в медицині була підтверджена в основних технічних трактатах з астрології, таких як “Вступ до астрономії” Альбумасара чи популярний підручник Аль-Кабісі, а також у працях загального ознайомчого характеру і в збірниках афоризмів, таких, як “Liber novem iudicum”, “Centiloquium”, приписуваний Птолемею, і “Secreta secretorum”. Основні напрямки астрологічної теорії, схоже, були розроблені для того, щоб відповідати медичним запитам» [40, С. 346].

Показова тут згадка твору «Secreta secretorum» (який за своїм змістом є дзеркалом для князів), що його наприкінці XV ст. також було перекладено церковнослов'янською (з помітними елементами староукраїнської мови [5, С. 422]) під назвою «Тайная тайных» на теренах Великого князівства Литовського (ймовірно, в тому ж таки Києві, на замовлення та для вжитку князівської родини [14, С. 147—149]) і він також поширювався на півночі, як і трактат «Жиль стреканіє».

¹² Елементи староукраїнської мови у трактаті «Жиль стреканіє» буде проаналізовано у статті, яка супроводжуватиме видання фрагменту трактату в рукопису Йони Соловещького. Адже для цього слід порівняти мову обох списків, щоб відділити елементи, характерні для оригіналу твору, від тих, які стали наслідком роботи пізніших переписувачів.

Що стосується рукопису Щук. 295, в якому міститься повний список трактату «Жиль стреканіє», то він доволі пізній, датований початком XVIII ст. (зберігся запис власника від 1725 р.). Відштовхуючись від змісту, О. Яцимирський охарактеризував його як «Лѣчебникъ лицевой» [41, С. 364] та подав його опис: оправа рукопису — шкіра з золотим тисненням, обріз також із золотом, загальна кількість аркушів 279, почерк півустав. Там же наведено перелік статей, які входять до манускрипту, включно з трактатом «Жиль стреканіє». Хоча щодо останнього науковець помилково прийняв, що він завершується на арк. 246, а статті «О кровопусканіи» («Жильное кровопѣщеніє спреди чѣлка» та ін.) вже до нього не належать [41, С. 366]. Вочевидь, його збив із пантелику компілятивний характер трактату, деякі з елементів якого побутували окремо та вже були

Вказівка на особу автора трактату «Жиль стреканіє» на початку та в кінці твору (підкреслено)

Початок трактату (Щук. 295, арк. 244—244 зв.)	Завершення трактату (Щук. 295, арк. 275)
Книга, или Посланія. или Предлогъ Слова именѣтъ жиль стреканіе. имѣще начало сице своихъ. Якѡже в тѣлѣ сквозь питаема бѣра ѡт болѣзни недѣга ѡтбѣгаєтъ. Абіе жиль стреканіа. да чѣлескаа тѣлеса могѣтъ здравѣствовати. Вопроси ѡ врачеваніи исповѣдати е. Чѣстнымъ и великимъ любомдрымъ мѡжемъ совершеннымъ. и юнотамъ, и всѣмъ іже во блѣгочестіѣ вѣрѣ просіавшимъ радоватися. Елика васъ вницающе и прочитающе сіа книги, и хотяще любомдрѣствовати, и навикнѣти жилномѣ стреканію, и довѣѣтъ нам. да искѣсни бѣдемъ врачевствовати. нынѣ ж інымъ нѣкимъ, не мзды ради. но самимъ намъ впадающе в болѣзни. Бжїєю мѣстїю, и помощїю врачѣмсѣа и здрави бѣдемъ ѡт жиль кровь испѣщати ѡчищающесѣа, ѡт недѣга, и тѣла могѣт здравѣствовати. Тебѣ же Авво ѡсващенному мир Алѣѣзію по нѣдившимсѣа списати кнїги сіа. <u>азъ же многогрѣшныи іѡаннѣ</u> не бы сіа себѣ написахъ кнїги, ты вѣси, но еллинскихъ и латїнскихъ. да кто вѣдѣщихъ добрѣ звѣздѣнаа теченіа, і лекарскіа наѣки. ихже изъ готоваа ѣченіа ѡбрѣтахъ, и собравъ во єдино, исправа предложихъ вама сіе ѣченіе.	Списаса мѡжемъ нѣкїимъ киръ іѡанномъ преже шести днеи колєнда іюна в день нѣлныи в празникъ ѣрапонтовъ. Славимъ гсѣа бга нѣшего, да будемъ сохранени ѡт всакїа болѣзни дѣшныа и тѣлесныа и здрави бѣдемъ молащесѣа Прѣстѣи влѣдчѣ нѣшеи бѣдце, и прѣсно дѣвѣ и мрїи, ннѣ і прѣсно и во вѣки вѣковъ, аминь.

опубліковані ранішими дослідниками [42, С. 387—414]¹³. Про те, що всі вони належать до того ж твору, свідчить завершення, яке знаходиться на арк. 275, де вказано того самого укладача, що й на початку твору (див. табл. на с. 227).

Таким чином твір міститься на арк. 244—275 і має доволі великий обсяг. На цей момент рукопис Щук. 295 знаходиться у збірці Державного історичного музею в Москві, який і надав його копії для цієї публікації¹⁴. Приблизний розмір рукопису — 29х19 см. Трактат «Жиль стреканіє» відтворено науково-критичним методом: букви, які вийшли з ужитку, збережено; винесені літери вносяться в рядок і виділяються курсивом; титла та скорочення не розкриваються; кінець рядка позначено скісною рисою (/), кінець аркуша — двома скісними рисками (//), після яких у дужках вказується номер наступного аркуша; пунктуація й абзаци відтворюють наявні в рукопису; літери, написані червоною циноброю, виділено жирним шрифтом.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Isaievych, Ya. Drohobych Yurii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 2. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Ісаєвич Я. Дрогобич Юрій. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с.].
2. Vandyshev, V.M. (ed. and red.). Drohobych Yurii. Roky i prorotstva. Kharkiv, 2002 [in Ukrainian].
[Вандишев В.М. (уклад. і наук. ред.) Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва. Харків: Факт, 2002. 287 с.].
3. Isaievych, Ya. Suchasni psevdonaukovi publikatsii na istorychni temy: dva pryklady. *Ukraina moderna: Viina peremozhstv i peremozhennykh*. Lviv, 2008. 13(2): 211–221 [in Ukrainian].
[Ісаєвич, Я. Сучасні псевдонаукові публікації на історичні теми: два приклади. *Україна модерна: Війна переможців і переможених*. Ч. 13(2). Львів, 2008. С. 211—221].
4. Shchepanskyi, V. Medychna astrolohiia pravoslavnykh slovian u period rannoho modernu: misiia Teofrasta Paratselsa u Velykomu Kniazivstvi Lytovskomu. *Naukovi zapysky NaUOA: Seriia «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2017. 26: 117–125 [in Ukrainian].
[Щепанський В. Медична астрологія православних слов'ян у період раннього модерну: місія Теофраста Парацельса у Великому Князівстві Литовському. *Наукові записки НаУОА. Серія «Історичні науки»*. Острого, 2017. № 26. С. 117—125].
5. Sobolevskij, A. Perevodnaya literatura Moskovskoj Rusi XIV—XVIII vekov. Bibliograficheskie materialy. Saint-Petersburg, 1908 [in Russian].
[Соболевский А. Переводная литература Московской Руси XIV—XVIII веков. Библиографические материалы. Санкт-Петербург, 1908. 460 с.].
6. Turilov, A.A., Chernetsov, A.V. Otrechyonnaya kniga Rafli. *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*. Leningrad, 1985. XL: 260–344 [in Russian].
[Турилов А.А., Чернецов А.В. Отречённая книга Рафли. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Ленинград: Наука, 1985. Т. XL. С. 260—344].

¹³ Детальніше структуру трактату «Жиль стреканіє» буде проаналізовано в наступній статті, що супроводжуватиме видання його фрагменту за рукописом Q.XVII.67.

¹⁴ Договір № 191 від 5 березня 2020 р.

7. Turilov, A.A., Chernetsov, A.V. K kulturno-istoricheskoy kharakteristike eresi "zhidovstvuyushchikh". *Germenevika drevnerusskoy literatury*. Moskva, 1989. 1: 407-429 [in Russian].
[Турилов А.А., Чернецов А.В. К культурно-исторической характеристике ереси "жидовствующих". *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1989. Сб. 1. С. 407—429].
8. Rusyna, O.V. Poslannia Papi Rymському Sikstu IV i problema interreliatsii literaturnykh pamiatok XV st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. 2: 16-34 [in Ukrainian].
[Русина О.В. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 16—34].
9. Zatorskyi, N. Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svetli deiakykh dokumentiv Vatykanskooho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Kyiv, 2017. 26: 11-30 [in Ukrainian].
[Заторський Н. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 11—30].
10. Alekseev, A.I. Religioznye dvizheniya na Rusi poslednej treti XIV — nachala XVI v.: strigolniki i zhidovstvuyushchie. Moscow, 2012 [in Russian].
[Алексеев А.И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV — начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. Москва: Индрик, 2012. 559 с.].
11. Manokhin, A.A. «Novgorodskie zlye eresi» kontsa XV v. Moscow, 2023 [in Russian].
[Манохин А.А. «Новгородские злые ереси» конца XV в. Москва: Квадрига, 2023. 462 с.].
12. Taube, M. The Kievan Jew Zacharia and the astronomical works of the Judaizers. *Jews and Slavs*. Jerusalem, 1995. 3: 168-198.
13. Grishchenko, A.I. Pravlenoe slavyano-russkoe Pyatiknizhie XV v.: predvaritelnye itogi lingvotekstologicheskogo izucheniya. Moscow, 2018 [in Russian].
[Грищенко А.И. Правленое славяно-русское Пятикнижие XV в.: предварительные итоги лингвотекстологического изучения. Москва, 2018. 176 с.].
14. Romanchuk, R. The Reception of the Judaizer Corpus in Ruthenia and Muscovy: A Case Study of the Logic of Al-Ghazzali, the 'Cipher in Squares', and the Laodicean Epistle. *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005. P. 144-165.
15. Gill, J. The Council of Florence. Cambridge, 1959. 453 p.
16. Gukovskij, M. Italyanskoe Vozrozhdenie. Leningrad, 1990 [in Russian].
[Гуковский М. Итальянское Возрождение. Ленинград, 1990. 624 с.].
17. Kashuba, M.V., Paslavskiy, I.V. (and others) Filosofiia Vidrozhennia na Ukraini. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Кашуба М.В., Паславський І.В. (та ін.) Філософія Відродження на Україні. Київ: Наукова думка, 1990. 336 с.].
18. Rusyna, O. Mysailove poslannia Sykstu IV za Synodalnym spyskom. *Ukrainskyi arkheobrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv, 2002. 7, 10: 281-296 [in Ukrainian].
[Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2002. Вип. 7. Т. 10. С. 281—296].
19. Krajcar, J. (ed.). Acta slavica concilii Florentini: narrationes et documenta. Roma, 1976. 170 p. [in Latin].
20. Zatorskyi, N. Vysviachennia mytropolyta Spyrydona v konteksti «Poslannia Mysaila» 1476 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 4: 31-49 [in Ukrainian].
[Заторський Н. Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» 1476 р. *Український історичний журнал*. 2021. № 4. С. 31—49].

21. Manusadzhyanas, T. Novgorod na politicheskom perekryostke v 1470—1471 gg. *Problemy istorii Rossii. Novgorodskaya Rus: Istoricheskoe prostranstvo i kulturnoe nasledie*. Ekaterinburg, 2000. 215-231 [in Russian].
[Манусаджянас Т. Новгород на политическом перекрёстке в 1470—1471 гг. *Проблемы истории России. Новгородская Русь: Историческое пространство и культурное наследие*. Екатеринбург, 2000. С. 215—231].
22. Zimin, A.A. Rossiya na rubezhe XV—XVI st. Moscow [in Russian].
[Зимин А.А. Россия на рубеже XV—XVI ст. Москва, 1982. 333 с.].
23. Yusov, S.L. Vidrodzhennia i Ukraina. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 1. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Юсов С.Л. Відродження і Україна. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.].
24. Zatorskyi, N. Rodyna Soltaniv za svidchenniam «Poslannia Mysaila do papu Syksta IV». *Hileia: Naukovyi visnyk*. Kyiv, 2019. 143: 37-42 [in Ukrainian].
[Заторський Н. Родина Солтанів за свідченням «Послання Мисаїла до папи Сикста IV». *Гілея: Науковий вісник*. Київ, 2019. Ч. 1: Історичні науки. Вип. 143(№ 4). С. 37—42].
25. Paravicini, A., Paravicini, W. "Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans". Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467—1469. *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. Stuttgart, 1998. S. 367-401 [in German].
26. Amman, A.M., SJ. Zur Geschichte der Geltung der Florentiner Konzilsentscheidung in Polen-Litauen: Der Streit über de Gültigkeit der Griechentaufe. *Orientalia Christiana Periodica*. Roma, 1942. 8: 289-316 [in German].
27. Welykyj, A. (ed.). Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia: (1075—1953). Vol. 1. Roma, 1953. 686 p. [in Latin].
28. Lewicki, A. (ed.). Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392—1501). T. 3. Kraków, 1894. 665 p. [in Latin].
29. Hrushevskiy, M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. 5. Kn. 1. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 1994. 256 с.].
30. Ukrainski humanisty epokhy Vidrodzhennia: Antolohiia. Ch. 1. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. Ч. 1. Київ, 1995. 431 с.].
31. Kravtsiv, B. Renesans i humanizm na Ukraini: Zibrani tvory. T. 2. New York, 1980. 90-112 [in Ukrainian].
[Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні: Зібрані твори. Т. 2. Нью-Йорк, 1980. С. 90—112].
32. Kashuba, M. Problema Renesansu v ukrainskii dukhovnii kulturi. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1994. CCXXVIII (Pratsi Istoryko-filosofskoi sektiis): 357-371 [in Ukrainian].
[Кашуба М. Проблема Ренесансу в українській духовній культурі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CCXXVIII: *Праці Історико-філософської секції*. Львів, 1994. С. 357—371].
33. Shchelnunova, O.S. Mezhoa identychnist literatury ukrainskoho Renesansu. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Щелкунова О.С. Межова ідентичність літератури українського Ренесансу: Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису на здобуття наукового ступеня канд. філолог. наук. Київ, 2022. 205 с.].

34. Golenishchev-Kutuzov, I. Ukrainskij i belorusskij gumanizm. Slavyanskije literatury. Stati i issledovaniya. Moscow, 1973. 132-216 [in Russian].
[Голенищев-Кутузов И. Украинский и белорусский гуманизм. Славянские литературы. Статьи и исследования. Москва, 1973. С. 132—216].
35. Zatorskyi, N. Elementy «Poslannia Mysaila» v «Poslanni mytropolyta Yosyfa do papu Oleksandra VI». *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv, 2018. 21/22, 24/25: 625-652 [in Ukrainian].
[Заторський о. Н. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI». *Український археографічний щорічник*. Київ, 2018. Вип. 21/22. Т. 24/25. С. 625—652].
36. Zatorskyi, N. «Poslannia Mysaila do papu Syksta IV» 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu. 2-nd ed. Lviv, 2019. Kyivan Christianity Series. Vol. 15 [in Ukrainian].
[Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу. 2-е, випр. і доп. вид. Львів, 2019. Серія «Київське християнство». Т. XV. 560 с.].
37. Dashkevych, Ya. Kudy pokazuie kompas? Pro kontseptsiiu piatytomnoi «Istorii ukrainskoi kultury». *Ukraina vchora i nyni: Narysy, vystupy, ese*. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Куди показує компас? Про концепцію п'ятитомної «Історії української культури». *Україна вчора і нині: Нариси, виступи, ese*. Київ, 1993. 192 с.].
38. Ukraini humanisty epokhy Vidrodzhennia. Ch. 2. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. Київ: Наукова думка, 1995. 431 с.].
39. Zatorskyi, N. Slidy narodnoi movy v «Poslanni Mysaila». *Hileia: Naukovyi visnyk*. Kyiv, 2017. 124: 7-12 [in Ukrainian].
[Заторський О.Н. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла». *Гілея: Науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 124(№ 9). С. 7—12].
40. Carey, H. Astrological Medicine and the Medieval English Folded Almanac. *Social History of Medicine*. Oxford, 2004. 17, 3: 345-363.
41. Yatsimirskij, A.I. Opis starinnykh slavyanskikh i russkikh rukopisej sobraniya P.I. Shchukina. Moscow, 1896 [in Russian].
[Яцимирский А.И. Описание старинных славянских и русских рукописей собрания П.И. Щукина. Москва, 1896. 277 с.].
42. Tikhonravov, N. (ed.). Pamyatniki otrechennoj russkoj literatury. T. 2. Moscow, 1863 [in Russian].
[Тихонравов Н. (изд.) Памятники отреченной русской литературы. Т. 2. Москва, 1863. 457 с.].

Надійшла / Received 07.06.2024

Назар ЗАТОРСЬКИЙ

кандидат історичних наук, докторант богослов'я,

Фрібурзький університет (Фрібур, Швейцарія)

nazar.zatorsky@unifr.ch

<https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>*Nazar ZATORSKYI*

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Doctoral Student in Theology,

University of Fribourg (Fribourg, Switzerland)

nazar.zatorsky@unifr.ch

<https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

* * *

(Арк. 244) Книга, іли Посланія. или Предлогъ Слова / именветъ жиль стреканіє. имѡще нача/ло сице своихъ. /

Якѡже в тѣле сквозь питаема бѡра ѡт / болѣзни недѡга ѡтбѣгаєть. Абіе жиль стре/каніа. да члѣскаа тѣлеса могѡтъ здрав/ствовати.

Вопроси ѡ врачеваніи исповѣдати є. /

Чтнѡмъ и великимъ любомѡрымъ мѡжем / совершеннымъ. и юнотамъ, и всѣмъ іже / во блѡгочестіѡи вѣрѣ просіавшимъ радоватися. /

Елика васъ внищающе и прочитающе сіа / книги, и хотяще любомѡрствовати, и навик/нѡти жилномѡ стреканію, и довлѣєть нам. / да искѡсни бѡдемъ врачевствовати. нынѣ ж / інѡмъ нѣкимъ, не мзды ради. но самимъ / намъ впадающе в болѣзни. /

Бжїєю млстїю, и помощію врачѡемса и / здрави бѡдемъ ѡт жиль кровь испѡщати ѡ/чищающеса, ѡт недѡга, и тѣла могѡт здрав/ствовати.

Тебѣ же Авво ѡсващенному мир¹⁵ Алеѣю / понѡдившимса¹⁶ списати кнїги сіа. аз же // (арк. 244 зв.) многогрѣшныи іѡаннѣ не бы сіа себѣ на/писахъ кнїги, ты вѣси, но еллинскихъ / и латїнских. да кто вѣдѡщих добрѣ звѣзд/наа теченїа, і лекарскаа наѡки. ихже изъ¹⁷ / готоваа ѡченїа ѡбрѣтах, и собравъ во еди/но, исправа предложих вама сіе ѡченїе. /

И первое ѡбо подобаєть вѣдати в коємъ / знамени лѡна єсть, аще сіи. /

☿¹⁸

♊¹⁹

♋²⁰

Кровь начинаи ѡт жиль пѡщати.

Аще сіи²¹

♌²²

♍²³

♎²⁴

♏²⁵

♐²⁶

♑²⁷

Сло бо єсть велми кровь пѡщати / Тогѡ ради члѣскаа тѣлеса непотребны/ми кровь пѡщати, и ѡнемѣтелствомъ²⁸ / творимаа времени недѡгодна, тажка бы/вають, и ѡдобе потираема недѡги и час/ма сло болѣзніи.

Мѡдрѡмными же жиль стреканіє ѡдрѡ/ченна и времени ѡгодна здравїа глѡтса / ѡбрѣсти.

¹⁵ Тут, вочевидь, мало бути «кир».

¹⁶ Мало бути «понѡдившѡ мя».

¹⁷ Мало бути «азъ».

¹⁸ Символ знака Овен наведений у збірнику червоною циноброю.

¹⁹ Символ знака Терези наведений у збірнику червоною циноброю.

²⁰ Символ знака Стрілець наведений у збірнику червоною циноброю.

²¹ У збірнику Йони Соловецького наявні також указівки щодо кровопускання у часі перебування місяця у трьох інших знаках, Діви, Водолія та Рака, які тут пропущено.

²² Символ знака Тілець наведений у збірнику червоною циноброю.

²³ Символ знака Близнюки наведений у збірнику червоною циноброю.

²⁴ Символ знака Лев наведений у збірнику червоною циноброю.

²⁵ Символ знака Козеріг наведений у збірнику червоною циноброю.

²⁶ Символ знака Скорпіон наведений у збірнику червоною циноброю.

²⁷ Символ знака Риби наведений у збірнику червоною циноброю.

²⁸ Помилка переписувача, мало бути «немѣтелствомъ».

Видѣлѣ ли еси возлюбленіа, что пократь ²⁹ // (арк. 245) кровопролитіе и болѣзни: животъ и плодомъ / ѿмноженіе и ѿскѣдѣніе. **вопросъ.** / **Лѣтомъ** бѣдѣщимъ сказаніе, скотомъ (**вѣ**³⁰) / погибель. в мори плавающимъ пагѣба інаа / многаа. аже видѣхъ после сватцовъ знаме/нова. **ѿтвѣтъ.** Воистиннѣ ѿбо ди(**гѣ**³¹) / влюся таковымъ премѣрымъ мѣжемъ еллин/скимъ астрелогомъ. какѡ разѣмѣша / таковое великое таинство и во сватцѣхъ / знаменаша. **вопросъ.** Римскіи еллин(**дѣ**³²) / скіи, и халдѣскіи, и докторы, и астро/логіи вѣдають по кнѣзѣ, иже има алы / монахѣ. такѡж и в кнѣзѣ мамелтѡс. **ѿтвѣтъ.** / **ОУ**читають ѿбо лѣны рожденіе день и часъ, (**сѣ**³³) / и коа **ѿт** планитъ пасаше в которыа ча/сы поновленіе. по семѣ паки мѣсца ѡраже/нію по планитномѣ теченію. **вопросъ.** / **По** чемѣ вѣдають, кое-го дна бѣдетъ (**сѣ**³⁴) / ведро, іли дождь, и вѣтры, и прочаа ж гибели / свѣтліникомъ по шестокрылѣ ѡчитають. / **ѿтвѣтъ.** Црѣствіемъ и градовомъ премѣ(**зѣ**³⁵) / неніе. црѣмъ матеж и нестроеніе. Смерти ж / и чѣкомъ, и рати и болѣзни, и кровопролитіа. // (арк. 245 зв.) ѿскѣдѣніе плодомъ, и прочаа іная тако/ваа по астрономіи считаючи знаменѡютъ, / и во сватцѣхъ после полагающе. **вопросъ.** / (**и**³⁶) **Хотѣлѣ** бы и азъ быхъ такѡваа вѣдати **яж** / пристоагъ ко сватцомъ подобно скажи ми / ты ѿбо наставиши ма, азъ же навѣкнѣ. / (**ѿ**³⁷) **ѿтвѣтъ.** Таковыа ѿбо сватцы алма/нахъ нарицаютьсѣ. аже **ѿт** алманаха зна/менѡютсѣ.

Знаменѣи во сватцахъ. /

а чѣсло мѣсчное. /

в слова нѣлные. /

г слѣнчное шествѣе въ слѡдѣи ³⁸. /

д лѣнное шествѣе подъ зодіамъ. /

е пати планитъ вхожденіи в зодіи /

с чѣтыре времени. /

з два слѣнцу статіа. /

и два слѣнцѣ равноденство. /

ѿ наленды нѡны идусы ³⁹. /

і дни египетцкіе. /

аі собачьи дни. /

вѣ дни добрые и злые. /

²⁹ Мається на увазі Гіппократ. Тут у цьому списку трактату велика лакуна, яка не дозволяє збагнути сенс ані цього, ані наступного речення.

³⁰ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 12 (**вѣ**), хоча перед цим жодних цифрових поміток не було.

³¹ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 13 (**гѣ**).

³² На берегах навпроти цього рядка стоїть число 14 (**дѣ**).

³³ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 15 (**сѣ**).

³⁴ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 16 (**сѣ**).

³⁵ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 17 (**зѣ**).

³⁶ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 18 (**иі**).

³⁷ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 19 (**ѿі**).

³⁸ Помилка переписувача, мало бути «в содѣи».

³⁹ Тут маються на увазі календи, нѡни та іди (звідси «идусы»).

гї днь когда і ночь колико часовъ имать. /

// (арк. 246) дї днь когда кои асти ѣстви.

еї днь идѣже сватѣцы без олманаха ключъ зодѣиини

сі днь числа из вратъ аристотелевых.

зі днь число правильное слнчное.

иї днь число правильное лднное.

ѳї днь пасхалїа по сватцомъ.

к днь паки по алманахѣ тогѡ и вѣтры яже / глѡють стихи, е̃ с̃ з̃ і̃ сї̃ /

ка днь паки црствіємъ и градовомъ і̃ црем / и людемъ матеж, и нестроєніє, и прочее / вса блгаа и злаа, того ради яже глѡють / стиси. аї, ві, зі. /

Жилное кровопѣщеніє спреди чѡлка. / Жила промеж бровми болшала среди чела под (а⁴⁰) / волосы противъ очной болѣзни и тагости / в лицѣ, и всакой главной болѣзни, и комѣ / ѡмъ рѡшится и новомѣ прокаженію, іли / егда чѡлкѣ бѣснѣтса. /

Жила по конецъ носа, целба скѡламъ и (в⁴¹) / теченію слезнымъ, и пестрое лице чистит, / и всакою глѡвною тагость цѣлить. /

Двѣ жилы под азыкомъ. а дрѡгаа двѣ (г⁴²) / жилы на челюстахъ конецъ щекъ на обою // (арк. 246 зв.) странѣ, целба зѡбамъ, и деснамъ, и желе/замъ на горлѣ, и стрѡпомъ на глѡвѣ, и вса/кой главной болѣзни.

(д⁴³) Двѣ жилы под брадою на обою странѣ / целба смердащемѣ дхѣ ѡт нозреи и скоро/бѣ на лицѣ, и всакой личной болѣзни, и пе/рсемъ и сосцемъ. /

(е⁴⁴) Двѣ жилы над бровми на обою странѣ / чѡлка видится яко вѣтка, ѡт то-иже сре/динные жилы ісцѣленіє имѡтъ всѣмъ гла/внымъ болѣзнямъ, и трасенію, и гремѣ/нію во ѡшах, и слезамъ теченію, и зате/мнѣнію во очах, и бѣлмо згонить, и не/чистотѣ носа и пѣнныи течащемѣ чѡлкѣ. /

(с⁴⁵) Двѣ жилы на обою бокѣ под персты про/тивъ срѣца конецъ реберъ выше пѡпа на чревѣ, / целба ѡт стѡденои болѣзни, и ѡт трасави/цы, и чревномѣ трѡдѣ носпамъ⁴⁶ и воднымъ / болѣзнямъ. /

(з⁴⁷) Двѣ жилы на обою рѣкѣ под болѣшимъ⁴⁸ / (пѡлцомъ⁴⁹) пѡлцомъ целба натѡжной крови за плечима / и черной печени, і ѡчной болѣзни когда / болятъ и слезамъ теченію, и жѣлчи паде/нію⁵⁰ // (арк. 247) по тѣлѣ.

⁴⁰ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 1 (а).

⁴¹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 2 (в).

⁴² На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 3 (г).

⁴³ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 4 (д).

⁴⁴ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 5 (е).

⁴⁵ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 6 (с).

⁴⁶ Мало бути «и оспам».

⁴⁷ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 7 (з).

⁴⁸ Слово написане по стертому. Із затертого тепер можна розібрати лише дві літери «р».

⁴⁹ Слово «пѡлцомъ» написане на берегахъ біля такого ж слова на початку рядка, яке погано читається, адже написане по стертому й виправлене з іншого слова. Це, вочевидь, і змусило писця повторити слово на берегахъ перед ним.

⁵⁰ Останній склад (-нію) винесений не над, а під рядок.

Жилы⁵¹ двѣ на обою рѣкѣ надъ (и⁵²) / мезинимъ перстомъ. аще члкъ в велицей / болѣзни, и не имать покоа, и бѣдетъ ѿмъ / лих, и памать ѿтїиметь, и желтеницы, и / зеницы. и желѣткѣ и селезнью иже не иметъ / покоа, и очной болѣзни цѣлба. /

Двѣ жилы надъ михеремъ, а дрѣгѣ двѣ жи(ѿ⁵³) / лы на обою странѣ михирѣ. а іныѣ двѣ / жилы на лицахъ на обою странѣ, целба / михирѣ, иже вада та иметсѣ, и рѣжетъ / пѣзырь. и лица пѣхнѣтъ, или бѣдетъ хѣ / а рыкъ.

Жилы⁵⁴ двѣ промежъ ногъ вы(ѿ⁵⁵) / ше колѣнъ среди стегномъ на обою странѣ / целба голенемъ и сотонемъ и в оборникахъ, / и корченію жилъ, и ѿмаленію похоти на / женщины, и зачатію чадъ, иже не прїемъ / лють жены сѣмени.

Двѣ жилы надъ (аі⁵⁶) / коленомъ салователь зовомы, на обою ногѣ, / цѣлба желтеницы рекомѣ желѣдницѣ, / и рѣзанію по чресломъ и почкамъ, и камень ми / хирю и стегномъ и голенамъ, и во ѿбѣринахъ, / и корченію жилъ, и маленію похоти, иже / жены не прїемлютъ сѣмени, и зачатію чадъ // (арк. 247 зв.) и охонію болѣзни яіцамъ, и грыжи в ѿнахъ. / такѣжъ среди голенію на обою ногѣ есть / двѣ жылы промежъ ногъ, томѣ жъ подобны. /

(вї⁵⁷) Жилы двѣ надъ косткою во ѿборинахъ на ѿ / бою ногѣ промежъ ногъ. да двѣ жилы скраю, / целба почкамъ, и рѣзанію по чресломъ і ка / меню іже в михирѣ и опѣханіѣ лицахъ / и голезномъ, и всакой кожной болѣзни, и ѿт / сѣдорогъ иже ного не прапрѣтсѣ⁵⁸, и бедрамъ / и колѣнамъ.

(гї⁵⁹) Двѣ⁶⁰ жилы надъ болшимъ / палцомъ на обою ногѣ целба желтени / цы, и всакой личной нечистоты и стопамъ / к роженію детеи женамъ ниродилницамъ / к зачатію чадъ и колеритой болѣзни. /

(дї⁶¹) Жилы⁶² двѣ надъ мизинимъ перстомъ на но / гѣ, целба на обою ногѣ колери / той болѣз / ни, и желтеницы, и в боцѣхъ, и в колѣ / нѣхъ, и всакой ножной тагости. /

(еї⁶³) Двѣ жилы на обою ногѣ среди глєзнѣ, цель / ба ѿпѣханію ногамъ, коли чинитсѣ тѣлѣ / адрено, кровъ в горячеи водѣ какъ можетъ / нога терпѣти. Коли члкъ ошелѣютъ, / и тѣга смѣ придетъ, и начнетъ мыслити // (арк. 248) на чѣжѣю землю, и своимъ домѣ постынетъ / и рѣкодѣліѣ не дѣлаеть. но пѣсти смѣ кровъ / жилнаѣ на обою ногѣ, из ѿбѣхъ болшихъ перстоѣ / ис подноготныѣ, а не ис черевѣ в горячеи водѣ / какъ можетъ нога терпѣти. а по чресломъ / нога перевязать, да исцѣлитъ. /

Жилное кровопѣшеніе создади члка. а пѣ / щать положить члвкѣ ницѣ. /

⁵¹ Відступ наявний у рядку.

⁵² На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 8 (и).

⁵³ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 9 (ѿ).

⁵⁴ Відступ наявний у рядку.

⁵⁵ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 10 (і).

⁵⁶ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 11 (аі).

⁵⁷ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 12 (вї).

⁵⁸ Можливо, мало бути «ноги не прострѣтсѣ».

⁵⁹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 13 (гї).

⁶⁰ Відступ наявний у рядку.

⁶¹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 14 (дї).

⁶² Відступ наявний у рядку.

⁶³ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 15 (еї).

Жила среди затылка под потылицею. целба (а⁶⁴) / *ѡт* всакіа главныа болѣзни. /

Двѣ жылы на ѡбою странѣ затылка созади (в⁶⁵) / ѡшей, целба лицѣ и ѡчемѣ. /

Жилы двѣ пониже лѣмки на ѡбою странѣ (г⁶⁶) / затылка среди шеи близ спины. а дрѣгал двѣ / жилы пониже тѣх. а лопатокъ повыше за / плечами на спинѣ. а третья двѣ жилы, / и тѣхъ повыше конецъ лопатокъ, цѣлба сѡхот/нои болѣзни, и срѣцѣ и печени, и ѡсердїю, и / всемѣ нѣтрѣ.

Двѣ⁶⁷ жилы среди ло(д⁶⁸)/патокъ противъ подпазѣхи, целба *ѡт* вса/кіа тагости и натѣги. /

(е⁶⁹) Двѣ жилы подле спинѣ противъ сосецѣ на / ѡбою странѣ, цѣлба колотью и ѡсовѣмѣ // (арк. 248 зв.) и *ѡт* дны коли збѣжитъ с мѣста и чинитъ / болѣзнъ срѣцѣ или гадитъ на души, или ко/торого чѣлка пѣпѣ рѣшитъсѣ.

(с⁷⁰) Двѣ жилы / повыше перстовъ на длани, цѣлба *ѡт* косицѣ / и *ѡт* очїю і *ѡт* лица всакои болѣзни. /

(з⁷¹) Жила среди спины и срѣца, цѣлитъ пересидѣ / и погорбленїа.

(и⁷²) Двѣ жилы выше большаго перста и обоихъ / рѣкъ *ѡт* всакіа рѣчныа болѣзни и *ѡт* натѣга. /

(ѳ⁷³) Жилы двѣ посреди ѣ хребта подле спины / целба *ѡт* бедренныа болѣзни, и *ѡт* водныа гры/жи, иже пѣзирѣ болитъ. И вода не идетъ. /

(ї⁷⁴) Двѣ жилы завитныхъ, противъ почакѣ, / целба *ѡт* коросты, и *ѡт* сыпанїа бедрѣ. /

(аї⁷⁵) Жилы двѣ на бокѣ на ѡбою странѣ под ис/подними ребры, повыше поасницы завит/ные именѣютъсѣ, противъ почкамѣ, це/лба ѡспамя и коростѣ, и ѡсыпанїе⁷⁶ бедрамъ / и чревномѣ трѣдѣ, и воднымъ болѣзнемѣ. /

(ві⁷⁷) Двѣ жилы на поасницѣ со ѡбою странѣ / противъ вертлѣговѣ гдѣ составъ ногамѣ на / поасницѣ згибаеѣсѣ. цѣлитъ болѣзнѣ / в ногахъ костемѣ, и корченїю жилѣ во ѡборинахъ // (арк. 249) и ѡмедленїю похоти.

(гї⁷⁸) Двѣ жилы пониже / поасницы надъ хвостомѣ на ѡбою странѣ цѣл/ба *ѡт* своробы и *ѡт* всакого стрѣпа и *ѡт* хребет/ныа болѣзны.

⁶⁴ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 1 (а).

⁶⁵ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 2 (в).

⁶⁶ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 3 (г).

⁶⁷ Відступ наявний у рядку.

⁶⁸ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 4 (д).

⁶⁹ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 5 (е).

⁷⁰ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 6 (с).

⁷¹ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 7 (з).

⁷² На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 8 (и).

⁷³ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 9 (ѳ).

⁷⁴ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 10 (ї).

⁷⁵ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 11 (аї).

⁷⁶ Вочевидь, помилка переписувача, мало бути як і в попередніх двох жилах, «*ѡт* сыпанїа бедрѣ» (чи то пак «бедрам»).

⁷⁷ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 12 (ві).

⁷⁸ На берегахъ навпроти цѣого рядка стоїть число 13 (гї).

Двѣ жилы на обою стра($\tilde{д}\tilde{i}^{79}$)/нѣ скраю повыше колѣнѣ. а дрѣгаа двѣ жи/лы промеж ногъ противѣ тѣхъ же повыше ко/лѣнѣ. целба ѿт грыжы колѣнныхъ, и ѿт вели/кѣа скорботы, и ѿт всакѣа немощи в ногахъ /

Жилы двѣ пониже колѣнѣ на обою ногѣ ($\tilde{е}\tilde{i}^{80}$) / скрал, целба ѿт корченіа жыл и натѣжныа хро/моты.

Двѣ жилы под колѣнома ѣ обоихъ ($\tilde{с}\tilde{i}^{81}$) / ногъ именѣтса стременныа цѣлать / всакѣю болѣзнь в ногахъ и в ладѣахъ и во ѣбо/ринахъ, и ѿт сѣдорогъ, иже ноги не протрѣтса⁸². /

Двѣ жилы на обою ногѣ во ѣборинахъ. понижъ ($\tilde{з}\tilde{i}^{83}$) / икрѣ межъ ногъ. целба ѿтеченію ногамъ с трѣда. /

Двѣ жилы промежъ ногъ под косткою ззади ($\tilde{и}\tilde{i}^{84}$) / и всего чѣла кровь идеть. /

Жилы двѣ скраю на обою ногѣ под костко($\tilde{б}\tilde{i}^{85}$)/ю, цѣлба глѣзномѣ. /

ОУказъ какъ подобаеть кровъ рожкомѣ метати. / сѣрѣчъ пѣстити ѿт всакѣа болѣзни. /

Рожки на затылкѣ конецъ спѣны. цѣлба ($\tilde{а}^{86}$)/ (арк. 249 зв.) ѿт всакѣа глѣныхъ болѣзни. /

($\tilde{в}^{87}$) Два рожка за плечима на обою странѣ, цѣлба лицѣ нечистомѣ, и тѣлгости ѿчнои.

($\tilde{г}^{88}$) Два рожка среди лопатокъ на обою странѣ / за плечима, целба ѿт печени и ѿт селезени, / ($\tilde{д}^{89}$) и ѿт сѣхотной болѣзни.

Два рожка конецъ / лопатокъ противѣ сосецѣ, целба срдцѣ, / ($\tilde{е}^{90}$) и ѣсердѣю и печенемѣ. Два рожка на обою / рѣкѣ за косткою. а дрѣгаа два рожка на / завитѣи рѣкѣ выше всѣхъ перстѣ противѣ / длани, целба ѿт всакаго недѣуга и натѣги, / ($\tilde{с}^{91}$) и рѣчныхъ болѣзни, і ѿт лица і ѿт очѣю. Два ро/жка под лопатками, на обою странѣ подле / спѣны противѣ срдца, цѣлба ѿт всакого натѣга и тѣлгости за плечима, и погорбленію, и / ѿт сѣхотныхъ болѣзни какъ еще не бывала. / ($\tilde{з}^{92}$) Два рожка среди хрепѣа со обою странѣ / спѣны противѣ пѣпа конецъ завитныхъ / ребрѣ. целба ѿт ѣсовеи и ѿт дны, и коли пѣпѣ / рѣшитса, и ѿт запора воднаго. и ѿт сѣхотныхъ / ($\tilde{и}^{93}$) болѣзни.

⁷⁹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 14 ($\tilde{д}\tilde{i}$).

⁸⁰ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 15 ($\tilde{е}\tilde{i}$).

⁸¹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 16 ($\tilde{с}\tilde{м}\tilde{i}$).

⁸² Вочевидь, помилка переписувача, мало бути «не прострутса».

⁸³ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 17 ($\tilde{з}\tilde{i}$).

⁸⁴ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 18 ($\tilde{и}\tilde{i}$).

⁸⁵ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 19 ($\tilde{б}\tilde{i}$).

⁸⁶ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 1 ($\tilde{а}$).

⁸⁷ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 2 ($\tilde{в}$).

⁸⁸ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 3 ($\tilde{г}$).

⁸⁹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 4 ($\tilde{д}$).

⁹⁰ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 5 ($\tilde{е}$).

⁹¹ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 6 ($\tilde{с}$).

⁹² На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 7 ($\tilde{з}$).

⁹³ На берегахъ навпроти цього рядка стоїть число 8 ($\tilde{и}$).

Три рожка на поясницѣ в рад / целба, ѿт грыжи и ѿт болѣзни водных, и ѿт / бедреных, и ѿт своробы, и ѿт коросты. // (арк. 250) Два рожка против костреца и вертуговъ ⁹⁴ (θ⁹⁵) / обою ногъ пониже поясницы, повыше лѣго/дицъ. целба ѿт бедреных болѣзни и ѿт колотл. / в ладвѣлах, и ѿт всакой грыжи. и ѿт свороба, и / ѿспамъ. Два рожка повыше подколѣ^(і̇⁹⁶)/ных на ѿбою ногъ скраю промеж ногамъ, / целба ѿт грыжи колѣнных, и ѿт всакіа све/рботы. Два рожка под колѣна на ѿбою (аі̇⁹⁷) / странъ ногъ промеж ногъ скраю, целба ѿт / корченіа жи^(л̇⁹⁸) ножных, и ѿт всакіа натѣж^(н̇⁹⁹)ных / храмоты. Два рожка на ѿбою странъ ѿ(в^(і̇⁹⁸))/бою ногъ повыше костки во ѿборинах / ѿт сѣд^(орогъ), и ѿт всакого члѣка, иже не про/стрѣт^(ся) ноги, и болятъ жили. Два (г^(і̇⁹⁹)) / рожка под косткою на ѿбою ногъ промеж / ногъ скраю целба гл^(езномъ), и ѿтеченію / ногамъ ѿт великого трѣда, и ѿт сѣд^(орогъ) / и ѿт корченіа жи^(л̇⁹⁸) в ногах. На ѿбою ногъ (д^(і̇¹⁰⁰)) / по а рожкѣ на патѣ. целба ѿт всакіе пере/сады и погорбленіа всѣмъ члѣкомъ мѣжемъ / и женамъ. Аще члѣкъ бѣдетъ стрѣп^(ивъ) / маіа нѣснаго въ а днѣ, и бѣдетъ чисто. / Аще члѣкъ стѣден, ілі сѣхота. пѣсти кро^(вѣ) (е^(і̇¹⁰¹)) // (арк. 250 зв.) маіа въ е^(і̇¹⁰¹) днѣ ис правых рѣки. /

Аще бѣдетъ в члѣкѣ тѣга, ілі ѣстра/шеніа, пѣсти крови авѣста въ е^(і̇¹⁰¹) днѣ / из лѣвых рѣки. /

Аще бедрѣ ѣиметь, пѣсти крови іспод/неи жилы капетоліи. /

Аще печенъ болитъ, пѣститъ кровь из де/сных рѣки, десной же рѣкѣ среднѣа жи/ла ползѣтъ ѿт лѣгодеи. близ же великаго / перста ползѣтъ ѿт кашниці. також / и ѿт лѣдръ.

В лѣвой рѣцѣ среднѣа жи/ла ползѣтъ всѣмъ тѣлѣ.

Главных же выше средней ползѣтъ / на лицѣ, и на зѣбы. близ же палца ползѣтъ / ѿт стомаха. близ же малаго перста ползѣтъ/етъ ѿт стѣдениці. Аще члѣкъ горло / затечетъ, пѣсти кровь из главных / жилы выше среднѣе соборные.

Двадцать ¹⁰² зодѣи.

Овенъ яко свидѣтельствуютъ мас/теры, теплѣ и сѣх, и ѿгнен члѣкъ главѣ со/держитъ ѣгодень естъ ко стреканію / жи^(л̇⁹⁸). Юнецъ естъ стѣден и сѣхъ, // (арк. 251) и зимен к шеи зрѣтъ нѣгоден ко пропѣщенію. / Близнецъ естъ теплѣ, волгѣ, и воздѣшен / плечам, и мышцамъ, и рѣкѣ касаетъ не/ѣгодна к жи^(л̇⁹⁸)номъ кровопѣщенію. /

⁹⁴ Слово виправлене переписувачем із помилкового «вертуровъ».

⁹⁵ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 9 (θ).

⁹⁶ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 10 (і̇).

⁹⁷ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 11 (аі̇).

⁹⁸ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 12 (в^(і̇)).

⁹⁹ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 13 (г^(і̇)).

¹⁰⁰ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 14 (д^(і̇)).

¹⁰¹ На берегах навпроти цього рядка стоїть число 15 (е^(і̇)). Вочевидь, переписувач додав його помилково, адже про «рожки» тут уже не йдеться, а мова про поради на випадок різних хворіб, як у попередньому та наступних випадках, які вже не пронумеровані.

¹⁰² Очевидна помилка переписувача, мало бути «дванадцять зодѣи». Тим більше, що потім іде перелік дванадцяти, а не двадцяти знаків Зодіаку.

Ракъ естъ стѣденъ, волгъ и водан персемъ / стомахомъ и плечемъ простоим, і различенъ / кровопѣщанію. Левъ естъ теплъ / и сѣх. и ѿгнен такѡ ж воздаеъ хребта и сто/рон зраща пагѣбна кровопѣщанію. Дѣва / естъ стѣдена, и сѣха и землена ко ѣтробѣ / и к желѣдкѣ зрѣть средній жилъ стрекати / Яремъ естъ теплъ и волгъ воздѣшнѡи / пѣтъ и чреслъ и внѣтренных чрева ѣчаствѣ/етсѧ, ѣгоднѡ кровопѣщанію. Скорпія / естъ стѣдена водна водлива срамна / пасеъ пагѣбна кровопѣщанію. Стрелѣцъ / естъ сѣх, и ѿгненъ, главы бедреные на/писветсѧ ѣгоденъ ко стреканію жилъ. / Козерогъ естъ стѣденъ, и сѣх, и зимлен / имать колени ко пропѣщанію неѣгодно естъ. / Володеи естъ теплъ, и волгъ воздѣшен / среднѣе жилъ рѣзанію бедра, и икры. / Рыбы ж среднѣе сѣтъ стѣдены, и воллѣлы // (арк. 251 зв.) и воданы подошвы зраъ пагѣбна кро/вопущанію. **иное.** /

Егда лѣна стоить но ѡвнѣ, іли на арь/мѣ, іли на стрелцѣ, без страхѣ пѣщати кровѣ. / Егда же стоить на дѣвѣ, іли на водолѣи / іли на рацѣ. Аще будет велика нѣжда / то пѣсти крови.

Егда ж лѣна стоить / на юнцѣ, іли на близнецѣ, іли на лѣвѣ / іли на козероге, іли на скорпіи, іли на / рыбах, никакѡ ж смѣти пѣстити крови. / **Иное** Вѣждѣ ѣбо лѣнѣ стоащи / во знамени, и нѣкоеа части тѣла мни/мо, да тогда та часть тѣла желѣзом / прикѣснѣтсѧ, не имать: того ради юно/сти лѣна ростѣщая, старымъ же ѡтраста/ющаѧ избирати ѡбычаи.

ѡт латынскіе кнѣи ѡсмыа части о днѣх собачих.

В коемждо мѣцы сѣтъ нѣцны днѣе яже / собачьи глѣтсѧ ѡт сѣки. іли сѣчы звѣзды / положена в челѣ львовѣ пред колѣнцы юн/ца коа в лѣтнаѧ мѣцы естъ посреди сѣ/дины¹⁰³ небеси, и сѣнце к неи ходить сло/женно к сѣнцем, іли еси близ ѣдваеъсѧ. // (арк. 252) теплота тоа ѡт коего разслабѣвають / тѣлеса, и потѣтсѧ. тогѡ ради зоветсѧ / собака. іже тѣлеса болѣзнь зѣит и сѣтъ / нѣ дни. в наже ради времени желтости¹⁰⁴ / и теплоты сѣнца немѣрство сло естъ / кровь ѡт жилъ пѣщати, и зеліе питъ. / егда ж тѣ дни начинаютьсѧ іюла въ дѣ / день впрѣдѣ днѣе идѣса собачеи, впрѣд / дни, но на сентѣврѣѧ к сѣнцѣ возвратѣтсѧ. / ѡт іного списаніѧ по рѣскимъ лѣнником. /

По рѣскимъ лѣнникомъ в веснѣ велить / кровь пѣщати годы избираѧ, ѡт кѣ днѣ / марта Мѣца до гѣ дни маѣѧ мѣца. а ѡт / гѣ дни маѣѧ до к дни. сѣптеврѣѧ до / вѣ дни. ноемврѣѧ велѣтъ пѣщати го/ды избираѧ. а ѡт вѣ дни ноемврѣѧ до кѣ / дни марта крови пѣщати не велѣтъ. / Такожѣ не велѣтъ крови пѣщати во / всѧ патерицы во всѧкомъ мѣцѣ въ е¹⁰⁵. / днѣ лѣны, и въ іѣ днѣ и въ кѣ день. / А по лѣтински лекари повелѣвають / ѡт начала Мѣца, до конца мѣца іюніѧ всѧ/кое лекарство творити и зеліе пити // (арк. 252 зв.) и кровь пѣщати избираѧ дни. а ѡт с дни / іюліѧ мѣца, до зѣ днѧ авгѣста. повелѣва/ють велми хранитисѧ. и зеліе пити и / лекарство творити, и кровь пѣщати ра/ди великіѧ теплоты.

Аще кто в тѣ / дни начнетъ сѣѧ творить, то не здравіе / но болѣзнь прѣѡбращетъ. А зовѣтъ тѣ / дни собачьими. того ради. занеже естъ / в звѣзды.

¹⁰³ Помиака писця, мало бути «срѣдины».

¹⁰⁴ Помиака, писця, мало бути «жестости».

¹⁰⁵ Переписувач забув поставити титло над буквеним позначенням числа «5» («е»).

однѸ зовѸтъ собака менѣшаа. / а дрѸгѸю болшая собака. а стоаѸтъ тѣ / звѣзды меншаа на раѸѣ, а болшаа на / лѣвѣ.

А в восенье время, аще потреба / понѸдить, *ѡт* зѣ дни авгѸста мѣца крѸв / пѸщати доколе тепло. а в зимнѣе вре/мѣ *ѡт*нюд *ѡт*речено крови ПѸщати ради / великіе стѸдени. А пѸщати жиль/наа кровь ис правыа руки, или из стороны / А в осень из лѣвыа. а из руки пѸщати жыл/наа кровь из мышекъ из локотных составѸв / не аѸши. А *ѡт* запастіа, и до конѣц / перстовъ аѸши. а годы избирати крѸв / кои велми юны до перекроа молода, а / возрастшии и совершенными мѸжем *ѡт* перекроа // (арк. 253) молода до Ѹщербѣ, и по Ѹщербѣ. а коимъ в Ѹ / средовѣчи оущербѣ. до ветхаго перекроа / а велми старымъ на концы ветха кровь / пѸщати.

Сіе избраніе днѣи кровопѸщенію во всѣ / годѣ без возбранѣнїа.

Мѣца фебрала вѣ г день. /

Мѣца маїа вѣ а день. /

Мѣца авгѸста вѣ қд день. /

Мѣца ноябра вѣ аї день. /

Нѣцїи же мастеры прибавливають / аї день мѣца фебрала. такѡж и вѣ қс / днѣ мѣца декабра /

Сїа дни добры и ползѸють ѡт всего /

Наставшаго мѣца нѣснаго вѣ і день во / вї день. весь день пѸщати кровь. вѣ еї / день до с часа пѸщати. вѣ иї день *ѡт* с / часа до вечера пѸщати вѣ кѣ день все пѸ / щати велми добро. вѣ қд по ѡбѣде. / вѣ кѣ день *ѡт* Ѹтра до вечера. а в полднѣ / слѡ есть. в кї день до с часа вел/ми добро. // (арк. 253 зв.) ѡ **лѸнныхъ днахъ еже**
когда кровь пѸщат. /

Вѣ ¹⁰⁶ а днѣ заѸтра пѸщати /

Вѣ в днѣ в полднѣ пѸщати. /

Вѣ г днѣ в полднѣ пѸщати. /

Вѣ д днѣ заѸтра пѸщати /

Вѣ е днѣ заѸтра пѸщати /

Вѣ с днѣ не пѸщати /

Вѣ з днѣ весь днѣ не пѸщати /

Вѣ и днѣ в полднѣ пѸщати /

Вѣ Ѹ днѣ всѣ день бранить. /

Вѣ і весь днѣ пѸщати. /

Вѣ аї днѣ ввечерѣ пѸщати. /

Вѣ вї днѣ ввечерѣ пѸщати /

Вѣ гї днѣ всѣ днѣ пѸщати /

Вѣ дї днѣ весь днѣ пѸщати /

Вѣ еї днѣ весь днѣ пѸщати. /

Вѣ сї днѣ заѸтра пѸщати /

Вѣ зї днѣ всѣ бранит пѸщат. /

Вѣ иї днѣ заѸтра пѸщати. /

¹⁰⁶ Відступи біля номера дня місяця наявні в рукопису, вочевидь, для кращої орієнтації.

Въ	ѿ	днь весь днь бранит пѡщат. /
Въ	к	днь ввечерѣ пѡщай. /
Въ	ка	днь вес днь бранит пѡщат. /
Въ	кв	днь весь днь пѡщай. // (арк. 254)
Въ	кг	днь весь день пѡщай. /
Въ	кд	днь заѡтра пѡщай. /
Въ	ке	днь ввечерѣ пѡщай. /
Въ	кс	днь весь днь пѡщай. /
Въ	кз	днь ввечерѣ пѡщай. /
Въ	ки	днь ввечерѣ пѡщай. /
Въ	кѡ	днь заѡтра пѡщай /
Въ	л	днь сло бранит не пѡщай /

Сказаніе лѡнными днам. /

Первыи день мѣца нѣснаго сирѣчь лѡны / и ѿ, и г сѡх велми. а д дна полови-
на / сѡха. а половина сыра. такѡж е и ѿ. и г сыры. а ѡсмой еже есть перекрои /
сѡх. а ѡ, и і. и аї. и вї. и гї. и дї / и еї. Сырѣиши всѣх дней в мѣцѣ. / же солнце
возшедъ застанеть лѡнѡ / незашедѡ то ти коснѡлоса лѡны сѡхо / велми д дни.
а ѡт того до перекроа по/слѣднаго сыро велми а ѡт перекроа, и / до настатїа
мѣца сѡхо велми. /

**Правило днемъ. в наже не лѡпо кровь / пѡщати ни врачеватиса. но
блѡгостїса.** /

Мартъ.	г.	ке.	Апрѣль	гї	ки / (арк. 254 зв.)
Маїа,	в	ка.	Іюнь,	з,	к. /
Іюль,	с	ки.	Авгѡстъ,	с,	иї. /
Сентябрь,	в	ка.	ѡктябрь	и	кв /
Нѡбрь	и	ка	Декабрь	в	ка /
Генваря	в	кс	Ѣвѣрала	с	кд. /

Иные потребы когда подобаетъ / сѣати садити, и кровь пѡщати.

Наставшаго мѣца нѣснаго во а. до / ѡ часа сѣати, и кровь пѡщати, и вла/сы
рѣзати. в г день сѡх а на червлен / а кровь пѡщати ѡт полѡдне. д день по/ранѡ
пѡщай. а ѡт с часа все строити до/бро. е сз день ростѡчи но червен. а кров / пѡщай в
два дни поранѡ. а з днь вес / не пѡщами. и днь ни сѡх ни сырѣ, ни на / что не стро-
ен. а кровь пѡщати ѡт полѡдне. / ѡ часа сѣати, садити и виноград ѡ/треблати, ино
все строити добро, но / крови не пѡщай. і, аї, вї, гї, дї, еї / днь лѣс сѣчи, и кровь
пѡщати. сї днь на все не строенъ. а кровь пѡщай. зї иї / днь лѣрен скоти бити. а
кровь ввечерѣ / пѡщай. бї днь кровь весь день пѡщай. // (арк. 255) к ка кв кг сѣати
садити. но коли нѡ / чисто ѡт ка день ѡт крови бранит кд ке. / ни на что не
строины. но толкѡ кровь / ввечерѡ пѡщай. кс кз днь лѣс сѣчи / годъ сѡх ѡтросли
нѣтъ. а кровь во два / дни пѡщай весь день¹⁰⁷. кѡ л день, / тѣ дни на все строино. /
ѡ животѣ и ѡ болѣзни, ѡт аѡимѣи¹⁰⁸. / мѡрость сїа взата. /

¹⁰⁷ На цьому місці мали б бути характеристики 28-го дня, однак у рукопису вони відсутні — вочевидь, ще одна лакуна.

¹⁰⁸ Вочевидь, помилка переписувача, мало бути «аѡимѣи».

+ Аще ¹⁰⁹ бѣдетъ ѿбо въ члвчѣхъ нездравіе / какъвъ ѿбо недѣгъ. такъвъ і боль. на/знаменѣи тогѡ дни ни піи ни лѣдѣ ѡт/нюдъ ничто ж и до ѡтра: а на ѡтрѣ воставѣ / ѡт ложа, и пѡсти водѣ прохолоднѡю во склѣ/ницѣ, и постави на сѣнце. познавай в / тои водѣ. к животѣ или ко смерти, іли / долга болѣзнь члвчѣ. **животѣ.** /

Назнаменѣютъ в тои водѣ во склѣ/ницѣ члвчѣ. яко во ѡблацѣ сѣдаць по/средиѣ. то долго лежить а **живѣдетъ.** / ѡ **смерти.** **ОУ**жели лежить во склѣ/ницѣ ѡвидишь. или ѿ дна. іли у верхѣ / то стрегі его того же часѣ ¹¹⁰. // (арк. 255 зв.)
Аще ли посредиѣ лежить продолжит/са животѣ его и болѣзнь его. /

Такъвомѣ ж знаменію почюдишася / мнози, занеже сѣа хитрость ѡт авимѣи вѣлапа ¹¹¹. /

ѡ **добрыхъ днахъ** **содѣлахъ** и **посреднихъ.** / Овенѣ, Близнецѣ. Дѣва. Рыбы / слые **Ракѣ** **Левѣ** **Козерогѣ.** **слые.** ¹¹² **Юнецѣ** / **Яремѣ** **стрелецѣ,** **водолеи.** /

Средній слыи и **добрыхъ слыише.** / ѡт **среднихъ скорпіа.** /

О добрыхъ днахъ. /

Смотри ѡ разболѣвшемся члвчѣ. / **И** крѣпкѡ смотри болащаго, и сочти / в которой день назнаменѣи его недѣгъ / и ѡбращеши день паденія его. тогѡда / разсмотри в коси зодіи бѣше лѣна. / егда впадетъ в недѣгъ. аще ѡбра/щещи, блюди и разсмотри, добра ли / есть она, или сла, или посреднаѣ / аще добра есть зодіа она в немѣ / в **дѣн** ¹¹³ иже болаше лѣна в немѣ егда падетъ // (арк. 256) болли познавай, якѡ ѡстрабитъ ¹¹⁴ болли / аще во слои бѣдетъ не исцѣлѣеть. / ѡ **лѣтномъ ѡбхожденіи і въздѣшныхъ премѣненіи.** / ѡт вторагонадесѣти марта входитъ сѣнце на востокѣ ѡвнѣ, еже есть живо/тно (стѡлпѣ ¹¹⁵) вѣ планитамѣ. Первое еже есть мо/кро и тепло ростітелнѡ на мокротѣ кро/ви. занеже извести нас ѡт зимы, и прово/жати насъ к лѣтѣ, должни ѿбо есми пѣщат/ кровь, и ѡдалатисѣ ѡт снѣдеи лютыхъ еже / мдрецѣ глѣть. ясти сладкѡ и мытисѣ / часто в манѣ ¹¹⁶ пребывать еже сѣнце на / овнѣ до аї апрѣла ¹¹⁷. ѡтселѣ сѣнце вхо/дитъ на ѡвна а часть пребываетъ там / днѣи л і і часов и пол часа, бываетъ же / равноденство. дѣнь імѣть часѡв вѣи / ноцѣ вѣи. того мѣца мдрецѣ велитъ / а пищено со воздержаніемъ асти їствы / частыѣ. понеже землѣ сѣ ѡтворѣеть / а пора всходитъ. и длѣ того ѡсыпаетсѣ / и часто немогѣтъ. того длѣ здраво ест / мытисѣ в банѣ ѡт вина и пѣва пити по / мѣре. пельнное кореніе здраво ест пити. // (арк. 256 зв.) а великого кровопѣщенія беречисѣ. / ѡт кѣ марта весна начинаетсѣ. в то / бо время сотвори бѣгъ видимѡю тварѣ / всѣческѣ лѣвѣ бысть, и до ннѣ начи/наетъ: тогда

¹⁰⁹ Хрестик, наявний на берегах перед «Аще» у рукопису, відповідно передаємо тут.

¹¹⁰ Імовірно, автор мав на увазі передсмертне уділення монашого постригу.

¹¹¹ Помилка переписувача, мало бути «взята».

¹¹² Слово написане над рядком. Видно, писець пропустив його, а відтак, помітивши помилку, додав.

¹¹³ Слова «в дѣн» написані на берегах перед початком рядка.

¹¹⁴ Вочевидь, ще одна помилка переписувача, мало бути «ѡздравитъ».

¹¹⁵ Слово «стѡлпѣ» написане на берегах біля першої частини слова «живо/тно».

¹¹⁶ Мало бути «в банѣ», як впливає з пояснення нижче, де це слово вже написане правильно.

¹¹⁷ Тут (як на інших місцях) слід урахувувати похибку в 10 днів, спричинену відставанням тогочасного календаря від фактичного астрономічного.

всако древо и трава про/забати и цвѣти бываеъ егда сѣнце / возвращаетъ с полѣдѣ на полночь, и на ра/внѣ бѣдетъ крѣзе, и равен дѣнь с ношю / бѣдетъ, аккоже первѣе рѣхом. или захо/дащѣ сѣнцѣ, или восходящѣ, или полѣдѣ/не во шестю годинѣ. паче же равна ѿт сере/дѣнаго сѣнчнаго востока сотворена сѣ/щи, и кровь множитъсѣ тепла естъ. / и мокра меж зими и теплѣиши, а лѣта / стѣденѣиши и мокрѣиша. бываеъ же / ѱмноженіе крови. подобаетъ ѱбо по/малѣ крови пѣщати, и творити ѱчи/щеніе ѱтробѣ полвимѣю (sic!) пѣщати ¹¹⁸, / зелиа теплаго бѣгати еже сытѣсти / рыбные и вина теплого, и вечернаа поз/дѣна протазѣетъ время. се ѿт кѣ дне / марта до кѣ дѣна іюна. /

ѿт сѣца ¹¹⁹ апріліа ѿт аї дни восходит сѣнце // (арк. 257) на юнецъ еже тажко. и тепло, крови расти/тѣиш, и мокротѣ. должни есмы асти / зелие младое. и мѣса агнеа, и яица, и вино / пити доброе. и рыбы рѣчные, и болотные / и мытися часто и бѣгоѱшествовать и / не гнѣватисѣ. И пребываетъ сѣнце на юнѣ/цѣ до аї маїа. ѿтселѣ входитъ в юнѣу / вѣ аї часѣ. и пребываетъ тамо днѣи лѣ / и часовъ ¹²⁰. и полчаса. тогѣ мѣца всего пѣ/скать. того дѣла пѣскаеъ нежидовицы / различни выметываютъсѣ на чѣлкѣ. и кровь / велии пребываетъ: Сего ради и кровь ве/лми естъ здраво пѣщати и пріимати / пропѣщеніе велии брюхо естъ: Другіи / мдрецѣ говоритъ. апрѣла мѣца не кѣшам / рѣпы, ни рѣдки. да не слаа азва в те/бѣ зачнетъсѣ.

ѿт аї маїа сѣнце восходитъ на стол/пѣ близнецѣ. еже естъ третіе живот/но вѣ планитамѣ. еже естъ тепло и стѣ/дено посреди воздѣха. и дарастилно ¹²¹ мокрои / и черной желчи должни есмы асти мле/ко пресное и вотиро. и піти быліа чистѣ/телное. // (арк. 257 зв.) и воды пити стѣденыа, и врачеватисѣ / яко быти нѣшемѣ чревѣ младѣ. сирѣчь о/чищеннѣ ѿт всакиа мокроты. и спати / до сытѣсти. пребываетъ же сѣнце на бли/знецѣ до аїѣ ¹²² іюна. ѿтселѣ сѣнце восхо/дитъ во близнѣта во кѣ часѣ, и творитъ / тамо днѣи лѣ часовъ і и полъ часа. того / мѣца здраво естъ пити ѱчищеніе с поли/немѣ надщесрдце, и козіе млеко піти / добро. и кровь пѣщати и смытися с ко/реніемѣ в мылнѣ здраво. такѣ і ѣст/вы асти з добрымѣ кореніемѣ щѣва / и бѣдениктъ со всѣми кормлами. і питъ / еа здраво с питіемѣ. а іныи мдрецѣ / говоритъ того мѣца не аж мѣса ногъ / и головѣ да не слаа азва срдчнаа во в ю ¹²³ / годинѣ ѱбѣавитсѣ в тебѣ. /

ѿт аї іюна восходитъ сѣнце на столпѣ / ракъ и виждѣсѣ. понеже сѣнце возвышаетсѣ / боловшѣ, и бываеъ лѣтное знаменіе / занеж сѣнцѣ снити на ракъ. еже естъ вѣ/тренно и животно, и сѣхо должни есмы / ѱбо ѱдалатисѣ мокрых снѣдеи елика сѣт // (арк. 258) ѱ всакои ¹²⁴, и кисло, и не коснѣти в

¹¹⁸ Наступне після цього коротке слово, останнє в рядку, стерте. Також перші два слова наступного рядка («зелиа теплаго») написані по стертому.

¹¹⁹ Вочевидь, тут мало бути слово «мѣца», проте писець помилоково пропустив першу літеру.

¹²⁰ Кількість годин, які Сонце перебуває у знаку Тільця, переписувач пропустив. Можливо тому, що це було число 8 («й»), яке він сприйняв за подвоєння сполучника «и».

¹²¹ Можливо, первісно було «доростилно».

¹²² У рукопису над числом 11 (аї) ще винесена літера «г» під титлом — вочевидь, закінчення числівника.

¹²³ Закінчення числівника.

банѣ. / ѿмывати же ноги стѣденою водою пребы/ваетъ же слнце входитъ на
ракѣ до аѣ іюла / ѿтселѣ слнце входитъ вѣ ракъ во иѣ часть / и пребываетъ тамо
дни лѣ. и часѡв ѣ и полѣ часа. / того мѣца не велитъ младаго меду и пива пит /
велми нездраво есть, и не асть мѣс свиных / и головъ, и языка ясти. лацыка
грысти. / и стѣденаа вода пити чистаа. а иныа мѣд/рецы говоратъ: того мѣца
на гладкое¹²⁵ срѣце / врачеватиса ѿт всего. а вина піти смѣша/но с водою. лѣто
ж начинаеѣса ѿт кѣдѣ¹²⁶ іюніа. / даже до кѣдѣ¹²⁷ сентабріа мѣца. в которое же
/ знама лѣтнаго крѣга егда слнце близ на/шего жилища бываетъ на сѣверных
стра/нах и назнаменѣет сѣверныи крѣгѣ день всѣх днѣи / и лѣта того сотворитъ.
егда же ли вночи ли / два не коснетса крѣстномѣ знаменіи, и ѡдоб / обратиса
множицею по гѣ дни на а мѣстѣ / явитиса слнцѣ во исходе. и ѡсень еа меж/дѣ
весною есть. а ѡсенью тепло и сѣхо, сыи / ѿт весны теплот имѣа. а ѿт есе-
ни сѣхость, / и крѣчинѣ множит. бывает ѡмноженіе черныя желѣчи // (арк.
258 зв.) И Подобаеѣт ѡпокоеватиса и асти много / ѿтгребатиса же елика сѣтъ
люта. и подо/баеѣт піти водѣ стѣденѣю. И вечерніа / поздна ѿтлѣчатиса ж
асти рыбы стѣденыа / мало. ѡчишати ж ѡтробѣ. и пущеніе крови / бѣгати./

ѿт іа іюла. восходитъ слнце на лѣв еже / есть тепло, и чрез мѣрѣ сѣхо, и
животно. / должни есми ѡдалатиса тоѣлстых мѣс, и / ѿт сладких снѣдеи. за еже
быти сему живот/нѣ растителнѣ черныа¹²⁸ желчи. и творити / крѣпки ѡгневицы
сѣло времени ради о/вошнаго. творитъ же слыа болѣзни, и разли/чных во чревѣх.
Пребываетъ ж слнце во лѣвѣ до / аѣ августа. ѿтселѣ слнце восходитъ во лѣва / въ дѣ
час и полѣ часа. того мѣца ж велми нез/драво есть крѣвѣ пѣщати. И не пити ни кото/
раго зелѣа ко кровопѣщенію ѡтробы, и нез/драво во дни спать. такѡж мытиса
ѿт бани / стеречи. и силнаго смыслства. а велми есть / грысти щалѣа и пити
такѡж. А иныи мѣд/рець говорит: варѣвса теплыа воды. и тѣплаго / не аждѣ и
да не ѡгненѣю язвѣ ѡбращеши. // (арк. 259) ѿт аѣ августа восходитъ на дѣвѣ еже /
есть животно, сѣхо и мокро, но растител/нѣ черныа желчи ѿт нихъ же бываетъ
вели/каа трасавица четверодневнаа, иныа бо/лѣзни недѡбѣ испѣленіа. Долж-
ни ѡбѡ / есмы ѡдалатиса ѡт сѣхотных снѣдеи, и / теплаго зелѣа. и не спати во
дни. пребы/ваетъ же слнце на дѣвѣ¹²⁹, до ѣ сентабріа. / ѿтселѣ восходитъ слнце въ
дѣвѣ во вѣ час. / и пребываетъ тамо днѣи лѣ, и часѡв десять / и полѣ часа. Коли хоше-
ши здравѣ быти тогѡ / мѣца мало спати: дрѣгое смѣлства прили/чнаго стеречиса.
А иныи мѣрець говоритъ: / ѡвошѣ не аждѣ ничто к болѣзни ѿт вечера / и ѿт
теплого питіа не пей, ѿт сладкаго ни/чего не аждѣ. /

ѿт ѣ сентабріа восходитъ слнце на Арѣм / и бываетъ равен день с ноцію, и
бываетъ вре/ма посреди теплоты и стѣдени, и ѡбое / сѣхо должни есмы ясти

¹²⁴ У Тр. 762 замість «ѡ всакои» є «ѡцта» (арк. 263 зв.).

¹²⁵ Можливо, малося на увазі «на гладное сердце» — натщесерце.

¹²⁶ У рукопису над числом 24 (кѣ) винесена літера «г» під титлом, яка вказує на закінчення числівника.

¹²⁷ Див. попередню прим.

¹²⁸ У Тр. 762 «чрьмына» (арк. 263 зв.).

¹²⁹ Замість потрібного тут титла, переписувач помилково поставив паєрик.

теплѣиша, и / лютаа вкѣшеніа, и маса коровѣа, и рыбы / толстыа, и питіе разтворено, и млекѡ / пити. пребываетъ же сѣнце на аремѣ до аї // (арк. 259 зв.) октабрѣа. ѡтселѣ сѣнце восходитъ на арем / во сї часѣ. и тамо творитъ дни, ѣ. и часов / ѣ, и полъ часа той же мѣсѣ заріи имать / в себѣ всакого ѡвошїа: а всакого ѡвошїа не бѣди асти надшесрдце. а здравѡ / асти хлѣбѡ с козїимъ млеком. А іныи / мдрецъ говоритъ. добро есть вкѣшати / млекѡ на гладнѡю ѡтробѡ вачѣтсѣ¹³⁰ ѡт дни / чрезъ всю годинѡ.

ѡт кѣ сентабрѣа начинаѣтсѣ ѡсеннаа / равнина в силу ѡвошѡ егда сѣнце на сиве/рскихъ странах, из сѣверныхъ странъ возвращаетсѣ / и на равнѣмъ крѣзѣ бываетъ, и равенъ день / с ношїю сотворитъ во вѣмъ годинамъ. за/ходящѣ сѣнцѣ, или полѣдни въ сѣ годи/нѡ межъ лѣтомъ и зимою сѡхо и стѣдено. ѡт лѣ/та імѣа сѡхость. а ѡт зимы стѣдень, и / жилицы множатъ: подобаетъ беречисѣ / ѡт вкѣшеніа ѡвошїа, и ѡт стѣденыа во/ды, и множества вина, и ѡтренїа стѣде/ни совлачити себѣ. аще и стѣдено бѣдетъ / и дѡшно, и хранитисѣ ѡт гнѣва и ярости, / и всакихъ снѣдеи, и множества пѣщатъ кро/ви¹³¹ // (арк. 260) и ѡчишати ѡтробѡ ѡт ади в олфимѡю ѡ/малившихъ лѣнѡ. протазѣетъ же сѣ время / се ѡт кѣ сентабрѣа. дажъ до кѣ декабрѣа. / ѡт аї октабрѣа восходитъ сѣнце на / скорпїю еже есть животно, и стѣдено и / тажкѡ, и начинаѣтъ ношѣ прибывати / а день ѡмалатисѣ начинаѣтъ же сѣ тѣле/сѣ нѣша сѡха сѡща ѡмокреватисѣ. до/лжни есмы ясти просовное листвїе ва/ренное и праженое, и рыбы праженыа, и / вино пїти сладкое. пребываетъ же сѣнце / на скорпїе до ѣ ноабрѣа. ѡтселѣ сѣнце / входитъ во скорпїю во вѣмъ часѣ. творитъ / тамо дни ѣ. часовъ ѣ. и полъ часа. тоѡ / мѣсѣа здраво есть пїти вино. такѡжъ здра/во есть якѡ свѣрина и пїща в то вре/ма все поспѣло и злиналѡ. такѡжъ велми / здраво есть торнїкїи асти. и повелѣ/вають того мѣсѣа часто асти. а что есть / персемъ бесполезно, не ѣждѣ, ни пїи меду пресного./ а іныи мдрѣцѣ говоритъ. варѣисѣ баннаго / мыенїа глѣвы. понежъ зачинаѣтсѣ во глѣвѣ не/жид, и долговины ѡбаватсѣ в тѣлѣ (арк. 260 зв.) ѡт ѣ ноабрѣа восходитъ сѣнце на стрѣлѣ/ца. и бываетъ дни мали. и бываетъ ѡмноже/нїе черныа крѣчины. крови ѡскѣдѣнїе / должни есмы алица, и медъ и рѣпѣ. ѡтгре/батисѣ жъ зелїа и вина на исцѣльныа¹³² / ради болѣзни главныа. Пребываетъ же / сѣнце на стрелцѣ до ѣ декабрѣа. ѡтселѣ / сѣнце входитъ в стрелецѣ въ пї часѣ, / и творитъ тамо дни ѣ. и часовъ ѣ, и полъ / часа. того мѣсѣа бывають людемъ възгри. и тоѡ / длѣ глѣвѣ имѣти за все в теплѣ. такѡжъ / и ѣстви асти горкїа. А питїе пїти со/грѣваючи. велитъ же беречисѣ всакаго при/личного смѣлства. велитъ же стрещисѣ / того мѣсѣа горскихъ мыленѣ. А іныи мдрецѣ / говоритъ варѣисѣ лѣкѡ и чеснокѣ. / ѡт ѣ декабрѣа восходитъ сѣнце на / козерогѣ. еже есть животно мокро / и стѣдено. должни ѡбо есмы пїти ви/но в сытѡст. и снѣденїа асти с медѡмъ / разтворенно, и с медѡмъ, и селми, и медъ / с отцѡмъ¹³³. пребываетъ же сѣнце в козерож/цѣ до ѣ генварѣа. ѡтселѣ сѣнце входитъ // (арк. 261) в козїи роѡ въ кѣ часѣ. и пребываетъ же

¹³⁰ Імовірно, тут мало бути «врачѣтсѣ».

¹³¹ Останній склад написаний внизу під словом, скраю нового рядка.

¹³² Тут, вочевидь, мало бути «неисцѣльныа».

тамо / днѣи ѿ и часов ѿ. пол' часа того мѣца, / велми здраво естъ кореніє горкое асти / из¹³⁴ гвоздиковъ, и мѣшкатовъ цвѣтъ, иное / разное кореніє, велми здраво естъ кров' / пѣщати из гавныа жилы. такѡж вель/ми здраво естъ поживати корица / во ѣствах и в питіи. а іныи мдрецъ / говоритъ: стречисъ зеліа капѣсти не / люто ѡт негѡ азыкѡ имаши тоскій. / ѡт кѡ декабра. начинается зима, / даж до кѡ марта время дѡ зимнаго крѡ/га. бывають настоящимъ амзѡ. а гдѣ сѡл/нце далече нашего жилища бываетъ на / низаишемъ востоцѣ, и назнаменѡетъ / южскій крѡѡ. тогда днѣи всего лѣта мен/ши днѣи сотвориxъ сѡ годин, и гма¹³⁵ недѣѡма. / аноѡ болши зѡ годинъ с четвертью меж ѡ/сенью и весною стѡдено и мокро. сѡи ѡт / осени стѡден. имѡ ѡт весны мокрость, мно/житъ же силы: Понѡж ѡмножается флѡ/гма. еже естъ мокрота. подобаѡт же / асти елико имѡтъ теплотѡ еже сѡт // (арк. 261 зв.) сѡ сикакъ, сирѣч. горчица. редка, лукъ. / чеснокъ. просо, перецъ, зилмевер. кара/дѡл. сирѣчъ ѡрѣшки мѣшкатныє. пити ж / ѡкропъ с медомъ варенымъ. глѣтъ инъ / мдрецъ: ѡтгребатисѡ ж сытости рыбъ свѣ/жих. зеліа тепла. вечера поздна. / ѡт ѿ генварѡ восходитъ сѡнце на водо/лѡ. и ѡттолѡ продолжаютъ днѣи, и сѡнце / возвышается мало, и ноцъ начинается / ѡмалати, и мокрота ѡмножается. дѡл/жни есмы ясти и пити вино избран/ное и просо вареное ясти, и ѡмывати ча/сто. пребываетъ же сѡнце на водолеи до ѿ / феврала мѣца. ѡтселѡ сѡнце входитъ в / водолеѡ во вѡ чаѡ. и пребываетъ же тамо / днѣи ѿ и часов ѿ. и пол' часа, и паки и/сходитъ. того мѣца велитъ мдрецъ а/вицена ясти ѣствы частыа: а птѣцъ / инѡ свѣринѡ с рѣпою ясти все горячее. / а по ѣстве борзо пити добро естъ вино / или старинное пиво пить. а питіє пити / по малѡ, а мытисѡ здорово. а крови не пѡ/щай. А іныи мдрецъ говорит: того мѣца на / всако // (арк. 262) ѡтро по три глащеніѡ воды испити. да / слыи вѣтръ не ѡбладаетъ тобою за годинѡ. / ѡт ѿ феврала приходитъ сѡнце на рыбы / и прибываетъ прибываетъ (sic!) прибытокъ мокро/тѣ, и слизѡ, и черной желчи. дѡл/жни есмы / ѡдалатисѡ маѡ воловых, и прочихъ мокрот/ныхъ снѣдеи. бѣгати ж всакого зеліа. ясти ж / селика, и пити сель, и силнѣишии вино ѡлѡ / тогда в сладость приходитъ ѣствы чело/вѣческіѡ. пребываетъ же сѡнце да¹³⁶ рыбахъ / до вѡ марта. ѡтселѡ сѡнце входитъ на / рыбы во кѡ число. и творитъ тамо днѣи / ѿ и часов ѿ и пол' часа. и мдрецъ говорит: / того мѣца кто не бережется ѡпиваніѡ / и ѡтбѡденіѡ¹³⁷. такоже и ѡт стѡденыѡ ѣ/ствы. и ѡт питіѡ всакого стѡденного сте/речисъ. занѡж в томъ тѣлесныѡ немощи / зарождаются в члѡкѡ. сего ради сокъ здра/во пити, а на пѡлцѡ крови не пѡщай. а іныи / мдрецъ говоритъ: феврѡріѡ с отцомъ¹³⁸ / аже всакое вареніє добро бѡдетъ асти.

¹³³ Можливо, тут мало бути «с оцтом», але через помилку переписувача вийшло «с отцомъ».

¹³⁴ Тут можливий також альтернативний поділ: «и з гвоздиковъ», хоча він видається менш імовірним.

¹³⁵ Поєднання букви на позначення числа та буквеного закінчення числівника: трема.

¹³⁶ Тут, вочевидь, мало бути не «да», а «на».

¹³⁷ Надрядкова «т» над омегою є, вочевидь, помилкою переписувача.

¹³⁸ Можливо, тут мало бути «с оцтом», але через помилку переписувача вийшло «с отцомъ».

о́круженіи сѣнца. /

Аще в мартѣ о́крѹжитсѣ. воды много бѣдет. // (арк. 262 зв.) в мартѣ. Аще возгремитъ мѡчѣ послѣдѣ/ствѣть смерть много, и погибель чело/вѣкомъ. Аще лѣна покровитъ / жита много бѣдетъ. а древїи плоды и/казатсѣ¹³⁹. Аще трѣс бѣдетъ всеи жа/твѣ бѣгородіемъ бѣдетъ. градѣщїи ж по / морю бѣдѣ прїимѣтъ. пожди жатвѣ скон/чеваютъ. Мѣсѣ апрѣль. Аще / о́крѹжитсѣ великъ бѣдетъ, глад. / **апрѣль**. Аще возгремитъ, жита м/ного бѣдетъ, с плачемъ снѣдаемо, сред/наа жатва бѣгополѣчна бѣдет. Аще ли / трѣс спослѣдствѣть. рат великъ явлѣ/еть. и матеж странѣ тои назнаменѣтъ / древнїи плоды бѣгораднѣ. кнѣзи же стѣраны тоа ѹстроѣтсѣ. Мѣсѣ май / о́крѹжитсѣ бѣдетъ многа¹⁴⁰. /

Аще маїа крѣгъ сѣнчнннн выше крѣга лѣ/ного. то ѡсень долга бѣдетъ. / Аще маїа возгремит. гибель скотѣ воз/вращаетсѣ. Аще трѣс бѣдетъ мо/гѣты, тоа страны ѹкрѣплаетсѣ. / Аще ли мѡчѣ бѣдетъ. или мгла на нѣбо взы/детъ. // (арк. 263) добра много назнаменѣтъ. познаа жатва / паче полѣчитсѣ. ѡвощннн плод полѣчитсѣ. / Мѣсѣ іюнь о́крѹжитсѣ свѣремъ смѣртъ. / и **іюна**. Аще возгремитъ моча напослѣдѣ/ствѣть. чѣкомъ гибель назнаменѣтъ (Аще аки кровава / бѣдетъ, исказа житом / а вина много бѣдетъ.)¹⁴¹ Аще трѣс бѣдетъ. плодѣ ѡвощномѣ стѣ/дено бѣдетъ. познаа жатва хѣда бѣдетъ. / Мѣсѣ іюль. аще о́крѹжитсѣ, рыбы мноѣ / бѣдетъ. **іюла**. Аще возгремитъ, глад ве/ликъ назнаменѣтъ. познаа жатва нѣж/но бѣдетъ. Аще ли трѣс бѣдетъ гра/ды поморсти водѣ прїимѣтъ. четверо-но/гимъ разположеніе. пшеницы познаа жатва. / Мѣсѣ **Авгѣсть**.

Аще о́крѹжитсѣ дож/ди велицы бѣдѣтъ. **авгѣсть**. Аще / возгремитъ сла бѣдетъ много странѣ тои. / Аще ли мѡчѣ послѣдствѣть. і ничто сла / не бѣдетъ. Аще ли трѣс бѣдетъ, тще/ты и смерти много бѣдетъ. плод ѡвощннн / по ѡскѣдѣ, вина и масла много бѣдетъ. / Мѣсѣ сѣнтѣбрь. аще о́крѹжитсѣ сѣхо бѣдетъ. Аще возгремитъ сѣнтѣбра, / винѣ и житѣ недостатѣкъ авлѣетъ и всеи / жатвѣ. // (арк. 263 зв.) ще¹⁴² ли мѡчѣ много послѣдствѣть. Аще / ли трѣс бѣдетъ могутѣмъ премѣненіе / назнаменѣтъ странѣ тои матеж. / Мѣсѣ ѡкѣбрь. аще о́крѹжитсѣ рати бѣдѣтъ. / **Окѣбра** аще возгремитъ житѣ погрѣ/шеніе назнаменѣтъ. Аще ли трѣсѣ / бѣдетъ. то матеж ѡт востока назнаменѣ/еть. и смерти много бѣдетъ. и звѣремъ нах/женіе и мѣжемъ сѣлннн. знаменѣтъ смѣртъ / и погибель.

Мѣсѣ ноѣбрь аще о́крѹ/житсѣ. глад бѣдетъ. **Ноѣбра**. аще / возгремитъ, матеж бѣдетъ ѡт запада / назнаменѣтъ, и плод ѡвощннн исказитсѣ / Аще ли бѣдетъ шѣм с нѣси, кнѣземъ премѣ/неніе, и странах и тѣга. Аще ли мгла / на нѣбо взыдет. время послѣднее явлѣет / мѣсѣа ноѣбра. Аще взыдетъ крѣгѣ / лѣннннн крѣга сѣнчнннн, весна долга бѣдет / велми. Мѣсѣ **декабрь**. Аще о́крѹ/житсѣ. дож-ди велицы бѣдѣтъ. / **Декабра**. Аще возгремит. жатва бѣго/полѣчна иже ю равно

¹³⁹ Вочевидь, мало бути «исказатсѣ».

¹⁴⁰ Тут, вочевидь, лакуна, адже так не вказано, чого саме буде «многа».

¹⁴¹ Ця приписка знаходиться на берегах біля рядка, тому наводимо її в дужках.

¹⁴² Тут, вочевидь, мало бути «аще».

¹⁴³ Тут, судячи з контексту, мало бути не «равно», а «рано».

¹⁴³ жатвѸ, и скончеваи, / и позднѸю начинаи, время то на веселіе // (арк. 264) Паче ѿт равнаа дни. и до слнчных мѣсть. / дни бо велми добры ест ко жатвѸ из/ раднѣшее иных лѣтъ. и преизраднѣ и / всѣе. Мѣцъ генварь. Аще окрѸ/житсѧ. вод много бѸдетъ. Генварѧ / Аще возгремѣт. жита много бѸдетъ. пачеж / раннаа жатва добра. среднаа ж сла. по/слѣднаа же добра. Аще трѣс бѸдет. / рѧть назнаменѣтсѧ. масла вина много бѸ/детъ мѸгѸтомъ скончаніѧ. / Мѣцъ феураль аще ѡкрѸжитсѧ. кнѣзи / зарѧтѧ ѿт востока до запада. / Феураль. Аще возгремѣт жита бѸдет мно/го и ѡбилно. познаа жатва. среднаа ко/рысть. скотѸ мор назнаменѣтсѧ. познаа / жатва строина. А мѸч послѣдствѣтъ ¹⁴⁴. / Аще трѣс нѣтъ. мгла на нѸбо възидет / ѡвцамъ добро. / Аще шѸмъ бѸдетъ. рѧти многи бѸдѸтъ. /

Лѣто ¹⁴⁵ ас ¹⁴⁶ мартъ, его ж знаменіѧ ѡвѣи / извеснаго крѸга. зима тепла, весна дожди/ва овоща много. осень ведрена, жита // (арк. 264 зв.) исполѸ без двою днѣи, с звѣздъ. во еди/номъ мѣсте, срацынамъ добро, или розна / станѸтъ, а верхъ глава ест члѸкомъ. / якѸ рѸвимъ первеней. иже родитсѧ кто. / щасливъ бѸдетъ. торговецъ бѸдетъ, / и по землямъ хѸдець, и ѿт воды страшливѣ. / а смерть емѸ ѿт главныхъ болѣзни іли ѿтрѸжа ¹⁴⁷. / Лѣто вѣ апрѣль. его ж знаменіе телецъ. / цри и кнѣзи лихи бѸдѸтъ, а людемъ добро / бѸдетъ. тепло и плодовито, скотѸ здра/віѧ, млдцѧ смрть. і звѣздъ держитъ. / аз же ¹⁴⁸ ѡзриши их во единомъ мѣсте мѣца / апрѣля. во і день. рѧть бѸдет. или дож/ди бѸдѸтъ велицы. или разнѸ ѡзриши их / тишина бѸдетъ. аже родитсѧ, имѣт / бѸдетъ, и храбръ в полкѸ. смерть емѸ / ѿт плещѸ. /

Лѣто гѣ май. его ж знаменіѧ близней. / иже родитсѧ ѿтрѸча. щасливъ бѸдетъ. / с звѣздъ держи. аже ѡзриши их неполнымъ / свѣтомъ. тишина ѿт злыхъ людеи. аже родит/сѧ. гордъ и величавъ бѸдетъ, не стано/вит, чюжелоубецъ: оца и мѣри, и братіи // (арк. 265) не любитъ. ѿт землѧ хлѣбъ родитсѧ чѧс / его. А смерть его ѿт лѸна.

Лѣто дѣ июнь. его ж знаменіѧ рѧхъ, сѸхо / бѸдетъ по всеи земли. и матежи велицы / бѸдѸтъ, воины грады бѸдѸтъ. и црѣмъ ¹⁴⁹ / матеж бѸдетъ. и потомъ добро бѸдетъ. / мѣцъ мартъ загоритсѧ въ кѣ а потомъ / ѡпѧтъ пакости не бѸдетъ. имѸща м / звѣздъ. аже родитсѧ. бѸгобѸзливъ бѸдетъ. / и щасливъ. но члѸкъ нелюбивъ ятры срѣцемъ / болатъ, и бѸдетъ. а срѣцемъ велми болѣн / бѸдетъ. А смрть емѸ ѿт чрева.

Лѣто еѣ. егож знаменіе лѣв. тишина / бѸдетъ. и дешеви́зна бѸдетъ здрава зи/ма добрѣ. лѣто дождливо. овоща много. / імѸщи кз звѣздъ. аже ѡзриши их. аки мо/кровѧты рѧть зла бѸдетъ. іли ѡзриши их / часты велми. тишина бѸдетъ. аже / родитсѧ, щасливо, и силно бѸдетъ. а че/ловѣкомъ гѸбитель бѸдетъ.

Лѣто зѣ АвѸгстъ. его ж знаменіѧ двѧ. / блѸго, и дешево бѸдетъ велми. аже ли г / звѣзды быстры держитъ. и красны вѣми // (арк. 265 зв) аже ли свѣтомъ полнымъ

¹⁴⁴ Тут, вочевидь, знову лагуна, адже не вказано, чого чекати в такому випадку.

¹⁴⁵ Відступ між попереднім текстом наявний у рукопису.

¹⁴⁶ Знову поєднання літери на позначення числа із закінченням числівника: «первое».

¹⁴⁷ Тут, швидше за все, писець автоматично дописав надрядкову «т», мало були просто «ѡрѸжа».

¹⁴⁸ Судячи з контексту, тут мало бути не «аз же», а «аже», як трохи далі.

¹⁴⁹ Слово децю затерте, проте все ще відчитується. Можливо, його затер сам переписувач, адже воно тут зайве.

Ѡзриши ихъ / неполнымъ свѣтомъ. сло бѠдетъ людемъ / Ѡт востока. оwoца и меду мно-
го бѠдет. аже / родитъса силенъ бѠдет. ясти и пити ѡло / бѠдетъ. и лживъ и бладивъ.

Лѣто ѡ е сентабрь. знаменіе лрем. / добро и првдо. зима средна. ни тепла
/ ни стѠдена имѠщи ѡ звѣздъ. аще Ѡзри/ши ихъ красны. добро тишина бѠдетъ /
велика. или Ѡзриши ихъ неполнымъ свѣ/томъ. то потрасеніе земли. аще родитъса
/ дѠмца бѠдетъ. и торговца. тѣломъ / средній бѠдетъ. и всемъ хитръ, скѠп. /
Лѣто и е октабрь. его ж знаменіа ско/рпіа. при слы бѠдѠтъ, и поганамъ землю.
/ и людемъ тѠга бѠдетъ лѣто зноино / и сѠхо бѠдетъ. весна дождива. имѠщи /
ѡ звѣзды. при из запада возмѠтъ зе/мли много. аще Ѡзриши звѣзды тем/ны:
пойдѠтъ при с востока и до запа/да, и до моря. а далъ не поможетъ имъ / бѣ
явитъ земный червь, испѠщаа из / хвоста ѡ змеи. аще родитъса быстръ бѠдет. //
(арк. 266) радѠтса смиренномъ. боець бѠдет, и кро/волюбець. /

Лѣто Ѡ е. ноябрь. его ж знаменіа стрелѣцъ. / бѣго в людех. правда бѠдетъ. лѣто
сѠхо / бѠдетъ. осень дождлива велми бѠдетъ / дѠ звѣзды держить. А иже Ѡзриши
ихъ. / во амъ¹⁵⁰ мѣсте. дешевизна или Ѡзриши / ихъ разно. сынове при работати
начнѠтъ. / а кто родитъса кроволубецъ бѠдетъ. / а чего восхощетъ. то емъ бѠдетъ.
/ Лѣто ѡ е декабрь. его же знаменіа ко/зерогъ. сѠхо. зима стѠдена, и ведрена / и
гладна. три звѣзды держить. аще / Ѡзриши ихъ несвѣтлы. сло бѠдетъ велми. / моръ
Ѡт востока веліи, при Ѡмретъ. или / Ѡзриши ихъ красны. тишина бѠдетъ вель/
ми миръ. Ѡwoца много бѠдет, меду мало / бѠдетъ. А кто родитъса. велми блад/
ливъ бѠдетъ. рѠкама щедръ, чюж домъ / исказнитъ. а свои починитъ, а дрѠга / з
дрѠгомъ свадитъ. / Лѣто аі генварь. его же знаменіа / водолеи добро, и тишина.
зима стѠ/дена // (арк. 266 зв.) весна дождива. лѣто тепло. Ѡсень ведре/на. жита
много, ѡ звѣздъ держить. / аще Ѡзриши ихъ во единомъ мѣсте. ти/шина бѠдетъ. и
все дешево бѠдетъ. / или Ѡзриши ихъ разно. рать бѠдетъ. аще / родитъса щасливъ
бѠдетъ. бѣлюбѣць / и дрѠжелюбець бѠдетъ и много тво/рець Ѡтаи. а смерть емъ
Ѡт желѣза / или Ѡт вѣтра бѠдетъ. /

Лѣто вѣ феураль. его ж знаменіа рыбы / бѣго бѠдетъ. тишина и дешевизна
бѠдет / зима тепла, и снѣжна бѠдетъ. лѣто / добро. но дождливо бѠдет Ѡвцамъ
сме/рть бѠдетъ. ѡ звѣздъ держить. аще / Ѡзриши ихъ разно. то потрасеніа за мо/
ремъ. или ихъ Ѡзриши во единомъ мѣсте. / созданіа при преві высоніа бѠдетъ. х¹⁵¹
(людемъ весе/ліа бѠдет.) аще / родитъса красенъ Ѡбличіемъ бѠдетъ. / аще
мѠжескій пол. то торговцы и хитры / людіа бывають, лиха срѣца ихъ бѠдѠтъ сме/
рти¹⁵² ихъ чревомъ. /

Ѡ небеси. /

Нѣбо едино Ѡбо есть по сѠществѠ, Ѡ же // (арк. 267) по числѠ, и Ѡбо едино
есть нѣбо по Ѡбразѣ вѣка / сего. иже преже сотвореніа миръ. / ДрѠгое нѣбо по
Ѡбразѣ вѣка, иже по воскре/сеніи сѠдѣ и воздолніа¹⁵³. / Седмъ нѣсѣ сѠтъ. по

¹⁵⁰ Знову буквенне позначення числівника із закінченням: «единомъ».

¹⁵¹ Тут у рядку стоїть хрестик, і такий же на берегах навпроти, біля якого текст, наведений тут у дужках.

¹⁵² Початок слова наприкінці рядка затертий, проте склад «ме» відчитується доволі просто.

¹⁵³ Мало бути, вочевидь, «воздалній».

образѸ седмѸ вѣкѸ / мира. дрѸгое же безвѣднаа тварь¹⁵⁴. седмѸ ж / нѣсь иматъ и великихъ звѣздъ црєви. и / иныхъ звѣздъ. естѸ ж на семѸ далнѣмъ¹⁵⁵ нѣси / лѣна, Ѹ а на вѣмъ поаѣ¹⁵⁶ ермисѸ¹⁵⁷. ♀ / на третіємъ естѸ аѸрадитѸ¹⁵⁸ ♀ на / четвертомъ нѣси слнце ☀ на еѣмъ / арисѸ¹⁵⁹ ♂ на смѸ зевѣсѸ¹⁶⁰. ♄ на / седмомъ кронѸ¹⁶¹, ꙗ СѸтъ Ѹбо / имена седмимъ, кронѸ, зѣвѣсѸ. араѣ. / или ось¹⁶², аѸрадитѸ, ермисѸ, селѣнїи¹⁶³. / и сїа Ѹбо седмѸ звѣздъ на седми нѣхъ. на вса/ко нѣбо єдина звѣзда. выше ж седмаго / нѣси сѸтъ другїа звѣзды вї числомъ / имже имена сѸтъ.

Овень. Юнець, Близнець Ракъ /
Лев¹⁶⁴. Дѣва. Арємъ Скорпіа. /
Стрелець Козероґъ. Володеи Рыбы. /
Стихїа двадєсати¹⁶⁵ мѣсецамъ. // (арк. 267 зв.)

Мартъ /

Азъ воїны на всеѸрѸжество извожѸ, ме/ча же изошрєваю и привлачѸ къ бранєм, і зе/млю чѸждѸ любовнѣ подоа¹⁶⁶ и воїномъ / емѸ бо показѸа ваѣ, и поѸчала якоже / достоитѸ, и повелѣваа всѣмъ приїмат / на всакъ днь піщѸ сладкѸ. сирѣчь воздерѸжателнѸ. **Апрѣль.** /

Азъ атанца (sic!) Ѹтолстѣваю в снѣденїа / члкомъ, и пасцѣ піщѸ вѣрнымъ прино/шѸ, и радость предвѣща витанїа ради множає. гла же всѣмъ бѣжати испо/лнѸ сѸщихъ яди. из них же ражаютьсѸ ме/лаѣ,¹⁶⁷ еже естѸ чернаа желчь. /

Маи. /

Азъ подаваа шипки блѣговонны, иже / ползѸетѸ в малодѣшїа красєнѸ / травѸ Ѹтвержаю, и крѣплаю, пове/лѣваю не асти, глѣвы и ноги, и кормины / раждаєтѸ бо са из них Ѹлєґма, и чернаа / желчь, ѿт них бо возрастаетѸ трасови/цы, и сѸхаа болѣзнь в составѣхъ.

Іюнь // (арк. 268)

Азъ травѸ серпомъ пожинаю, и землѣ / делатели предѸготоваю на жатвѸ, и по/велѣваю члкомъ вкѸшати воду на всако / Ѹтро. занєж тогда ѸмножаєтсѸ чернаа / желчь, и ползѸетѸ сѣло піти водѸ на / гладкѸ¹⁶⁸ срѣце. **Іюль.** / Азъ пшеницѸ пожинаю, и ячмы в лѣпо/тѸ, и гѣмна всѣ рѸкоати исполняю, и /

¹⁵⁴ У Тр. 762 — «твердь», арк. 268 зв.

¹⁵⁵ У Тр. 762 «долнемъ», арк. 268 зв.

¹⁵⁶ У Тр. 762 «по сеи», арк. 268 зв.

¹⁵⁷ Судячи з символу, йдеться про планету Меркурій.

¹⁵⁸ Венєра.

¹⁵⁹ Марс.

¹⁶⁰ Юпітер.

¹⁶¹ Судячи з символу, йдеться про Сатурн.

¹⁶² У Тр. 762 «слнце», арк. 268 зв.

¹⁶³ Вочєвидѣ, комбїнація грецького «Селєна» та слов'янського «Луна».

¹⁶⁴ Біля слова «лев» ще буква, подібна до «лежачої» скорописної «В».

¹⁶⁵ Знову помилка, мало бути «дванадєсати».

¹⁶⁶ Вочєвидѣ, мало бути «подає».

¹⁶⁷ Перші дві літери слова «мєлаѣ» дещо затерті.

¹⁶⁸ Мало бути «гладнѸ».

хлѣбом насыщаа срдце члѣское¹⁶⁹. гла же бѣ/гати ѿт снѣдеи на ѿвоцѣа. ѿт них же не / ползѣтса тѣло никако ж. но паче вдает / в различныа болѣзни. **Авгѣсть.** / **Аз** повелѣваю ясти овоцѣа, и вси стра/ждѣщїи ѿт трасавицы насыщаются / пици ѿдалатиса ж подобаеъ всакомѸ / ѿт лежанїа, и покоа. **Сентабрь.** / **Аз** грозѣ на винограды порѣзаа, і сїа / в точилѣх ѿгнѣтаа, и творю пїтвѸ, і ви/но сладко всемъ, и начало лѣтѸ, и гла / пїти млекѸ на всако Ѹтро за ѿчище/нїа Ѹтробное, не ѿчищени бо тои трѸ/довѣ раждаютсѧ. **ѿктабрь.** / **Аз** птїцы приношѸ различны, и малѣи/ши // (арк. 268 зв.) на приводит Ѹловлатиса оскомъ и сѣ/тми ѿтроческими. всѣмъ же повелѣ/ваю снѣдати прас ползѣтеъ бо тогда / и очищаеъ ѸтробѸ ѿт многихъ различныхъ / недѸговъ. **Ноябрь.** / **Аз** широтѸ земли орю, и сѣю, и пї/шеницѸ в неї вѣлагаю¹⁷⁰ /

ѿ степеняхъ и зодїахъ. /

Дванадесати сѣщимъ зодїамъ, едино / колкѸ их имать преставы три. еди/на же преставы имать столпы десѧть. / того ради десѧтина наречетсѧ. занеж / имѣти имъ По десѧтеро лѣствицы, / бывають Ѹбо коемѸждо единомѸ зодїю. / и столпы а. якоже быти двоенаде/сѧтны зодїамъ т, и з. имать же / кождо степень имать презорца, и быва/еъ шездесѧтымъ к степенямъ пре/зорцы рк. преходит же снѣце на коиж/до день столбѸ единомѸ. зане зодїи / естъ а столбы снѣце на всѧ дни і но/щи преходит столбѸ единомѸ явѣ. яко / а денми солнѣце приходитъ едино зодїи // (арк. 269) обаче зодїа онѣ ами денми, и часов і, / и полъ часа. вѣдомо ж бѣди. якѸ в пѧтсот/ное лѣто премѣнаетсѧ год шествїа своѣгъ / иже в зодїахъ. ибо во дни іѿанна дама/скина. снѣце ѿт начатокъ в зодїахъ, ѿт к / дне апрѣла мѣца твораще. /

Галиново¹⁷¹ но ипократо¹⁷² /

Миръ ѿт четырехъ вещи составитсѧ, / ѿт огня, ѿт воздуха, ѿт земли, и ѿт воды / составленъ же бысть, и малыи мир сирѣч. / **Оч¹⁷³** ѿт чѣтыре стихи, рекше ѿт крови, ѿт мокро/ты, ѿт черныа желтости¹⁷⁴, и кровь Ѹбо ви/дѣнїемъ черле-на. вкушенїемъ же сладка. по/добна ж якѸ мокра и тепла. ѿлегма ж яже / естъ мокро-та видѣнїемъ бѣла, вкѸше/нїемъ же сладка. подобна естъ водѣ мо/крота и стѸдена. чернаа¹⁷⁵ ж желчъ видѣнїемъ / люта, вкѸшенїемъ же горка. подобна Ѹбо / естъ огню якѸ сѸха и тепла. чермнаа¹⁷⁶ же / желчъ видѣнїемъ черна. вкѸшенїемъ ж / кисла. подобна Ѹбо естъ землѣ. якѸ / сѸха и стѸдена. симъ Ѹбо стихїомъ Ѹма/лѣющимсѧ,

¹⁶⁹ У літері «к» писецъ додав зайву паличку.

¹⁷⁰ Попри назву «Стихїа два[на]десѧти мѣсецамъ», їх опис доведено лише до листопада, а три зимові пропущено повністю. Вочевидь, чергова лакуна.

¹⁷¹ Мається на увазі лікар Гален.

¹⁷² Тут до трактату вплетено твір «Галеново на Гипократа».

¹⁷³ Літера «ч» написана всередині літери «о» (омікрону), вочевидь, як символічне позначення мікрокосмосу.

¹⁷⁴ Тут пропущено четвертий елемент. У Тр. 762 цей опис виглядає так: «ѿт чермныа желчи и ѿт черныа» (арк. 270 зв.).

¹⁷⁵ Мало бути «чермнаа».

¹⁷⁶ Мало бути «чернаа».

или 8множающимса, и оде/бѣлѣвающимса // (арк. 269 зв.) выше естества своего, или премѣнив/шемса *от*стѣплым *от* своих мѣстъ, и / приходящим в нѣобычныя мѣста мно/гообразно сотворяетъ чѣла болѣти. ре/чемъ 8бо и гдѣ и в коих мѣстах пребывает / мокрота, 8бо под селезенкою быти ей, про/дыхаетъ же и исходитъ сквоз 8ста и ноздри / кровъ же пребываетъ около срѣца в преграде / и *от*тѣды раздѣлѣетса, и проходитъ сквоз / 8левы, и артирію, и когда 8множатса, / продыхаетъ и исходитъ сквоз нос, индѣ / бѣ не можетъ, ниже имать изыти. чер/мнаа *ж* желчь пребывает под 8тробою в пре/лѣпленю ятрѣ мошничнѣю, и продыхает / сквоз 8ши. калъ 8бо его жищитъ в 8хѣ. / то есть чермнаа желчь под селезеню. і / та пребываетъ в присаженнѣю внѣтрѣ мо/шницѣ, и та продыхаетъ сквозъ очи / горѣ, или бо измывает *от* очію тыа чер/мныа желчи сѣтъ сіа предреченныа сти/хіа¹⁷⁷, и иныа возрасты растут и множитса. / паче *ж* 8бо во *от*трочати до дѣлѣтъ 8мно/жаеѣса кровь, яко *ж* и в пролѣтѣи марта // (арк. 270) и апрѣла и маіа. за еже быти мокрова / и тепла. во юности *ж* лѣтомъ 8множает / чермнаа желчь, яко и в лѣта. сирѣч юна / июла, авгѣста. за еже быти емѣ теп/лѣ и сѣхѣ, в совершенномъ же мѣжи во мѣ / и патимъ лѣтомъ 8множаеѣса чермнаа / желчь, яко *ж* и во есень. сирѣч септеврѣа / и октоврѣа. и ноемврѣа. за еже быти / ему сѣхѣ стѣденѣ. во старомъ же пѣлѣтом. / и 8ножаеѣса 8легма. сирѣч мокрота / яко *ж* мокрота стѣдена и мокра, и отроча / то есть разтвореніе тепло и мокро яко / *от* крови. его *ж* ради овогда играетъ. овогда / смѣютса. и егда плачѣтса. скоро же и / 8тѣшаютса. юноши *ж* разтвореніе есть / тепло и сѣхо. яко чермныа желчи. и сего / ради сѣтъ *от*трѣзеиши, и свирѣпѣиши со/вершеніе же мѣжа разтвореніе есть сѣхо / и стѣдено, яко чермныа желчи. и сего / ради сѣтъ теплѣиши и блѣгостолѣтнѣиши. старомъ же разтвореніе есть стѣ/дено и мокро яко *от* мокроты: Сего ради / сѣтъ печални и 8драхли, и косни, и непама/ливы // (арк. 270 зв.) и егда гнѣваютса, пребываютъ неѣтѣши/ми. и се виждѣ 8бо кровь мѣстивѣ, и подат/ливѣ содѣловаетъ дѣшѣ. мокрота *ж* есть / 8легма коснѣиша и забытлива, чермнаа / желчь честнѣиша блѣгостолѣтнѣиша поз/наеѣса 8же непщеваніа и вины болѣ/знемъ. первое 8бо *от* версты. аще 8бо *от*тро/ча есть болли, кровь есть виновна. аще / ли юноша чермна желчь: аще ли старъ / 8легма есть ѣскорблѣющіа¹⁷⁸. второе *ж* / познаеѣса, и *от* времѣн вина: аще¹⁷⁹ еѣтъ / чермнаа желчь повинна есть¹⁸⁰. а еже пом/нити мѣдрствовать, бываетъ чѣкъ, и блѣго/растворенна тыа, сирѣч иже пол имѣ/щемъ теплотѣ и стѣденѣ тыа забы/вати, еже бываетъ *от* стѣдена тыа, *от* ог/ненныхъ же и палитныхъ ѣствъ бываетъ / безѣмѣе, огонь, ибо пар сквозѣ междо/раміе испѣщаетъ *от* лѣ к тыа. и бываетъ / безѣмѣн чѣкъ. сирѣч изстѣпленіе ѣма. / и подобаетъ разтвореннымъ маслом, еже / глѣють, еѣкрато помазовати тыа, сирѣч / шипково масло, и подобнаа семѣ. искри/вленіе // (арк. 271) бывающее окѣ или 8стномъ или полюю бра/за¹⁸¹. и се стѣденѣиши ѣства подо-

¹⁷⁷ Тут у тексті лакуна.

¹⁷⁸ Так («ѣскорблѣющіа») у рукопису.

¹⁷⁹ Тут у тексті лакуна, пор. «Апокрифи», с. 457, прим. 4.

¹⁸⁰ Знову лакуна, пор. «Апокрифи», с. 457.

баема / *ѡт* тыла. в них же подобаетъ сквозѣ ноздри / очищати, и *ѡт* вони парами ѡгненными / напарити главѡ. /

Велика страданіа бывають главѣ *ѡт* / стомаха, начало имать. яже сѣть болѣ / ніе ѡчима. болѣніе зѡбом, болѣніе горлѡ, / сѡхотное ѡдѡшіе. болѣніе ѡшима. ѡси / пнѡтіе болѣніе, и подобнаа симъ. / **И**мать *ж* глава швы. ѡбрѣтае же са и / самотворнаа глѡва не имѡщи швы, и та зѣ / драва есть. просто космата *ж* бывает глѡва / *ѡт* многіа мокроты, иже в глѡвѣ, кѡдрава *ж* / бывает, тепла сѡщи глава, чернѡст власом, / *ѡт* черныа желчи. чернѡсть же черныа и стѡде / ныа мокрости. плѣшивство *ж* *ѡт* еже ѡ / скѡдѣвати тинѣ питающіи власы. / Велика страсти бывають во глѡвѣ *ѡт* еже лѡтѣ, имать *ж* начало якѡ *ж* смолкота / желѣза белмо на ѡчю, зѡбомъ болѣзнь, / в боцѣ ѡтѡк, рекше ягодицы. / **Б**радѣ *ж* прибитыи ѣ, широка, мала // (арк. 271 зв.) долга, средняа, и спано *ѡт*, еже есть скѡдѡст / брадѣ, и сѣе ѡскѡдѣніа питающіи и ти / не есть. /

Чюства *ж* во члѣчѣх¹⁸² ѣ, зрѣніе, ѡбо / наніе, слышаніе, вкѡшеніе, ѡсѡзаніе / и ѡзрѣніе. *ѡт* ефеса¹⁸³ ѡбонаніе, *ѡт* воздѡха / слышаніе, *ѡт* огна вкѡшеніе, еже *ѡт* мо / крого: ѡсѡзаніе *ж* *ѡт* земли. /

Словестное. Аростное, и желателное¹⁸⁴. /

вопрѡс. /

Когда здравствѡет члѣкъ, и когда ізнемогает. /

ѡтвѣтъ. /

Здравствѡет же ѡбо когда сочтеталнѡ / по силѣ, и равностѡятелно стоа^т дѣ / стихіи / предреченныа во всемъ равенствѣ и ѡтѣ / шіи. **вопрѡс.** /

Что есть здравіе. /

ѡтвѣтъ. /

Здравіе есть блѡгѡраствѡреніе первымъ / *ѡт* нижних составленного мокрого. /

вопрѡс. /

Что есть врачъ: /

ѡтвѣтъ. //

(арк. 272) **В**рачъ есть естествѡ слѡженіем, и в болѣ / знѣх подвижникъ, и совершенъ ѡбо есть / врачъ, иже видѣніемъ, і дѣланіемъ искѡсенъ. / израднѣиших, иже все твѡраи врачеваніе / по правомѡ словѡ. врачество е^{ст} хитрѡст, мѣра / здравствѡющим, и свидѣтельство болящим / **Ч**лѣкъ имать частей в тѣле ѣ. рѡцѣ / двѣ. нозѣ двѣ. и главѡ. /

Стихи еже вѣ верхъ. ѡши. очи. ноз / дри ѡста. срѡце. рѡцѣ двѣ, тѣло. ко / лѣнѣ. нозѣ двѣ. /

Имать *ж* и година стихіи дѣ пролѣзе¹⁸⁵. лѣто. / осень. зима. **А** весна ѡбо начинается *ѡт* кѡ дни марта. Бывает же ѡмноже / ніе крови. Подобает же кровь

¹⁸¹ Мало бути «поль образа».

¹⁸² Так («члѣчѣх») у рукопису.

¹⁸³ Мало бути «ефера».

¹⁸⁴ Це відповідь на питання, яке в рукопису пропущене — чергова лакуна. Пор. «Апокрифи», с. 458.

¹⁸⁵ Помилка переписувача, мало бути «пролѣтъ».

пѣщати / и творити очищеніє ѿтробѣ с воиѣймоу, / ища ж зелїа тепло. бѣжати ж сытости ры/бныа. и вина тепла, и вечерни поздна. / Лѣто ж начинаеѣся ѿмъ кѣ іюніа, даже / до кѣ септеврїа. Бываетъ же ѿмноженіє / черныя желчи и подобаеѣт сего ѿпокоити / и не асти много, ѿмгребати же са елика / сѣть люта. и піти подобаеѣт воду стѣденую. // (арк. 272 зв.) и вечернаа поздна ѿмъ лѣчатиса, и ясти ры/бѣ стѣденѣ мало, ѿчищаа ж ѿтробѣ, и пѣщениа кровѣ пѣщати¹⁸⁶. /

ѿмъ кѣ же септеврїа начинаеѣся осень, / до кѣ декемврїа. и подобаеѣт ошаава/тиса ѿмъ вѣшенїа овощей и стѣденых / вод, и множества вина, и ѿтренных стѣ/деных, и не совлачити се¹⁸⁷ себѣ. аще и / дѣшно бѣдет, и храни-ти себе ѿмъ гнѣва и / ярости, и всаких снѣдеи множества. / пѣщати ж кровѣ, и ѿчищати ѿтробѣ вои/ѣймоу ѿмалившїс лѣнѣ. /

ѿмъ кѣ декемврїа. даж до кѣ марѣа / начинаеѣся зима, ѿмножаеѣся ж ѿлег/ма. яже еѣсть мокрота. подобаеѣт же а/сти елика імать теплотѣ, яже сѣть / сїа наѣ. сирѣчь. горчица. редка, лѣкѣ чѣсноѣк / прам пепер зинзиверѣ, карабѣл. сирѣчь орѣ/шки мѣшкатны. піти ж ѿкропѣ с медомъ / и мѣстомъ вареным, иже глѣють иписимо / ѿмгребати же са сытости, и рыбъ свѣжих. / и ѿмъ зелїа, і вечерныа поздна¹⁸⁸, ѿмъ хитрець. / Глѣют иже о том хитросмотрители: егда // (арк. 273) бѣдет ѿба полъ сѣнца, аки двѣ сѣнцы, сотвори/вши сѣщѣ сѣнцѣ на востоцѣ, или на западе / та ж бываетъ егда израдицею очиститсѣ / воздѣхъ исполнитъ свѣта ѿблакъ. да егда / ѿмъ сѣверныа страны почернѣеѣт. то сѣвер / назнаменѣющъ бѣдѣщъ. егда ѿмъ южныа, то / югѣ. аще ли со ѿбою странѣ бѣдетъ сѣнце / посреди сѣщѣ тогда дождѣ много и раменѣ / и вѣтрѣ назнаменѣеѣт. егда бо ѿмъ мѣленѣ/наго возгорѣніа яже ѿмъ земли вспоможе/ніа чернѣиша бѣдетъ сѣнѣчны крѣѣ. аки / огонь горащѣ лѣвитсѣ члѣскомѣ зракѣ, / или просто рещи. Аки кроваво сѣнце бѣдет. / то лѣвѣ знаменѣетъ якъ имѣт імать на тѣхъ / мѣстехъ быти, на их же мокрота многа вѣ/скѣрившиса. но гда кїи власы прострет, / или поговѣратъ¹⁸⁹ ѿблацы. то вѣтрено / бѣдетъ и стѣдено. а егда лѣна своа само / к себѣ прибѣгаа лѣвитсѣ, или почернѣ/вшими ѿблаки держимо якъ начнеѣт / входить. то дождевно бѣдетъ і мѣтно, или паки заходитъ чисто. или за/горитсѣ, ѿстиженіє явлѣет, и ясно еѣсть // (арк. 273 зв.) Такѣ ж і лѣна творитъ многа знаменїа разли/чна, вѣ гѣ день ѿбо еѣсть бѣдетъ тонка и / чиста. то долгѣю тихость знаменѣетъ / рамены. аще ли ѿбѣма рогама равнаа / явлѣет, или скверныи рогѣ чистѣе / бѣдетъ. то знаменѣетъ югѣ бывающъ. / но егда почернѣеѣт, полно сѣщи. то до/жди не бывають и егда бѣдетъ тонка / оба полы. бываетъ же то воздѣх. и егда / аки вѣнецъ воокрѣжитсѣ ѿмъ лѣны я/влѣетъ вѣдѣти имѣтъ бывающъ. / егда ли почернѣвши то кто и ѿбращеѣт. / то продолженъ мѣгъ явлѣет. ѿ знамени ж / сѣнца гѣдѣ извѣща глѣа./

ѿ власоженицах.¹⁹⁰ /

¹⁸⁶ Мало бути «бѣжати». Пор. «Апокрифи», с. 460.

¹⁸⁷ Слово деѣщо розмазане, тому неясно, чи писецъ зробив де помилково й де початок слова «себѣ», повтореного відразу, чи воно помилково розмазалосѣ та належить до тексту.

¹⁸⁸ Тут закінчується твір «Галиново на [И]пократа».

¹⁸⁹ Обидва «півмісяці» відображають знак, наявний у рукопису.

¹⁹⁰ Помилка, мало бути «власожелицах».

ѡт запада ж власожелѣць до возвращеніа / зимного естъ дни мѣ. сирѣчь **ѡт** вѣ / мѣца ноемѣрія до конца декемѣрія тѣ / днѣ сѣть зимнаго возвращеніа: растит / же в них охраць много сѣло. тѣмже / требѣи бана. и масломъ сухим три свое / тѣло **ѡт** возвращеніа зимного, дондеже / ѡдалитса день с нощію, то естъ пд. // (арк. 274) сирѣчь **ѡт** перваго дни мѣца генвара до еї марта. / тѣ дни зимни сѣть. подобает требовати / на ма¹⁹¹ и блеваніа до власоженскаго¹⁹² захож/деніа естъ дни мз. сирѣчь кѣ септемѣрія / до вѣ ноемѣрія в сих днех ѡножаются сло/бы тѣлесныя. и желтаа крѣчина, требѣи / искѣса и сладкѡ аждѣ, и часто мыиса. / а похоти **ѡт**нюд **ѡт**метаиса. аще тако хра/ниши. то и добрѣ пребѣдеши. превеликіи / црю птолемѣю. /

Сказаніа о двоюнадесать зодіахъ. /

Верхѣ седмаго нѣси естъ планитное ко/ло, идѣже сѣть дванадесать нелесныя / звѣзди. имже сѣть имена сице: овенъ. / юнецъ. близнецъ. ракъ. левъ. дѣва. / аремь. стрелець. скорпіа. козерогъ / водолеи. рыбы. сіа же дванадесать на/ричѣтса звѣзды нелестныя. и домове не/лестныя наричѣтса занеже прелщаецъ / наѣ и тыа, якоже планитѣ, но паче зна/меніа **ѡт** них же без лщеніа **ѡт** них бывають / в мирѣ зодіа же сіи глѣются, за еже зи/жнены¹⁹³ пѣть, имат всѣм чѣлом. домове бо // (арк. 274 зв.) наричѣтса. занеж исходятъ. и входятъ / в них планиды, яко ж в домовѣх предній мирс/ких разчинѣватиса, и здѣловають. сіа ѡбо / вѣ звѣздѣ. здержатъ все нѣбо крѣговидно. /

ѡ входѣ ѡнномъ і исходѣ в которых / зодіахъ всинѣваецса¹⁹⁴. /

Се ѡбъавихомъ, и проначертахомъ сол/нечнаго входа. иже к зодіамъ. и наѣчите/са всемѣ дніа и нощи. и в коих входитъ / исходитъ в сих сѣнце. внемли ѡбо всегда / ѡмовиднѣ, и розсмотри по всемѣ году день же / и чѣс. и в коеи зодіи естъ сѣнце. то тогда / розсмотри, и читай ѡнѣ, коликими днми / естъ ѡбрѣтъ совокѣпи **ѡт** оного дни ѡбрѣ/таемыа дни ѡнѣ, и сѣгѣбивше приложи / патъ, и держи в первых, и видѣвъ гдѣ естъ / сѣнце. тогда имаша начатокъ і **ѡт** дне и / сѣгѣбленіи, и **ѡт** оного ѡна тако, и прилогом / **ѡт** того зодіа, идѣже естъ сѣнце ѡпреди / патъ, по патъ днѣи коеждо здравіа зодіа. / за еже совершаецса дни ѡны в том зодіи / естъ ѡна. в таковыи днѣ и читай по вса / лѣта выну, рыбы феураль. водолеи генваръ // (арк. 275) козерогъ, декабрь. стрелець ноябрь. ско/рпіа октабрь. аремь сентабрь. два / аѣгѣсть. левъ июль. ракъ июнь. близнецъ / май. апрѣль юнецъ. овенъ мартъ. и о/брѣтай ѡнѣ в коемъ зодіи естъ, и поз/навай входящаа. якож имат сказати здѣ. /

Сіа книга

Списаса мѣжемъ нѣкіимъ кир'іоанномъ / прежде шести днѣи коленда іюна в'день / ндлныи в празникъ ферапонтовѣ. /

Славимъ гдѣа бѣа нѣшего, да будемъ сохране/ни **ѡт** всакіа болѣзни дѣшвныя и тѣлесныя / и здрави бѣдемъ молащеся Прѣстѣи влдѣцѣ / нѣшеи бѣдце, и прѣсно дѣвѣ и мріи, ннѣ і прѣсно / и во вѣки вѣковъ, аминь.

¹⁹¹ Помилка, мало бути «бана». Пор.: Тихонравов, т. 2, с. 412.

¹⁹² Правильно «власожелскаго». Пор.: Там же.

¹⁹³ Тут помилка переписувача, мало бути не «зижнены», а «жизнены».

¹⁹⁴ Правильно «вчинѣваецса».

THE MEDICAL AND ASTROLOGICAL
TREATISE “ZHYL STREKANIE” IN THE CONTEXT
OF THE UKRAINIAN RENAISSANCE

The aim of the publication is to publish a hitherto unpublished medieval source on the history of Ukrainian medical thought and to contextualize it in the intellectual environment of the Grand Duchy of Lithuania at that time. **Methodology.** Historiographical and source analysis were used to highlight the current state of research. The source has been transcribed using the critical method. **Scientific novelty.** For the first time, the treatise “Zhyl Strekanie” (“Bloodletting”) was published. Its author belonged to the Vilnius circle of Ruthenian intellectuals, overlooked until now as an integral part of the Ukrainian Renaissance. **Conclusions.** After reviewing rather scanty scholarly remarks on the work “Zhyl strekanie”, preference is given to the thesis that it appeared in the last quarter of the 15th century, in the context of contacts between the Ruthenian elite of the Grand Duchy of Lithuania and the intellectuals of the Novgorod Republic, who were later characterized as “Judaizers” and condemned as heretics. The role of the Union of Florence in the spread of Renaissance trends in the Grand Duchy of Lithuania has been emphasized. The Union was equally important for the contacts of Ruthenians in the Polish-Lithuanian state with the Western Church, contributing to the spread of Renaissance ideas among the Ruthenian elite. One of the specific ways of spreading pan-European trends was the travels of unionist Ruthenians to European countries, in particular, pilgrimages to Rome. At the same time, attention is drawn to the absence of Vilna as one of the important centers of intellectual life of the Ruthenians of the Grand Duchy of Lithuania in the field of researchers of the Ukrainian Renaissance. The author outlines the figures who belonged to the Vilnius circle of humanists and should be considered as representatives of the Ukrainian Renaissance.

Keywords: *medical astrology, medieval medicine, medical treatise, bloodletting, Ukrainian Renaissance, Ivan Soltan, Florentine Union, Vilnius, heresy of the Judaizers.*

ДО 90-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПОЧЕСНОГО ГОЛОВИ НТШ ОЛЕГА КУПЧИНСЬКОГО

Ніби минуло не багато часу, як Олегові Антоновичу Купчинському виповнилося 75, і в «Українському історичному журналі» (2009 р., № 3) вийшла інформаційна замітка про нашого визначного вченого. Спробуймо не повторюватися, щоб сказати про нове. Тим більше, ювіляр за ці 15 років активно продовжує наукову роботу, вивчаючи нові для себе галузі національної історії й культури.

Якщо охарактеризувати кредо Купчинського-історика, можна сформулювати його як вірність традиції наукового позитивізму. Він завжди намагається відштовхуватися від джерел — до джерел (*ad fontes*). Тому з повним правом можна сказати, що Олег Купчинський продовжує славу традицію Наукового товариства імені Шевченка кінця

XIX — 1939 р., яку започатковував М. Грушевський, а продовжували після Визвольних змагань його учні І. Крип'якевич, М. Возняк, М. Кордуба. О. Пріцак уважав себе учнем М. Грушевського, адже навчався в його учня М. Кордуби. Так само й Олег Антонович сприймав себе учнем І. Крип'якевича, М. Возняка, І. Свенціцького, отже представляв третє покоління істориків школи Грушевського разом із його близькими колегами, блискучими архівознавцями й документалістами Я. Ісаєвичем, М. Крикуном, Я. Дашкевичем. Про О. Купчинського часто жартома

Цитування: Гирич І. До 90-річчя доктора історичних наук, почесного голови НТШ Олега Купчинського. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 257—262.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

кажуть як про одного з «чотирьох мушкетерів-істориків» повоєнного Львова, «китів», на яких трималася історична наука західної столиці України.

У другій половині XIX ст. була Київська археографічна комісія з неперевершеним професором й археографом В. Антоновичем, потім Археографічну комісію при НТШ у 1890-х рр. заснував його учень М. Грушевський. Той-таки Грушевський у Києві в 1920-х рр. відновив археографічно-видавничу роботу при Історичній секції ВУАН. У Львові в 1920—1930-х рр. на археографічній ниві працювали К. Студинський, М. Возняк, І. Крип'якевич та ін. З тотального російсько-комуністичного погрому української історичної науки в 1930-ті припинилися не лише видавничі програми друку джерел, а взагалі вона ледь жевріла. У 1960-х рр. за «відлиги» й безпосередньої активної участі О. Купчинського постала альтернатива комуністичній візії минулого України. Академічний Інститут історії мав Ф. Шевченка, Я. Дзиру, О. Компан, Інститут археології — М. Брайчевського, а справжнім вогнищем некомуністичної науки стали центральні архіви, передусім Києва й Львова. І склалося це завдяки І. Бутичу, Я. Дашкевичу, Я. Ісаєвичу та О. Купчинському.

Наукове значення людини стає зрозумілішим при порівнянні. Олег Антонович за радянський час був причетний до більш ніж півтора десятка збірників архівних документів. Звісно, робота ця не належала винятково О. Купчинському, працював колектив авторів-одномудців. Іноді важко навіть поділити чітко, хто які конкретні функції виконував. І все ж: В. Антонович став класиком археографічно-дослідницької праці, підготувавши особисто 8 томів «Архива ЮЗР». Звісно, він був ще й головним редактором видань Київської археографічної комісії, поки до початку 1880-х рр. знаходився при цій посаді. Також він видавав й інші джерела, а саме мемуари подорожніх про Україну, документи про історичну топографію Києва, щоденники про добу козаччини тощо. Але, виходить, що О. Купчинський брав участь у вдвічі більшій кількості джерельних видань.

М. Грушевський редагував «Записки НТШ» у 1894—1913 рр. і видав 115 томів. О. Купчинський зробив уже 55 томів (від 1990 р., томи 221—276). О. Шаблій у «Львівській пошті» 16 травня 2009 р. писав, що попри меншу кількість, томи О. Купчинського вдвічі, втричі більші за кількістю сторінок, ніж М. Грушевського. На тодішні 36 томів (1990—2009 рр.) О. Шаблій нарахував 25 200 стор. (брав середній обсяг тому 700 стор.). У М. Грушевського середній том налічував 200—250 стор. Отже за весь час редагування Михайло Сергійович надрукував близько 30 000 стор. Сьогодні вже цифра не на його користь, адже маємо 55 томів, зредагованих О. Купчинським, а це 40 000 — 45 000 стор. наукового тексту. Головне ж, що він у порівнянні зі своїм попередником значно розширив тематику. Крім традиційних історичних і філологічних студій, «Записки НТШ» присвячуються іншим наукам. Окремими томами виходять праці, приурочені археології, спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам, етнографії, фольклористиці, музикознавству, образотворчому й ужитковому мистецтву, театрознавству, архітектурі та містобудуванню.

В. Кубійович видав 10 томів «Енциклопедії українознавства» за майже тридцять років своєї невсипущої редакційної праці (ще плюс 3 томи загальноісторичної частини та 1 том додатковий). Усього 14 томів у середньому по 400 стор., що десь становить близько 6000 стор. О. Купчинський уже видав 5 томів «Енциклопедії НТШ», обсяг котрих по 700 стор. і більше. Отже за 15 років Олег Антонович майже наздогнав дітище В. Кубійовича, але за докладністю, фактажем, бібліографією й ілюстраціями це куди більш якісний науковий продукт.

Ювіляр — видатний редактор. Щодо пошуку авторів і матеріалів для серійних видань НТШ Л. Войтович зауважував про вміння Олега Антоновича чекати, заохочувати й наполягати, про вроджений талант аналітика, про його блискучу здатність виділити раціональну зернину, відкинувши полову, змусити автора, не образивши його і не відбивши охоту до продовження праці, так переробити текст, щоб він з бридкого каченяти перетворився у красеня лебедя. Стверджував, що О. Купчинському завжди притаманна спокійна, врівноважена, з дипломатичним тактом манера спілкування, здатність переконати і відомого авторитета, і впертого початківця, впевненого у своїй неоціненій іншими геніальності — все це дало змогу зробити «Записки НТШ» сучасної доби (та й інші публікації товариства) не тільки гідними своїх попередників, але виданнями світового рівня. Безперечно, якби не талант О. Купчинського вмовляти, спілкуватися з потенційною автурою, друкований орган інституції не мав би такого широкого тематичного й жанрового зрізу. Хоч видання не вважається фаховим, тут не платять авторських гонорарів, але бути надрукованим у ньому — велика честь для кожного науковця. Це як знак якості. Завжди пишався увагою до себе Олега Антоновича. Тішуся, що маю у «Записках...» таку значну кількість статей, підбірок документів, рецензій.

О. Купчинський редагує не лише «Записки НТШ» — через його редакторські руки пройшло понад 30 різних колективних праць. Основні з них: «Київська Русь: культура, традиції» (1982 р.), «3 історії міжслов'янських зв'язків» (1983 р.), «Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство» (1984 р.), «Іншомовні джерела до історії міст і сіл України» (1995р.), «Михайло Грушевський і Західна Україна» (1995 р.), «Й. Дзендзелівський. Українське і слов'янське мовознавство» (1996 р.), «Український правопис і наукова термінологія: Історія, концепції та реалії сьогодення» (1996 р.), «125 років Наукового товариства імені Шевченка» (2001 р.), «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича» (2004 р.) та ін. Окремо варто згадати про редагування ювіляром «Вісника НТШ» (ч. 35—50) — науково-інформаційного піврічника товариства, де друкуються і статті-студії, і документальні джерела, і рецензії й огляди.

Олег Антонович — частина київсько-львівського середовища архівістів-джерелознавців, до якого входять Іван і Марія Бутичі (до речі, перший так само людина довіри І. Крип'якевича, був начальником науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР), Л. Гісцова, Н. Грабова, Г. Болотова, В. Шандра, Г. Боряк, Н. Яковенко, Г. Сергійчук, В. Страшко, В. Баран, У. Єдлінська, О. Мацюк, Ф. Стеблій, Галина та Іван Сварники. Можна сказа-

ти, що О. Купчинський був такою собі сполучною ланкою між ЦДІА у Львові і ЦДІА в Києві. Він по кілька разів на рік приїжджав до Києва, зупинявся на квартирі в Бутичів і тижнями сидів за паперами у відділі давніх актів київського ЦДІАК України на вул. Солом'янській, 24.

Вони разом упорядковували низку збірників документів, які стали справжньою окрасою джерелознавчих публікацій 1960—1980-х рр.: «Іван Франко: Документи і матеріали» (1966 р.), «Акти села Одрехови» (1970 р.), «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (1970 р.), «Леся Українка: Документи і матеріали» (1971 р.), «Класова боротьба селян Східної Галичини (1772—1849)» (1974 р.), «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.)» (1975 р.), «Селянський рух на Україні: Середина XVIII — перша чверть XIX ст.» (1978 р.), «Історія Львова в документах і матеріалах» (1986 р.) та ін. Те, що праця українських архівістів, у тому числі О. Купчинського, була небезпечною для комуністичної влади, свідчила цензурна заборона двох збірників документів і матеріалів, які безпосередньо готував Олег Антонович. Вони побачать світ уже за незалежності. Йдеться про видання «Володимир Гнатюк» (1998 р.) і «Михайло Драгоманов» (2001 р.). Ще варто згадати й книжку О. Купчинського «Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби» (2016 р.), яка тематично ніби продовжує серію «Епістолярні джерела грушевськознавства», започатковану головою УІТ Л. Винаром й Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

О. Купчинський відноситься до рідкісних дослідників, котрі люблять і вміють цінувати документ як такий, котрі розуміють важливість публікації цінного джерела. Пригадую випадок зі власного досвіду, коли мій товариш В. Кравченко скопіював реєстри українських замків 1545 р. з Литовської метрики, але не було коштів, щоб їх видати. Практика тоді мало різнилася від нинішньої: хочеш щось надрукувати — принось гроші від спонсора. Олег Антонович знає, що таке для історика-медієвіста такий рідкісний документ, яким користувалися ще В. Антонович і співробітники Київської археографічної комісії. Його реакція була швидкою й однозначною: видати коштом НТШ. Так 2005 р. з'явилася кн. 561 Литовської метрики.

В Україні небагато джерелознавців-археографів, які працювали б на полі історії княжої доби. До киеворуського періоду Олег Антонович звертається впродовж усього свого життя. Назвемо лише книжкові видання з цієї тематики: «Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799» (1972 р.; науково-довідкове видання, підготовлене до друку спільно з Е. Ружицьким), «Земські та городські судово-адміністративні документальні фонди Львова» (1998 р.), «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти» (2004). За останнє дослідження він одержав науковий ступінь доктора історичних наук (2006 р.).

Так само все своєї наукове життя О. Купчинський вивчає історію мови. І у цій царині внесок його значний та вагомий. Згадаємо лише найзначніші праці: «Мова

“Казання” Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року», «Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI—XVII ст.», «Мовні особливості українськомовних текстів актових книг Святоюрської юридики XVI—XVII ст. (Окремі питання)», «Зі спостережень над символами староукраїнського звичаєвого права та їх мовним вираженням». Ойконімія була темою його кандидатської дисертації «Українські географічні назви на -ичі XIV—XX ст.» (наукова керівниця Л. Гумецька), захищеної 1974 р. в Одеському університеті ім. І. Мечникова. Оформлена в монографію вона 1981 р. — «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на -ичі)». Взагалі ж тлумаченню та інтерпретації географічних назв присвячено низку цінних досліджень О. Купчинського: «Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI—XIII ст.», «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень» та ін.

Переглядаючи бібліографічний покажчик писань ювіляра, може скластися враження, що ніби його редакційна праця переважає авторські публікації. Це хибне уявлення. Вже покажчик 2006 р. подає 330 позицій його оригінальних студій. За наступні майже 20 років їх напевно додалося ще до 200, що складає разом близько 500 позицій.

Від 2011 р. О. Купчинський почав окремо друкувати свої розвідки в томах вибраних праць. І на сьогодні маємо вже п'ять їх обсягом від 500 до 600 стор. Це «Студії з історії української мови та ойконімії», «Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни», «Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури» (Львів, 2011 р.), «Наукове товариство ім. Шевченка. Дослідження, матеріали» (Львів, 2013 р.), «Видатні особистості української і закордонної науки і культури XIX — початку XXI ст.» (Львів, 2022 р.). Звертає на себе увагу факт переорієнтації Олега Купчинського з мовно-історичних і лінгвістичних тем на суто історичні: біографічні й дослідження історії НТШ. Якщо перший том присвячений мовним питанням, а другий — архівістиці та спеціальним історичним дисциплінам, то третій, четвертий, п'ятий томи — це суто історичний дослідницький компонент. У широкому сенсі він стосується історії науки та культури XIX—XX ст. на західноукраїнських землях. Попри те, що Олег Антонович цікавиться й велетнями української науки кінця XIX — початку XX ст., його увагу привертають головно ніби другорядні фігури галицької науки, піонери джерелознавства першої половини — кінця XIX ст. М. Димет, А. Дольницький, А. Дермаль, В. Децикевич, М. Жученко та ін.

Останній у часі науково-видавничий проект ювіляра — «Енциклопедія НТШ» по праву має бути поставлений за значенням поряд із редагованим ним «Записками НТШ». Він стикнувся з ситуацією, що про подиву гідну колосальну діяльність діячів НТШ широкий загал мало що знає, а тому не цінує, нехтує нею, а отже збіднює культурний контекст української національно-культурної праці. Олег Антонович широко закріпив концепцію цього видання. Він визначив за мету будь-яку форму культурно-наукової праці нашого народу по-

казати крізь призму діяльності НТШ. Такого завдання не ставила ще будь-яка спеціальна енциклопедія. Людина, залюблена в біографістику, О. Купчинський намагався нагадати «про втрачене, про минуле її відомих людей, що було небажане для колонізаторів незалежно від того, чи це була Російська імперія, чи Радянський Союз» (з передмови Л. Войтовича до 5-го тому творів О. Купчинського). Енциклопедія розрахована на 14—20 томів, а отже не знати, чи дочекається перше покоління авторів статей виходу останнього тому. Цього цілком свідомий і сам ініціатор проєкту, котрий казав на одному із зібрань, що передувало початку підготовки видання: «Хоч мій задум не популярний, я почну, а хтось після мене продовжить... НТШ варте того».

До плюсів видання О. Купчинського відносяться такі моменти, як відсутність обов'язкового енциклопедичного стилю та досить велику кількість знаків. Статті мають широкий описовий характер, що дає можливість авторові розлого подати біографію героя, інституції, організації, видання тощо, свою оцінку, нюансувати позитивні й негативні сторони. Вони відзначаються значною пристатейною бібліографією трьох видів: твори автора; твори про автора; архів і бібліотека. О. Купчинський намагається давати максимальну бібліографію, щоб уможливити читачеві прочитати додаткову інформацію в інших виданнях. «Енциклопедія НТШ» багато ілюстрована рідкісними фото й у цьому сенсі нагадує знамениту «Українську загальну енциклопедію» І. Тиктора.

Побажаймо ж ювілярові неодмінно дочекатися фінального тому «Енциклопедії НТШ» та видати ще декілька томів своїх праць!

Надійшло / Received 04.06.2024

Igor GIYICH (Київ)

Ihor HYRYCH (Kyiv)

МЕШКО ІВАН МИХАЙЛОВИЧ

23 квітня 2024 р. на 99-му році життя відійшов у Вічність відомий український історик та економіст, доктор історичних наук, професор, активний громадський діяч Іван Михайлович Мешко... Його справедливо вважали живою легендою повоєнної історії Закарпаття, зокрема яскравого етапу становлення Народної ради Закарпатської України.

Іван Мешко народився 23 листопада 1925 р. у с. Лецовиця на Мукачівщині. Після закінчення початкової та неповної середньої школи в 1941 р. вступив до Мукачівської торговельної академії, учні й викладачі котрої наприкінці 1930-х рр. спричинилися до утворення, а згодом і до захисту молодого Карпат

тоукраїнської держави. У жовтні 1944 р. І. Мешко — член загону, який входив до партизанського з'єднання В. Русина. Після приходу на Закарпаття регулярних частин Червоної армії закарпатські партизани влилися до її лав, а І. Мешко, здобувши атестат про середню освіту, був призначений на посаду головного державного інспектора торгівлі Народної ради Закарпатської України (1945—1948 рр.). У 1950 р. закінчив Львівський торгово-економічний інститут і став викладачем, а згодом директором Мукачівського торговельного технікуму (1950—1953 рр.).

Після закінчення аспірантури в Інституті суспільних наук АН УРСР у 1956 р. І. Мешко захистив дисертацію на тему «Економічні погляди С.А. Подолинського», здобувши науковий ступінь кандидата економічних наук. У 1958 р. побачила світ монографія під цією ж назвою (суттєво доповнений варіант дисертації) у

Цитування: Віднянський С., Вегеш М. Мешко Іван Михайлович. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 263—265.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578)

співаторстві з Л.Я. Корнійчук. У 1973 р. дослідник успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Громадсько-політичний рух і суспільна думка Угорщини періоду кризи і падіння кріпосного права (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)». Зробивши комплексний аналіз досліджуваної проблеми, автор об'єктивно й неупереджено висвітлив яскраві постаті угорської суспільної думки І. Мартиновича, Й. Гайноці, Я. Лацковича, Г. Берзевіці, Ф. Келчеї, А. Кошута, М. Танчіча, Ш. Петефі. Ще до захисту дисертації видав під такою ж назвою монографію (Львів, 1971 р.), яку високо оцінили рецензенти І. Гранчак та Я. Штернберг. Схвальні відгуки на монографію І. Мешка з'явилися в наукових виданнях Угорщини і США. Досліджувана істориком проблематика знайшла своє відображення у 2-му томі колективної монографії «История Венгрии» (Москва, 1972 р.) та у численних фахових журналах і наукових збірниках. Упродовж своєї наукової діяльності Іван Мешко опублікував понад 200 праць з актуальних проблем усесвітньої історії та історії економічних учень.

Написані доступною мовою монографії й навчальні посібники І. Мешка користувалися заслуженим авторитетом серед викладачів і студентів. Лауреат Шевченківської премії письменник І. Чендей так висловився щодо цінності праці Івана Мешка: «Переді мною дві книги професора. Першу — “Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII—XIX ст.” — я від вченого дістав на початку сімдесятих. Друга — “Історія економічних вчень” вийшла у світ торік (1995 р. — Авт.). Відстань часова між двома книгами понад двадцять років. Деякий вчений за такий проміжок часу міг би натворити казна-скільки, якби хотів у науці утверджувати себе кількістю. Чим довше вчитуюся в окремі розділи і сторінки “Історії економічних вчень”, тим більшою повагою проймаюся до професора з його великою здатністю писати містко, завжди про першорядне і головне, не розріджуючи текст другорядним, приблизним чи й малозрозумілим. Мешко-вчений є докладним аналітиком, здатним до узагальнень завжди суттєвих і важливих» (Іван Чендей у колі сучасників: Збірник спогадів, статей, есе, художніх творів, бібліографічних джерел. Ужгород, 2020. С. 111—112).

Із 8 лютого 1956 р. Іван Мешко викладач Ужгородського держуніверситету. В 1960 р. йому було присвоєно вчене звання доцента, а 1970 р. професора. Працював деканом економічного факультету (1962—1989 рр.), завідувачем кафедри фінансів і кредиту (1963—1995 рр.), а згодом професором цієї ж кафедри (1995—2015 рр.). З його іменем пов'язано утворення у Закарпатській області Народного руху України та прийняття Концепції соціально-економічного розвитку Закарпаття на період 1990—2010 рр.

Багаторічна сумлінна праця Івана Михайловича Мешка на науковій і педагогічній нивах була належним чином оцінена. Його нагороджено орденом Знак пошани (1976 р.), медаллю Мінвузу УРСР «За відмінні успіхи в роботі» (1975 р.), знаком «Відмінник освіти» (1995 р.). 22 січня 2022 р. з нагоди відзначення Дня соборності України І. Мешка відзначено орденом «За заслуги» III ступеня. Серед його воєнних нагород — орден Вітчизняної війни II ступеня, медаль «За бойові заслуги».

Ми багато років співпрацювали з Іваном Михайловичем у складі спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій в Ужгородському національному університеті. Він назавжди залишиться в нашій пам'яті як відомий учений, талановитий педагог, організатор навчально-виховного процесу у вищій школі, великий патріот України...

Надійшов / Received 18.07.2024

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)
Микола ВЕГЕШ (Ужгород)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу uhj2023@history.org.ua. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,5 авт. арк.** (20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом від 1,5 до 2 тис. знаків українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але й *Рецензії й огляди* будуть отримувати DOI (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик *Ювілеї* та *In Memoriam* обов'язково повинні містити фотографії й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять жорсткий відбір шляхом «сліпого» експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!